

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

STRABON'UN KAUKASUS VE ARMENIA BÖLGELERİ ÜZERİNE GÖZLEM VE
TASVİRİ

(Strabon Geographika, Kitap XI Çeviri ve İlgili Bölümlerin Değerlendirmesi)

DOKTORA TEZİ

Hatice Tuğba AKDOĞAR AKBULUT

EYLÜL - 2024

TRABZON

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

STRABON'UN KAUKASUS VE ARMENIA BÖLGELERİ ÜZERİNE GÖZLEM VE
TASVİRİ

(Strabon Geographika, Kitap XI Çeviri ve İlgili Bölümlerin Değerlendirmesi)

DOKTORA TEZİ

Hatice Tuğba AKDOĞAR AKBULUT

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Osman EMİR

EYLÜL - 2024

TRABZON

ONAY

Hatice Tuğba AKDOĞAR AKBULUT tarafından hazırlanan “Strabon’un Kaukasus ve Armenia Bölgeleri Üzerine Gözlem ve Tasviri (Strabon Geographika, Kitap XI Çeviri ve İlgili Bölümlerin Değerlendirmesi)” adlı bu Çalışma 23.10.2024 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı Doktora Programı’nda **doktora tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi		Karar		İmza
Unvanı - Adı ve Soyadı	Görevi	Kabul	Ret	
Prof. Dr. Kenan İNAN	Başkan	☐	☐	
Prof. Dr. Ali GÜVELOĞLU	Üye	☐	☐	
Prof. Dr. Yavuz AKBAŞ	Üye	☐	☐	
Doç. Dr. Osman EMİR	Üye	☐	☐	
Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU	Üye	☐	☐	

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

Prof. Dr. Haydar AKYAZI

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca KTÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu'na uygun olarak hazırlanan bu Çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Hatice Tuğba AKDOĞAR AKBULUT

17.09.2024

ÖNSÖZ

Strabon'un *Geographika* (Coğrafya) adlı eserinin XI. kitabındaki genel itibariyle Pontos Eukseinos (Karadeniz) kıyıları, Kaukasus (Kafkasya) ve Armenia bölgeleri üzerine gözlem ve tasvirlerini anlatan bu çalışmada, eserin orijinal dili olan Hellençe aslından Türkçe'ye çevirisi ve metinde geçen Pontos Eukseinos kıyıları ile ona komşu olan ilgili bölümlerinin (XI. 1-5, 12, 14) bir değerlendirmesi yapılmıştır. Değerlendirme mevcut antik kaynakların yanı sıra modern kaynaklarla da desteklenmiş, böylelikle Strabon'un tasvirlerinden yola çıkılarak anlatılan bölgelerin modern taslak haritaları çizilmiştir.

Bu çalışmanın araştırma ve yazım aşamalarında sadece akademik destekleriyle değil tavsiye ve eleştirileriyle de bana öncülük eden bazı önemli kişilerin katkıları yadsınamaz bir gerçektir. Bu bağlamda tez konusunun belirlenmesinden tamamlanmasına kadar geçen süre zarfında verdiği öneri ve destekten dolayı en başta danışman hocam Doç. Dr. Osman EMİR'e yürekten teşekkür ederim. Ayrıca lisans döneminden itibaren "senin öncelikli hedefin öğrendiğin bu klasik dildeki eserleri Türkçe'ye kazandırmak olmalı" prensibiyle beni bu tarz çalışmalara teşvik eden, özellikle çevirideki yanlışlarımı düzelterek çalışmanın şekillenmesine katkıda bulunan saygıdeğer hocam Prof. Dr. Murat ARSLAN'a da şükranlarımı sunarım. Bunun yanında çalışma süresince Tez İzleme Komitesi'nde bulunarak her bir rapor döneminde verdiği değerli önerilerinden dolayı kıymetli hocalarım Prof. Dr. Kenan İNAN ile Prof. Dr. Yavuz AKBAŞ'a, harita gibi teknik konularda benden yardım ve sabrını hiçbir zaman esirgemeyen Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ALTUNBAY'a ve RTEÜ Mühendislik Fakültesi-Mimarlık Bölümü son sınıf öğrencisi Halil İbrahim GÜLBAHAR'a son olarak Rusça kaynakların çevirisinde bana tercümanlık yapan Dr. Öğr. Üyesi Resul TURAN'a ayrıca teşekkürümü bir borç bilirim.

Eylül, 2024

Hatice Tuğba AKDOĞAR AKBULUT

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR LİSTESİ	VIII
GİRİŞ	1-4

BİRİNCİ BÖLÜM

1. STRABON (Στράβων)	5-13
1.1. Hayatı	5
1.2. Kişiliği	7
1.3. Eserleri.....	8
1.3.1. Historika Hypomnemata (Ιστορικά ύπομνήματα)	8
1.3.2. Geographika (Γεωγραφικά)	8

İKİNCİ BÖLÜM

2. STRABON GEOGRAPHIKA (COĞRAFYA)	14-52
2.1. XI. Kitap (1-14 Bölüm) Üzerine Genel Bilgiler	14
2.2. XI. Kitabın Türkçe Tercümesi	17

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. METNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	53-158
SONUÇ ve ÖNERİLER.....	159
KAYNAKÇA	163
EKLER.....	185
ÖZGEÇMİŞ.....	194

ÖZET

Bu tez çalışmasında, Eski Çağ'ın önemli bir coğrafyacı ve tarihçisi olarak gösterilen Strabon'un *Geographika* (Coğrafya) adlı eserinin XI. kitabı ele alınmıştır. Bu kitap içerisinden ise özellikle Kaukasus (Kafkasya), onun içinde yer alan Kolkhis (Gürcistan) ve daha aşağıda bulunan Güney Armenia Bölgeleri üzerine Strabon'un Hellence kaleme aldığı gözlem ve tasviri konu edinmiştir.

Çalışmada esas itibarıyla, Pontos Euxeinos (Karadeniz) için gerek Eski Çağ'da gerekse günümüzde özellikle ticaret yolu, ham madde, maden ve köle bakımından büyük ölçüde önem arz eden Kaukasus, Kolkhis ve Güney Armenia bölgelerinin anlatıldığı *Geographika* Kitap XI'in tespiti ve Türkçe'ye tercümesi yapılmıştır. Ardından Strabon'un verdiği bu bilgilerin kendi dönemi öncesinde ve sonrasında yazılmış olan diğer antik kaynaklardaki bilgiler ile bu bölgeler üzerine yazılmış modern kaynaklardaki bilgilerle derinlemesine bir mukayesesi yapılarak elde edilen verileri değerlendirilmiştir. Son olarak ise geniş bir hinterlanda sahip olan bu bölgelerin Strabon tarafından verilen bilgiler doğrultusunda konumlandırılması, böylelikle bölgelerin Eski Çağ'da anlatılan tasvirinin birnevi taslak harita yoluyla günümüzde yeniden konumlandırılması sağlanmıştır.

Sonuç olarak böyle bir çalışmanın, sadece Eski Çağ tarihçileri için değil farklı ama bir o kadar da birbiriyle bağlantılı disiplinlerde çalışan bilim insanlarımız, daha da önemlisi bu bölge ve alanlar üzerine çalışan araştırmacılarımız için işlerini büyük ölçüde kolaylaştıracak bir yol haritası niteliğinde olacağı kanısına varılmıştır. Tezimiz, bu bölgeler üzerine Hellence yazılı olan böyle bir eserin Türk literatürüne kazandırılarak detaylı bir şekilde yorumlanması ve böylelikle Türkçe'de hazırlanmış ilk detaylı çalışma olması bakımından da önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Armenia, *Geographika*, Kaukasus, Kolkhis, Strabon

ABSTRACT

In this thesis, Book XI of the work named *Geographika* of Strabo, shown as an important geographer and historian of the ancient age has been handled. Also in this book, Strabo's observation and description penned Greek on the regions especially Caucasus, Colchis included in it, and southern Armenia located below has been mentioned.

In the study, the determination and translation to Turkish of the *Geographika* Book XI, which describes the Colchis, Caucasus and Southern Armenia regions, which are of great importance for Pontos Eukseinos (Black Sea) both in ancient times and today, especially in terms of trade route, raw materials, mines and slaves has been made. Then, the data obtained by making an in-depth comparison of the informations provided by Strabo with the informations in other ancient sources written before and after his period and the informations in modern sources written on these regions were evaluated. Finally, these regions, which have a wide hinterland, were positioned in line with the information given by Strabon, so that the regions's depiction described in the ancient time was relocated today through a sketch map.

As a result, it has been concluded that such a study will be a roadmap that will greatly facilitate the works of our scientists working in different but interconnected disciplines, and more importantly for our researchers working on this region and fields. Our thesis is also important in terms of the detailed interpretation of such a work written in Hellenic on these regions by adding it to Turkish literature and thus being the first detailed study prepared in Turkish.

Keywords: Armenia, Caucasus, Colchis, *Geographika*, Strabo

KISALTMALAR LİSTESİ

- Aiskh. Pr. (=Aiskhylos, *Prometheus Desmotes*)
 Aeschylus, **Prometheus Bound**, with an English translation by H. W. Smyth. Vol. 2, Harvard University Press, Cambridge, MA., 1926.
 Aeschylus, **Suppliant Maidens, Persians, Prometheus, Seven Against Thebes**, with an English translation by H. W. Smyth. The Loeb Classical Library: Cambridge, Mass-London, 1956.
- Amm. Marc. (=Ammianus Marcellinus, *Rerum Gestarum Libri*)
 Ammianus Marcellinus, **Römische Geschichte**, Lateinisch und Deutsch und Mit einem Kommentar versehen von Wolfgang Seyfarth, I-IV, Akademik Verlag, Berlin, 1975-1978.
 Ammianus Marcellinus, **Rerum gestarum libri qui supersunt** (in 2 vols), Wolfgang Seyfarth (Ed.), Teubner, Stuttgart-Leipzig, 1978.
 Ammianus Marcellinus, **Ammianus Marcellinus: The later Roman Empire (AD 354-378)**, Selected and Translated by W. Hamilton with an Introduction and Notes by A. Wallace-Hadrill, Penguin, Oxford and New York, 1986.
 Ammianus, **Ammianus Marcellinus**, with an English translation by J. C. Rolfe I-III, Harvard University Press (Loeb), London, Cambridge, Massachusetts 2000.
- Anonymi (Arriani, ut (= *Anonymi* [Ariani, ut Fertur] *Periplus Ponti Euxini*)
 Fertur) *Periplus Pont. Eux.* *Anonymi Periplus Ponti Euxini*, C. Müller (Ed.), *Geography Graeci Minores* I. Paris, 1990.
- ANRW Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin, (1970-).
- Apollod. (=Apollodorus, *Bibliotheca*)
 Apollodorus, **The Library**, with an English Translation by Sir James George Frazer, F.B.A., F.R.S in II Volumes, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd., Cambridge: MA, 1921.
- Apollod. Epit. (=Apollodorus, *Epitome*)
 Apoll. Rhod. Argon (=Apollonios Rhodios, *Argonautica*)
 Apollonios Rhodios, **The Argonautica**, with an English translation by R. C. Seaton, Harvard University Press (Loeb), London, Cambridge, Massachusetts, 2006.

- Apollonios Rhodios, **Argonautika**, translated with Introduction, Commentary, and Glassroy by P. Green, California University Press, Berkeley and Los Angeles, California, 2007.
- Apollonius of Rhodos, **Jason and the Golden Fleece (Argonautika)**, translated with an Introduction and Notes by R. Hunter, Oxford University Press (OWC), Oxford and New York, 2009.
- App. (=Appianus, *Rhomaika*)
- Appianus, **Appian's Roman History**, with an English translation by H. White I-IV, Harvard University Press (Loeb), London, Cambridge, Massachusetts, 1912-1913.
- App. Mithr. (= Appianus, *Mithridateios*)
- App. Syr (= Appianus, *Syriake*)
- App. Bell. Civ. (=Appianus, *Bella civilia*)
- Ark. San. *Arkeoloji ve Sanat Yayınları*.
- Aristoph. Thes. (=Aristophanes, *Thesmophoria*)
- Aristophanes (1938), **Women at the Thesmophoria**, the Complete Greek Drama, Vol. 2, with an English translation by Eugene O'Neill, Random House, New York, 1938.
- Aristot. pol. (=Aristoteles, *Politica*)
- Aristoteles, **Politics**, with an English translation by H. Rackham, Harvard University Press (Loeb), London, Cambridge, Massachusetts, 1967.
- Aristo, **Politika**, (Çev. Ersin Uysal), 2. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2010.
- Arr. periplus. (=Arrianus, *Periplus Euxini*)
- Arrianus, **Arriani Periplus Ponti Euxini / Arrianus'un Karadeniz Seyahati**, (Çeviren ve Yorumlayan Murat Arslan), Odin Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Arr. Bithy. frg (= Arrianus, *Bithynicorum fragmenta*)
- Arrianus Flavius, **Flavii Arriani quae exstant omnia**, Vol. II, A.G. Roos ve G. Wirth (Eds.), Teubner, Leipzig, 1968.
- AWE Ancient West&East (Journal). Peeters Publishers, Belgium.
- bk. Bakınız.
- Cass. Dio (=Cassius Dio, *Rhomaika*).
- Cassius Dio, **Roman History**, with an English translation by E. Carry I-IX, Harvard University Press (Loeb), London, Cambridge, Massachusetts, 1914-1927.

	Cassius Dio, The Roman History: The Reign Augustus , translated by Scott-Kilvert, I., Penguin Books, London and New York, 1987.
	Dio Cassius, Histories , Books 8-80, Translated by Earnest Cary (1879-?), a text in the public domain, nobly digitized by E. Thayer at Lacus Curtius. Loeb Classical Library edition of 1914-25.
	Ayrıca bk. https://topostext.org/work/219
CIG	<i>Corpus Inscriptionum Graecarum</i> . Berlin 1825-1877.
Curt.	(Quintus Curtius Rufus, <i>Historiarum Alexandri Magni Macedonis</i>) Quintus Curtius Rufus , with an English translation by J. C. Rolfe. The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass. – London, 1946. Quintus Curtius Rufus, The History of Alexander , translated by J. Yardley. With an introduction and notes by W. Heckel, London - New York, 1984.
Çev.	Çeviren.
Der.	Derleyen.
Dion. <i>Perieges</i> .	(=Dionysios, <i>Periegesis</i>) Dionysii, Orbis Terrarum Descriptio , F. C. Matthiae (Ed.), Francofurti ad Moenum, 1817. Dionysius, Dionysius Periegetes , with an English translation by G. Bernhardt, Leipzig, 1826.
Diod.	(=Diodorus Siculus, <i>Bibliotheca Historike</i>) Diodorus Siculus, The Library of History , with Greek texts and an English translation by C. H. Oldfather and others, 11 Volumes, Harvard University Press (Loeb), London, 1933-1976. Diodorus Siculus, The Persian Wars to the Fall of Athens: Book XI-XIV-XXXIV (480-401 BCE) , translated with Introduction and Notes, by P. Green, University of Texas, Austin, 2010.
Diog. Laert.	(=Diogenes Laertios) Diogenes Laertios, Lives of Eminent Philosophers , with an English translation by R. D. Hicks. I-II. The Loeb Classical Library, London, New York, 1925.
dn.	Dipnot.
DTCFD	<i>Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi</i> . Ankara.
Ed.	Editör.
Eds.	Editörler.
Eur. <i>Andr</i> .	(=Euripides, <i>Andromache</i>) Euripides, Adromache , Ed. and translated by D. Kovacs. The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass-London, 1995.

- Eur. *Ba.* (=Euripides, *Bakkhai*)
Euripides, **Euripidis Fabulae**, vol. III. Oxford, 1994.
Euripides, **Bakkhalar**, çev. S. Eyüpoğlu, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003.
- Eur. *Ion.* (=Euripides, *Ion*)
English translation by Robert Potter (Internet Classics Archive): <https://classics.mit.edu/Euripides/ion.html>
- Eur. *Cycl.* (=Euripides, *Cyclops*)
English translation by E. P. Coleridge (Internet Classics Archive): <https://classics.mit.edu/Euripides/cyclops.html>
- Eur. *Med* (=Euripides, *Medea*)
Euripides, **Medea**, translated by Ian Johnston, Vancouver Island University (Online Texts), Canada, 2008.
Ayrıca bk. <https://topostext.org/work/34>
- Eutr. (=Eutropius, *The Breviarium ab Urbe Condita of Eutropius*)
Eutropii, **Breviarium ab urbe condita**, C. Santini (Ed.), (Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana), Teubner, Stuttgart-Leipzig, 1992.
Eutropius, **Roma Tarihinin Özeti**, (Çev. Çiğdem Menzilçioğlu), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2007.
Eutropius, **Breviarum**, translated with Introduction and commentary by H. W. Bird, Liverpool University Press, Liverpool, 1993.
- frg.* *Fragments*
- Gür. Gürcü dilinde.
- Hdt. (=Herodotos, *Historiae*)
Herodotus, **Histories**, with an English translation by Aubrey de Sélincourt; Revised with Introduction and Notes by J. Marincola, Penguin Classics, Oxford and New York, 2003.
Herodotos, **Herodotos Tarihi**, (Çev. Müntekim Ökmen), 3. Baskı, Türkiye İş bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- Hes. *theog* (=Hesiodos, *Theogonia*)
Hesiodos, **Theogonia: Eseri ve Kaynakları**, (Çev. S. Eyüboğlu ve A. Erhat), TTK Basımevi, Ankara, 1991.
- Hom. *Il.* (=Homeros, *İlyada*)
Homeros, **İlyada**, (Çev. Fulya Koçak), 2. Baskı, Ankara: Arkadaş Yayınları, Ankara, 2009.
- Hom. *Od.* (=Homeros, *Odyseia*)

- Homer, **Odyseia**, (Çev. A. Erhat), 14. Baskı, Can Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.
- Hor. *Carm.* (=Horatius, *Carmina*)
Q. Horatius Flaccus, **Epistulae, Carmina**, Q. Horati Flacci Opera, Ed. F. Klingner, 1959.
- ibid* Adı geçen eser.
- JAOS Journal of the American Oriental Society (1843–).
- Ksen. *Anab.* (=Ksenophon, *Anabasis*)
Ksenophon, **Anabasis**, with an English translation by C. L. Brownson, Harvard University Press (Loeb), London, Cambridge, Massachusetts, 1968.
Ksenophon, **Anabasis: Onbinlerin Dönüşü**, (Çev. Tanju Gökçöl), Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1998.
Ksenophon, **Anabasis/Onbinlerin Dönüşü**, Eski Yunancadan çeviren O. Yarlığaş, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2011.
- Liv. *perioch.* (=Livius, *Ab urbe condita librorum periochae*)
Titus Livius, **From the Founding of the city, I-XIV**, with an English translation by A. C. Schlesinger, Loeb Classical Library, New York - London, 1967.
Titus Livius (Livy), **The History of Rome, Book XXXV**, Evan T. Sage, PhD professor of latin and head of the department of classics in the University of Pittsburgh, Ed.
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Liv.%2035.48&lang=original>
Titus Livius (Livy), **The History of Rome, Book XXXVII**, Evan T. Sage, PhD professor of latin and head of the department of classics in the University of Pittsburgh, Ed.
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0165%3Abook%3D37%3Achapter%3D40>
Titus Livius (Livy), **The History of Rome, Book XL**, English Translation by. Rev. Canon Roberts. New York, New York. E. P. Dutton and Co. 1912.
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0144:book=40:chapter=4&highlight=aenianes>
- Lucan. *Phar.* (=M. Annaeus Lucanus, *Pharsalia*)
Lucan, **Pharsalia**, translated by Sir Edward Ridley, Longsman, Green and Co., London, New York, 1843-1928.
Ayrıca bk. <https://topostext.org/work/147>

MEBY	<i>Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.</i>
MÖ	Milattan Önce.
MS	Milattan Sonra.
Ovid. <i>pont.</i>	(=Ovidius, <i>Epistulae ex Ponto</i>) Ovidius, Epistulae ex Ponto , with an English translation by A. L. Wheeler; Revised by G. P. Goold, Harvard University Press (Loeb), London, Cambridge, Massachusetts, 1988. Ovid, Epistulae ex Ponto, Book 1 , Edited with Introduction translated, and commentary by J. F. Goertner, Oxford University Press, Oxford and New York, 2005. Ovidius, Publius Naso, Karadeniz'den Mektuplar , (Çev. Ç. Dürüşken), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.
Ovid. <i>Met.</i>	(=Ovidius, <i>Metamorphoses</i>) Ovid, Metamorphoses , with an English translation by F. J. Miller, The Loeb Classical Library, London, New York, 1960.
Paus.	(= Pausanias, <i>Periegesis tes Hellados</i>) Pausanias, Pausanian Description of Greece , with an English translation by W. H. Jones I-V, Harvard University Press (Loeb), London and New York, 1918-1935.
Plat. <i>Nom.</i>	(=Platon, <i>Nomoi</i>) Plato, Laws , in Twelve Volumes, Vol. 10&11 translated by R.G. Bury. Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd., Cambridge, MA, 1967-1968.
Plin. <i>nat.</i>	(=Gaius Plinius Secundus, <i>Naturalis Historia</i>) Pliny the Elder (1855), The Natural History , with an English translation by John Bostock, M. D., F. Riley, London: Taylor and Francis. Gaius Plinius Secundus, Naturalis Historiae Libri XXXVII . (Vol. I. Libri I-VI), Ludwig von Jan and Karl Mayhoff (Eds.), Teubner, 1933. Plinius, Gaius Secundus, Pliny Natural History , with an English translation by H. R. Rackham, W. H. Jones, De E. Eichholz I-X, Harvard University Press (Loeb), London, Cambridge, Massachusetts, 1938-1971.
Plut.	(=Plutarchus, <i>Bioi Paralleloi</i>) Plutarchi, Vitae parallelae . Iterum recognovit, C. Sintenis. Vol. I-[V], Teubner, Stuttgart, 1908-1913. Plutarchus, Plutarch's Lives , with an English translation by B. Perrin, I-IX, Harvard University Press (Loeb), London and New York, 1959.

- Plutarkhos, **Plutarkhos Hayatlar XXI, Lysandros-Sulla**, (Çev. N. Bayar ve A. Önsay), MEB Dünya Klasikleri, Ankara, 1999.
- Plutark, **Plutark Yaşamlar I-II**, (Çev. Meriç Mete), İstanbul: İdea, İstanbul, 2005.
- Plutarchus, **Plutarch's Morals**, Corrected and revised by. William W. Goodwin (Ed.), PH. D. Boston. Little, Brown, and Company. Press Of John Wilson and son, Cambridge, 1874.
- Plutarch (trans. F. C. Babbitt), **Moralia**, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1931.
- Plut. *Ant.* (=Plutarkhus, *Antonius*)
- Plut. *Alex.* (=Plutarkhus, *Aleksandros*)
- Plut. *Pomp.* (=Plutarkhus, *Pompeius*)
- Plut. *Luc.* (=Plutarkhus, *Lucullus*)
- Plut. *Dem.* (=Plutarkhus, *Demetrius*)
- Plut. *Artax* (=Plutarkhus, *Artakserkses*)
- Plut. *Amat.* (=Plutarkhus, *Amatorius*)
- Plut. *Sem.* (=Plutarkhos, *Semiramis*)
- Polyb. (=Polybios, *Historiai*)
- Polybios, **The Histories**, with an English translation by W. R. Paton I-IV, Harvard University Press (Loeb), London, Cambridge, Massachusetts, 1960.
- Polybios, **The Histories**, A new translation by R. Waterfield, with an Introduction and Notes by B. McGing, Oxford University Press (OWC), Oxford and New York, 2010.
- Polyai. *Strat.* (=Polyainos, *Strategemata*)
- Polyaenus, **Strategems of War**, translated by Richard Shepherd, 1793.
- Proc. *Bell.* (=Procopius, *de bellis*)
- Procopius, **History of the Wars**, with an English Translation by H. B. Dewing, I-VIII, Harvard University Press (Loeb), London, Cambridge, Massachusetts, 1928.
- Prokopius, **History of the Wars**, with an English translation by H. B. Dewing, The Loeb Classical Library, London, New York, 1960.
- Proc. *Aed.* (=Procopius, *de Aedificiis*)
- Procopius, **Buildings**, with an English Translation by H. B. Dewing, with collaboration of Glanville Downey, Harvard University Press (Loeb), London, Cambridge, Massachusetts, 2002.
- Ps.-Scymnus (=Pseudo-Scymnus, *Ad Nicomedem*)

- Fragmenta Periegesos Ad Nicomedem Regem (Pseudo-Scymni). **The Tradition of the Minor Greek Geographers**, A. Diller (Ed.), Lancaster-Oxford 1952.
- Ptol. *geogr.* (=Claudius Ptolemaios, *Geographika Hyphegesis*)
 Claudii Ptolemaei, **Geographia (lib. 1-3)**, K. Müller (Ed.), Paris 1883.
 Claudii Ptolemaei, **Geographia (lib. 4-8)**. Ed. C. F. A. Nobbe I-II. Leipzig 1845. Reprinted in Hildesheim 1966.
 Berggren, J. Lennart, and Alexander Jones, **Ptolemy's Geography: An Annotated Translation of the Theoretical Chapters**, Princeton University Press, Princeton and Oxford, 2000.
 Claudius Ptolemy, **The Geography of Ptolemy**, translated and edited by Edward Luther Stevenson (New York, 1932, repr. 1991).
- Ptol. *Alm.* (=Claudius Ptolemaios, *Mathematike Syntaksis*)
 Claudius Ptolemy, **Ptolemy's ALMAGEST**, Translated and Annotated by G. J. Toomer, Duckworth, London, 1984.
- RE *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft in alphabetischer Ordnung*, ed. by August Friedrich von Pauly, Christian Walz, Wilhelm Sigismund Teuffel. Stuttgart.
- REArm *Revue des Etudes Armeniennes.*
- Sall. *Bell. Jug.* (=Sallustius, *Bellum Jugurthinum*)
 Sallust, **The Jugurthine War**, Rev. John Selby Watson, Harper & Brothers, M.A. New York and London, 1889.
- Skylaks *periplus* (=Scylax, *Periplous*)
 Pseudo Scylax, **Pseudo Skylax's Periplous, The Circumnavigation of the Inhabited World**, by Graham Shipley Text, Translation and Commentary, Bristol Phoenix Press, Malbourne, 2011.
 Pseudo-Skylaks, "Pseudo-Skylaks: *Periplous*", (Çev. Murat Arslan), MJH, II (1), 239-257, 2012.
- Sol. *Coll. Mem.* (=Gaius Julius Solinus, *Collectanea Rerum Memorabilium*)
 Gaius Julius Solinus, C. Iulii Solini Collectanea Rerum Memorabilium, Theoder Mommsen (Ed.), Weidmann, Berlin, 1958.
- Step. Byz. (=Stephanus Byzantium, *Ethnica*)
 Stephanus of Byzantium, **ΕΘΝΙΚΑ**, Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt, edited by August Meineike (1790-1870), published 1849.
 The Greek text URL: <https://topostext.org/work/241>
- Strab. (=Strabon, *Geographika*)

Strabo, **The Geography of Strabo**, with an English translation by Horace Leonard Jones I-VIII, Harvard University Press (Loeb), London and New York, 1917-1932.

Strabo, **The Geography of Strabo V: Books X-XI-XII**, with an English translation by Horace Leonard Jones, Harvard University Press (Loeb), London and New York, 1944-1961.

Strabon, **Antik Anadolu Coğrafyası: Kitap XII-XIII-XIV**, (Çev. A. Pekman), 5. Baskı, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2005.

Strabons, **Geographika, Band 7, Buch IX-XIII: Kommentar**, Mit Übersetzung und Kommentar Herausgegeben von Stefan Radt (Ed.), Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 2008.

Roller, Duane W., **A Historical and Topographical Guide to the Geography of Strabo**, Cambridge University Press, Newyork, 2018.

Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), United Kingdom, Delphi Classics, 2016.

<https://books.google.com.tr/books?id=DFqQCwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=tr#v=onepage&q&f=false>

Pothecary, Sarah, **Strabo's Geography: A Translation for the Modern World**, Translated & Introduced by S. Pothecary, Foreword by P. Frankopan, Princeton University Press, Oxford, 2024.

Strabon, **Strabon'un Coğrafyası: Strabon – Geographika 1, 2, 3**, Ekber Ataman (Çev.), 17 Kitabın Tamamı, Üç Cilt Halinde, Ankara: Dorlion Yayınları, Ankara, 2024.

Tac. *Hist.*

(=Cornelius Tacitus, *Historiae*)

Tacitus, **The Histories I-III**, with an English translation by C. H. Moore, Harvard University Press (Loeb), London, 1962.

Tacitus, **The Histories**, translated by W. H. Fyfe, revised and Edited by D. S. Levene, Oxford University Press, Oxford and New York, 2008.

Tac. *Ann.*

(=Tacitus, *Annales*)

Tacitus, **The Annals**. With an English translation by J. Jackson, The Loeb Classical Library, Cambridge, Mass.- London, 1969.

Theoph. *Lapid.*

(= Theophrastus, *De Lapidibus*)

Theophrastus, **On Stones**, translated by Earle Radcliffe Caley (1900-1984) and John Francis Chatterton Richards (1897-1992), Ohio State University Press (1956), a text still under copyright, made available online by the Ohio State University Press for non-commercial purposes. URN: <https://topostext.org/work/657>

Thuc.	(=Thucydides, <i>Historiai</i>) Thukydides, History of the Peloponnesian War , with an English translation by C. F. Smith, I-IV, Harvard University Press (Loeb), Oxford and New York, 1919-1923. Thukydides, Peloponnesos Savaşı , (Çev. Tanju Gökçöl), Hür Yayınları, İstanbul, 1976. Thucydides, The Peloponnesian War , A new translation by Martin Hammond with an Introduction and Notes by P. J. Rhodes, Oxford University Press (OWC), Oxford and New York, 2009. Thukydides, Peloponnessos Savaşları , (Antik Yunanca aslından çeviren Furkan Akderin), Belge Yayınları, İstanbul, 2010.
TDVY	Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
TTK	Türk Tarih Kurumu Yayınları.
vd.	Ve devamı.
vdd.	Ve devamının devamı.
VDI	<i>Vestnik Drevnej Istorii. (Journal of Ancient History)</i> , Moscow.
Vitr.	(=Vitruvius, <i>De architectura libri decem</i>) Vitruvius, The Ten Books on Architecture , translated by Morris Hicky Morgan (1859-1910), Harvard University Press edition of 1914, in the public domain, placed on line by Project Gutenberg. URN: https://topostext.org/work/138
yak.	Yaklaşık.
yy.	Yüzyıl.
Zon.	(=Zonaras, <i>Epitome Historiarum</i>) Ioannis Zonarae, Epitome Historiarum , ed. Dindorf (Ed.), vol. I-VI, Teubner, Stuttgart-Leipzig, 1868-1875. Zonaras, The History of Zonaras: from Alexander Severus to the Death of the Theodosius the Great , translation by T. M. Banchich and E. N. Lane; Introduction and Commentary by Thomas M. Banchich, Routledge, London and New York, 2009.
Zos. Hist Nov.	(=Zosimos, <i>Historia Nova</i>) Zosimos, New History , A translation with Commentary by R. T. Ridley, Sydney University Press, Australia, 1982. Zosime, Histoire Nouvelle , F. Paschoud (Ed.), Paris: Les Belles Lettres/Bude, Paris, 1989.

GİRİŞ

Strabon'un 17 kitaplık *Geographika* (Coğrafya) adlı eserinin XI. kitabı genel olarak Pontos Euksenios'un kuzey, doğu ve güneydoğu kıyıları ile bu kıyılara komşu olan diğer bölgeler hakkında bilgiler vermektedir. Strabon'un XI. kitabını ihtiva eden söz konusu bu coğrafya ise genel hatlarıyla Kaukasus olarak adlandırılan Pontos'un doğu kıyıları, Iberia, Albania ile güneyde kalan Armenia'dan oluşmaktadır.

Eski dünyanın en tehlikeli denizi olduğuna inanılan Pontos Eukseinos'un doğu kıyıları ile bunlara komşu olan söz konusu bölgeler stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca her daim önemli bir sahayı teşkil etmiştir. Zira Pontos Bölgesi'nin coğrafi konumu da, bu bölgeye hâkim olmak isteyen güç ya da devletlere, ticari bağlamda gerek kara gerekse su yolları vasıtasıyla batıdan Avrupa'nın, kuzeyden Skythia'nın, doğudan Kaspia Bölgesi ve daha uzağındaki Asia'nın (Orta Asya), güneyden ise en yakın Armenia'nın etkisiyle Asia Minor içlerine değin nüfuz etme imkânları sağlamıştır. Ayrıca özellikle MÖ II. yy.'ın son çeyreğinden itibaren İpek ve İpek Yolu ticareti münasebetiyle Çin'den ve Orta Asya'dan gelen bir yolun Kaukasus aracılığıyla söz konusu Pontos Eukseinos'un kuzeyindeki limanlara ulaştığı da bilinmektedir (Tezcan, 2012: 14, ayrıca bk. 157-158).

Kaukasus Bölgesi içinde yer alan Kolkhis, Iberia ve Albania dışında Strabon'un XI. kitabında geçen bir diğer önemli coğrafya ise Armenia'dır. Armenia Bölgesi'nin tarihsel gelişimi, coğrafyası ile ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlıdır. Anadolu topraklarının tarih boyunca ticaret ve göç yollarının geçiş güzergâhında yer alması Armenia Bölgesi'nin sürekli tehdit altında kalmasına, bölgenin dış etkenler ekseninde siyasi ve kültürel sınırlarının değişmesine yol açmıştır. Doğal olarak bu tip durumlar Armenia Bölgesi'nin coğrafi sınırlarını kesin olarak belirlemeyi olanaksız hâle getirmiştir. Bunun yanında Antik Çağ coğrafyacılarının çalışmalarından elde edilen bilgiler yol gösterici olsa da doğrudan Armenia üzerine yazılmış en erken coğrafya çalışmasının VII. yüzyıla tarihlenmesi ve bu çalışmanın güvenilirlik problemi taşıması Armenia'nın ilk dönemlerine ait coğrafi sınırların kısmen karanlıkta kalmasına neden olmuştur (Cinemre, 2018: 39-40). Ancak bu bölge hem Anadolu'nun iç kesimleri ile hem de Pontos kıyıları ile tarihsel süreçte askeri, siyasi, kültürel ve ticari anlamda güçlü bağlar oluşturmuştur. Bundan dolayı da Armenia Bölgesi'nde yaşanan herhangi bir siyasi gelişme Strabon'un bu kitabında da yer alan Kaukasus ve Pontos kıyılarını da doğrudan etkilemiştir. Bu tez çalışmasında özellikle Strabon'un XI. kitabının seçilmesinin aslında temel nedeni de budur. Yani Pontos Eukseinos ve onun doğu kıyıları ile bu kıyılara askeri, siyasi, kültürel ve ticari yönden bağı olan komşu bölgeleri.

Amaç, Kapsam ve Teknik Bilgiler

Strabon'un *Kaukasus ve Armenia Bölgeleri Üzerine Gözlem ve Tasviri (Strabon Geographika, Kitap XI Çeviri ve İlgili Bölümlerin Değerlendirmesi)* adlı bu tez, üç ana bölümden meydana gelmektedir. Strabon, çalışmanın Birinci Bölüm'ünün ana başlığını oluşturmaktadır. Bu ana başlık altında ise üç ayrı başlıkta Strabon'un *hayatı, kişiliği ve eserleri* verilerek bunların içeriklerine dair detaylı bilgiler sunulmuştur.

Strabon Geographika ise İkinci Bölüm'ünün ana başlığıdır. *XI. Kitap (1-14 Bölüm) Üzerine Genel Bilgiler* ise bu bölümün ilk alt başlığını oluşturur. Bu başlık altında XI. kitabın kısa bir özeti yapılarak Strabon'un hangi bölümlerde hangi bölgeler üzerine ne denli bilgiler verdiğine detaylı değinilmiştir. *XI. Kitabın Türkçe Tercümesi: Strabon Geographika (Coğrafya) Kitap XI.1-14* de İkinci Bölüm'ün 2. alt başlığıdır. Bu başlık içerisinde ise, *Strabo X- XI- XII, The Geography of Strabo*, in Eight Volumes, Eds. T. E. Page, E. Capps, W. H. D. Rouse, L. A. Post, E. H. Warmington, With an English Translation by Horace Leonard Jones (1944, 1954, 1961), Harvard University Loeb adlı edisyonu temel alınarak kitabın Hellence aslından Türkçe tercümesi yapılmıştır.

Metnin Değerlendirmesi de çalışmanın Üçüncü Bölüm'ünün ana başlığıdır. Bu bölümde Strabon'un özellikle Pontos Eukseinos ve ona komşu olan bölgeler üzerine (XI.1-5,12,14) vermiş olduğu bilgilerin, kendi dönemi öncesi ve sonrasında yazılmış diğer antik kaynaklarla karşılaştırılması yapılmıştır. Akabinde Strabon'un vermiş olduğu bilgiler modern kaynaklar çerçevesinde derinlemesine bir mukayese yapılarak değerlendirilmiştir. Metnin değerlendirmesinde *Strabons Geographika Band 7 Buch IX-XIII: Kommentar, Mit Übersetzung und Kommentar* herausgegeben von Stefan Radt (2008) adlı kitap temel alınmıştır. Bunun yanı sıra özellikle *Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated)*, (2016), *A Historical and Topographical Guide to the Geography of Strabo*, Duane W. Roller (2018), *Strabo's Geography: A Translation for the Modern World*, Translated & Introduced by Sarah Potheary (2024) adlı çalışmalardan da kısmen yararlanılmıştır. Bunların yanı sıra yer adlarını tamamlayıcı referans araçlar olarak başta Talbert (2000), *Barrington Atlas*'ın yanı sıra <https://pleiades.stoa.org/> gibi web kaynaklarına da başvurulmuştur. Strabon'un verdiği bilgiler kendi dönemi öncesi ve sonrası mevcut diğer antik kaynaklar ile birlikte değerlendirilirken modern kaynaklar ile de temellendirilmiştir. Ancak bunu yaparken modern kaynaklarda bazı önemli hususlara dikkat edilmiştir. Örneğin kitabın on dördüncü bölümünü içeren Armenia üzerine olan değerlendirmede özellikle Ermeni kaynakları hususunda çok seçici olunmuş ve buna hassasiyet gösterilmiştir. Zira yapılan incelemelerde belli başlı çalışmalar haricindeki birçok Ermeni yazar ya da kaynağın genel olarak siyasi, ideolojik ve etnik yaklaşımlar içermesinden ötürü bu tez çalışması kapsamında değerlendirme dışında tutulmuştur. Dolayısıyla modern kaynakçada Ermeni kaynaklara nazaran daha çok Rus, Alman ve İngiliz kaynaklarına ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Strabon'da geçen ve bu çalışmada değerlendirilen her bir madde ise "kalın yazı tipinde" verilerek böylelikle söz konusu maddenin başka açıklamalarla karıştırılmasının

önüne geçilmiştir. İlgili bölümlerin bir değerlendirmesi yapılan bu kısımda ayrıca söz konusu bölge ile alakalı bahsi geçen yer, halk, göl, deniz adları vb. gibi maddeler hakkında detaylı bilgilendirme yapılırken yazarın anlatısı gereği konu dışı ya da o bölge ile alakalı olmayan başka bir yer hakkında değindiği maddeler ise daha yüzeysel geçilmiştir. Burada belirtilmesi gereken önemli bir husus bazı bölümlerin ise değerlendirme kapsamı dışında tutulmasıdır. Zira bu çalışmanın konusu coğrafi hinterlant olarak Pontos Eukseinos ve ona komşu olan bölgeler ile sınırlandırıldığı için değerlendirmenin bu kısmında, Strabon'un 14 bölümden oluşan XI. kitabının VI.- VII.- VIII.- IX.- X. ve XI. bölümleri uzak coğrafyaları anlatması sebebiyle bu değerlendirmeye tabi tutulmamıştır.

Çalışmanın *Ekler* kısmına, Strabon'un vermiş olduğu güzergâhlar doğrultusundaki her bir bölgenin kent, halk, deniz, ırmak, nehir, tapınak, geçit, kapı ve tepe isimleri üzerine olan bilgilerini içeren genel bir taslak haritası¹ (Ek1.1) antik dönemin modern haritaları (Talbert, 2000; Radt, 2008) da baz alınarak tarafımızca oluşturulup eklenmiştir. Bu haritadan ise, özellikle kent, halk ve tapınak isimleri ile konumlarının daha detaylı ve daha iyi görülmesi açısından dört ayrı kısım (Ek. 1.2, Ek 1.3, Ek. 1.4, Ek 1.5) büyütülerek ayrıca verilmiştir. Toplamda beş haritada verilen her bir bölge, halk, kent, deniz, ırmak, tapınak, geçit, kapı ya da tepe isimleri farklı renklerde olup bazılarının yanına ise işaret, simge ya da noktalar konulmuştur. Bu işaret, simge ve noktalar haritadaki yazılım renkleriyle ve açıklamalarıyla haritanın lejant kısmında ayrıca verilmiştir.

Çalışmada genel olarak, özellikle çeviride olmayan fakat yazarın demek istediği veya tarafımızca olması gereken küçük eklentiler köşeli parantezle [-] verilmiştir. Strabon'un sözleri haricinde tarafımızca yapılan Türkçe karşılığı olan küçük açıklamalar ise normal parantez (-) içinde gösterilmiştir. Yer ve kişi adları ise farklı dildeki alıntılar hariç genel olarak Hellence asıllarına uygun olarak verilmiştir. Ancak bazı halkların transliterasyonunda dilimize geçmiş olan örneğin Sakalar, Persler, Makedonlar, Amazonlar, Khalybler, Hellenler, Sarmatlar, Medler, Parthlar, Albanlar, Libyalılar ve Armenialılar gibi ibareleri daha sık tercih edilmiştir. Lakin cümlelerin ahengini bozan yerlerde ise asıllarına uygun olarak örneğin Armenioi halkı, Massagetai halkı şeklinde kullanımlarına da yer verilmiştir. Hellence'de geçen “ξ” ve “χ” harflerinin Türkçe karşılığı olan “ks” ve “kh” şekli kullanılmıştır. Örneğin Hellence Ιαξαρτης, Ωξος ve Ωχος adlı nehirler Türkçe çevirisinde Iaksartes (Seyhun), Oksus (Ceyhun) ve Okhus şeklinde verilmiştir. Hellence metindeki birtakım terminolojik

¹ Bilimde harita, bir konuyu daha etkili ve kalıcı olarak aktarmayı sağlayan önemli bir iletişim aracıdır. Bir çizimin harita olarak adlandırılabilmesi için mekânsal (coğrafi) özellikler veya verilerden üretilmiş olması, kuşbakışı olarak çizilmiş olması, ölçekli olması, okuyucunun anlaması için çeşitli renk, işaret veya açıklamalar ile bunların anlamlarını (*lejant*) içermesi, bir düzlem üzerine aktarılmış olması gibi bir takım özelliklere sahip olması gerekir (Tuna, 2015: 6). Strabon'un burada anlattıklarından yola çıkarak okuyucu zihninde canlandırdığı resmi haritalandırmak sanki ortaya Mental (Zihin) bir harita örneği koymak gibi algılsa da aslında bu bir Taslak harita türüdür. Zira Mental Harita, aslında doğrudan deneyimlere dayalı, rota ve yollarla bağlantılı, en önemli elemanları kelimeler, resimler, çizgiler, semboller, renkler ve şekillerden ibaret olan bir çeşit not tutma tekniği olan harita türüdür (Kimerling ve diğerleri, 2009: xvi-xvii). Buna karşın genel manada Taslak Harita ise, kişinin edindiği coğrafi bilgiyi, özelliği, veriyi ve fikirleri bir düzleme aktararak harita şeklinde kodladığı veya konumlandığı bir türdür (Demiralp, 2009: 960). Taslak haritaların, özel coğrafi kanıtları vurgulamak için oldukça büyük değere sahip oldukları, bu doğrultuda elle çizilmiş ya da basılmış haritaları kullanarak yapılacak çalışmalarda, coğrafi bilgiyi aktarmak için haritaların üzerine notlar alınması gerektiği söylenir (Demiralp, 2009: 967).

kelimeler ile Türkçe karşılığı olan ya da olmayan bazı kelimeler çeviride orijinal haliyle *italik* olarak verilmiştir. Örneğin uzunluk ve ağırlık ölçüleri olarak *stadia*, *drakhmi*, *parasang*, *medimnos*, *metretes*, *skhoinoi*; özel takı- toka, kıyafet ve kullandıkları eşyalar olarak *kamara*, *tiara*, *kitaris*, *pilos*, *khitones*; özel besinler olarak *silphion*, *Medike*; yer ve alan isimleri olarak *metropolis*, *emporium*, *territorium*, *okeanos*, *agora*; bazı yönetici ve memuriyet isimleri olarak *skeptukhoi*, *hegemon*, *tyran*, *propraetor*, *dioiketes*, *hyparkhos* vb. gibi.

Standart, süreli yayınlar ve terimlere ilişkin kısaltmalar ile antik kaynaklara ilişkin kısaltmalar çalışmanın başında; bibliyografya ise çalışmanın sonunda “Yararlanılan Kaynaklar” şeklinde verilmiştir. Süreli yayınlarda, L’année philologique (Revue des publications épigraphiques relatives a l’antiquité romaine)’in (1996) LXIV. cildinin 17-39. sayfalarındaki kısaltmalar kullanılmış; ancak burada bulunmayan bazı periyodikler için başka kaynaklardaki kısaltmalardan yararlanılmıştır. Alıntı ya da gönderme yoluyla doğrudan doğruya kullanılan antik yazarlar ve eserlerinin kısaltmalarında Türkçe ortografyadaki farklılıklar da göz önünde tutularak, H. G. Liddle - R. Scott (1996), A Greek-English Lexicon adlı sözlüğün XVI-XXXVIII ve Das Grosse Lexikon der Antike (1971) adlı eserin I. cildinin 20-41. sayfalarındaki ilgili kısaltmalar esas alınmıştır. Bibliyografya kısmında ise, metinde geçen tüm kitap ve makaleler yazar soyadı, adı, yayın yılı biçiminde kısaltılmış olup, bir yazarın aynı yıl içinde çıkmış birden fazla eseri söz konusu olduğunda, eserin yayın yılı (a), (b), (c) şeklinde ifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. STRABON (Στράβων)

1.1. Hayatı

Eski Çağ'ın önemli bir coğrafyacı ve tarihçisi olarak gösterilen Strabon'un, bir dönem Mithradates (=Pontos) Krallığı'nın (MÖ 281 – MS 63) başkenti olan Amaseia'da² (Amasya) dünyaya geldiği ve yaklaşık olarak MÖ 62 – MS 25 yılları³ arasında yaşadığı bilinmektedir. Strabon eserinde yaşadığı yıllara dair kesin bir tarih vermesi de, Pompeius'un (MÖ 106 - 48) Asia Minor'u (Küçük Asya) yeniden düzenlemesi ile başlayan dönemini (MÖ 62 / 65) καθ'ἡμας (kath hemas) yani “benim zamanım” olarak tasvir etmektedir (Pothecary, 1997: 235). Eserinin XIII. kitabında (bk. XIII.4.8)⁴ depremlerden çok zarar görmüş olan Sardes⁵ (Sard) ve diğer kentlerin onun zamanındaki İmparator Tiberius'un (MS 14 – 37) sağduyulu ilgisiyle onarıldığını anlatması da yine kendisinin Augustus dönemi (MÖ 27 - MS 14) sırasında ve Tiberius yönetiminin ilk dönemlerinde yaşadığının bir göstergesidir. Eserinde (XVII.3.7) son olay olarak Numidia kralı II. Iuba'nın ölümünden (yak. MS 23/24) bahsetmesi ve bir başka yerinde (XII.8.11) MS 25 yılında bağımsızlığını kaybeden Kyzikos⁶ kentinden o güne dek “bağımsızlığını korumuş” bir kent olarak söz etmiş olması da bizlere bu iki olay arasında ölmüş olabileceği kanısını verir (Elders, 2008: 865).

Strabon eserinde babası ve babasının ailesi hakkında pek bilgi vermezken özellikle anne tarafından soylu bir aileye mensup olduğunu belirtir. Bunun yanı sıra atalarının da Mithridates IV Eupator (MÖ 135 – MÖ 63) tarafından önemli görevler ve birçok onurlu payeler aldığı⁷,

² Bk. Sinclair ve diğerleri, 2024a; ayrıca bk. Talbert, 2000: 1229, map 87. Ayrıca Strabon eserinde (XII.3.39) bu yer için “benim şehir” ya da “benim vatanım” (XII.3.39) şeklinde bahseder.

³ Strabon'un doğum ve ölüm yılları hakkında farklı görüşler vardır. Örneğin Aly'e (1931: 76-78) göre MÖ 64/63- MS 23/24; İplikçioğlu'na (1997: 437) göre MÖ 64- MS 19; Beister'a (2002c: 319) göre MÖ 64/63- MS 19/24; Pekman'a (2005: xix-xx) göre MÖ 64/63- MS 21'dir. Yine Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated) (2016)'ya göre MÖ 63-MS 24; Roller'e (2018: ix) göre MÖ 60- MS 20'dir.

⁴ Sadece pasaj numarası verilerek yapılan atıfların tümü, aksi belirtilmedikçe Strabon'un *Geographika* adlı eserine aittir.

⁵ Sardes/Sardis, bir dönem Lydia İmparatorluğu'nun başkentiydi. MÖ 188'de Pergamon Krallığı'nın bir parçası oldu. Böylece MÖ 133'te III. Attalos'un topraklarıyla birlikte Roma kontrolüne geçti. Günümüzde ise bu antik kentin Manisa ilinin Salihli ilçesine bağlı Sard kasabasına tekabül ettiği düşünülür (bk. Foss ve diğerleri, 2024a).

⁶ Anadolu'da, muhtemelen MÖ 756 yılında Korinthoslular tarafından ve daha sonrasında da (yak. MÖ 675) Miletoslular tarafından kurulan antik bir Mysia kentidir. Günümüzde ise Balıkesir'in Erdek yakınlarındaki Belkis Kale mevkiine tekabül eder (Talbert, 2000, map 52; Foss ve diğerleri, 2024b).

⁷ Zira Strabon eserinde (X.4.10) anne tarafından büyük dedesi olan Dorylaeus'un, seçkin bir subay ve Mithridates Euergetes'in arkadaşı olduğunu, savaşları başarıyla sona erdirerek yüksek onurlar elde ettiğini söyler. Ayrıca bu büyük dedenin Sterope adından Makedonyalı bir kadınla evlenerek bir kızı ve Lagetas ile Stratarkhas adında iki oğlu olduğundan

hocalarının ise pek ünlü olduklarını söyler (bk. X.4.10, XI.2.18, XII.3.16). Nitekim Strabon gençlik zamanlarında Klasik Helen eğitimi görmüş, Nysa⁸ kentinde hocası Aristodemos’dan⁹ retorik ve gramer dersleri almış (XIV.1.48), Peripatetik okulunun önemli filozoflarından Seleukia’lı Ksenarhos’un (XIV.5.4) ve Amisos’lu (Samsun) gramerci Tyrannion’un¹⁰ öğrencisi olmuştur (XII.3.16).¹¹ Strabon ayrıca stoacı felsefenin ilkelerine bağlı bir kişi olsa gerekir ki eserinde (I.2.2; 1.2.34; II.3.8) onun kendi stoacılık anlayışına vurgu yapmıştır. Zira bir kitabında (bk. XVI.2.24) stoacı bir filozof olan Sidonlu Boethus¹² ile Aristoteles felsefesi üzerine çalıştığını belirtmiştir. Strabon varlıklı bir aileden gelmesi ve iyi bir öğrenim görmüş olması hasebiyle mümkün olduğunca birçok yeri gezme olanağına sahip olmuş, bunu da kitabında adeta övünerek bahsetmiştir (bk. XI.5.11). Nitekim eserinden edindiğimiz bir başka bilgiye göre öğrenimini sürdürmek amacıyla gittiği Roma’da uzun bir süre (yak. MÖ 44 – 31) kalmıştır (IV.5.2; V.3.8; VI.2.6; VII.1.3; VIII.6.23; XIII.1.54). Coğrafya (=Geographika) adlı eserinin ise en azından bir kısmını Roma’da kaldığı bu süre zarfında yazdığı düşünülür (Elders, 2008: 866). Buna izafeten eserinin tamamının ise MS 19 – en geç 25 yılları arasında yazılıp tamamlanmış olduğu tahmin edilir (Strabon’un Coğrafyası 3, 2024: 19)¹³. Gezileri arasında Mısır Valisi (*praefectus Aegypti*) olan arkadaşı Aelius Gallus eşliğinde Aiggyptos’a (Mısır) (II.5.12) seyahat ettiği ve uzun bir süre de Aleksandria’da (İskenderiye) kaldığı bilinir (II.3.5; XVII.1.6-10; ayrıca bk. Elders, 2008: 886). Potheary’e (2024: xvii) göre Strabon hayatının çoğunu Roma’dan sonra Mısır’da geçirmiş ve şehrin kültürel zenginliklerinden, entelektüel ortamından yararlanmış. Hatta büyük ihtimalle kaynaklarından bilgi toplamak için buradaki ünlü

bahseder. Hatta Strabon Lagetas’ın da bir kızı olduğunun ve bu kızın kendisinin (Strabon’un) “annesinin annesi” yani anneannesi olduğunun altını çizer.

⁸ Mesogis Dağı eteğinde bir Karia kentidir (XIV.1.43), bugünkü Aydın / Sultanhisar’a tekabül ettiği düşünülür (Talbert, 2000: map 61; Foss ve diğerleri, 2023). Pekman’a (2005: xix, dn. 7) göre, Roma ile Pontos arasındaki savaş ötürü burasının Amasei’den daha güvenli bir yer olacağı düşüncesiyle Strabon ailesi tarafından öğrenimi için Nysa’ya gönderilmiş olabilir.

⁹ Aristodemos’un (Ἀριστόδημος), MÖ II. yy.’da yaşamış bir Hellen dilbilimci, gramerci ve Samothrake’li Aristarkhos’un öğrencisi olduğu bilinir. Kendisi ve eserleri hakkında daha detaylı bilgi için bk. Montanari, 2002: 1114.

¹⁰ Amisos’lu Tyrannion’un (Τυραννίων) MÖ I. yy.’ın Hellen gramercisi olup MÖ 68 yıllarında Roma’da çalıştığı (Strab. XIII.1.54) ve Caesar, Cicero gibi önemli devlet adamlarıyla yakın ilişkileri olduğu bilinir. Öğrencileri arasında Strabon başta gelir (Baumbach, 2010: 62). Muhtemelen Strabon da ondan olan eğitimini Roma’da iken almıştır. Zira Tyrannion’un Lucullus tarafından MÖ 71’de esir alındığı ve Roma’ya götürüldüğü söylenir (Strabon’un Coğrafyası 3, 2024: 7). Tyrannion’un Cicero’nun iki oğluna da eğitim verdiği, kendisinin esir ancak eğitimli bir Hellen olduğu söylenir (Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016).

¹¹ Strabon’un hocaları hakkında daha detaylı bilgi için bk. Aly, 1931: 79-81.

¹² Sidonlu Boethus, Peripatetik okulundan olup, Rodoslu Andronikos’un öğrencisi ve ardılı iken aynı zamanda Strabon’un da öğrenci arkadaşısıdır. Felsefenin tüm alanlarına karşı ilgili olup asıl çalışması Aristoteles’in kategoriler üzerine yazdıklarına yaptığı bir yorumdur (*commentar*). Aristoteles’in öğretilerini “doğalcı” bir yaklaşımla geliştirmiş, somut olanın üstünlüğünü vurgulamak istemiştir (Gottschalk, 2003: 706).

¹³ Dueck (1999: 475) göre MS 18 – 24; Potheary’e (2016: 206, dn. 6) göre MS 17 - 23 yılları arasında yazılıp tamamlandığı düşünülür. Bu da tamamladığı yılın Strabon’un yetmişli yaşlarının sonuna tekabül ettiğine işarettir. Dueck (*ibid*, 467-468) bu tarihlemeye şöyle bir açıklama getirir: Strabon bir kitabında (IV.6.9) Alplerde yaşadıkları bilinen Norikoi ve Karnoi adlı halklardan bahseder. Bunların kanunsuz akınlarını ise bir yaz seferi sırasında Tiberius ve kardeşi Drusus’un durdurduğunu öyle ki artık otuz üç yıldır huzur içinde olduklarını ve düzenli haraç ödediklerini söyler. Dueck’in buradaki yorumuna göre bu halklar MÖ 15 yazında (Cass. Dio, 54.22.1-5) Tiberius’a teslim olduğundan, otuz üç yıl sonra yazılmış olan bu pasaj MS 19 yazına tarihlenir. Bundan, eserin en azından bir kısmının (hiç olmazsa ilk dört kitabın) o zamanlar yazıldığı sonucu çıkarılabilir. Yine burada Dueck’in tarihleme hususunda bir başka yorumu da Strabon’un eserinde yer yer “şimdi / vuv” ya da “son zamanlarda / νεωστί” gibi kullandığı zaman ifadelerinin onun eserini kaleme aldığı gerçek yazım tarihini belirlemede yardımcı olduğu yönündedir.

kütüphanede bolca zaman geçirdiği (Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016) ve eserini yaşlı bir adam olarak yine burada ürettiği en azından tamamladığı düşünülmektedir. Yaşamı süresince, Orta Asia’da bir Parth İmparatorluğu’nun yayılması kadar batıda da Roma İmparatorluğu’nun doğuşuna ve büyümesine tanık olduğu söylenir (Romm, 1997: 359). Strabon’un, yaşamının son yıllarını ise muhtemelen doğduğu yer olan Amaseia’da geçirdiği tahmin edilir (Pekman, 2005: xx).

1.2. Kişiliği

Strabon kaynak ve el yazmalarında yalnızca “Strabo” ya da Hellence “Στράβων” şeklinde verilir. Hellence isim olan Στράβων (Strabon), “şaşı” anlamına gelirken, yine aynı anlama gelen Strabo¹⁴ ise onun Roma *cognomen*¹⁵ halidir¹⁶. Bu kullanım¹⁷ elbette ki kaynağın diline göre farklılık göstermektedir (Pothecary, 1999: 691). Romm’a (1997: 359) göre Strabon, kendisinden önceki Eratosthenes (MÖ III. yy.) ya da sonraki Ptolemaios’un (MS II. yy.) aksine bir bilim adamı değildi. Onun tüm ilgisi, enlem ve boylamdan ziyade ticaret ve politikayla daha ilgili olan bir “olay adamı” olabilmektir. “Strabon’un Coğrafyası 3” adlı kitaba (2024: 8-10) göre de Strabon, astronomi ve matematikte zamanının tüm bilginlerine belki hâkim değildi ancak tarihini ve ulusunun mitolojik geleneklerini çok benimsemiş bir kişiliktir. Örneğin Strabon Homeros’un hayranı olup diğer büyük şairlere karşı da çok ilgiliydi, özellikle Homeros’u tüm bilgilerin babası olarak görür onu eleştirmekten kaçınırdı. Ayrıca Strabon, matematik ile astronomi bilgisinin coğrafya bilimi¹⁸ için vazgeçilmez olduğunu düşünürdü ve bu düşüncesini eserinin daha ilk kitabında (I.1.13) şöyle dile getirmişti:

Bir yerin doğru bir tanımını yapmayı üstlenen herkes, astronomik ve geometrik ilişkilerini de eklemeye özen göstermeli, genişliğini, uzaklığını, enlem derecelerini ve iklimini dikkatle açıklamalıdır. Bir ev inşa etmeden önce bir inşaatçı ya da bir şehir kurmadan önce bir mimar bile bunları göz önünde bulundurur; tüm dünyayı inceleyen kişi çok daha fazlasını yapmalıdır: Çünkü bu tür şeyler özel bir şekilde ona aittir. Küçük mesafelerde kuzey ya da güneydeki küçük bir sapma bir anlam ifade etmez, ancak dünyanın tüm çemberi söz konusu olduğunda, kuzey İskitya’nın ya da Keltika’nın en uzak sınırlarına, güney ise Etiyopya’nın en uç noktalarına kadar uzanır: Burada büyük bir fark vardır. Biri doğuda, diğeri uzak batıda ve bildiğimiz gibi birbirlerinin antipotları olan Hindistan ya da İspanya’da yaşıyor olsaydık da durum aynı olurdu.

¹⁴ Latince “strabo,-onis” şaşı anlamına gelir. Bk. Kabağağ ve Alover, 1995: s.568.

¹⁵ Latince “cognomen” aile adı, soyadı anlamına gelir. Örneğin Cicero. Bk. Kabağağ ve Alover, 1995: s.94

¹⁶ Strabon’un bu ismi nasıl ya da neye izafeten aldığı bilinmemektedir. Ancak Hellence olduğu düşünülen ve Romalılar tarafından da kullanılan bu ismin Büyük Pompeius’un babasına da verildiği söylenir (Strabon’un Coğrafyası 3, 2024: 7).

¹⁷ Biz bu çalışmada eserin Hellence formu olan “Strabon” yazılım şeklini kullandık.

¹⁸ Keza coğrafyanın da özellikle devlet adamlarının tüm işlemleri için gerekli olduğunu düşünür sebebi olarak da; “bir ülkenin büyüklüğü ve konumu, kendi özellikleri ve çevresindeki bölgelerin özellikleri anlaşıldığında hükümet kesinlikle daha iyi yönetilecektir” der. Bk. Strab. I.1.16.

Strabon'un eserinde verdiği başka bir bilgiden anlaşılan o ki kendisi büyük bir gezgin olup coğrafi bilgilerinin çoğu ise onun kişisel gözlemlerine dayalıydı. Zira eserinin bir kitabında (II.5.11) kendisini profesyonel bir coğrafyacı gibi şu sözlerle izah etmiştir:

Aşağıda, haritanın bir düzlem yüzey üzerine çizildiğini varsayacağız ve açıklamalarımız, kara ve deniz seyahatlerimizde kendimizin gözlemlediklerinden ve başkalarının ifadelerinde, yazılarında güvenilir olduğunu düşündüğümüz şeylerden oluşacaktır. Kendimiz için, batı yönünde Armenia'dan Tirenaya'nın şu kısmına kadar seyahat ettik. Sardynia'nın karşısında ve güneye doğru, Eukseinos'tan Etiyopia sınırlarına kadar. Coğrafya üzerine yazan tüm yazarlar arasında, anlatılan ülkeleri bizden daha geniş bir şekilde gezmiş olan tek bir kişi bile yoktur. Bazıları daha batıya gitmiş olabilir ama hiçbir zaman bizim kadar doğuya gitmemişlerdir; yine diğerleri daha doğuya gitmiş olabilir ama o kadar batıya gitmemişlerdir. Kuzey ve güney için de durum aynıdır. Bununla birlikte, esas olarak hem biz hem de onlar, zihnin kavramlarını duyuların bilgilerinden oluşturduğu gibi, ülkenin şeklini, büyüklüğünü ve diğer özelliklerini, ne olduklarını ve kaç tane olduklarını tanımlamak için başkalarının raporlarından yararlandık. Bir elmanın şekli rengi, büyüklüğü, kokusu, dokunma hissi ve tadı, duyular tarafından iletilen ve zihnin bir elma kavramını oluşturduğu ayrıntılardır. Büyük şekillerde de duyular çeşitli parçaları gözlemlerken, zihin bu şekilde görülenleri tek bir kavramda birleştirir. Aynı şekilde, bilgi peşinde koşan insanlar, çeşitli yerlerde bulunmuş olanlara ve şu ya da bu ülkedeki gezginlerin tasvirlerine güvenerek, yaşanabilir tüm dünyanın bir taslağını bir araya getirirler...

Strabon'un siyasi görüş bakımından ise tamamıyla Roma siyasetini benimsediği düşünülür. Yine eserinden de anlaşılabileceği üzere devrin Romalı önde gelenlerine özellikle de Augustus ve Tiberius'a büyük saygı ve hayranlık duymuştur (Pekman, 2005: xiii).

1.3. Eserleri

1.3.1. Historika Hypomnemata (Ιστορικά ὑπομνήματα)

Strabon'un "Tarihsel Notlar" adlı 43 kitaptan oluşan bu eseri, Polybios'un eserinin bir devamı niteliğindedir. Zira eser Polybios'un tarihinin bittiği yerden (MÖ 145/4) başlayıp Roma iç savaşlarının sonları bir olayla (muhtemelen MÖ 31 Aktiakos/Aktium Savaşı) son bulur. Eserin ilk dört kitabı, bir önceki Hellen tarihine kuşbakışlık yapar. Strabon'un bu ilk eseri olan Tarihsel Notlar'ın günümüze ise sadece birkaç *fragmanı* kalmıştır (Elvers, 2008: 865). Dolayısıyla esere dair çok fazla bir bilgi yoktur. Strabon "Coğrafya" adlı bir başka eserinde (bk. XI.9.6) Parth Yasaları üzerine *Historika Hypomnemata* adlı bu eserinin adını vererek ilgili kitaplarını (II ve VI) referans göstermiştir.

1.3.2. Geographika (Γεωγραφικά)

Strabon'a asıl ününü kazandıran eseri, bazı küçük eksiklikler göz ardı edilirse, 17 kitabıyla birlikte günümüze kadar gelmeyi başaran *Geographika* (Coğrafya) adlı çalışmasıdır. Yukarıda da bahsedildiği üzere Strabon'un Roma'da kaldığı süre zarfında bu eserinin en azından bir kısmını yazdığı, tamamını ise MS 19 – 25 yılları arasında tamamlamış olabileceği düşünülür. Roller (2018:

ix) Strabon'un bu çalışmasının muhtemelen MÖ 20'lerden başlayarak Strabon'un ölümüne kadar süre gelen tarihsel bir geçmişi muhteva ettiğini¹⁹ ve büyük olasılıkla Strabon hayatta iken hiç yayınlanmadığını belirtir. Yine Roller'in buradaki (*ibid.* ix) bir başka ifadesine göre Coğrafya adlı bu yapıt Helen edebiyatında en uzun süre hayatta kalan eserlerden biri olup, yaklaşık iki yüz kaynağı ve binlerce yer adını içerir. Metnin ansiklopedik kapsamı onu mükemmel bir referans kitabı haline getirmiş ve bunun sonucunda Strabon Antik Çağ'da en çok atıf yapılan yazarlardan biri olmuştur (Pothecary, 2024: xii).

Strabon'un Coğrafya adlı eserinin ilk bölümleri coğrafya biliminin felsefesinin ne olduğunu tanımlamakta ve dünya ile ilgili genel bilgiler vermektedir. İlk bölümlerin ardından ise Strabon'un Asia (Asya), Europa (Avrupa) ve Afrika'daki²⁰ yerleşik bölgeler üzerine birtakım anlatımları söz konusudur (Karakaş Özür, 2015: 86). Strabon Coğrafya adlı eserinin on yedi kitabında kısaca ve sırasıyla şu konular üzerine bilgilere yer vermiştir:

I. kitapta Strabon, Antik Çağ'ın en eski coğrafyacısı olduğunu düşündüğü Homeros'un (MÖ VIII. yy.) erdemleri üzerine yorum yaparken onu bir diğer coğrafyacı olan Eratosthenes'in (MÖ III. yy.) hata ve yanlış anlamalarına karşın savunur. Dünya yüzeyinin doğal değişimleriyle alakalı araştırmalarında Hipparkhos'a (MÖ II. yy.) karşı bu defa Eratosthenes'i savunur. Bazı betimlemelere eleştirel ya da güvensiz gözle baksa da yerleşik dünyanın büyüklüğü ve bölümleri hususunda Eratosthenes'i uygun bir dille düzeltir. Strabon'un ilk kitabında verdiği bu bilgiler arasında en çarpıcı olanı ise batı kıtalarının varlığını tahmin etmesidir. II. kitap esas olarak matematiksel coğrafyayı muhteva eder ve yine Strabon Hipparkhos'a karşı Eratosthenes'in benimsediği yerleşik dünyanın bir takım bölümlere ayrılması tezini savunur. Ancak Poseidonios (MÖ geç II. – I. yy.) ve Polybios (MÖ II. yy.) tarafından öğretildiği şekliyle dünyanın altı bölgeye ayrılmasını da eleştirir. Strabon burada genel olarak yeryüzünün biçimi, büyüklüğü ile yerleşik kısmı üzerine bizzat kendi gözlemlerinden yola çıkarak bilgiler verir, her şeyden önemlisi yeryüzünü küresel ya da düzlemsel bir yüzeyde anlatmaya çalışır. Bunun yanı sıra deniz, ülke ve ulusların okuyucu zihninde bir taslağını resmeder. Kitabı iklimler ve güneş yansımaları üzerine olan açıklamalarıyla bitirir.

III. kitap, batıdaki Iberia²¹ (İspanya) ile başlar. Buna izafeten Europa (Avrupa) konusu ta ki onuncu kitabın sonuna dek devam eder. Bu kıta üzerine daha çok Artemidorus (MÖ geç II. yy. –

¹⁹ Ayrıca bk. Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016.

²⁰ Esasen bu kıta Strabon'da Helence Libue (Λιβύη) yani "Libya" olarak verilir (bk. Strab. XVII.3.1, 10). Strabon burada (*ibid.*, 3.1) Libue'yi (Afrika) yaşanabilir dünyanın Europa ve Asia'dan sonra gelen üçüncü kıtası olarak gösterir ve hakkında detaylı bilgilere yer verir. Modern yazarların çevirilerinde bu yer ile kastedilen Afrika'dır. Pothecary'e (2024: 939) göre, burada geçen Libya ismi 21. yy. okuyucusunda kafa karışıklığına neden olur. Zira Strabon'un kullandığı isimlerin günümüzdeki çağrışımlarından kurtulması zor bir durumdur, ancak Strabon için bu isim genellikle tüm bir kıtayı ifade eder ve bir Roma eyaleti olarak gösterilir. Strabon'un bu noktada tasvir ettiği Libue'nin iç kesimleri, günümüz kuzey Afrika olarak adlandırılan yeri çağırıştır. Ve yine Strabon'un buradaki anlatılarından anlaşılan o ki onun Libue'deki seyahatlerinin çoğu aslında kuzey kıyıları boyunca olan yolculukla sınırlıdır (*ibid.* 2024: 41).

²¹ Zira aynı isimde Kolkhis (batı Gürcistan) Bölgesi'nin doğusunda yer alan Iberia (Doğu Gürcistan) mevcuttur.

erken I. yy.), Polybios ve Poseidonios'tan yararlandığını ifade eder zira bu kişiler bizzat görgü tanığı olarak eserlerini kaleme almışlardır. Dolayısıyla bu yazarlar Strabon'a göre güvenilir kaynaklardır. Strabon bu kitapta güney Iberia'da yaşayan halklar üzerine olan bilgilerini kısmen Romalı yazarlardan ancak daha çok Myrlealı Asklepiades'ten (MÖ geç II. yy. – I. yy.) vermiştir. IV. kitap, esasen Gallia – Gallia Narbonensis (modern Fransa toprakları) *teritoriumunu* içerir. Bunun yanı sıra kitapta Belgae (Belçika), Ierne (İrlanda), Brettanika (Büyük Britanya) ve son olarak Alpes yani Alpler üzerine de detaylı bilgilere yer verilir. Strabon'un bu kitapta kelimesi kelimesine alıntı yaptığı baş rehberi Iulius Caesar'dır. Alpler hususunda Polybios'tur. Strabon ayrıca tasvirleri boyunca Roma'daki gezginlerden edindiği bilgileri de aktarır.

V. kitap, Italia'nın (Oinotria/İtalya) genel bir taslağı ile başlar. Strabon burada esasen kuzey İtalya'ya, onun kendi dönemi (yeni) ve daha öncesi eski yazarlarca olan adlandırmasına değinir. Ardından kendi araştırma ve gözlemlerinin sonucu olarak Roma'nın Etruria, Umbria, Samnium, Latinum gibi bazı önemli bölgeleri üzerine açıklamalarda bulunur. Kitabın sonunda ise Roma'nın dağlık bölgelerinde ikamet ettikleri düşünülen sabinler, Samnitler, Kampanialılar, Pikentinler, Sybaritler, Leukaniler gibi bir takım halklara değinir. Zira VI. kitap da aynı konunun devamı niteliğinde olup Strabon burada Italia'nın geri kalan kısmına yani Magna Graecia, Sikelia (Sicilya) ve komşu adalar üzerine bilgiler verir.

VII. kitapta Strabon Avrupa'nın (Avrupa) geri kalan kısımlarını anlatır. Danube / Istros (Tuna) Nehri'nin kuzeyi ve güneyindeki bir takım ülkeler ile halklarına değinir. Strabon'un bu anlatısı Makedonia (Makedonya), Thrakia (Trakya), Hellespontos (Çanakkale Boğazı) ve Propontis'e (Marmara Denizi) dek uzanır. Bunu takip eden VIII., IX. ve X. kitaplar ise yine Avrupa'nın devamı niteliğinde olup sırasıyla Hellas'ın (Yunanistan) tamamını, Boeotia ve Thessalia'nın deniz kıyıları ile Hellas'taki komşu adaları bizlere anlatır.

XI. kitap ise Strabon'un tüm kitapları arasından bu çalışmamızın temel kitabı olup Avrupa'yı Asia'dan (Asya) ayırdığı düşünülen Tanais (Don) Nehri ile başlar, ardından Asia'nın doğu ve batı yönünde Tauros (Toros) dağlarınca iki parçaya bölündüğünden bahseder. Buna göre Asia'nın kuzeyde kalan kısmı da kendi içinde dört ayrı kısma ayrılır. Birinci kısım Tanais, Maiotis (Azak) Denizi/Gölü, Pontos Euksinos (Karadeniz) ve Kaspia (Hazar) denizleri arasında kalan ülkelerdir. İkinci kısım Kaspia Denizi'nin doğusundaki ülkeler olup üçüncü kısım ise Kaukasus'un (Kafkasya) güneyindeki ülkeleri kapsar. Dördüncü kısım da Halys Nehri (Kızılırmak) içerisindeki topraklardır. Bu yer ile kasıt Tauros'taki bölgeleri ve Pontike ile Kilikia denizlerini ayıran yarımada içine rastlanmış yerin dışını (Dış Tauros) kapsar. Strabon bu yerler hakkında bilgi verirken özellikle buralarda ikamet ettikleri bilinen birtakım (örneğin Amazonlar, Massagetler, İskitler, Albanlar, Iberler, Kaspialılar, Medler, Armenialılar, Persler, Heniokhlar, Sirakoslar vb. gibi) halklara da değinir. Bu kitapta verdiği bilgiler hususunda yararlandığı yazarlar arasında ise Herodotos (MÖ V. yy.), Euripides (MÖ V. yy.), Eudoksus (MÖ IV. yy.), Aristobulos (MÖ geç IV. yy.), Klitarkhos (MÖ

geç IV. – III. yy.), Patrokles (MÖ geç IV. yy. – erken III. yy.), Eratosthenes (MÖ III. yy.) yer alır. Kitapta çağdaşı olarak da Polybios (MÖ II. yy.), Poseidonios (MÖ geç II. – I. yy.), Artemidorus (MÖ geç II. – erken I. yy.), Skepsis’li Metrodorus (MÖ II. – I. yy.), Mitylene’li Theophanes (MÖ I. yy.), Apollodoros (MÖ I. yy.), Amisos’lu Hypsikrates (MÖ I. yy.), Dellios (MÖ I. yy.) ve Nikaia’lı Apollonides (MÖ erken I. yy.) görülür.

XII., XIII. ve XIV. kitaplar yukarıda da bahsedildiği üzere bizlere Antik Anadolu coğrafyasını sunar. XII. kitap, Strabon’un kendi bölgesi olması hasebiyle olsa gerek diğer bölgelere nazaran çok daha detaylı bir Kappadokia tasviri ile başlar ardından yüzeysel bir şekilde Galatia, Bitynia, Mysia, Frigia bölgeleri üzerine olan anlatılarla devam eder. Burada ayrıca Pontos’ta yer alan önemli kentlere değinilir akabinde güneye doğru inilerek Lykia, Pamphylia ve Kilikia bölgelerine, buralarda kıyı boyunca yer alan adalara, dağlara ve kısmen nehirlerle yer verilir. XIII. kitap Propontis’in (Marmara Denizi) tüm kıyılarını ve komşu adalarını içerir. Aynı zamanda ağırlıklı olarak Troas Bölgesi’ne (Biga Yarımadası) yer verilir. Strabon bu hususta ülkeyi bizzat gezmiş gözlemlemiş bir kişi olsa da anlatılarının en büyük kaynağını bazı yazarların yanı sıra Homeros (MÖ VIII. yy.) ve Skepsis’li Demetrius’a (MÖ II. yy.) dayandırır. Strabon kitap boyunca anlattıklarının doğruluğunu kanıtlama çabası içerisinde olur. XIV. kitap ise Anadolu’nun geri kalanı, Ionia Bölgesi ve kıyıları ile buralarda yer alan önemli kentler ve adalar üzerine bilgileri içerir.

XV. kitap Strabon’un hiç görmediği dolayısıyla anlatılarında daha çok gezgin ya da tarihçilerden yararlandığı Güney Asia bölgelerini muhteva eder. Strabon’un tabiriyle bu yerler, kitabın başında anlatılan Kilikia, Pamphylia ve Lykia hariç, Dış Tauros olarak tabir ettiği yerlerdir. Nitekim bunlar Indike’den (Hindistan) Neilos (Nil) Nehri’ne dek uzanır. Söz konusu bu yerler arasında Ariane, Karmania, Baktriane, Sogdiane, Parthia, Persis gibi günümüz Pakistan, Afganistan, Özbekistan, Tacikistan ve Doğu – Batı İran bölgeleri yer alır. XVI. kitap ise Güney Asia’nın bu defa kalan batı yarısını bizlere anlatır. Söz konusu bu yerler arasında da Assyria (Asur), Babylonia (Babil), Mesopotamia (Mezopotamya), Syria (Suriye), Aithiopia (Etiyopya) kıyıları, Arabios Kolpos (Arap Körfezi) ve son olarak Arabia (Arabistan) ile buraların önemli kentleri yer alır. Nitekim Strabon XVII. kitabında da gezmiş olduğu Aigyphtos’un (Mısır) tamamını bir görgü tanığı edasıyla kaleme alırken Libue (Libya) yani Afrika’nın kuzey kıyılarının da detaylı bir tasviriyle anlatımını Roma İmparatorluğu’na dair kısa bir bilgiyle sonlandırır.

Strabon’un eserin tamamının İngilizce Loeb baskıları olup, Türkçe çevrisi ise daha yeni yeni yapılmaktadır. İlk kez Adnan Pekman tarafından toplu olarak 1987, 1991, 1993, 2000 ve 2005 yılları baskılı Antik Anadolu (Asia Minor / Küçük Asya) coğrafyasını anlatan Kitap XII-XIII-XIV’ in²²

²² Strabon’un “Coğrafya” adlı eseri içerisinden söz konusu XII, XIII ve XIV’üncü kitapları Antik Çağ Anadolu Tarihi açısından önemli bir kaynaktır. Zira Strabon eserinin bu kitaplarında Anadolu’daki pek çok şehrin kuruluşu, adı, bu şehirlerdeki ticaret, ziraat ve sanatsal faaliyetler hakkında, bu toprakların yer altı ve yer üstü zenginliği ile kültürü, inançları,

Türkçe çevirisi yayını olmuştur. Bunun haricinde başta bu tez çalışmasını ihtiva eden XI. kitap gibi diğer kitaplar üzerine de çeviri çalışmalarının son dönemlerde başlatıldığı bilinmektedir. Örneğin 2017 yılında Şenkal Kileci tarafından kitaplar arasından XVII. kitabın orijinal dilinden Türkçeye sadece çevirisi yapılmıştır²³. Nitekim son çıkan Türkçe çevirisi, “Strabon’un Coğrafyası 1, 2, 3: Strabon – Geographika” başlıklı olup on yedi kitabın tamamı, üç cilt halinde 2024 yılı Ağustos ayında yayımlanmıştır. Ancak bu eser özgün bir çalışma niteliğinde olmayıp daha önceki bazı edisyonların batı dillerindeki birkaç çevirisinin birleştirilerek Türkçeye kazandırılmış halidir. Dolayısıyla Strabon’un bugüne dek olan mevcut Türkçe çevirileri arasında söz konusu bu çalışmamız gibi çevrileni hatta değerlendirileni hiç olmamıştır. Bu alandaki temennimiz Strabon’un tüm kitaplarının söz konusu bu çalışmamızın içeriğinde olduğu gibi ele alınması yönündedir. Strabon’un kitapları üzerine elbette ki batı dillerinde de kapsamlı çalışmalar yürütülmektedir. Bunların başında Germaine Aujac ve diğerleri tarafından 2003 yılında başlatılan ve henüz I-XII, XV ve XVII. Kitapları ele alınan Budé baskısı gelir. Ayrıca Nicola Biffi (1988–2005) tarafından V-VI ve XV-XVII numaralı kitapların İtalyanca analizleri de bulunmaktadır (bk. Roller, 2018: ix – x). Coğrafya adlı eserin tamamına ilişkin daha önce yapılmış tek *Commentar* ise Stefan Radt’ın (2002-2011) Almanca baskısıdır. Ancak bu çalışmada detaylı bir *commentar* olmayıp daha çok kısa dip not açıklamaları şeklindedir.

Çalışmamızın Giriş Bölümü’nde künyeleri belirtildiği üzere, Coğrafya adlı eser üzerine son dönemlerde gerek çeviri gerekse notlandırma çalışmalarıyla Radt’ı özellikle Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated) (2016), Duane W. Roller (2018) ve Sarah Potheary (2024) takip eder. Son yaptığımız araştırmalara göre de J. Lightfoot tarafından 2024 yılı Kasım ayında çıkması beklenen “Strabo” adlı yeni bir çalışma daha söz konusudur. Elbette ki kapsamlı bu çalışmaların yanı sıra Strabon ve Coğrafya’sına dair yüzlerce makale, *review* çalışmaları hatta yer adlarını tamamlama konusunda başta Talbert (2000), *Barrington Atlas (BA)* olmak üzere <https://pleiades.stoa.org/>, <https://www.trismegistos.org/>, <https://topostext.org/> gibi elektronik (web) referans araçları da söz konusudur. Nitekim tüm bunların çalışmamız gereği ilgili olanları Kaynakça kısmında yer almaktadır.

Coğrafya üzerine ilk sistematik yazarın Eratosthenes olduğu bilinir. Strabon’un Coğrafyası’nın ise Eratosthenes’inkinin geliştirilmiş bir baskısı olduğu düşünülür. Nitekim eseri yönetimin üst kademelerindeki kişilerin bilgilenmesi için tasarlanmış ve siyasi işlerle uğraşanların vazgeçemeyeceği türden coğrafi ve tarihi bilgileri içerir nitelikte kaleme alınmıştır (Strabon’un Coğrafyası 3, 2024: 9). Hatta Strabon’un bu eserini, önemli ölçüde tarihsel bilgi içermesinden dolayı kayıp olan “Tarihsel Notlar” adlı çalışmasıyla aynı anda yazdığı ya da üzerinde çalıştığı düşünülür

örf ve adetleri üzerine hatta binlerce yıldır bu toprakları yurt edinmiş farklı toplumların benimsedikleri yaşamlarına dair önemli bilgiler verir.

²³ Çeviri için bk. Kileci, 2017.

(Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016). Eserde kendinden önceki, yukarıda da isimleri verilen Eratosthenes, Hipparkhos, Epheros, Polybios ve Poseidonios gibi birçok coğrafyacı ya da tarihçilerden esinlenerek en geniş düşünce ve bilgilere yer verilmiştir. Genel itibarıyla eserde ekonomik coğrafya, matematik coğrafya, fiziki coğrafya ve jeopolitik konular, tarihsel olaylarla bir nevi harmanlanarak işlenmiştir. Strabon bu eserinde dili sade, yapmacılıktan uzak, bazı bölümler ya da kısımlar haricinde genel olarak ise açık ve anlaşılır bir üslup benimsemiştir. Strabon'un eserini bizzat yerinde incelemeler yapıp bilgilerine ve gözlemlerine dayandırması ise gerçeğe yakınlığı ve kaynak güvenilirliği açısından önem arz etmektedir. Potheary'e (2016: 202) göre, Strabon *Geographika* adlı eserinde bir dünya tasvirinde bulunurken salt veri aktarımında bulunmayıp daha gayri resmî bir anlatım tarzı benimseyerek dinleyicilerine söz konusu yer hakkında mizahi anekdotlar veya küçük ama zekice gözlemlenmiş ayrıntıları sunar. Sanki ders veriyormuşçasına anlatısının içeriğine renk katarak dinleyicisinin dikkatinin kendisinde olup olmadığından emin olmak ister. Strabon'un yine anlatısında yer yer "gördüm" veya "kalışım sırasında" gibi ifadeleri kullanması da, dinleyicisinin onun söz konusu yerde şahsen bulunduğunu fark etmesini sağlar. Dueck'ye (1996: 478) göre, Strabon, bu eserinde tarihsel bir inceleme yapmayı değil, coğrafi ve etnografik bilgiyi güncellemeyi, buna tarih, mitoloji, zooloji ve botanik gibi diğer alanlardan da bilgiler katmayı amaçlar, böylece Helen geleneksel betimleyici coğrafya çizgisini sürdürür.

Strabon'un *Geographika* adlı eserinin katalog numaralarıyla birlikte mevcut kodeks ya da el yazmaları hatta özetlerinin yer aldığı kütüphaneler listesi "Strabon'un Coğrafyası 3" adlı çeviri çalışmasında (bk. 2024: 20-25) detaylı bir şekilde verilmiştir. Yine bu çalışmaya (*ibid.*, 26-29) göre eserin bilinen ilk basımı, Veronalı Guarini ve Tifernolu Gregorio tarafından ilki 1469 sonuncusu 1652 yılında basılmış toplamda on üç baskısı olan Latince çeviridir. Hellence metnin ilk baskısı ise 1516 yılında Aldus tarafından Venedik'te bozuk bir el yazmasından basılmış olmalıdır. Eserin modern dillerdeki ilk çevirileri ise Venedik'te 1552 tarihli iki cilt halinde İtalyanca olarak, Lemgow'da 1775 tarihli dört cilt halinde Almanca olarak, Paris'te 1805-1819 yılları arasında beş cilt halinde Fransızca olarak ve Berlin'de 1831-1834 yılları arasında dört cilt halinde tekrar Almanca olarak basılanlar bilinir. Bunun yanı sıra *Geographika*'nın yaklaşık otuz el yazmasından bir kısmının günümüze kadar ulaştığı, bunların da hepsinin Orta Çağ kopyaları olduğu, muhtemelen MS 100-300 yılları arasında kopyalanmış olan papirüs rulolarından da parçaların mevcut olduğu bilinir (Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016).

İKİNCİ BÖLÜM

2. STRABON GEOGRAPHIKA (COĞRAFYA)

2.1. XI. Kitap (1-14 Bölüm) Üzerine Genel Bilgiler

Strabon'un, coğrafya biliminin felsefesini, dünya ile ilgili genel bilgileri ve yerleşik dünyanın üç kıtası olarak Asya, Avrupa ve Afrika'yı anlattığı 17 kitaptan oluşan *Geographika* (Coğrafya) adlı anıtsal eserinin, her biri ayrı coğrafyaları tasvir eden ve toplamda 14 bölümden oluşan XI. Kitabında, konuları şu şekilde sıralayarak anlatmıştır:

(parantez içerisindeki yerler XI. Kitaptaki ilgili bölüm ve kısımlarına olan referanslardır.):

1. Başlangıç olarak Asia Üzerine (1.1-7)
2. Maiotis Gölü'nden Kolkhis'e Pontos Eukseinos Kıyıları (2.1-19)
3. Asia Iberia'sı (3.1-6)
4. Asia Albania'sı (4.1-8)
5. Kaukasus ve Amazonların Ülkesi (5.1-8)
6. Kaspia Denizi'ne Yanaşan Batı (6.1-4)
7. Hyrkania (7.1-5)
8. Kaspia Denizi'nin Doğusu: Sakalar ve Massagetler (8.1-9)
9. Tümüyle Parthia (9.1-3)
10. Aria ve Margiana (10.1-2)
11. Baktria (11.1-8)
12. İç Tauros Asia ve Tauros (12.1-5)
13. Media (13.1-11)
14. Armenia (14.1-16)

Bu tez çalışması gereği bir çeviri ve değerlendirmesinde bulunulan XI. Kitap, Antik Anadolu (Asia Minor) coğrafyasını anlatan ilgili kitaplardaki (XII-XIII-XIV) yerleşik bölgelere geçişte bir nevi yol haritası niteliğindedir. Zira "Coğrafya" adlı eserin XI. ve XVI. kitapları arası, Asia (Asya) ile ilgilidir. Nitekim Strabon XI. kitaba kısaca bir Asia tasviri ile başlamaktadır. Ardından sırasıyla kuzeyden Maiotis Gölü ile başlayarak güneyde Kolkhis Bölgesi'ne değin kısa ve öz olarak Pontos Eukseinos kıyılarından söz etmektedir. Akabinde Kolkhis'e komşu Iberia ve Albania bölgelerine

yüzeysel olarak değinir.²⁴ Daha detaylı olarak ise Amazonlar'ın ülkesi tabiriyle Kaukasus Bölgesi'nden bahseder. Buradan ise doğuya doğru ilerleyerek önce Kaspia Denizi, ardından Hyrkania Bölgesi'ne kısmen değinir. Bunun ardından Kaspia Denizi'nin doğusunda ikamet ettikleri söylenen bir takım halklardan (Sakalar ve Massagetler) bahsederek tümüyle Parthia Bölgesi'ne yer verir. Aria ve Margiana ile Baktria Bölgeleri üzerine kısmen okuduklarından yola çıkmış olsa gerekir ki yüzeysel bilgiler vererek tekrar batıya yani geriye doğru yönelir. Bu defa Tauros'a ve Media Bölgesi'ne değinir. Son olarak ise anlatısını Armenia Bölgesi ile bitirir. Tüm anlattıkları içerisinde belki de en önemli bölüm Armenia'dır. Zira Strabon bölgeyi anlatırken sanki bu yerleri bizzat gidip görüp şahit olmuşçasına bölgenin coğrafyasından, tarihinden, halkından ve dini hayatından çok detaylı gibi görünen ancak kısa ve öz bir anlatım siliyle okuyucusuna bir Armenia tasvirinde bulunur.

Strabon XI. kitabında, hakkında bilgi verdiği söz konusu yerlere bizzat gidip buralarda gözlemlerde bulunduğu dair tam bir açıklamada bulunmamaktadır. Dolayısıyla tasvirlerindeki bir takım ifadelerinden bu yerler hakkında okuduklarından yola çıkarak bilgi verdiği ya da bazı yerleri bizzat gözlemlediği anlaşılmaktadır. Zira XI. kitabı içerisinde Kolkhis, Kaukasus ve Amazonların ülkesi olarak çok detaylı ya da diğerlerine nazaran daha fazla bilgiye yer verirken bunlara komşu olan Iberia ya da Albania bölgeleri üzerine ya da daha uzak olan doğu coğrafyaları hakkında daha sınırlı bilgilere yer vermiştir. Gerçek şu ki, Strabon'un doğrudan Kolkhis ya da Iberia'ya gittiğini de kanıtlayacak hiçbir bilgi yoktur (Lordkipanidze, 1996: 13; ayrıca bk. *ibid*, dn.7). Strabon bu yerler hakkında detaylı bilgi verirken kendinden önceki birçok yazara da atıfta bulunur, böylelikle anlattıklarının doğruluk payı için bir nevi kanıtlama yoluna gider. Strabon'un, *Geographika* adlı eserinin XI. kitabında, özellikle Iberia ve Kolkhis bölgeleri tanımına ilişkin bizzat yararlandığı yazarları ve önemli şahsiyetleri ise şöyle sıralayabiliriz: Eratosthenes (1.1; 2.15; 6.1; 7.3; 7.4; 8.8-9; 12.5; 14.7-8). Artemisli Apollodorus (7.3; 9.1; 11.1; 11.7; 13.6). Mytileneli Theophanes (2.2; 5.1; 14.4; 14.11). Poseidonios (1.5; 9.1-3). Patrokles (7.1; 7.3; 11.5-6). Herodotos (6.3; 14.13; 14.16). Aristobulos (7.2-3; 11.5). Apollonides (13.2; 14.4). Ephesoslu Artemidorus (2.14). Kleitarkhos (1.5; 5.4). Dellius (13.3). Hipparkhos (14.8). Polykleitos (7.4). Kallisthenes (14.13). Skepsisli Metrodoros (5.1). Ktesias (6.3). Hellanikos (6.3). Eudoksos (7.5). Hypsikrates (5.1). Kyrilos Pharsalios (14.2). Larissalı Medios (14.12). Ancak burada belirtilen tüm bu yazar ve kişilerin de yine bu yerler hakkında güvenilir bir bilgiyi sağladıklarını söylemek pek doğru olmaz. Zira onların da bu bilgilere tam olarak nasıl ya da nereden ulaştıklarına dair ortada bir kanıt yoktur. Mevcut verilerin yorumlanması sırasında olası soru işaretlerini çözmek için mümkün oldukça birinci el kaynak

²⁴ Hâlbuki bir sonraki kitaplarda örneğin Asia Minor (Küçük Asya) ile ilgili anlatımları, buraları daha çok görmüş olduğundan ya da ana vatani Pontos olduğundan olsa gerekir ki daha kesin ifadelerle doludur. Hatta bu bölüm Homeros'a ait bir yerleşme olan Troy/Troia ile ilgili tartışmayı içerir. Strabon inanır ki, Kaspia (Hazar) Deniz'i kuzeydeki okyanus (*okeanus*) ile bağlantılıdır ve denizin çevresinde dolanmakta olan askerler, gölün kuzey kıyılarında iken bunu görebilecek durumdadır. Strabon, Asia'nın en kuzey ucu hakkında ise hiçbir şey bilmediğini kabul eder. İpek üreticilerinin ismini bilmesine rağmen hiçbir şekilde ipek ticaretinden söz etmez. Hindistan (India) bölümüne, seferinde Büyük İskender'e (Aleksandros) eşlik edenlerin kayıp olan kitaplarından kaynaklanan ilginç bir anlatım koyar. Strabon burada yerleşmiş olanların, bölgenin o anki coğrafyası adına daha çok gelenekleri üzerine odaklanır (Karakaş Özü, 2015: 86).

bilgilere ya da kişilere ulaşmak gerekir. Bundan ötürüdür ki Strabon da bu yerler hakkında verdiği bilgilerin yukarıda da izah edildiği gibi doğruluk payının yüksek olabilmesi adına kendinden önceki bir takım yazarların isim ve bilgilerine değinerek anlattıklarında bir nevi kanıtsal yöntemi tercih ettiği söylenebilir. Zira buna bir örnek de Strabon sonrası Roma döneminde Mela, Plinius, Valerius Flaccus, Arrianus, Lucianus, Ptolemaios, Dionysios Periegetes, Ammianus Marcellinus gibi yazarlarca yazılmış olan ve kısmen Pontos Eukseinos ile kıyılarını tasvir eden *periplus*²⁵ ve *periegesis*²⁶ tarzı metinlerdir. Bu kaynakların temel özellikleri ise kendilerini esas olarak Hellenistik geleneklere dayandırmaları, fakat genelinde Roma döneminin gerçekliğini yansıtan yeni veriler eklemeleridir. En önemli yanları da çok eski kaynaklardan gelen materyalleri de barındırıyor olmalarıdır (Koshelenko ve Kuznetsou, 1996: 23).

Strabon'un eserinde atıfta bulunduğu kaynakları ya da yazarlarını güvenilir olarak görüp övdüğü ya da abartılı olarak görüp eleştirdiği de olur. Hatta bazı yazarlarla aynı düşüncede olup bizzat onlara katıldığını ifade ettiği de görülür. Örneğin Homeros'a olan hayranlığından ötürü olsa gerekir ki onu yorumlamada eleştirel olmaktan kaçınır, zira onu tüm bilgilerin babası olarak görür. Buna karşın Herodotos'un anlatısında duyduğu hikâyeler ile tanık olduğu hikâyeler arasında ayırım yapmayıp onu gerektiği gibi takdir de etmez. Farklı bir şekilde Marsilya'lı Pytheas'ın Europa'nın kuzey bölgeleri üzerine olan kanıtlarını reddeder, bazı verdiği bilgilerden ötürü de onu yalanlar (Strabon'un Coğrafyası 3, 2024: 9-10). Özellikle çalışmamız gereği XI. kitabın ilk bölümünde (1.1) Eratosthenes'i kendisine örnek alırken, başka bir bölümünde (6.1) ise verdiği mesafe ölçülerinden dolayı onu pek mantıklı bulmaz. Keza benzer durumdan ötürü Poseidonios'u da güvensiz bulur (1.6). Yine kitabının bir başka bölümünde (2.18) kendisinin de katıldığını belirttiği Euripides'in önemli bir sözüne yer verir. Kaukasus ve Amazonlar ülkesini anlattığı bir bölümde (bk. 5.1) Theophanes, Hypsikrates ve Skepsis'li Metrodoros'un bu bölge üzerine pek de tecrübesiz olmadıklarını ileri sürerek onları yüceltir. Yine aynı bölümün bir başka kısmında (5.4-5) Kleitarkhos'un Thalestria ve Aleksandros (İskender) hakkındaki bir hikâyesinin herkesçe kabul görülmediğini, bu tarz anlatılarda bulunanların asıl amaçlarının Aleksandros'a yağcılık etmek olduğunu söyleyerek Kleitarkhos'u da güvenilir bulmadığını ifade eder. Kitabın başka bir bölümünde (7.4) Polykleitos'un Kaspia Denizi'nin bir göl olduğu iddiasını eleştirerek bu hususta onun bizzat inançları doğrultusunda kanıtlama yoluna gittiğini ileri sürer. Yine aynı bölümün bir başka kısmında (7.5) Eudoksus ve ismini vermediği diğer yazarları Hyrkania Bölgesi üzerine olan anlatılarında akıl almaz şeylerle dolu olduğu yönünde eleştirir. Kitabın başka bölümünde (11.6) herkesçe kabul görülmediğini iddia ettiği bir konunun Patrokles tarafından mümkün görüldüğünü söyler. Strabon Armenia Bölgesi'ni anlattığı

²⁵ Eski Yunancada *περίπλους* (*periplus*) "yelkenle dolaşmak" anlamına gelen bir sözcük olup (Liddell ve Scott, 1996: 630), bu ifade limanları ve demir atma noktalarını mesafeleriyle denizcilere bildirmek amacıyla hazırlanan tüm yazıtlara denirdi. Bilinen en eski *periplus* MÖ VI. yy.'da Kartacalı Hanno'ya ait olup, bu hususta Pontos Eukseinos kıyıları hakkında bilgi veren iki önemli yazıt ise MÖ IV./III. yy.'lara ait Pseudo-Skylaks'ın *Periplusu* ile MÖ II. yy.'a ait Arrianus'un *Periplus Ponti Euxini* adlı metnidir. Bk. Öztürk, 2012: 61, dn. 340.

²⁶ Eski Yunanca *περιηγεομαι* (*periegeomai*) "dolaşıyorum, tasvir ediyorum" fiilinden türeyen *περιήγησις* (*periegesis*) sözcüğü "coğrafi tasvir" anlamına gelmektedir. Bk. Liddell ve Scott, 1996: 626.

bir bölümde (14.11) Theophanes'in bu ülkenin büyüklüğü hususunda veridiğı ölçülerini oldukça fazla bulur ve bu ölçüyü gerçeğe uzak gördüğünü ifade eder. Yine aynı bölümde (14.13) Herodotos ve Kallisthenes'in Araksos Nehri üzerine verdikleri bilgileri de imkânsız görür.

Strabon özellikle XI. kitabında genel olarak benimsediğı ölçü *stadia*²⁷ olup metin içerisinde yaklaşık 76 kez *stadia* bilgisine yer verir. Bu ölçünün haricinde (11.5)'de *parasang*²⁸ ve *skhoinos*²⁹ (ayrıca bk. 14.11) olan ölçü-mesafe birimlerini de kullanır. Hatta burada *parasang*'ı *stadia* ile karşılaştırır.

2.2. XI. Kitabın Türkçe Tercümesi

Strabon *Geographika* (Coğrafya) Kitap XI. 1-14

Bölüm 1 Başlangıç Olarak Strabon'un Asia Üzerine Olan Düşünceleri

- 1) Asia, Tanais'e sınır olan Europa'ya komşudur. O halde açığa kavuşturmak için, bu yer hakkında belirli doğal sınırları yoluyla sırasıyla bahsedilmeli. Tıpkı Eratosthenes iskân edilmiş tüm dünya için ne yaptıysa biz de Asia için yapmalıyız.
- 2) Batıdan doğuya doğru uzanan, bir kısmı kuzeye diğer kısmı güneye kalan Tauros, bir şekilde bu kıtanın (Asia'nın) ortasını kuşattığı için Hellenler bunun bir kısmına "İç Tauros" (Asia Kısmı), diğerine ise "Dış Tauros" (Asia Dışı) derler. Daha önceki kitapta bundan bahsedilmiş ancak şimdi hatırlatmak adına tekrar edelim:
- 3) Birçok yerdeki dağ her durumda 3000 *stadia* genişliğe ve Asia'nınki kadar bir uzunluğa sahiptir. Bu uzunluk, karşısındaki Rhodios'dan doğudaki Indike ve Skythia zirvesine değin 45.000 *stadia*'dır.
- 4) [Bu Tauros Dağı] hem küçük hem de büyük bölgelerle çevrili olup sınırları belirlenmiş, adı olan birçok kısma ayrılır. Dağın bu muazzam genişliği içinde belirli halklar yer alır, bazıları ise asılsızdır. Diğerleri kesinlikle iyi bilinir, örneğin; Parthlar, Medler, Armenialılar, Kappadokialıların bir kısmı, Kilikialılar ve Pisidialılar. Kuzey kısımlarda çok sayıda bulunanlar buraya (İç Tauros'a), güneydekiler ise güneye (Dış Tauros'a) tahsis olmuşlardır. Dağların ortasında konuşlananlar ise iklim benzerliğinden ötürü kuzeye doğru yerleşmişlerdir. Çünkü [orta kısımlar] soğuktur, güney kısımlar ise sıcaktır. Buradaki nehirlerin hemen hemen hepsi zıt yönlerde doğru akar. Bazıları kuzeye bazıları ise güneye doğru akar. Her ne kadar daha sonraları bu nehirlerden bazıları doğu ya da batıya doğru

²⁷ Bk. Üçüncü Bölüm, Metnin Değerlendirilmesi kısmı, Yorum 1.4

²⁸ *Parasang* Pers ölçü birimi olup üç buçuk *mil*'e eş değerdir. 30 *stadia* içerir. (Hdt. II.6; V. 53; ayrıca bk. Liddell ve Scott, 1996: 602).

²⁹ Bk. Üçüncü Bölüm, Metnin Değerlendirilmesi kısmı, Yorum 14.10-11.

yönelseler de, en azından ilkin böyleydiler. Bu nehirler, Asia'nın iki kısma ayrıldığı noktada dağlara doğal bir şekilde sınır oldukları için yararlıdırlar. Tıpkı sütunlar içerisindeki bir deniz gibi... Bu sütunların birçok kısmı da bu dağlar ile öyle ya da böyle düz bir çizgi doğrultusundadır. Deniz ise Avrupa ve Libue olan iki kıtanın oluşumuna bir elverişlilik sağlar, hatta her ikisi arasında kayda değer bir sınır olur.

- 5) Avrupa'dan Asia'ya doğru gidilirken, bu coğrafyada kuzey bölgesi, bu iki bölmenin ilkidir. Bu sebeple buradan başlanmalıdır. Bu iki bölmenin ilki, Avrupa ve Asia'nın sınırı olduğu farz edilen Tanais çevresidir. Bu kısım, bir yarımada'yı oluşturur çünkü batı tarafından Bosporos'a ve diğer taraftan Kolkhis'e doğru son bulan Eukseinos kıyısına kadar Tanais Nehri ve Maiotis ile çevrilidir. Kuzeyden ise Kaspia Denizi ağzına dek *Okeanos* ile [çevrilidir]. Doğudan ise, Kyros ve Arakses nehirlerinin döküldüğü, Armenia ve Albania arasındaki sınıra dek aynı denizle [çevrilidir]. Arakses Nehri Armenia vasıtasıyla, Kyros Nehri ise Iberia ve Albania vasıtasıyla akar. Bu kısım güneyden ise Kyros'un dışından ta ki Kolkhis'e kadar [çevrilidir]. Kolkhis de Albanialılar ve Iberialıların [*territorium*'u] (toprakları) vasıtasıyla denizden denize 3000 *stadia* kadardır, bu sebeple bir boğaz (*isthmus*) olarak düşünülür. Bu boğazı, her iki denizden [gelen] akıntıyla [beslendiğini] söyleyen Kleitarkhos'un daralttığı kadar daraltanları bahsetmeye hiç gerek bile yok. Zira Poseidonios bu boğazı, Pelusium Boğazı'ndan Erythra'ya kadar 1500 *stadia* olarak söylemiştir. Bence [Poseidonios] [bu boğazın] Maiotis'den *Okeanos*'a doğru [buradan] çok da farklı olmadığını söyler.
- 6) Kanıtsal şeyler üzerine böyle rastgele konuştuğunda, bu şeyler hakkında söz etme olasılığı bile hiç yok ise herhangi biri ona bu belirsiz şeyler üzerine nasıl da güvenebilir bilemiyorum. Bunun yanında [Poseidonios], Pompeius ile de arkadaşır. Bu Pompeius her iki denizden (Kaspia ve Kolkhis) denize Iberia ve Albanialılar üzerine sefer düzenlemiştir. Pompeius'un, korsanlara karşı sefere çıktığında her halükarda Rhodos'da bulunduğu söylenir. ([Pompeius] bu hususta doğrudan hem Mithridates'e hem de Kaspia Denizi'ne kadarki halklara karşı harekete geçmek niyetindeydi). Poseidonios ile müzakerede bulundu, dışarı çıkınca ise ona herhangi bir talimat verip vermediğini sordu. Poseidonios ise şöyle cevap verdi: "her zaman zeki ol ve diğerlerinden seçkin ol!" Onun [Pompeius] hakkında bir tarih kaleme aldığı diğer çalışmalara bu eklenir. Bu nedenle [Poseidonios'un] hakikatleri tamamen dikkate alması gerekiyordu.
- 7) İkinci kısım ise, Kaspia diye çağırdığımız Hyrkania Denizi üzerinden Indus Nehri boyunca olan Skythia halklarına dek olmalı. Üçüncü kısım da, yukarıda bahsedilen boğaza, bu boğazdan sonra gelen Tauros ve Avrupa içindeki kısımlara ve de Kaspia Kapıları'na komşudur. Bu yerler ise, Media, Armenia, Kappadokia ve müdahil bölgelerdir. Dördüncü kısım ise, Halys Nehri içindeki arazidir. Bu arazi Tauros'daki bölgeleri ve Pontike ile Kilikia Denizlerini ayıran boğazı şekillendiren yarımada içine rastlamış yerin dışını kapsar. Diğerlerinden kasıt, Dış Tauros'tur. Bunların arasına sadece Indike değil ayrıca Persis

Denizi'ne, Arabios Körfezi'ne, Neilos'a, Aigyptos ve Issikos denizlerine doğru uzanan halklara dek Ariane de koyulur.

Bölüm 2 Maiotis Gölü'nden Kolkhis'e Pontos Eukseinos Kıyıları

- 1) [Kısımlar] bu şekilde sıralanır. İlk kısımda kuzeye ve *Okeanos*'a doğru Skyth göçebelere ve vagon sahipleri (arabacılar) ikamet eder. Bunların daha da içerlerinde Sarmatlar ikamet eder, bunlar da birer Skythler'dir. Ayrıca güneye doğru Kaukasus Dağları'na dek uzanan Aorsoi ve Sirakoi halkları da vardır. Bunların bazıları göçebe, diğerleri ise çadırda yaşayanlar ve çiftçilerdir. [Maiotis] Gölü civarında ise Maiotai halkı yaşar. Denize doğru ise, Bosporos'un Asia tarafı boyunca Sindike *teritoriumu* yer alır. Bundan sonra Akhaioi, Zygoi, Heniokhoi ayrıca Kerkatai ve Makropogones halkları gelir. Bunların yukarısında Phteirophagoi halkının dar bir boğazı yer alır. Daha sonrasında Kaukasus ve Moskhikos dağlarında yatan Kolkhis Heniokhoi halkları gelir. Tanais Nehri, Europa ve Asia arasında sınır olarak farz edilince, bunun üzerine de her bir şey gibi detaylar eklemeye başlamalıyız.
- 2) Şimdi Tanais, kuzey bölgelerden genişler, ancak sanıldığı gibi değil, birçoğunun bildiği üzere, sanki Neilos'a karşı zıt olarak akar. Fakat Neilos'dan daha doğruya doğru akar. Neilos gibi onun kaynakları da bilinmez. Ancak her yere kolayca ulaşılabilir bir ülke içinden geçtiği ve büyük gemi seferlerine elverişli olduğu için yine de Neilos'un çoğu kaynağı bilinir. Tanais'e gelince onun boşaldığı yerleri biliriz, (bunlar Maiotis'in en kuzey kısımlarına doğru iki tanedir, birbirlerinden 60 *stadia*'lık bir mesafededirler). Dökülen yerleri hakkında, ülkenin yokluğu ve kayıtsızlığı dolayısıyla ancak küçük bir kısmı bilinir. Ülkenin bu yokluğuna yerli halk katlanabilmektedir. Göçebe haldeki bu halk, süt ve etle beslenirken diğer halklar ise bu yaşamı sürdüremezler. Göçebeler de diğer halklarla birlikte yaşama hususundan yoksundurlar, hem sayıca fazladırlar hem de güçlüdürler. Ülkenin her neresi olursa olsun geçilebilirdir ya da nehrin her neresi olursa olsun yine gemiyle geçilebilirdir. Bu sebepten ötürü bazıları, Tanais'in kaynaklarının Kaukasus Dağları'nda olduğunu düşünürdü. Tanais, büyük çoğunlukla kuzeylere doğru akar, ardından ters dönerek Maiotis'e boşalır. Mityleneli Theophanes de bunlarla aynı düşüncededir. Diğerleri ise Tanais'in Istros'un yüksek bölgelerinden aktığını düşünür. Ancak onlar böyle bir mesafeden ve diğer bölgelerden aktığına dair hiçbir kanıt vermezler. Sanki bu durum hem yakınlardan hem de kuzeylerden mümkün değilmiş gibi.
- 3) Nehir ve göl üzerinde aynı adlı bir de Tanais şehri yer alır. Bu kent Bosporos'u elinde tutan Hellenler tarafından kurulmuştur. Ancak son zamanlarda kent krala riayet etmediğinden Kral Polemon tarafından yağmalanmıştır. Bu kent, Asialıların, Europa göçebelerinin, Bosporos'tan göle yelken açanların, köle, post ve başka ürünleri getiren ilk kişilerin, kıyafet, şarap ve de uygar ev yaşamına ait diğer şeyleri ithal edenlerin ortak bir *emporiumu* (ticaret merkezi) idi. Bu ticaret merkezinin 100 *stadia*'lık bir mesafesinde Alopekia adlı bir ada bulunur. Bu ada her türden insanların yerleşimidir. Göl yakınlarında ayrıca başka

adacıklar da vardır. Tanais, Maiotis Gölü ağzından kuzeye doğru 2200 *stadia* mesafededir. Ancak bu, kıyı boyuncaki yolculuktan çok daha fazla değildir.

- 4) Kıyı yolculuğunda ilk gelen yer, Tanais'den 800 [*stadia*'lık bir mesafede], “Büyük” olarak çağrılan Rhombites Nehri'dir. Burası da balık tuzlaması için balığın en çok tutulduğu yerdir. Daha sonra 800'lük diğer [bir mesafede] daha Küçük Rhombites ve Burnu gelir. Bu yerde daha küçük çaplı balıkçılık vardır. Büyük Rhombites çevresinde yaşayanların üs adaları vardır. Küçük Rhombites'de yaşayanlar ise bizzat Maiotai halkı çalışanlarıdır. Çünkü Maiotai halkı bu kıyı boyunca ikamet ederler, çiftçiler ise göçebelere nazaran savaşırdılar. Bunlar çok sayıda kabilelere ayrılırlardı, Tanais yakınlarında yaşayanlar daha vahşi iken, Bosporos sınırlarında yaşayanlar ise daha uygardır. Küçük Rhombites'den Tyrambe'ye ve Antikeites Nehri'ne kadar 600 *stadia* mesafe vardır. Daha sonra Kimmerike Kasabası'na dek 120 *stadia*'dır. Burası göle açılacak olanlar için iyi bir başlangıç noktasıdır. Bu kıyıda Klazomenioi halkının gözetleme yerleri olduğu söylenir.
- 5) Kimmerikon, daha önceleri bir yarımada üzerine inşa edilmiş bir şehirdi ve boğazı bir ağız ve hendek yoluyla kapatmıştı. Kimmerioi halkının ise bir zamanlar Bosporos'da büyük bir gücü varmış, bundan ötürü de burası Kimmerikos Bosporos olarak adlandırılmış. Bu Kimmerioi halkı Ionia'ya kadar Pontos'un sağ kısımlarında iç kesimlere doğru ikamet edenlere saldırıda bulunanlardır. Ancak bunları Skythai halkı bölgeden kovdular, daha sonraları Skythai halkını da Pantikapaion ve Bosporos'taki diğer şehirleri kuran Hellenler kovmuştur.
- 6) Daha sonra 20 *stadia*'lık bir mesafede Akhilleion Kasabası gelir, burada Akhilleus Tapınağı mevcuttur. Burası, Maiotis ağzının en dar geçididir, öyle ki 20 *stadia* ya da daha fazlası kadardır. Karşı tarafında ise Myrmekion Kasabası vardır. Bitişğinde de Herakleion ve Parthhenion vardır.
- 7) Buradan Satyros Anıtı'na 90 *stadia*'dır. Bu anıt, Bosporos'un ünlü hükümdarlarından birinin anısına, bir burun üzerine inşa edilmiştir.
- 8) Yakınlarında Patraeus Kasabası vardır. Buradan Korokondame Kasabası'na 130 *stadia*'dır. Bu köy çağrıldığı üzere Kimmerikos Bosporos'un sınırını teşkil eder. Maiotis'in ağzındaki dar geçit, Akhilleion ve Myrmekion dar geçitlerinden ötürü böyle isimle çağrılır. [Bu], Korokondame'ye ve Pantikapaion toprakları karşısında yatan Akra adlı Kasaba'ya dek uzanır. Bu Akra Kasabası 70 *stadia*'lık bir boğaz yoluyla [ondan] ayrılır. Çünkü buraya kadar buz kaplıdır. Maiotis ayaz vakti öyle donar ki ayakla üzerinden geçilebilir ve bu dar geçit her yere iyi bir limandır.
- 9) Korokondame'nin hemen yukarısında onun isminden gelen Korokondamitis olarak çağrılan koca bir göl yatar. [Bu göl], [Korokondame] Kasabası'ndan 10 *stadia*'lık bir mesafede denize dökülür. Antikeites Nehri'nin bir kolu da göle dökülür, böylece göl, Maiotis ve nehirle çevrili bir çeşit adayı oluşturur. Kimileri bu nehri Hypanis olarak adlandırır, tıpkı Borysthenes yakınlarındaki nehri adlandırdıkları gibi.

- 10) Korokondamitis Gölü içinden geçerken ilki, kayda değer bir şehir olan Phanagoreia'dır, ardından Kepoi, Hermonassa ve Aphrodite Tapınağı olan Apaturum'dur. Bunlardan Phanagoreia ve Kepoi yukarıda bahsedilen bir ada üzerine inşa edilmişlerdir, gemi ile yolculuk ederken solda kalır, geri kalan şehirler ise sağda olup Sindike Bölgesi'ndeki Hypanis karşısındadır. Deniz yakınlarında Sindoi halkının krallığı olan Sindike Bölgesi'nde bir de Gorgipia ve Aborake [kentleri] vardır. Bosporos hükümdarlığı hâkimiyeti altına giren kalan tüm insanlar "Bosporanlar" olarak çağrılırlar. Nasıl ki Phanagoreion (çünkü kent bu şekilde çağrılır) Asia Bosporanların *metropolis*i (baş şehri) iken, Pantikapaion da Europa Bosporanların *metropolis*'idir. Phanagoreia'nın, Maiotis'ten getirilen ürünler ve onun yukarısında bulunan barbar kent için bir ticaret merkezi olduğu düşünülür. Pantikapaion'un da denizden oraya taşınan ürünler açısından bir ticaret merkezi olduğu düşünülür. Phanagoreia'da ayrıca Aphrodite Apaturum'un ünlü bir tapınağı vardır. Bu tanrıça *epitheton*'unun, oradaki tanrıçaya Giganların (devlerin) saldırdığına dair bir mitosdan etimolojik olarak geldiği söylenir. Aphrodite Herakles'e bir mağarada saklanması üzerine ricada bulunmuş, daha sonra Giganlardan her birini alarak, düzenbazlıklarından ötürü onları öldürmesi için Giganları Herakles'e teslim etmiştir.
- 11) Maiotai halkı arasında bizzat Sindoi halkı, Dandarioi, Toreatai, Agroi ve Arrekhoi, ayrıca Tarpetes, Obidiakenoi, Sittakenoi, Doskoi ve başka birçok halklar vardır. Bunların arasında ise, Phanagoreia ve Gorgipia arasında 500 *stadia*'lık bir mesafede ikamet eden Aspurgianoî halkı yer alır. Bu halk, kral Polemon tarafından bir dost hilesi altında saldırıya uğramıştır. Ancak bahanesi keşfedilmiş ve sağ ele geçirilerek öldürülmüştür. Asia Maiotai halkının hemen hemen tümü ve Bosporanların diğerleri, Tanais'de ticaret merkezine sahip kişilere itaat ederlerdi. Bugünlerde ise birbirlerine karşı isyana kalkışırlar. Bosporanların yöneticileri özellikle de sonradan gelen yöneticiler Pharnakes, Asandros ve Polemon, bilakis Tanais'e kadar ki yerleri ellerinde tutarlardı. Pharnakes'in bir zamanlar, tüm ülkeyi kapladığı için boşaldığı eski bir kanal yoluyla Dandarioi halkı ülkesine Hypanis Nehri'ni sağladığı söylenir.
- 12) Sindike ve Gorgipia'dan sonra, deniz kısmında Akhaioi, Zygoi ve Heniokhoi halklarının kıyı şeridi gelir. Buranın çoğu bölümü limansızdır ve Kaukasus'un bir kısmı olan dağlık bölgedir. Buradaki insanlar deniz boyunca yağmacılıkla uğraşırlar. Onların ufak tefek, dar ve ehemmiyetsiz botları vardır. Öyle ki, 25 kişi ancak alabilir, nadiren de olsa tümüne 30 kişi sığabilir. Hellenler buna "*kamara*" derler. Iason'un ordusundaki Phthiota Akhaioi halkının buradaki Akhaia'ya yerleştiğini, Lakona halkının ise Heniokhai'ya yerleştiğini söylerler. Bu halklar, Dioskourosların arabacıları (*heniokhoi*) olan Rhekas ve Amphistratos'un liderleri olmuşlardı. Muhtemelen Heniokhoi halkı da bundan sonra adlandırılmıştır. Heniokhoi halkı ne olursa olsun *kamara*'ların donanımını inşa ederler ve bazen ticari gemilere, bazen bir ülkeye bazen de deniz kontrolünü elinde tuttukları şehre karşı yelken açarlar. Bosporos'u elinde tutanlar bile onlara yardım ederler, yine onlara demir atma yerini, *agorayı* (çarşı-pazarı) ve ganimetlerini elden çıkarmayı sağlarlar. Onlar

vatanlarına geri döndüklerinde, demir atacak yerleri olmadığından *kamaralarını* omuzlarına alır, verimsiz toprakları sürdükleri ve ikamet ettikleri ormanlara taşırlar. Denize açılma vakti geldiğinde ise tekrar bu *kamaraları* kıyıya taşırlar. Diğer yerlerde de aynı şeyi yaparlar, ağacın bol olduğu ülkeleriyle tanınırlar. Bu yerde *kamaralarını* gizlerler, geceleri yaya dolanırlar ve gündüzleri ise insanları esir almaktan memnuniyet duyarlar. Fidyeye amaçlı aldıkları bu tutsakları denize açılmalarının ardından haber ederek kolayca serbest bırakacaklarını teklif ederler. Şimdi bu yerler, yanlış yapılan kimselere yardım amaçlı gelen *hegemonların* egemenliği altındadır. Sık sık saldırıya uğrarlar ve insan yerine koydukları *kamaralarını* kıyıya indirirler. Romalıları tâbi yerler ise oraya gönderilen yöneticilerin ihmalkârlığı yüzünden çaresizdir.

- 13) Bu insanların yaşam tarzı böyledir. Onlar *skeptukhoi* (krallık esaslı taşıyan, yönetici vasfı olan) diye çağrılan liderlerce yönetilirler. Bu liderler de *tyran* (tiran-lar) ve *basileus* (kral-lar) tarafından yönetilir. Bu bakımdan Heniokhoi halkı Mithridates Eupator döneminde dört krala sahipti. Mithridates, ata topraklarından Bosporos'a kaçarken Heniokhoi halkının ülkesinden geçmiştir. Kendisi burayı geçilebilir sanıyordu, fakat Zygoi halkının hem asabiliği hem de vahşiliğinden dolayı hayal kırıklığına uğradı, dolayısıyla kıyı boyunca zorluklarla geçebildi. Akhaioi halkı ülkesine kadar, kıyıdan ilerleyerek varmıştı. Bu yolla kurtularak Phasis'ten bu yana olan yolculuğunu tamamlamıştı. Bu yolculuk da 4000 *stadia*'dan daha kısa değildi
- 14) Şimdi Korokondame'den olan yolculuk doğuya doğrudur. 180 *stadia*'lık bir mesafede Sindike Limanı ve şehri vardır. Ardından 400 *stadia*'lık bir mesafede Bata diye çağrılan bir köy ve liman gelir. Güneyinde Sinope'nin yer aldığı bu yerin hemen hemen karşı kıyısında olduğu düşünülür. Tıpkı Kriumetopon'un karşısında Karambis'in denk gelişi gibi. Bata'dan sonra, Kerketai halkı kıyısından Artemidorus bahseder. Buranın bir limanı ve köyleri olduğundan, öyle ki 850 *stadia* kadar da uzun oluşundan söz eder. Daha sonra 500 *stadia*'da Akhaioi halkının kıyısından, sonrasında 1000 *stadia*'da Heniokhoi halkının kıyısından, ardından genişliği Dioskourias'a kadar 360 *stadia*'da Büyük Pityus'dan bahseder. Mithridates Savaşları üzerine daha ilgili olan yazarlar ilkin Akhaioi halkından bahsederler, ardından Zygoi, ardından Heniokhoi, sonrasında Kerketai ve Moskhoi ve Kolkhoi ve de bu halkların yukarısında bulunan Phtheirophagoi ve Soanes halklarından bir de Kaukasus civarında yer alan diğer küçük halklardan bahsederler. Şimdi başlangıçtan itibaren kıyı, daha önce de söylediğim üzere doğuya doğru uzanır ve güneye bakar. Fakat Bata'dan küçük bir kıvrım yapar, ardından batıyla yüz yüze gelir ve sonunda Pityus ve Dioskourias'da son bulur. Bu yerler için bahsedilen sınır Kolkhis kıyısıdır. Dioskourias'dan sonrası, Kolkhis'in geri kalan kıyısı ve Trapezous'un kayda değer bir bükülme yapan hudududur. Daha sonra hudut düz bir çizgide uzar, Pontos'un kuzeyi gören sağ tarafını oluşturur. Akhaioi halkının ve Dioskourias'a kadar ki diğer kıyı halklarının ve iç kısımda güneye doğru düz bir çizgide yatan yerlerin bütünü, Kaukasus'un altında yatar.

- 15) Bu dağ, her iki denizin de (hem Pontikos hem de Kaspius) yukarısında yatar, ayrıca dağ, bu denizleri ayıran dar bir geçit için bir duvar görevinde bulunur. [Bu dağ], güneyde Albania ve Iberia'nın sınırını, kuzeyde ise Sarmatai halkı *teritoriumu*'nu belirler. [Burası] her türlü kereste ile dolu ormanlık bir alandır. Özellikle de gemi inşaatlarına uygun kerestelerle doludur. Eratosthenes, Kaukasus'un yerli halk tarafından "Kaspius" olarak çağrıldığını, belki de bu ismin "Kaspioi" [kelimesinden] türediğini söyler. [Bu dağın] kolları güneye doğru düşer, Iberia'nın ortasını içine alır ayrıca Armenia'nın dağlarını ve çağrıldığı üzere Moskhikos Dağları'nı hatta Skydises ve Paryadres [dağlarını] da birleştirir. Bunların hepsi Tauros'un kısımlarıdır, kaldı ki bu Tauros da Armenia'nın güney kısmını oluşturur. Oradan kuzeye doğru bu şekilde kaybolur ve Kolchhis'den Themiskyra'ya kadar uzanan Eukseinos kıyısına ve Kaukasus'a kadar görüntüsü düşer.
- 16) Dioskourias böyle bir körfezin içinde konumlanır ve tüm denizin en doğu noktasını işgal eder. Ayrıca Eukseinos girintisi ve en uzak sefer [olduğu] söylenir. Hatta meşhur bir söz bile vardır: "Gemiler için en uzak rota Phasis'e ..." şeklinde yorumlanmalıdır. İambik şiir yazarlarının ise ne nehri kastetmiş gibi ne de nehir üzerinde bulunan aynı isimli kenti, aksine, aynı isimdeki nehir ve kentten bu yana Kolchhis'in kısımlarını kastetmiş gibi yorumlanmalıdır. Buradan geriye 600 *stadia*'dan daha az olmayan girinti içine doğru düz bir deniz yolculuğu kalır. Aynı Dioskourias; Kaspia ve Pontos [denizleri] arasındaki kanalın bir başlangıcıdır, ayrıca [o yerin] yukarısında ve yakınlarında [ikamet eden] halkların da ortak ticaret şehridir. Hiç olmazsa 70 halkın orada bir araya geldiği, 300 tanesinin de hiçbir şeyle ilgilenmediği söylenir. Hepsi de farklı dil konuşur, inatçı ve acımasızlıklarından ötürü de dağınık halde ve misafirperver olamayacak şekilde yaşarlar. Onların büyük bir çoğunluğu Sarmatai halkıdır. Fakat hepsi Kaukasus halkıdır. Bunlar Dioskourias Bölgesi içindir.
- 17) Kolchhis'in geri kalan büyük bir kısmı da deniz [sahili] üzerindedir. Kaynakları Armenia'dan olup büyük bir nehir olan Phasis, komşu dağlardan dökülen Glaukos ve Hippos suyunu da alarak deniz yoluyla akar. [Bu nehir] bir şehrin nüfusunu kaldırabilecek kapasitedeki bir hisar olan Sarapana'ya kadar akar gider. [İnsanlar] buradan Kyros'a karayoluyla dört günde giderler. Phasis'te Kolchoi halkının ticaret merkezi olan, aynı isimde (Phasis) bir şehir bulunmaktadır. Bu şehrin bir tarafı nehirle, bir tarafı limanla, diğer tarafı da denizle kaplıdır. Bu yüzden [insanlar] deniz yoluyla Amisos ve Sinope'ye iki veya üç günde seyahat ederler, sebebi ise kıyıların ve nehir ağızlarının korumasız oluşundandır. Ülke hem ürün bakımından, bal hariç çünkü tamamen acıdır, hem de gemi yapımı için gerekli her şey bakımından iyidir. [Ülke] çok miktarda kereste üretir hem de nehirlerle indirir, ayrıca çok miktarda keten, kenevir, balmumu ve zift üretir. [Burada] dokumacılık da ün kazanmıştır. Çünkü [bunu] dış ülkelere ihraç ediyorlardı. Ayrıca Kolchoi halkıyla Aigyptioi halkı arasında bir yakınlık olduğunu göstermek isteyen bazı yazarlar, bu yolla inançlarını doğrulamış oluyorlardı. Daha önce sözü edilen nehirlerin yukarısında

Moskhike’de, Phriksus’un inşa ettiği Leukothea Tapınağı bulunur. Bir koçun asla kurban edilmediği bu yerde Phriksus’un kehaneti şudur: bir zamanlar [bu tapınak] çok zengindi, bizim zamanımızda Pharnekes tarafından, biraz zaman sonra da Pergamonlu Mithridates tarafından yağmalandı. Euripides der ki; “Bir ülke yıkılınca tanrıların eşyaları hastalık içinde olur, saygı duyulması bile istenilmez”.

- 18) Bu ülkenin eskiden sahip olduğu bir farkını da mitoslar ortaya koyar. [Bu mitoslar] Media’ya kadar ilerleyen Iason seferini, daha öncesinde de Phrixus’un seferini ima eder. Bu olaylardan sonra krallar amacına ulaşınca, ülke krallık esası taşıyan kişilere (*skeptukhoi*) bölündü. Mithridates Eupator güçlenince, ülke Mithridates’e teslim oldu. Mithridates oraya daima arkadaşlarından birini ülkenin komutan (*hyparkhos*) ve yöneticisi (*dioiketes*) olarak gönderirdi. Bunlardan biri ise bizim annemizin baba tarafından amcası olan Moaphernes idi. Krala gemicilik güçlerinde çoğu yardım bu kentten gelirdi. Mithridates’in gücü kırılınca, ona bağlı olan tüm yerler birçok kişiye dağıtıldı. En sonunda Polemon, Kolkhis’e sahip oldu. Polemon ölünce de eşi Pythodoris gücü eline aldı. [Pythodoris], sadece Kolkhis’in değil ayrıca Trapezous ve Pharnakia ve hakkında daha sonra bahsedeceğimiz barbarların da kraliçesi oldu. Şimdi Moskhike Ülkesi’nde, üç bölümden oluşan bir tapınak vardır. Bu tapınağın bir kısmını Kolkhoi halkı, diğer kısmını Iberes halkı, bir diğer kısmını ise Armenioi halkı elinde tutmuştur. Iberia’da ayrıca Phriksus’un kenti, küçük bir kasaba vardır. Şimdiki adı Ideessa’dır. Burası Kolkhis’in sınırlarında iyi tahkim edilmiş bir yerdir. Dioskourias yakınlarından ise Khares Nehri akar.
- 19) Dioskourias’a toplu gelen halklar arasında Phtheiropagoi halkı vardır. Bunlar isimlerini, pislik ve pasaklılıktan alır. Onların yakınlarında ise Soanes halkı vardır. Bunlar pasaklılık hususunda daha iyi sayılmaz, ancak güçlülükte daha iyidirler, denilebilir ki yiğitlik ve güçlülükte en öndedirler. Her durumda çevresindeki insanların efendisi durumundadırlar. Dioskourias’ın yukarısındaki Kaukasus dağlık tepelerini kontrol altında tutarlar. Bir kralları ve 300 kişilik bir konsülleri vardır. Söylenilene göre, 200.000 kişilik bir ordu olarak toplanırlar. Çünkü bütün insanlar organize edilmemelerine rağmen dövüşçü kitle halindedirler. Ülkelerindeki altını, kış akıntılarının taşıdığı; barbarların ise altını, tekne ve yün postlarla temin ettikleri söylenir. Hatta Altın Post hikâyesinin de bununla alakalı olduğu ifade edilir. Bazıları [onları], her iki tarafta da altın madenleri bulunduğu için batıdakilerle aynı şekilde Iberialılar olarak çağırırlar. Soanes halkı, onların ok atışları için mükemmel bir zehir kullanırlar. Zehirli atışla yaralanmayanlar bile kokusundan sıkıntı çekerler. Şimdilerde Kaukasus çevresi yakın yerlerindeki halklar, çorak ve dar arazilerde bulunurlar. Albanialılar ve Iberialılar daha önce bahsedilen boğazı (*isthmos*) doldurmuşlardır. Bunlar ayrıca Kaukasus halkları olarak da çağırırlar. Bunların verimli ve aşırı iyi yaşam alanı sunan *teritorium*ları vardır.

Bölüm 3 Asia Iberia'sı

- 1) Dahası Iberia'nın büyük bir bölümü, hem şehir hem de burada ikamet edenler bakımından öyle iyi inşa edilmiştir ki, çatıları bile kiremittendir, hatta *agora* yerleri ve halk binalarının yanı sıra evleri bile mimari bir hünerle yapıldır.
- 2) Ülkenin etrafı Kaukasus Dağları ile çevrilidir. [Bu dağın] kolları, daha önce de söylediğim gibi, güneye doğru düşmektedir, verimlidir de, Iberia'nın hepsini kapsar, hem Armenia'ya hem de Kolkhis'e sınırdır. Ortası nehirlerle kesişen bir ovadır. [Bu nehirlerin] en büyüğü Kyros'tur. Kaynağını Armenia'dan alan bu nehir, yukarıda bahsedilen ovaya doğru akar. Kaukasus'tan akan hem Aragos'u hem de diğer suları içine alarak dar bir vadi yoluyla Albania'nın içine boşalır. Bu vadi ve Armenia arasında ise aşırı derecede iyi güdülmüş ovalar yoluyla da çok yoğun miktarda akar. Aralarında hepsi geçilebilir olan Alazonios, Sandobanes, Rhoetakes ve Khanes'in olduğu daha birçok nehri de içine alarak Kaspia Denizi'ne boşalır. [Bu nehir] daha öncesinde de Koros olarak çağrılırdı.
- 3) Iberes halkının ovasında çiftçilikle uğraşanlar ve barışı bahşedenler ikamet eder. Onlar hem Armenialı hem de Medli tarzında giyinirler. Savaşçı olan çoğunluk ise dağlık arazide bulunur. [Bunlar da] Skyth ve Sarmat geleneklerince yaşarlar, öyle ki hem komşu hem de akrabadırlar. Ayrıca çiftçilikle de ilgilenirler. Her ne zaman bir karışıklık çıksa hem kendi insanlarından hem de oradakilerden (Skyth ve Sarmat halkından) on binlerce kişi bir araya gelirler.
- 4) Ülkelerine dört geçiş vardır. Biri, Kolkhis kalesi olan Sarapana ve [oradaki] dar geçitler yoluyla. Bu dar geçitler yoluyla, dere rüzgârlarından ötürü karşı tarafa 120 köprüyle geçilebilir olan Phasis, aşağıya doğru Kolkhis'in içine sert ve şiddetli akar. Yoğun yağmurlar süresince [meydana gelen] çok miktardaki taşkınlarla bölge arazileri yarıklara ayrılmıştır. [Phasis], yukarısında bulunan dağlardan doğar, birçok kaynakla beslenir, ovalarda ise aralarında Glaukos ve Hippos'un olduğu diğer nehirleri de içine alır. [Bu şekilde] dolarak geçilebilir hale gelip Pontos'un içine çıkar. Ayrıca kıyısında aynı isimde bir kenti ve yakınlarında bir limanı da vardır. Dolayısıyla Kolkhis'den Iberia'ya olan geçiş kayalar, kaleler ve yarıklardan geçen nehirlerle engellenmiş durumdadır.
- 5) Göçebelerin ülkesinden kuzeye üç günlük zor bir seyahat vardır. Bunun ardından Aragos Nehri'ne doğru dar bir vadi gelir, bu dört günlük tek sıra bir yoldur. Yolun sonu ise zapt edilmesi zor olan şehir duvarıyla korunmaktadır. Albania'dan [Iberia'ya] giriş ilkin yontulmuş kayalık yoluyla, daha sonrası ise bir bataklık yoluyla. Bu bataklık Kaukasus'tan düşen Alazonios Nehri'nce oluşmuştur. Armenia'dan [Iberia'ya] olan giriş ise Kyros ve Aragos [nehirleri] üzerindeki dar geçitler [yoluyla]. Çünkü [bu iki nehrin] birbiriyle karşılaşması öncesinde, kayalıklar üzerinde bulunan tahkim edilmiş şehirleri vardır. Bunlar birbirlerine 16 *stadia* uzaklıktadır. Biri Kyros [Nehri] kıyısında Harmozike, diğeri ise diğer nehir (Aragos) kıyısında yer alan Seusamora'dır. Bu geçitleri ilkin

Pompeios, Armenioi halkı ülkesinden yola çıktığında kullanmıştı, daha sonrasında ise bunları Kanidios kullandı.

- 6) Bu ülkede (Iberia) ikamet eden insanlar arasında ayrıca dört sınıf vardır. Bunlardan [birinci sınıfın] ilki krallarını atayan kişilerdendir, bu kişiler soylarının hem en yakını hem de en yaşlısıdır, diğeri ise adaleti ve orduyu yönetenlerdir. İkinci sınıf, rahiplerin sınıfıdır. Bunlar komşu kişilere yargı meselelerinde eşlik ederler. Üçüncü sınıf ise asker ve çiftçilerden oluşur. Dördüncü sınıf da, kral kölelerinden ve de insan yaşamına hizmet eden tüm alışılmış kişilerden oluşur. Onlarda mal-mülk akrabaları mucibince ortaktır. En yaşlısı, her bir mülkün yönetici ve denetleyicisi konumundadır. Bu durum, Iberialılar ve onların ülkesi için geçerlidir.

Bölüm 4 Asia Albania'sı

- 1) Albanoi halkı [Iberes halkına göre] daha çoban hayatına yatkındırlar ve göçebe insanlara daha yakındırlar. Ayrıca vahşi değillerdir, bu sebeple ılımlı savaşçıdırlar. Iberes halkı ve Kaspia Denizi arasında ikamet ederler. [Ülkenin sınırı], doğuya doğru denize ulaşırken, batıya doğru da Iberes halkına sınırdır. Geri kalan taraflardan kuzeyi, Kaukasus Dağları ile korunmaktadır. (Bu dağlar ovaların yukarısında yer alır, en çok da denize yakın olan kısımları Keraunia olarak çağrılır). Güney tarafını ise yanında uzanan Armenia oluşturur. Armenia'nın çoğu, ovalardan oluşurken onunki ise dağlardan oluşur. Tıpkı Kambyse gibi, burası aynı zamanda Armenioi halkının hem Iberes hem de Albanoi halkına sınır olduğu yerdir.
- 2) Albania boyunca akan Kyros ve onu dolduran diğer nehirler ülkenin niteliklerine katkı sağlarlar. Bunlar denizi geriye iterler, çünkü büyük miktarlarda taşınılan alüvyonlar kanalları doldurur. Öyle ki komşu adalar bile anakaraya bağlanır, engebeli ve önlenmesi zor bir sıklık oluşur. Bu engebeliği ise deniz kabarmalarının geri tepmesi arttırmaktadır. Dahası [nehrin] boşaldığı yerin 12 ağza bölündüğünü, bazı kanalların [alüvyonlarla] kapalı bazılarının ise tamamıyla sığ olduğunu ve demirleme yeri dahi bırakmadığını söylerler. Her halükarda [kıyı], 60 *stadia*'dan daha fazla bir mesafede her iki taraftan deniz ve nehirlerle yıkanmaktadır. [Kıyının] her bir kısmı da ulaşılamazdır. Alüvyonu ise 500 *stadia*'ya kadar uzanır, kumsalı kumlu yapar. Hemen yanında Armenia'dan keskin bir şekilde düşen Arakses boşalır. Bu nehri ise oradaki alüvyonu harekete geçirir, onu geçilebilir bir kanal yapar, bu kanalı da Kyros [Nehri] doldurur.
- 3) Belki de şimdi bu tarz insanların denize ihtiyaçları yoktur. Aslında topraklarını da doğru dürüst kullanmazlar. Hâlbuki [bu topraklar] sadece ürün değil aynı zamanda en işlenmiş hatta daima yeşil kalabilen her türlü bitkiyi verir. [Bu topraklar] önemsenecek bir ilgiyi gerektirir. Ancak ekilmeden, sürülmeden de iyi olan her şey burada yetişir. [Bunu], [bu yere] sefer yapanlar söyler. Bu kişiler tam olarak da Kyklopeios yaşam tarzını tarif ederler. Her halükarda birçok yerde toprak bir defa ekildiğinde iki ya da üç kez ürün verir, ilk ürün

toprak sürülmeksizin bile 50 kat fazladır. Ayrıca toprak, demir sabanla değil de aksine ahşap sabanla sürülür. Tüm ova, nehir ve sularla Babylonios ve Aigyptios ovalarından daha çok sulanır; öyle ki daima çimen kaplı bir görünüm verir. Bu yönüyle de iyi bir otlak yeridir. Bunun yanında iklimi, oradakinden daha iyidir. Bağları tamamıyla kazısızdır, lakin beş yılda bir budanır. Yenileri ise ikinci yıl ürün vermeye başlar. Olgunlaşınca o kadar çok meyve verir ki meyvelerin büyük bir kısmı şarap bölümüne ayrılır. [Ülkelerinde ayrıca] hem evcil hem de yabani olan büyük baş hayvan yetişir.

- 4) İnsanları farklı olarak güzel ve cüsselidir, samimi olup çıkarıcı değildirler. Genellikle ne sikke kullanırlar ne de 100' den daha büyük bir rakamı bilirler. Fakat alışverişlerde takas işlemi yaparlar, aksi halde kolay bir yaşama sahiptirler. Doğru bir ölçü ve ağırlığı bilmezler; savaş, devlet ve tarım hususunda da sağduyulu değildirler. Keza hem yaya hem de at sırtında dövüşmektedirler. Hem hafif silahlanma hem de kuşatma bakımından da tıpkı Armenioi halkı gibidirler.
- 5) [Albanioi halkı] Iberes halkından daha büyük bir ordu donatır. Çünkü Pompeios'a karşı tehlikeyi göze aldıkları bir sayıda 60.000 piyade ve 22.000 atlı donatırlar. Yabancılar karşı göçebeler, aynı nedenden ötürü tıpkı Iberes halkıyla olduğu gibi bunlarla (Albanioi) birlikte de savaşa katılırlar. Bunun yanında insanlara sık sık engel olurlar, öyle ki tarım yapmalarını bile engellerler. [Albanioi halkı] mızrak ve ok kullanır. Ayrıca [onların] zırh ve kalkanları bir de Iberes halkına benzer şekilde hayvan derisinden miğferleri vardır. Albanioi halkı ülkesi ayrıca Kaspiane adlı yerdir. [Bu isim] Kaspia halkından sonra ayrıca denize de ad olarak verilmiştir. Şimdilerde ise bu halk ortadan kaybolmuştur. Iberia'dan sonra Albania'ya olan geçiş, Alazonios Nehri'ne doğru çorak ve engebeli bir yer olan Kambysene yoluyla. Hem insanları hem de köpekleri ava düşkündür, ancak hünerleri ise bu tarz şeylere olan meraklılıktan çok daha iyi değildir.
- 6) Kralları ise farklıdır. Şu an bir kral tüm halka hükmetmektedir. Fakat daha öncelerinde her bir halk, kendi dillerine göre ayrı ayrı krallarca yönetilirdi. 26 dilleri vardır, bundan ötürü birbirleriyle pek anlaşamazlar. Ülke, ölümcül sürüngenlerden akrep ve zehirli bir örümcek üretir. Bu örümceklerin bir kısmı insanlarda gülmekten ölüme yol açarken bir kısmı da özlem duydukları yakınlarına ağlamaktan ölüme yol açar.
- 7) Tanrılardan Helios, Zeus ve Selene'ye saygı duyarlar, özellikle de Selene'ye. Onun tapınağı ise Iberia yakınlarındadır. Kraldan sonra en şerefli kişi kutsal sayılır. Bu kişi, kalabalık ve refah olan kutsal ülkenin, ayrıca Tanrı tarafından vahiy alan ve kehanetleri açıklayan tapınak kölelerinin de lideridir. Kontrol altına alınmış kişilerden biri orman boyunca tek başına dolarken rahip tarafından tutuklanır. Rahip bunu kutsal bir zincire bağlar ve orada haddinden fazla tutar. Daha sonra sinirlenince, tanrı onuruna onu diğer kurbanlarla birlikte kurban eder. Kurban şekli ise şöyledir: Birisi kutsal bir mızrak edinir, bu aynı zamanda insan kalabalığından gelen bir insan kurbanı geleneğidir. [Bu kişi] bir kaburga kemiği aracılığıyla kalbin içine doğru vurur, bunu tecrübeli bir şekilde yapar. [Kurban] düşünce, hemen ölüsünden kehaneti gösterirler ve bunu halka beyan ederler.

Ceset herhangi bir yere taşındığı vakit, herkes bir arınma yoluyla onu kullanarak üzerini çiğnerler.

- 8) Albanoi halkı yaşlıya son derece saygı duyar. Yalnızca atalarına değil diğer yaşlı insanlara da saygı duyarlar. İnsanlar öldüklerinde, [bunları] ya dinsiz olarak düşünürler ya da [bu şekilde] anarlardı. Aslında onlarla birlikte paralarını bile yakar, böylece mirassız fakirlik içinde yaşarlardı. Bu durum Albanoi halkı için geçerlidir. Iason'un, Thessialı Armenus ile birlikte Kolkhoi halkı üzerinden Kaspia Denizi'ne kadar deniz yolculuğuna çıktığı ve hem Iberia'yı hem de Albania'yı ayrıca hem Iasonia (Iason'un Tapınağı) hem de başka anıtlara tanık olduğu gibi Armenia ve Media'nın da birçok kısmını ziyaret ettiği söylenir. [ve yine] Armenus'un, Pherae ve Larisa arasında Boibeis Gölü çevresindeki kentlerden biri olan Armenium kentinden olduğu söylenir. Onunla birlikte olanların ise hem Akilisene'ye hem de Syspiritis'e yerleştiği, bu yerlerin de Kalakhane ve Adiabene'ye kadar ki yerler olduğu, bu bakımdan Armenia ismini de geride bir ad olarak [onun] bıraktığı ifade edilir.

Bölüm 5 Kaukasus ve Amazonların Ülkesi

- 1) Amazonların, Albania'nın yukarısındaki dağlarda ikamet ettikleri söylenir. Pompeius ile birlikte sefer düzenleyen ve Albanların ülkesinde bulunan Theophanes, bir Skyth olan Gelai ve Legai halkının Amazon ve Albanoi halkı arasında ikamet ettiklerini, Mermadalıs Nehri'nin de buradan, bu insanlar ve Amazonlar arasındaki orta bir yoldan aktığını söyler. Fakat aralarında, bu bölge üzerine pek de tecrübesiz olmayan Hypsikrates ve Skepsis'li Metrodoros'un da bulunduğu diğer yazarlar Amazonların, Kaukasus Dağları'nın kuzeye bakan "Keraunia" diye çağrılan dağ eteklerindeki Gargareis sınırlarında ikamet ettiklerini ifade ederler. Yine onların geri kalan zamanlarını bizzat el işleriyle; misal çiftçilik, ekincilik, otlakçılık en çok da binicilikle geçirdiğini, at sırtında avcılıkta en önde olduklarını hatta savaş egzersizlerinde bulunduklarını söylerler. Bunun yanında Amazonların henüz çocuk yaşından itibaren her türlü ihtiyacı kollarıyla kolayca giderebilirler, özellikle de mızrakatabilsinler diye sağ göğüslerinin dağlandığını da söylerler. Ayrıca onların yay ve tek kenarlı balta bir de hafif kalkan kullandıklarını, vahşi hayvan derilerinden kasket, kıyafet ya da kuşak yaptıklarını söylerler. Hatta onların ilkbaharda iki özel ayları olduğunu, bu aylarda da Amazonları ve Gargareis halkını ayıran komşu bir dağa çıktıklarını belirtirler. Eski bir geleneğe göre, Gargareis halkı oraya [Amazonlarla] birlikte kurban sunmak ve de çocuk sahibi olabilmek namına [Amazon] kadınlarıyla beraber olmak için çıkarlar. [Bu ilişkiyi] rastgele bir Gargareisli rastgele bir Amazonluyla hem gizli hem de karanlıkta [yapar], [onları] hamile bıraktıktan sonra ise başlarından savarlar. Doğan kız [çocukları] Amazonlarca alıkonulurlar, erkekleri ise yetiştirilmek üzere Gargareislerce bakılırlar. Her bir Gargareisli, yetiştirilen her bir çocuğu, belirsizlikleri göz ardı edilmeksizin kendi oğlumuş gibi kabul eder.

- 2) Mermudas Nehri, Amazonların [ülkesi] ve Sirakene ve de onun arasından geçen çöl yoluyla dağlardan dökülerek Maiotis Gölü'ne boşalır. Gargareis halkının bu bölgedeki Amazonlarla, Themiskyra'dan beraber çıktıkları söylenir. Daha sonrasında ise [Gargareis halkı] Amazonlardan ayrılmış, onlara savaş açınca dek etraflarında dolaşan bir takım Thrakialı ve Euboealı ile iş birliği yapmışlardır. Onlara karşı olan savaşı sonlandırmalarının ardından ise, yukarıda söylenildiği üzere bir anlaşma yapmışlar. Buna göre, onlar birbirleriyle yalnızca çocuklardan ötürü ilgilenmeli ve her biri diğerlerinden bağımsız yaşamalıydı.
- 3) Başka halkların mitolojik ve tarihsel konularda bir ayrımı olduğu için Amazonlar üzerine söylenenlerde de özel bir durum söz konusudur. Çünkü eski, uydurma ya da olağanüstü [olan] şeyler *mythos* (mitos) olarak adlandırılır. Fakat bir tarih gerçeklik ister, eski ya da yeni olup olmadığına bakar, olağanüstü ya da ender olan şeyleri içermez. Amazonlarla ilgili eskiden de günümüzde de aynı şeyler söylenir. [Buna göre] onlar hem olağanüstü hem de inancın ötesindedirler. Örneğin kim inanabilir bir kadınlar ordusunun ya da bir kentin ve yahut bir topluluğun erkeksiz organize olabildiğine? Kim inanır yalnızca organize olmakla yetinmeyip bunun yanında sadece yakınlarında bulunanların üstesinden gelmeyecek şu an Ionia'ya dek ilerleyebilecek kadar başkalarının topraklarına da akın ettiklerine? Kim inanır ayrıca Attika'ya kadar deniz aşırı seferler bile gönderdiklerine? O zamanların erkeklerinin kadın, kadınlarının ise erkek olduğunu söyleyenler gibi bunun için de aynısı söz konusudur. Bunun yanında şimdilerde bile Amazonlar hakkında bu tarz şeyler söylenir. Bu durum [yukarıda bahsedilen] ayrıcalığı arttırır ve eski hikâyelere olan inanç şimdikilerden daha fazla olur.
- 4) Her halükarda kent kuruluşları ve onlara verilen isimler [Amazonlara atfedilir]; örneğin Ephesus ve Smyrna ve Kyme ve Myrine hatta mezarlar ve diğer anıtlar. Themiskyra ve Thermodon civarındaki ovalar ve onların yukarısında yatan dağlar tüm yazarlarca Amazonlara ait bahsedilir, ancak onların buralardan kovulduğunu da söylerler. Yazarlardan çok azı, şüpheli de olsa [Amazonların] bugün de buralarda olduklarını iddia ederler. Amazonların Kraliçesi Thalestria hakkında, Hyrkania'da Aleksandros ile ilişkiye girdiğini ve çocuk sahibi olmak adına birleştiklerini söylerler. Ancak bu [iddia] genelde kabul edilmez. Doğrusu bunca tarih yazarı arasından daha çok gerçekle alakadar olanlar [bunu] anlatmazlar, son derece güvenilir olanlar böylesi bir şeyden bahsetmezler, [bunu] anlatanlar ise aynı şeyleri söylemezler. Kleitarkhos, Thalestria'nın Thermodon ve Kaspia Kapısı'ndan yola çıkarak Aleksandros'a geldiğini, Kaspia'dan Thermodon'a ise 6000 *stadia*'dan fazla bir mesafe olduğunu söyler.
- 5) Dilden dile dolaşan bu hikâye herkesçe kabul edilmez. Bunu uyduranlar ise gerçeği düşünenlerden ziyade [Aleksandros'a] yağcılık edenlerdi. Onlar, Kolkhis ve Eukseinos'un yukarısında yatan dağlardan bu dağlara yakın olan Doğu Denizi ve Indika Dağları [bölgesindeki] Kaukasus'a göç etmişlerdir. Hellenler'in Kaukasus olarak adlandırdıkları bu dağlar, Indike'den 30.000 *stadia*'dan daha fazla bir mesafedir. Burası ayrıca,

Prometheus hikâyesinin ve onun zincire vurulduğunun bahsi geçen yeridir. Bunlar, zamanın yazarlarının bildiği, doğuya doğru en uzak dağlardı. Dionysios ve Herakles'in Indus Ülkesi'ne olan seferi daha sonraları mitolojik bir hikâye olarak görülür. Çünkü Herakles'in Prometheus'u bin yıl sonra serbest bıraktığı söylenir. [Yukarıda bahsedilen bu durum] Aleksandros için Kaukasus'a ve Eukseinos girintisine kadar olmaktan ziyade Indike Dağları'na dek Asia'yı boyunduruk altına alabilmede onur verici bir şeydi. Zira bu dağın ünü ve adı, Iason ve beraberindekilerin Kaukasus yakınlarına dek [süren] son derece uzun bir seferi tamamladıkları düşüncesi, Prometheus'un yeryüzünün en uzak yeri Kaukasus'ta zincirlendiği geleneği, yazarlara bu dağın adının Indike olarak değiştirilmesi halinde kralı bir şekilde hoşnut edecekleri düşüncesini doğurmuştur.

- 6) Şimdi ise mevcut Kaukasus'un en yüksek kısımları en güney kısımlarıdır. Bunlar, Albania'ya, Iberia'ya ile Kolkhoi ve Heniokhoi halklarına bitişik yerlerdir. [Bu halklar] daha önce söylediğim gibi Dioskourias'ta toplanan kişilerce ikamet ederler. En çok da tuz elde etmek için [orada] toplanırlar. Bu halkların bazıları dağ sırtlarını işgal eder, bazıları ise kutu yerlerde ikamet eder ve çoğunlukla vahşi hayvan eti, yabani meyve-sebze ve sütle yaşamlarını sürdürürler. [Bu dağların] zirveleri, kışları kar ve buz sebebiyle geçit vermez olur, yazları ise insanlar ayaklarına geniş bir kös gibi işlenmiş öküz derisi çarıkları bağlayarak yukarılara çıkarlar. Tıpkı Armenia'daki Masius Dağı ve Atropatia Media'da olduğu gibi aşağıya da, postları üzerine uzanıp yükleriyle kayarak inerler. Ayrıca buralarda insanlar çarıklarının ayak tabanlarına ahşaptan bir çeşit disk tuttururlar. Kaukasus'un tepelerinde durum böyledir.
- 7) Kuzeye doğru dağ eteklerine inildikçe iklim daha ılıman olur çünkü burası Sirakos ovalarına sınırdır. Ayrıca [burada] soğuk hava nedeniyle mağaralarda yaşayan Troglodytai adlı kimseler vardır, hatta onların ülkelerinde bol miktarda arpa mevcuttur. Troglodytai halkından sonra Khamaikoitai ve Polyphagoi olarak çağrılan kimseler [gelir] ve bir de, kuzeye toplu olarak maruz kalmadıklarından ötürü ancak çiftçilikle uğraşmaya gücü yeten Eisadikoi halkının köyleri [gelir].
- 8) Bir sonraki [halklar] ise, Maiotis Gölü ve Kaspia Denizi arasındaki göçebe olan Nabianoï ve Panksanoï ve ardından gelen Sirakoi ve Aorsoi halklarıdır. Aorsoi ve Sirakoi halklarının daha yukarılardaki [aynı isimli] halklardan sürgün oldukları ve Aorsoi halkının [Sirakoi halkına nazaran] daha kuzeyde olduğu düşünülür. Şimdi Sirakoi halkı kralı olan Abeakos, Pharnakes Bosporos'u alınca [ona] 20.000 atlı gönderdi, Aorsoi halkı kralı Spadines de 200.[000] gönderdi. Fakat yukarı Aorsoi halkı daha fazla sayıda göndermişti çünkü onlar daha fazla toprağa hâkimlerdi. Hemen hemen Kaspia kıyısının çoğunu ellerinde tutuyorlardı. Öyle ki, develer üzerinde Indikos ve Babylonios ticaretini yaparlardı, [bu işi] Armenioi ve Medoi halkından üstlenirlerdi. Zenginliklerinden ötürü altın takılar takarlardı. Şimdilerde ise Aorsoi halkı Tanais boyu, Sirakoi halkı ise Kaukasus'tan akıp Maiotis Gölü'ne boşalan Akhardeos boyu ikamet eder.

Bölüm 6 Kaspia Denizi'ne Yanaşan Batı

- 1) İkinci kısım ise, birinci kısmın bittiği yerde, Kaspia Denizi'nden başlar. Aynı deniz Hyrkania olarak da çağrılır. Fakat ilkin, denizi ve bu denizin çevresinde yaşayan halkları açıklamak gerekir. [Kaspia Denizi], güneye doğru *okeanos*dan yayılan bir körfezdır. Girişten itibaren yeterince dar olup, daha içerilere gittikçe genişleme yapar, özellikle de yaklaşık 5.000 *stadia* genişliğindeki girinti yerine doğru [genişler]. Girişinden girinti yerine kadarki olan uzunluk, mevcut olandan biraz daha fazla olabilir, zaten [giriş kısmı] iskânsız yerlere birşekilde sınırdır. Eratosthenes der ki; bu denizin çevre turu (*periplous*) Hellenlerce bilinir. Albanoi ve Kadusioi halklarının kıyı boyu 5.400 *stadia*'dır, Anariakoi, Mardoi ve Hyrkanoi halklarının Oksus Nehri'ne kadar ki kıyı boyu ise 4.800 *stadia*'dır. Bu noktadan Iaksartes'e de 2.400 *stadia*'dır. Ancak bu kısım ve en uzak bölgelerdeki bu tarz şeyler üzerine, özellikle de mesafeleri konusuna daha mantıken bakmak gerekir.
- 2) Sağda, [Kaspia] Denizi'ne yelken açtıktan sonra, Tanais Nehri ve bu deniz arasında Europaioi halkıyla bir arada bulunan, büyük bir çoğunluğu göçebe olan Skythler ve Sarmatlar vardır. Bu halklardan daha önce de bahsetmiştik. Solda ise, yine göçebe olan Doğu Skythler yer alır, bunlar Doğu Denizi ve Indikos'a kadar uzanır. Şimdi kuzeyde kalan tüm halklara eski Hellen yazarlarınca "Skyth" ya da "Keltoskyth" adı verilmiştir. Fakat daha önceki yazarlar bir ayırım yaparak Eukseinos ve Istros ve Adrias'ın üzerinde oturanlara "Hyperboreoi", "Sauromatai" ve "Arimaspoi" adını verirlerdi. Kaspia Denizi karşısında [yaşayanların] bir kısmını "Sakalar" bir kısmını da "Massagetler" olarak çağırırlardı. Fakat [bu yazarlar], her ne kadar Kyros'un Massagetlere karşı olan savaşını anlatsalar da bu halklar üzerine tam doğru bilgiyi vermede muktedit değillerdi. Ancak [tarihçiler] ne bu insanlar hakkında doğru ve güvenilir bir bilgiye sahipler ne de yazarların mitoslara olan büyük bir güven ve [her şeye] inanmalarından ötürü Perslerin ya da Medlerin ya da Syrialıların eski tarihlerine ulaşmak mümkün.
- 3) [Buna rağmen] açıkça onlar da mit yazarlarının saygınlık kazandıklarını görerek, şayet tarih yazımlarında hiç görmedikleri, duymadıkları şeyleri anlatırlarsa ya da görgü tanıklarından bile bahsetmezlerse metinlerinin hoş karşılanacağını sandılar. Hatta dinleyicilerine ise zevk ve şaşkınlık verme istemiyle sadece bunun aynısını [yapmayı] düşündüler. Herhangi biri Ktesias, Herodotos, Hellanikos ve bu tarz diğer yazarlara nazaran kahraman hikâyeleriyle Hesiodos ve Herodotos'a ya da trajedi şairlerine daha kolay güvenebilirdi.
- 4) Aleksandros hakkında yazarların birçoğuna inanmak kolay değildir. Çünkü bunlar, hem Aleksandros'un ününden ötürü hem de bizden uzakta Asia sonlarına vardığı seferinden ötürü [gerçeklerle] oynarlar. Uzak olan şeyler hakkında beyanda bulunmak zordur. Romalıların egemenliği ve Partlarınki, evvelce [bize] kalanlardan daha makul bilgiyi açığa koyar. Çünkü bu uzak bölgeler üzerine yazarlar, bu olayların yer aldığı hem ülke hem de

halklar arasında kendilerinden öncekilerden daha güvenilir konuşurlar. Zira onlar [olayları] [daha yakından] incelerler.

Bölüm 7 Hyrkania

- 1) Kaspia Denizi'ne açılan biri için solda kıyı boyunca ikamet eden bu göçebelere, bugünkü yazarlar Daoi diye çağırılmaktadır, ayrıca [bu halk] Aparnoi olarak da adlandırılmaktadır. Ardından [bunların] arasında bir çöl yatar ve bitişiğinde ise Hyrkania gelir. [Kaspia] burası boyunca, Medikos ve Armenia dağlarına sınır olan yere kadar açık bir denizi oluşturur. Bu dağların şekli, denize doğru son bulup bir körfez girintisi oluşturan dağ eteklerine doğru yarım bir ay biçimlidir. Denizden başlayarak tepelere dek kısa bir uzantıda dağların bu tarafını Albanoi ve Armenioi halkının bir kısmı işgal eder, [bölgenin] çoğunluğunda ise Gelai, Kadousioi, Amardoi, Vitioi ve Anariakai halkı ikamet eder. Derler ki; şimdilerde onların Parsioi olarak çağırdığı Parrhasioi halkının bazısı, Anariakai halkıyla birlikte ikamet etmiştir. Ayrıca Ainianes, Vitia topraklarında Ainiana diye çağırılan bir şehir duvarı inşa etmiştir, burada Hellen zırhı, bronz aletler ve gömü yerleri görülmüştür. Burada ayrıca, Anariake adlı bir şehir daha vardır. Bu şehirde uyutulan kişilerin kehaneti görüldüğü ve diğer bazı halkların çiftçilikten ziyade daha çok savaş ve korsancılığa eğimli oldukları söylenir. Fakat bu durum bölge arazisinin engebesinden ötürüdür. Ancak dağ çevresindeki deniz kıyısının büyük bir kısmı Kadousioi halkınca ikamet edilir, bu da, bu denizi Pontikos [Denizi'ne] hemen hemen eşit gören Patrokles'in söylediğine göre yaklaşık 5000 *stadia*'lık bir mesafedir.
- 2) Hyrkania, aşırı derecede verimli, geniş ve yüksek bir düzeyde [olup], ünlü şehirler arasında ise ayırt edicidir. Bu şehirler arasında Talabroke, Samariane, Karta ve kraliyet şehri Tape vardır. Tape'nin biraz deniz üstünde inşa edilmiş olup Kaspia Kapıları'ndan 1400 *stadia*'lık bir mesafede olduğu söylenir. Bol olan ürünlerinden ötürü [yazarlar] [onu] kanıt gösterir. Örneğin bir üzüm asması 1 *metretes* şarap verir, bir incir ağacı ise 60 *medimnos*. Tahıl, sapından düşen tohumdan yetişir, arı ise ağaçlarda kovan kurar, bal da çiçek yapraklarından damlar. Bu durum Media'nın Matiane Bölgesi ve Armenia'nın Sakasene ve Araksene bölgelerinde böyledir. Ancak ne ülkenin kendisi ne de ondan adını alan deniz yakışır bir ilgiyi görememiştir. [Bu deniz] ayrıca hem geçilemez hem de kullanılamazdır. Geçimin sağlanabildiği [yerde] adalar vardır. Bazı yazarların söylediklerine göre, bu yerde altın madeni mevcuttur. Bu sebepten ötürüdür ki, Hyrkanoi halkının ilk yöneticileri, kastım Medler ve Persler ile son yöneticiler ve oraların alt tabakası olan Partlar barbardırlar. Ayrıca komşu ülkenin tamamı da yağmacılarla, göçebelerle ve terk edilmiş [yerlerle] doludur. Makedonlular kısa bir süreliğine ülkeye hâkimdiler ancak savaşlarla ilgilendiklerinden uzak mesafedeki yerlere sahip çıkamadılar. Aristobulos der ki, kerestesiyle bol bir ülke olan Hyrkania'nın meşe ağaçları da vardır lakin çam, köknar ve

fıstıkçanı üretmez. Hâlbuki Indike [Bölgesi] bu ağaçlarla doludur. Nesaia [kenti] ise Hyrkania'ya aittir, fakat bazı yazarlar Nesaia'yı Hyrkania'dan ayrı tutarlar.

- 3) Hyrkania, denize dökülen yerlere dek Okhus ve Oksus ırmaklarıyla geçilir. Bu ırmaklardan Okhus, Nesaia [kenti] aracılığıyla akar. Fakat bazıları da Okhus'un Oksus Irmağı'na boşaldığını söyler. Aristobulos, Oksus Nehri'nin, Indike'deki nehirler haricinde kendisi tarafından görülenlerin en büyüğü [olduğunu] beyan eder. Dahası, Oksus'un geçilebilir olduğunu (zira bu bilgiyi hem o hem de Eratosthenes Patrokles'den almıştır), ayrıca Indikos mamullerinin büyük çoğunluğunun Hyrkania Denizi'ne sevk edildiğini, [mamullerin] buradan ise Albania'ya taşındığını ve Kyros [Nehri] ve ardından gelen yerler yoluyla da Eukseinos'a götürüldüğünü söyler. Okhus [Nehri] ise eski yazarlarca hemen hemen hiç bahsedilmez. Ancak *Parthika*'yı kaleme alan Apollodoros, Okhus Nehri'nin Parthların ülkesine çok çok yakın aktığından bahseder.
- 4) Aleksandros'un ün sevdası yüzünden bu deniz üzerine birçok yanlış bilgiler verilmiştir. Herkes aynı fikirdedir ki; Tanais Irmağı, Asia'yı Europa'dan ayırır. Asia'nın büyük bir kısmı olan Tanais ve deniz arasındaki bölge Makedonların hâkimiyetine girmemişti ancak öyle bir sefere çıkmıştı ki, Aleksandros [Asia'nın bu] kısımlarını fethettiği ünüyle düşünülmüştü. Buna binaen [onlar], Tanais'i içine alan Maiotis Gölü'nü Kaspia Denizi'ne bağladılar. Bunu bir göl [olarak] çağırırlar hatta her ikisinin bir diğerine kanal yardımıyla bağlandığını ve her birinin diğerinin bir kısmı olduğunu ileri sürerler. Polykleitos ise bu denizin bir göl olduğu hususunda inançlarıyla kanıtlama yoluna gider. [Örneğin der ki;] (suyu tatlıdır ve onda yılan yetişir), Tanais'in onun içine boşaldığı gerçeğinden bir hüküm çıkartarak Maiotis'den başka bir şey değildir [söyler]. Okhus ve Oksus ile diğer nehirlerin doğduğu aynı Indikos Dağları'ndan bu nehirler gibi ayrıca Iaksartes de akarak Kaspia Denizi'ne boşalır. Bu nehir diğerlerine nazaran en kuzeydedir. Dolayısıyla bu nehri Tanais olarak adlandırmışlardır. Buna kanıt olarak da şunu eklemişlerdir; bu nehir Polykleitos'un söz ettiği Tanais'dir. Tanais'in diğer tarafındaki ülkede meşe ağaçları yetiştiği için buradaki Skythes halkı meşeden oklar kullanırlar. Bu durum ayrıca, bu ülkenin, Asia'nın değil de Europa'nın diğer tarafı olduğunun bir kanıtıdır. Çünkü Kuzey ve Doğu Asia meşe üretmez [derler]. Fakat Eratosthenes, meşe ağacının Indike'de yetiştiğini ve Aleksandros'un donanmasını buradan inşa ettiğini söyler. Eratosthenes böyle birçok ayrımı karşılaştırmaya çalışıyor, bence onlar hakkında yeterince bilgi verilmiştir.
- 5) Eudoksus ve diğerleri tarafından Hyrkania'ya ilişkin anlatılan akıl almaz şeyler arasında şunlar yer alır: denizin önünde uzanan bazı burunlarda yer altı mağaraları vardır. Bunlar ve deniz arasında da düşük rakımlı bir kıyı alttan uzanır. Nehirler dik kayalıklar üzerinden öyle bir kuvvetle fırlayıp akar ki, burunlara döküldüğünde kıyıyı ıslatmaksızın suyunu direk denize savurur, öyle ki ordular bile korunaklı bu akıntıyla [alttan] geçebilirler. Yerliler bu yere kurban ve şenlik adına sık sık gelirler, bazen de mağara altında uzanıp yatarlar. Bazı zaman da dalgalar altında güneşin keyfini çıkartırlar, başkaları ise farklı

şekillerde eğlenirler. Aynı zamanda hem denizin hem kıyının her iki tarafı görünmektedir. [bu kıyı] nemden ötürü çimenli ve çiçeklerle doludur.

Bölüm 8 Kaspia Denizi'nin Doğusu: Sakalar ve Massagetler

- 1) Hyrkania Denizi'nden doğuya doğru ilerlendiğinde, sağda Indike Denizi'ne dek uzanan, Hellenlerin Tauros adını verdikleri dağlar vardır. [Bu dağ silsilesi] Pamphylia ve Kilikia'dan başlayarak batıdan kesintisiz bu noktaya kadar devam eder ve farklı farklı isimlerle karşılaşır. Buranın kuzey sınırlarında daha önce de söylenildiği gibi ilkin Gelai, Kadusioi ve Amardoi halkları, Hyrkanioi halkından bazıları, ardından Parthlar'dan bir grup ve Margianoı ve Arioi halkından da bir grup ikamet eder. Daha sonra bir çöl gelir. Bu çöl, doğuya ve Okhus Nehri'ne doğru giderken Sarnios Nehri'nce Hyrkania'dan ayrılır. İşte Armenia'dan bu noktaya kadar uzanan bu dağ silsilesi ya da onun küçük bir kısmı "Parakhoathras" olarak çağrılır. Hyrkania Denizi'nden Arianoi halkı ülkesine 6000 *stadia*'dır. Daha sonra Baktriane ve Sogdiane [ülkeleri] ve son olarak da Skyth göçebelere gelir. Şimdi Makedonlar, Arianoi halkı [ülkesinden] sonra ardı ardına gelen tüm dağlara "Kaukasus" adını vermişlerdir. Fakat kuzeye doğru zirvedeki barbarlar arsında kısma göre "Paropamisos" ve "Emoda" ve "Imaon" adları verilmiştir. Hatta böyle diğer adlar da ayrı kısımlara verilmiştir.
- 2) Solda bunların karşısında Skyth halkı ve kuzey tarafın tümünü kaplayan göçebe halklar yer alır. Şimdi Skythes halkının büyük bir çoğunluğu, Kaspia Denizi'nden başlayarak "Daai" diye çağrılır. Fakat bu insanlar, Massagetler ve Sakalar olarak adlandırılan halklardan daha doğudadır. Hâlbuki her biri kendi adını almasına rağmen geri kalanlara genel olarak "Skythes" adı verilir. Onların hemen hemen çoğu göçebedir. Göçebeler arasından en bilinenleri, Hellenlerden Baktriane'ye ayrılanlardır ki bunlar da Asioi, Pasianoı, Tokharoi ve Sakarauioi [adlı] halklardır. Bu halklar köken olarak Sakai ve Sogdianoı halklarının karşısındaki Iaksartes Nehri'nin diğer tarafındaki ülkeden gelir. Bu ülke de, Sakalar tarafından işgal edilmiştir. Daai halkına gelince, onların bazıısı Aparnoi, bazıısı Ksanthioi, bazıları da Pissuroi olarak çağrılır. Şimdi bunlardan Aparnoi halkı, Hyrkania ve aynı denize en yakın bir yerde bulunurlar, fakat geri kalanları ise Ariane'ye paralel uzanan yere kadar yayılırlar.
- 3) Onların (Aparnoi), Hyrkania'nın ve Parthia'nın ve Arianoi halkına kadarki uzantının arasında, büyük ve susuz bir çöl yatar. Burayı [onlar] uzun bir yolla kat ederler. Ardından Hyrkania ve Nesaia ile Parthlar'ın ovaları uzanır. Bu insanlar (Aparnoi) vergi vermeyi kabul etmişlerdir. Bu vergi, belirli bazı zamanlarda ülkeyi yağmalamak ve ganimetleri götürmekte görevli olan [istilacılar] içindi. Fakat bu istilacılar kararlaştırılan yerlerden daha fazlasına yayılınca savaş çıktı ve tekrardan çekişmelere ve yeni savaşılara başlandı. Diğer göçebelerin yaşamları da bu şekildedir. Daima komşularına atakta bulunarak böylece kendi farklılıklarını ortaya koyarlar.

- 4) Bununla birlikte Sakalar da, Kimmerioi ve Treres halkına, kendilerine uzak ve yakın olan yerlere bu tarz ataklarda bulunmuşlardır. Örneğin, Baktriane’yi işgal etmişler ve kendilerinin ardından “Sakasene” adını bıraktıkları, Armenia’nın en iyi yerini ele geçirmişlerdir. Daha sonra Kappadokialıların ülkesine, en çok da şimdilerde Pontikoi olarak çağırdıkları, Eukseinos [Denizi’ne] yakın [olan] halkların yerlerine kadar ulaşmışlardır. Ancak onlar, [elde ettikleri] ganimetlerden kendilerine bir festival düzenledikleri sırada, Pers generallerince bir saldırıya uğramışlar, bu generaller de bir gecede onları tümüyle yok etmişlerdir. Daha sonra [bu generaller], ovadaki belirli bir kaya üzerine höyük şekli verdikleri bir tepe yığarak buna bir de duvar monte etmişlerdir. Ayrıca [buraya] Anaitis Tapınağı ile Pers Tanrıları Omanus ve Anadatus’un atlarını inşa etmişlerdir. Zela (bu yer bu şekilde çağrılır) sakinlerince günümüze dek sürdürülen Sakaia [adlı] yıllık kurban festivali başlatmışlardır. Zela, tapınak kölelerinin küçük bir şehridir. Fakat Pompeios daha sonrasında bu şehre kayda değer toprak eklemiş, kent duvarları içine yeni sakinler yerleştirmiştir. Burayı Mithridates bozgunu sonrası organize ettiği şehirlerden biri haline getirmiştir.
- 5) Bazıları şimdi Sakalar hakkında böyle söylerken bazıları da Kyros’un Sakalar’a karşı bir sefer düzenlediğini, bu savaşta yenilerek kaçtığını söylerler. Fakat Kyros, içinde en çok da şarap ve değerli olan her şeyin dolu olduğu ganimetleri bıraktığı yerde bir kamp kurmuş, ordusu kısa bir süre dinlendikten sonra ganimetlerle dolu olan [bu] çadırından ayrılarak kaçarcasına gece karanlığında yola koyulmuştur. Ta ki duraklayıp bir araya toplanmayı düşünene dek ilerlemiştir. Ele geçirilen buradaki Sakalar ise, insanların boşaltıldığı fakat eğlenecekleri şeylerle dolu bir kamp yerine özgürce doluşmuşlardır. Kyros ise geri döndüğünde onları öyle sarhoş ve çılgın bir halde yakalamış ki bazıları *hypnos* içinde baygın yatarken katledilmiş bazıları da çıplak eğlenip dans ederken düşman kollarına kurban düşmüş, hemen hemen hepsi mahvolmuş [bir vaziyetteymiş]. Tanrı’nın iyi bir talih [olduğuna] inanan Kyros, burada ata tanrısı için “Sakaia” diye çağırdığı bir gün adamıştır. Yine bu yerde bu tanrının bir tapınağı olup burada Sakaların gece gündüz bir çeşit Bakheia Festivali [yaptığı] bilinir. Skyth tarzında giyinilir, karşılıklı içki içilir, birbirleriyle hatta onlarla içen kadınlarla dövünülmüş.
- 6) Massagetler, Kyros’la olan savaşta kendi yiğitliklerini sergilemişlerdir. Bu hususta birçok yazar tekrar ve tekrar bahseder. Bunlardan öğrenilmelidir. Massagetler üzerine ayrıca şunlar söylenilir. Onların bazıları dağlarda ikamet ederken bazıları da ovalarda yaşar. Diğerleri nehirlerin oluşturduğu bataklıklarda, bir diğerleri ise bataklıklardaki adalarda yaşar. Derler ki, ülkenin çoğu kısmı Arakses Nehri’nce sulara gömülmüştür. Bu nehir birçok kola ayrılmakta olup, başka ağızlarla kuzeydeki diğer denize dökülmektedir. Yalnızca bir ağız da Hyrkania Körfezi’ne dökülür. [Massagetler] tanrı olarak yalnızca Helios’a inanır ve ona at kurban ederler. Her bir adam bir kadınla evlenir, fakat gizli olmayacak şekilde başkalarının eşleriyle de birlikte olur. Bunun yanında bir diğerinin eşiyle ilişkiye giren bir adam ok kılıfını vagona asıp açıkça ilişkiye girer. [Massagetler]

için, yaşlandıklarında koyun etleriyle birlikte doğranmaları ve fark gözetmeksizin [karıştırılarak] yenmeleri ölümün en iyi şekli olarak düşünülür. Hastalıktan ölenleri ise, günahkâr oldukları ve de vahşi hayvanlarca yenilmeye değer oldukları için atarlar. Onlar iyi bir atlı ve piyadedirler. Kısa kılıç, zırh ve de bronzdan balta kullanırlar. Savaşlarda ise altından bir kemer ve saç bandı takarlar. Atlarının bile dizginleri ve altından semerleri vardır. Onların ülkesinde gümüş bulunmaz, yalnızca az miktarda demir bulunur fakat tunç ve altın ise bol miktardadır.

- 7) Adalarda yaşayanlar, ekmek için tohumları olmadığından kök ve yabani meyveleri kullanırlar. (Büyükbaş hayvanları da olmadığı için) ağaç yapraklarını kıyafet olarak giyinirler. Ağaçlardan alınan meyveleri de sıkıp içerler. Bataklıklarda yaşayanlar ise, balık yerler, denizden sıçrayan fokların derilerini giyinirler. Dağlarda yaşayanlar da, yabani meyvelerle yaşamlarını sürdürürler. [Bunların] çok az sayıda koyunları vardır, öyle ki [onları] kesmezler ama süt ve yünlerinden yararlanırlar. Kıyafetlerini, renkleri canlı olan yapay boyalarla renklendirerek çeşitlendirirler. Ovalarda yaşayanlar ise, her ne kadar toprakları olsa da bunu sürmezler, göçebelerin ya da Skythlerin tarzında koyun ve balıklarla yaşamlarını sürdürürler. Çünkü bu durum, bu tarz insanların tümünün ortak bir yaşam tarzıdır, bunu da sık sık söylerim. Onların gömüleri ve gelenekleri ve bir bütün yaşam tarzı benzerdir. İnsanı ısrarcı, patavatsız, vahşi ve savaşçıdır ancak, alışverişte dürüst ve güvenilirdir.
- 8) Masagetler ve Sakalar arasında ayrıca Attasioi ve Khorasmioi halkı vardır. Tıpkı Bessos gibi Aleksandros'tan kaçan Perslilerden biri olan Spitamenes de Baktriano ve Sogdiano halkı ülkesinden bu halklara kaçmıştır. Daha sonrasında Arsakes de Seleukos Kallinikos'tan kaçınca Apasiakai halkı ülkesine geri çekilmiştir. Eratosthenes, Arakhotoi halkı ve Massagetlerin batıya doğru Oksus Nehri boyunca Baktriano halkıyla yan yana ikamet ettiklerini ve Sakalar ile Sogdiano halkının da tüm *teritoriumu*yla İndike karşısında fakat Baktri[an]oi halkına yalnızca kısa bir mesafede konumlandıklarını, çünkü [Baktriano halkının] çoğu kısmının Paropamisos'a yanaşık ikamet ettiklerini söyler. Yine, Sakalar ve Sogdiano halkının Iaksartes Nehri'nce, Sogdiano ve Baktriano halkının da Oksus Nehri'nce birbirinden ayrıldığını, Tapyroi halkının ise Hyrkanoi ve Arianoi halkı arasında ikamet ettiğini [ifade eder]. Eratosthenes ayrıca, Hyrkanioi halkından sonra deniz çevresindeki bir turda Amardoi, Anariakai, Kadusioi, Albanoi, Kaspioi, Vitioi halkıyla, Skythai halkına dek de muhtemelen diğer halklarla [karşılaşılacağını], Hyrkanoi halkının bir diğer tarafında Derbikes halkının yer aldığını, Kadusioi halkının ise, Parakhoathras'ın aşağısında Medlerle ve Matiano halkıyla sınır olduğunu söyler.
- 9) [Eratosthenes] ayrıca şöyle bir mesafe verir: Kaspius'tan Kyros [Nehri'ne] yaklaşık 1800 *stadia*, oradan Kaspia Kapısı'na 5.600 *stadia*, daha sonra Arianoi halkı ülkesindeki Aleksandreia'ya 6.400 *stadia*, ardından Zariaspa olarak da adlandırılan Baktra kentine 3.870 *stadia*, daha sonra Aleksandros'un bulunduğu Iaksartes Nehri'ne ise yaklaşık 5000 *stadia* vardır. [Söylenilen] tüm bu mesafe de 22.670 *stadia*'dır. Eratosthenes ayrıca,

Kaspiai Kapıları'ndan Indus'a şöyle mesafe verir: Hekatompylos kentine 1960 *stadia* derler. Arianoi halkı ülkesindeki Aleksandreia'ya ise 4.530 *stadia*, ardından Drange ülkesindeki Prophthasia kentine 1600 *stadia* (lakin bazıları 1500 *stadia* der), ardından Arakhoti kentine 4.120 *stadia*, daha sonra Baktra'dan üç yol ağzı yeri Ortospa kentine 2000 *stadia* ve ardından Indike sınırlarına 1000 *stadia* vardır. Söylenilen tüm bu mesafe ise, 15.300 *stadia*'dır. Indike'nin uzunluğunu, Indus Nehri'nden Doğu Denizi'ne kadar düz bir çizgi üzerinde kapsadığı bu mesafeyle göz önüne almalıyız. Sakalar üzerine bu kadar.

Bölüm 9 Tümüyle Parthia

- 1) Parthyaia [ülkesine] gelince, çok da geniş değildir. Pers döneminde Hyrkanoi halkıyla birlikte vergi verirdi, bundan sonra uzun bir zaman burada Makedonlar hâkimiyet sürdürdü. Küçüklüğünün yanı sıra yoğun ormanlık ve dağlıktır ayrıca çok fakirdir, öyle ki, krallar çok sayıda yandaşlarıyla birlikte kısa bir süre için bile bu kadar kalabalığın geçimini sağlayamayan bu ülkeden büyük bir hızla geçerler. Ancak şimdilerde [ülke] genişlemiştir. Parthyene [ülkesinin] kısımları Komisene ve Khorene'dir. Hemen hemen tüm bölge [kısmen] Media'ya bağlı olan Kaspiai Kapıları'na, Rhagai ve Tapyroi halkına dek [uzanır]. Rhagai'nin çevresindekiler, Apameia ve Herakleia kentleridir. Kaspia Kapıları'ndan Rhagai'a 500 *stadia*'dır. Apollodoros'un söylediği gibi, Parthların Krallığı Hekatompylos'a da 1.260 *stadia* vardır. Rhagai'nin ismini, ülkede olan depremlerden aldığını söylerler. Poseidonios'un ifadesine göre bu depremlerle çok sayıda kent ve kasabalar tahrip olmuştur. Tapyroi halkının Derbikes ve Hyrkanoi halkları arasında ikamet ettiği söylenir. Tapyroi halkı üzerine anlatılır ki; onlarda evlilik hususunda, eşlerinden iki veya üç çocuk yapar yapmaz, eşlerini diğer adamlara vermek bir adettir. Tıpkı bizim zamanımızda olduğu gibi, Romalıların eski bir geleneğine göre Kato, [karısı] Markia'yı, [onu] isteyen Hortesius'a vermişti.
- 2) Tauros dışındaki ülkelerce, bu ülkeleri elinde tutan Syria ve Media krallarından ötürü isyanlar çıkardığında, diğerleriyle ilgileniliyordu. Görevlendirilmiş [bu kişiler], sözüm ona Euthydemos ve takipçileri, ilkin Baktriane ve onun yakınındaki ülkenin tamamında isyana neden oldular. Ardından bir Skyth adamı olan Arsakes, Daoi halkından bazılarıyla, misal bunlar Okhus [Irmağı] boyunca ikamet eden ve Aparnoi olarak çağrılan göçebelendir, Parthyaia'yı işgal etmiş ve orayı fethetmişlerdir. Başlangıçta Arsakes zayıftı, ülkeden mahrum edilenlerle savaş içindeydi. Orada bulunan hem kendi hem de ardılları daha sonrasında öyle güçlendiler ki, savaşlarda başarılarıyla daima komşu topraklarını almaya başladılar. Öyle ki sona geldiklerinde Euphrates içinde ülkenin tümünün efendileri olarak kendilerini tanıttılar. [onlar] Skythes halkını zorlayarak Baktriane'nin bir kısmını aldılar, daha öncesinde de Eukratides ve ardılları onlara [bırakmıştı], şimdilerde ise o kadar büyük toprağa ve o kadar çok halka hükmediyorlar ki, imparatorluğun büyüklüğü karşısında Romalılara bir bakıma rakip kimseler haline geldiler. Bunun nedeni de onların yaşam tarzı

ve ayrıca, daha çok barbar ve Skyth tarzında olan gelenekleridir. Bununla beraber dahası, bu durum, savaşlardaki başarı ve egemenliklerine olanak sağlamıştır.

- 3) Derler ki, Aparnoi Daoi halkı, Maiotis Gölü yukarısındaki Ksandioi ya da Parioi olarak çağrılan Daoi halkı göçmenleriydi. Ancak bu Daoi halkının Maiotis Gölü üzerindeki Skythes halkının bir kısmı olduğunu çoğunluk kabul etmez. Bazıları Arsakes'in soyunun, Skythes halkından geldiğini söyler, hâlbuki ki diğerleri de onun bir Baktrianeli olduğunu hatta büyüyen Diodotus ve ardıllarının gücünden kaçarken Parthyaia'da isyan çıkardığını söylerler. Parth yasaları hakkında *Historika Hypomnemata* adlı eserimin VI. Kitabında ve de Polybios tarihinin bir devamı olan II. Kitapta çokça bahsetmişimdir. Dolayısıyla burada çıkartacağım, söyleme gereği duymuyorum. Yalnızca şunu söylemeliyim ki, Poseidonios'a göre Parthların konsülü iki gruptan oluşur. [Bunlardan] bir grup, [kralın] yakınları diğeri ise bilge ve büyücülerdir. Bu her iki gruptan da krallar atanır.

Bölüm 10 Aria ve Margiane

- 1) Aria ve Margiane, bu bölgedeki en güçlü ülkelerdir. Buraların bir kısmı dağlarla kaplı olup, bir kısmı da yerleşimin ovalıklarda olduğu yerlerdir. Şimdiler de dağlar çadır sakinlerince mesken tutulmuştur, ovalar ise onları sulayan kısmen Arios kısmen Margos nehirlerince bölünmüştür. Aria, [Margiane'ye] sınırdır ve dağlık bir bölgede bulunduğu için Baktriane'nin altında yer alır. Hyrkania'dan yaklaşık 6000 *stadia* mesafededir. Drangiane [ülkesi] ise vergi hususunda Karmania [ülkesine] kadar Aria ile birdir. Çoğu bölümü dağların güney kısmıyla aşağıda yer alırken, bazı kısımları da Aria karşısında kuzey [kısımlara] yakındır. Arakhosia [ülkesi] ise, çok uzakta değildir. Bu da dağların güney kısımlarıyla aşağıda yer alır ve Indus Nehri'ne dek uzanır, ayrıca Ariane'nin bir kısmını oluşturur. Aria'nın uzunluğu 2000 *stadia*, ovanın genişliği ise 300 *stadia*'dır. [Aria'nın] kentleri ise, hepsi adlarını kurucularından alan Artakaina, Aleksandreia ve Akhaia'dır. Ülke aşırı derece iyi şarap üretimi yapar, zira [bu şaraplar] ağzı zamklanmamış fiçilerde üç nesil boyunca bozulmadan durur.
- 2) Margiane [ülkesi] de benzer şekildedir, sadece onun ovaları çöllerle çevrilidir. [Ülkenin] doğal şekline hayran kalan Antiokhos Soter, 1500 *stadia*'lık bir çemberi duvarla örerek kuşatmıştır ve Antiokheia kentini kurmuştur. Kent toprağı şaraba elverişlidir. İki adamın etrafını sardığı bir asma stokunun çoğu zaman bulunduğunu ve üzüm salkımlarının 2 *cubit* [uzunluğunda] olduğunu söylerler.

Bölüm 11 Baktria

- 1) Baktria'ya gelince, onun bir kısmı kuzeye doğru Aria boyunca uzanır, çoğu kısmı da doğuya doğru [Aria'nın] yukarısında yatar. Ülkenin çoğunluğu, zeytinyağı hariç her şeyi üretir. Bu ülkede isyan çıkartan Hellenler, ülkenin verimliliği sayesinde öyle güçlü oldular

ki hem Ariane'nin hem de Indoi halkının efendileri haline geldiler. Artemitalı Apollodoros'un söylediğine göre, çok sayıda halk Aleksandros ve özellikle de Menandros tarafından boyunduruk altına alınmıştır. (Şayet [Menandros] doğuya doğru Hypanis'i geçseydi, Imaon'a kadar da varırdı.) [bu halkların] bazıları bizzat [Menandros'un] kendisi tarafından bazıları ise Baktria Kralı Euthydemos'un oğlu Demetrios tarafından [boyunduruk altına alınmıştır]. [Onlar] yalnızca Patalena'yı değil, ayrıca Saraostos ve Sigerdis Krallığı olarak çağrılan tüm kıyıyı ele geçirmişlerdir. [Bu arada Apollodoros] sözün kısası Baktriane'nin, tüm Ariane'nin bir savunması olduğunu söyler. [Onlar] dahası, imparatorluklarını Seres ve Phrynoi halkı [topraklarına] kadar genişletmişlerdir.

- 2) [Baktria'nın] şehirleri ise, ayrıca Zariaspa olarak da çağrılan, aynı isimli bir nehrin onun aracılığıyla akıp Oksus Nehri'ne boşaldığı Baktra ve Darapsa ile diğer birçok [kentlerdi]. Bunların arasında, adını yöneticisinden alan Eukratidia [kenti] de vardır. Bu kenti ellerinde tutan Hellenler, onu satraplıklara bölmüşlerdir. Bu satraplıklardan Turiva ve Aspionos ise, Parthlarca Eukratides'den ayrılmıştır. [Hellenler] ayrıca, Oksus Nehri arası, doğuya doğru Baktriane'nin hemen yukarısında yer alan Sogdiane [bölgesini] de ellerinde tutarlardı. Bu Oksus Nehri, Baktri[an]joi ve Sogdioi halklarının ve Iaksartes [Nehri'nin] sınırını oluşturur. Iaksartes ise, Sogdioi halkı ile göçebeler arasında sınır teşkil eder.
- 3) Eskiden hem Sogdianoi hem de Baktrianoi halkı yaşam şekilleri ve gelenekleriyle göçebelerden çok da farklı değildi. Buna rağmen Baktrianoi halkı biraz daha medeniydi. Ancak bunlar hakkında Onesikritos'un onların en iyi karakteristik özelliklerinden bahsetmediğini söylerler. [Buna karşın] örneğin yaşlılık ve hastalıktan ötürü çaresiz kalanların av olarak bu amaçtaki köpeklere atıldığını, bu köpeklere de ulusal dillerinde "cenaze kaldırıncıları" (*entaphias*) dendiğini söylerler. Yine Baktrianoi halkının kent duvarları dışındaki yerlerin tertemiz görüldüğü ancak kent duvarlarının iç kısmındaki çoğu yerlerin ise insana ait ölü kemikleriyle dolu olduğunu fakat [sonrasında] Aleksandros'un bu geleneği de bozduğunu söylerler. Kaspioi halkı üzerine de benzer şeyler anlatılır. Örneğin, ebeveynler 70 yaşın üzerinde yaşadıkları zaman bir yere hapsedilip açlıktan ölüme terkedilirlermiş. Şimdilerde ise bu gelenek daha toleranslı olup, Skyth kökenli olmasına rağmen, Keioi halkı yasalarıyla hemen hemen benzerdir. Yine de Baktrianoi halkı geleneği daha çok Skyth tarzına yakındır. Eğer burada Aleksandros, böyle geleneklerle karşılaştığında bu durum bir şüphe konusu olmaya değer olsaydı, Perslerin ilk ve daha önceki yöneticileri zamanında bu halk arasında ne gibi bir gelenek olurdu konusunda ne söylenmelidir?
- 4) Aleksandros'un Baktriane ve Sogdiane'de sekiz şehir kurduğunu ve bazılarını da yıktığını söylerler. [Söylenenlere göre] bu yıkılan şehirler arasında Baktriane'de bulunan Kariata [şehri] vardır. Burada Kallisthenes yakalanmış ve hapse atılmıştır. [Diğer şehirler] Sogdiane'de bulunan Marakanda ve Kyra'dır. Kyra, Kyros tarafından kurulmuş en uzak [şehir] olup Pers İmparatorluğu'nun sınırı olan Iaksartes Nehri üzerine konumlanmıştır. Bu yerleşim her ne kadar Kyros'un kurduğu bir yer olsa da [burada] sürekli çıkan isyanlar

nedeniyle yine [Kyros] tarafından yıkılmıştır. Yine [Kyros] bir hilelik yoluyla, iyi derecede tahkim edilmiş kayalıklar almıştır. Biri, Baktriane’de Oksyartes’in burada kızı Rhoksane’yi tuttuğu Sisimithres’in Kayalığı; diğeri ise Sogdiane’de bazılarının da Ariamazes’in kayalığı dedikleri Oksus’un Kayalığı’dır. Şimdilerde yazarlar, Sisimithres Kayalığı’nın 15 *stadia* yükseklikte ve çevresinin de 80 *stadia* olduğunu rapor ederler. Yine derler ki, tepede düzlüktür ve 500 adamı besleyebilecek kadar verimli topraklara sahiptir. Burada Aleksandros çok şaşalı bir konukseverlikle karşılaşmıştır ayrıca Oksyartes’in kızı Rhoksane ile de evlenmiştir. Fakat Sogdiane’deki kayalığın [Baktriane’deki Sisimithres Kayalığı’ndan] iki kat daha yüksek olduğunu söylerler. [Yine derler ki], bu yerlerin yakınında [Aleksandros], bir de Brankhidoi halkı kasabasını yıkmıştır. Hâlbuki Kserkses [buraya] Didyma’daki tanrının mal ve hazineleri konusunda ihanet etmelerinden ötürü, vatanlarından gelip ona gönüllü olarak eşlik edenleri yerleştirmişti. Böylece [Aleksandros’un] da, kutsal şeye saygısızlık ve ihanetten nefret ettiği için orayı yıktığını söylerler.

- 5) Aristobulos, Sogdiane’den akan bir nehri Polytimetos olarak çağırır. Bu isim de Makedonlara atfedilir (hâlbuki diğer birçok yerlere de isimler atfetmişlerdir, bazılarına yeni isimler vermişler diğerlerinin isimlerini de zamanla değiştirmişlerdir). Bu nehir ülkeyi sulayarak bir çöl ve kum yatağına düşer, ardından kum tarafından yutulur, tıpkı Arianoi halkı ülkesinden akan Arios Nehri gibi. [İnsanların] Okhus Nehri yakınlarında kazarak bir yağ kaynağı bulduklarını söylerler. Muhtemeldir ki, azot, astrenjen sıvı, zift ve sülfik gibi sıvılar toprak aracılığıyla yerden akar, böylece yağimsı sıvılar bulunur, fakat bunların kıtlığı da şaşırtıcı bir durum yaratır. Bazıları Okhus Nehri’nin Baktriane aracılığıyla aktığını, diğerleri ise onun yanından aktığını söyler. Bazıları ise, Oksus Nehri’nden onun daha güneyindeki ağızlarına kadar başka bir nehir olduğunu söyler. Neticede her ikisi de Hyrkania’daki [Kaspia] Denizi’ne çıkış ağızlarını bırakır. Hâlbuki ki bazıları da der ki; başlangıçta farklıdır fakat altı ya da sekiz *stadia* genişliğinde birçok yeri ıslatan Oksus Nehri ile birleşir. Ancak Iaksartes Irmağı başlangıçtan sona kadar Oksus’tan farklı bir nehirdir, fakat aynı denizde son bulurlar. İkisinin ağızı Patrokles’in dediği gibi birbirinden 80 *parasang* uzaklıktadır. Bazıları Pers *parasang*’ının 60 *stadia* olduğunu, bazıları ise 30 ya da 40 *stadia*’ya eşdeğer olduğunu söyler. Biz Neilos Nehri’ne açılırken, onlar birbirinden farklı ölçüler kullanarak şehirden şehre olan mesafeyi *skhoinos* olarak isimlendirdiler. Öyle ki, *skhoinos*ların aynı sayısı bazı yerlerde daha uzun seyahati bazı yerlerde ise daha kısa seyahati gösterdi. Böylece başlangıçtan bugüne, bu farklılık kendini korumuştur.
- 6) Şimdi Hyrkania’dan güneşin doğduğu Sogdiane’ye kadar gidildiğinde ilkin, çok bilindik halklar olan Perslerle karşılaşılır. Söz konusu bu halk İç Tauros’takilerdir. Daha sonrasında ise Makedonlarla ve bunların ardından Parthlarla [karşılaşılır]. [Bu halkların] ötesinde ve [onlarla] düz bir çizgi üzerinde [konumlanan] (Perslerin) benzer karakterlerinden Skyth oldukları sanılır. Göçebelerin en kuzeyindekilere karşı bir sefer düzenlenmediği gibi

bildiğimiz kadarıyla onlara karşı da her hangi bir sefer düzenlenmemiştir. Şimdi Aleksandros, Bessus ve Spitamenes'in peşinde olduğu vakit bunlara karşı bir sefer girişiminde bulundu. Ancak Bessus sağ olarak ele geçirilince ve Spitamenes barbarlarca katledilince [Aleksandros] da bu girişiminden vazgeçmiştir. İnsanların Indike'den Hyrkania'ya deniz yoluyla açılması durumu herkesçe kabul görülmez ancak Patrokles bunun mümkün olduğunu söyler.

- 7) Yine denilir ki, Tauros'un Imaion olarak çağırılan son kısmı, Indike Denizi'ne sınır olduğu için ne Indike'nin doğusuna ne de daha içlerine doğru uzanır. Herhangi biri kuzeye doğru ilerlediğinde deniz, uzunluk ve genişlik bakımından daima çekilmektedir, öyle ki, [bu durum] şimdilerde doğuya doğru Asya'nın bir kısmının gittikçe incelen bir görüntüsünü ortaya koymaktadır. Bu kısım da, Kaspia Denizi'ni dolduran *okeanos*'a doğru Tauros tarafından çevrelenmektedir. Ayrıca bu kısmın Hyrkania Denizi'nden karşısında Imaiös'un bulunduğu *okeanosa* doğru maksimum uzunluğu 30.000 *stadia*'dır. Tauros'un dağlık bölge boyunca güzergâhının genişliği ise 10.000 *stadia* daha azdır. Çünkü söylenilir ki, Issikos Körfezi'nden Indus boyunca Doğu Denizi'ne kadar yaklaşık 40.000 *stadia*'dır. (Herakles) Sütunları boyunca batı ucundan Issos'a kadar ise 30.000 *stadia*'dan fazladır. Issikos Körfezi'nin girintisi azdır, hiç değilse Amisos'dan daha doğuda değildir. Amisos'dan Hyrkania topraklarına kadar ki mesafe 10.000 *stadia*'dır. Bu da, yukarıda bahsedilen Issos'dan Indus'a olan mesafeye paraleldir. Şimdi ise tarif edilen kısmın doğusuna doğru yukarıda bahsedilen uzunluk olarak 30.000 *stadia*'lık bir mesafe kalır. Tekrardan, *khlamys* şeklindeki ikamet edilen yerin maksimum mesafesi 30.000 *stadia*'dır. Bu mesafe Hyrkania ve Persike denizleri vasıtasıyla çizilen meridyen çizgisine yakın ölçülmüş olabilir, şayet böyleyse o zaman ikamet edilen yerin uzunluğu 70.000 *stadia*'dır. Eğer Hyrkania'dan Babylonia'daki Artemita'ya 8.000 *stadia* varsa, o zaman Artemitalı Apollodoros'un belirttiği gibi buradan Pers Denizi ağzına da bir bu kadarlık mesafe vardır. Ve yine bir bu kadarlık ya da biraz daha az bir mesafe de Aithiopia'nın karşısında yükselen tepelerdeki yerlere kadar vardır. Geri kalanı, Hyrkania Denizi girintisinden aynı denizin ağzına kadar, daha önce söylenilmiş ikamet edilen düzlüklerin mesafesi olmalıdır. Yeryüzünün bu kısmı, doğu bölümlere doğru sivrildiği için şekli bir aşçı bıçağına benzetilebilir. Dağ ise, düz bir çizgide ve bıçağın sırtı olarak düşünüldüğünde, Hyrkania'nın ağzından [başlayan] sahil şeridi, karşı kanadında Tamaros'a kadar eliptik ve sivri bir hat halinde [uzanarak] sona erer.
- 8) Tamamıyla barbar olan halkların özellikle de Kaukasus civarı ve diğer dağlık [ülkelerde] yaşayan halkların hakkında konuşulan bazı tuhaf şeyleri hatırlatmak gerekir. Zira Euripides'in [sözünü ettiği] şeyin onlar için bir gelenek olduğu söylenir: "[Hayatta] o kadar çok kötü şey [başına] geleceği için yeni doğana ağlamak, diğer yandan öleni ve dertleri son bulanı sevinçe (ve) dualarla evlerinden çıkartmak." Diğerlerinin arasındaki gelenek ise, en büyük cinayetlerin hiçbirinde idam olmamasıdır. Fakat yalnızca kendileri ve çocukları sınır dışına gönderilir. [Bu gelenek de] Derbikes halkı için zıt bir durumdur, zira onlar

küçük [suçlar] nedeniyle [bile] öldürürler. Derbikes halkı Toprak Ana'ya tapınır. Dişi olan hiçbir şeyi kurban etmez ya da yemezler. Yetmiş yaşını geçen yaşlıları katlederler, [bunların] bedenleri ise en yakın akrabalarınca tüketilir. Yaşlı kadınları ise boğarlar, daha sonra da yakarlar. Yetmiş yaşın altında ölen adamları ise yemezler ancak [cesetlerini] yakarlar. Siginnoi halkı ise her şeyde Persleri taklit eder, küçük ve tüylü olan atları kullanırlar, öyle ki [bu atlar] bir biniciyi taşıyamayacak küçüklükte dirler. [Bunları] dört atıyla yönetirler ve yine [bunları] çocukluktan eğitim görmüş kadınlar sürerler. En iyi süren kadın her kimi istiyorsa onunla yaşar. Diğer [halkların] ise mümkün olduğunca uzun görünen ve alınlarından önde giden başlarıyla pratik ettikleri, öyle ki, [başlarıyla] çenelerinin ötesinden bakındıkları söylenir. Tapyroi halkının bir özelliği ise erkeklerinin siyah giyinmeleri ve saçlarının uzun olmasıdır. Kadınlarının ise beyaz giyinip, kısa saçlı olmalarıdır. Tapyroi halkı, Debrikes ve Hyrkanoi halkları arasında ikamet eder, [onlarda] en güçlü olduğu düşünülen kişi kimi isterse onunla evlenir. Kaspioi halkı, yetmiş yaşın üzerindeki kişileri açlıktan ölüme terk ettikten sonra [onları] ıssız bir yere koyarlar ve ardından [onları] uzaktan seyrederler. Şayet [cesetlerinin] kuşlar tarafından tabuttan çekildiğini görürlerse, onları talihli sayarlar; şayet vahşi hayvanlarca ya da köpeklerce çekildiğini görürlerse onları daha az talihli düşünürler; şayet hiç bir şey olmadığını görürlerse onları lanetli sayarlar.

Bölüm 12 İç Tauros Asia ve Tauros

- 1) Asia'nın kuzey kısımlarını Tauros oluşturduğu için, bu kısımlar "Tauros içi" (İç Tauros) olarak adlandırılır, bunlardan ilki üzerine konuşmayı tercih ettik. Bu kısımlar kendi dağlarındaki bölgelerin tümü ya da çoğunu kapsar. Kaspia Kapıları'ndan daha doğuda yer alan [bölgeler] yabani olduklarından ötürü daha basit bir coğrafi tasvire sahiptir. [Bu bölgelerden] onun ya da bunun diyarı olarak bahsetmek çok da farklılık yaratmaz. Hâlbuki batı kısımlarının tasviri hususunda zengin olduğu düşünülür. Böylece Kaspia Kapıları'na dek uzanan kısımlara doğru ilerlememizde fayda var. Batıya doğru (Kaspia Kapıları'na yakın), bir zamanlar hem geniş hem de güçlü olan bir ülke Media uzanır, bu ayrıca Tauros'un ortalarında konumlanır. [Tauros], tıpkı Armenia'da da bu şekilde olduğu üzere [Media'nın] bölgelerinde birçok kısma ayrılır ve geniş kanalları içerir.
- 2) Zira bu dağ (Tauros), Karia ve Lykia'dan itibaren başlar fakat burada ne kayda değer bir genişliği ne de bir yükseltisi vardır. İlk kayda değer yükseltisi, Pamphylia kıyılarının başlangıcı boyunca ki adalar olan Khelidonia karşısında başlar ve ardından doğuya doğru Kilikia'nın geniş kanallarına doğru uzanır. Ardından kendisi, bir taraftan Amanos Dağı boyunca diğer taraftan ise Antitauros Dağı tarafından bölünür, "Yukarı Kappadokia" dedikleri burada da Komana [kenti] yer alır. Şimdi ise Antitauros Kataonia'da son buluyor, hâlbuki Amanos Dağı, Euphrates Nehri ve Melitene'ye kadar uzanıyor, burada da Kappadokia'ya bitişik Kommagene [ülkesi] uzanıyor. [Tauros], Euphrates'in öte

tarafındaki dağlarca bitişik gelir, [bu dağlar] daha önce bahsedilenlerle bir çizgidedir. Onların arasından akan nehir bunları ikiye böler. [Burada] yüksekliği, genişliği ve kolları artış göstermektedir. Neticede en güneydeki kısım da Armenia'yı Mesopotamia'dan ayıran Tauros'tur.

- 3) O yerden ise sözüm ona [Euphrates ve Tigris] nehirlerinin her ikisi akar, bu nehirler Mesopotamia'yı çevrelemekte ve Babylonia'da birbirlerine katılarak daha sonrasında Pers Denizi'ne dökülmektedirler. Euphrates daha büyük bir nehir olup kavisli akıntılarıyla ülkeyi dolandır. Tauros'un kuzey bölgelerinde onun kaynakları vardır. Batıya doğru, çağrıldığı üzere Büyük Armenia aracılığıyla sağında bulunan Küçük Armenia'ya doğru akar. Solunda ise Akilisene vardır. Daha sonra güneye doğru bükülür, kıvrımında ise Kappadokia'nın sınırıyla birleşir. Buradan uzaklaştıktan sonra sağında Kommagene bölgelerini, solunda ise Büyük Armenia'daki Akilisene ve Sophene'yi [görür]. Ardından Syria'ya doğru ilerler. Babylonia ve Persikos Körfezi'ne doğru ise tekrar diğer kıvrımını yapar. Tigris [Nehri] ise aynı dağın güney kısımlarından Seleukeia'ya doğru taşınır, Euphrates ile yaklaşır ve onunla Mesopotamia'yı oluşturur. Daha sonra kendisi de aynı körfeze doğru dökülür. Euphrates ve Tigris'in kaynakları birbirlerinden yaklaşık 2500 *stadia* mesafededir.
- 4) Şimdi Tauros'un kuzeye doğru çok sayıda kolları vardır. Bunlardan biri Antitauros olarak çağrılır. Zira burada aynı şekilde adlandırılan Tauros ile kendisi arasında yer alan bir kanal içinde Sophene'yi çevreleyen bir dağdır. Euphrates'in öte tarafında, Küçük Armenia yanında, kuzeye doğru Antitauros'un bitişğinde birçok kollu büyük bir dağ uzanır. [bu kollardan] biri Paryadres olarak çağrılır, diğeri Moskhika Dağı, bir diğeri ise çeşitli isimlerle çağrılır. Bunlar, Iberia ve Albania'ya kadar tüm Armenia'yı içine alır. Daha sonra diğer dağlar ise doğuya doğru yükselir. Bu dağlar Antropatios Media ve Büyük Media'ya kadar Kaspia Denizi üzerinde uzanır. Dağların tüm bu kısımları, ayrıca Kaspia Kapıları'na dek uzanalar ve doğuya doğru yani Aria'ya sınırlı olanlar hep "Parakhoathra" olarak çağrılır. Kuzeydeki dağlar da aynı şekilde çağrılır, hâlbuki güneyde Euphrates'in öte tarafındakiler Kappadokia ve Kommagene'den doğuya doğru uzanır. Başlangıçtan itibaren bu yer Tauros diye çağrılır. Bu da Armenia'nın geri kalanını ve Sophene'yi Mesopotamia'dan ayırır. Kimisine göre buralar "Gordyaia Dağları" olarak adlandırılır. Bunların arasında Masius da vardır. Bu dağ, Nisibis ve Tigranokerta'nın üzerinde yer alır. Daha sonra Niphates diye çağrılan daha yüksek bir dağ yükselir. Burada bazı yerler dağın güney tarafındaki Tigris'in kaynaklarıdır. Daha sonra Niphates'den artık daha uzağa doğru bir dağ sırtı uzanarak Zagros Dağı'nı oluşturur. Bu dağ da Media ve Babylonia'yı ayırır. Zagros'tan sonra Babylonia'nın üzerini Elymaioi ve Paraitakenoi halkı ülkesinin dağları, Media'nın üzerini ise Kossaiioi halkı ülkesinin dağları takip eder. Ortada Media ve Armenia vardır. Bunlar birçok dağı, birçok platoyu, aynı şekilde ovaları, büyük vadileri ve çok sayıda halkı içinde barındırır. Bu halkların küçük bir kısmı dağ tepelerinde yaşarken, çoğunluğu ise

korsancılıkla meşgul olurdu. Böylece Tauros içerisine Kaspiai Kapıları'nın da ait olduğu hem Media'yı hem de Armenia'yı yerleştirdik.

- 5) Bizim bu şekilde konumlandırıdığımızı göre mademki bu halklar Tauros içinde yer alır aslında kuzeye doğru da olabilir. Fakat Asia'nın güney ve kuzeyinde hatta kendi tabiriyle *Sphragides* kısmında ayrımını yapan Eratosthenes, iki bölge arasında Kaspia Kapıları'nı da sınır olarak gösterir. Ayrıca *sphragidesin* bazılarını kuzey, diğerlerini ise güney olarak çağırır. Makulen Eratosthenes, Kaspia Kapılarından doğuya doğru uzanan daha güney kısımları “güney” olarak göstermiş olabilir. Bunların arasında Media ve Armenia vardır. Daha kuzey kısımları da “kuzey” olarak göstermiştir. Böylece biri diğeriyle karışmasın diye ayırım yapmıştır. Fakat belki de bu durum Eratosthenes'in dikkatini hiç çekmemiştir, çünkü Tauros dışında güneye doğru ne Armenia'nın ne de Media'nın bir kısmı vardır.

Bölüm 13 Media

- 1) Media iki kısma ayrılır. Bir kısmı Büyük Media diye anılır. Buranın *metropolisi*, Med İmparatorluğu'nun kraliyet sarayını içinde barındıran büyük şehir Ekbatana'dır. (Şimdilerde bile Parthlar burayı kraliyet sarayı olarak kullanmaya devam etmektedirler. Media soğuk olduğu için krallar yazı burada geçirirler. Onların kışlıkları ise Babylon yakınlarında Tigris üzerindeki Seleukeia'dadır). Diğer kısım ise Atropatios Media'dır. Adını komutan Atropatos'tan almıştır. Bu kişi Büyük Media'nın bir kısmı olan bu ülkeyi Makedonlardan korumuştur. Dahası kral olarak duyulduktan sonra bu ülkeyi kendince ayrı bir devlet olarak organize etmiştir. Bu başarısı haleflerinden bugüne dek korunmuştur. Halefleri, Armenioi halkı kralları ve daha sonrasında Syriai ve Parthyaioi halkı kralları ile evlilik ilişkilerine girmişlerdir.
- 2) Bu ülke (Atropatios Media), Armenia ve Matiane'nin doğusunda, Büyük Media'nın batısında, her ikisinin de kuzeyinde yer alır. Hyrkania Denizi girintisi çevresinde ve güneydeki Matiane'ye bitişik uzanır. Gücüne bakılacak olursa, [Atropatios Media] öyle küçük bir ülke değildir. Apollonides'in dediğine göre 10.000 atlıyı ve 40.000 kadar da yaya askeri bünyesinde bulundurabilir. [Buranın] Kapauta adlı bir gölü vardır, bu gölde tuz kristalleşerek katılaşır. [Bu tuz], kaşıntı ve acı vericidir, fakat bu durumun tedavisi de ham zeytinyağıdır. Şayet birisi yıkama amacıyla bu göle bilmeden giysilerini daldırırsa, kaskatı olan giysileri için çözüm ise tatlı sudur. Onların Armenioi ve Parthyaioi halkları içinde güçlü komşuları vardır hatta onlar tarafından sık sık yağmalanırlar. Fakat halen onlara ayak direktirler. [Kendilerinden] aşırılanları geri alırlar tıpkı Romalılara bağlanan Armenioi halkından Symbake'yi aldıkları gibi. Ayrıca kendilerince Kaisar ile dostluğa gittiler. Aynı zamanda Parthlara karşı da yakınlık gösterirler.
- 3) Onların yazlık sarayı, Gazaka'da bir düzlükte inşa edilmiştir. Kışlık yerleri ise Vera adındaki tahkim edilmiş bir kalede yer alır. Burası Antonius tarafından Parthlara karşı olan seferi sırasında kuşatılmıştır. Antonius'un bir arkadaşı olan Dellios'un dediğine göre bu

kale, Armenia ve Atropatene arasında sınırı belirleyen Arakses Nehri'nden 2.400 *stadia* mesafededir. Dellios, Antonius'un Partlar üzerine olan seferini kaleme almıştır, kendisi bir komutandı ve bu seferde Antonius'a eşlik etmişti. Bu ülkenin tüm bölgeleri verimlidir ancak kuzeye doğru olan kısımlar hariç. Buralar dağlık, sarp ve soğuktur. Dağların sakinleri Kadusioi, Amardioi, Tapyroi ve Kyrzioi halkları ile göçebe ve yağmacı olan böyle diğer halklardır. Zira Zagros ve Niphates [dağları] bu halkları dağınık bir halde içlerinde barındırır. Persis'teki Kyrzioi ve Mardoï (ayrıca Amardoi olarak da çağrılır) halkları ve Armenia'daki halklar bugüne dek aynı karakterdeki aynı isimle çağrılırlar.

- 4) Kadusioi halkı, yaya askerleri sayısı bakımından Arianoi halkının az daha gerisindedirler. Ancak mızrakçıları harikadır, sarp kayalıklı yerlerde atlıların yerine yaya askerleri dövüş yaparlar. Antonius için zor bir askeri sefer yapmada ülkenin doğası uygun değildi. Fakat [onun] yol rehberi, Armenioi halkı kralı Artavasdes, Antonius'a karşı bir planda bulundu. Onu alelacele konsül ve savaş fikirleri hususunda akıl hocası yaptı. Antonius bunun üzerine onu cezalandırdı. Fakat [bunun için] çok geçti. Romalılara karşı çok sayıda kötülüğün suçlusu olduğu kanıtlandığında, sadece kendisi değil diğer rehber de dağlar, geçitsiz yerler ve dolambaçlı yollar üzerinden orduya rehberlik ederek Euphrates üzerindeki Zeugma'dan Atropatenes kıyılarına dek 8000 *stadia* uzunluğunda yani direk yolun iki katı daha fazla bir uzunlukta yol almıştı.
- 5) Çok eskiden Büyük Media, Syriai halkı imparatorluğunu yıkınca Asia'nın tümüne hâkim olmuştu. Daha sonra Astyages zamanında böyle bir yetkiyi Kyros ve Persler tarafından kaybedince uzun bir süre eski itibarını korumayı sürdürdü. Ekbatana, Pers kralları için kışlık saray yeri idi, tıpkı Persleri yerle bir ettikten sonra Syria'yı işgal eden Makedonyalılarda olduğu gibi. Bugün bile hala [bu yer] Parthların krallarına aynı avantaj ve güvenliği sağlamaktadır.
- 6) [Büyük Media], doğu tarafından Parthyaia ve Kossaioi halkı dağlarıyla sınırlıdır. [bu Kossaioi halkı] yağmacı insanlar olup bir zamanlar Susioi ve Babylonioi halklarına karşın birlikte savaştıkları Elymaioi halkına 13.000 okçu sağlamışlardı. Nearkhos der ki, [bu bölgenin] dört yağmacı halkı vardır. Bunlardan biri Perslere bitişik olan Mardoï; bunlara ve Susioi halkına bitişik olan Ouksioi ve Elymaioi; Medoi halkına bitişik olan ise Kossaioi halkıdır. Bunların hepsi, kralları vergiye tabi tutmuştur. Hatta Kassaioi halkı, kral, yaz dönemini Ekbatana'da geçirip Babylonia'ya geçtiği vakitlerde [ondan] hediyeler bile almışlardır. Fakat Aleksandros, bir kış vakti saldırdığında onların bu tüm yürekliliğini yerle bir etmiştir. İşte [Büyük Media] doğuda bu halklarla ve ayrıca Paraitakenoi halkıyla sınırlandırılır. Paraitakenoi halkı ise Perslerle sınır olup onlar da dağcı ve yağmacı [halklardır]. [Büyük Media] kuzeyden ise, Hyrkania Denizi'nin yukarısında ikamet eden Kadusioi halkı ve az önce bahsettiğimiz diğer halklarla sınırlandırılır. Güneyden ise eskilerin Sitakene diye çağırdıkları Apollioniatıs ile bir de Massabatike'nin bulunduğu Zagros Dağı'yla sınırlandırılır. [Zagros], Media'ya aittir, lakin bazıları onun Elymaia'ya dâhil olduğunu söyler. [Büyük Media] batıda ise, Atropatioi halkı ve Armenioi halkının bir

kısmıyla sınırlandırılır. Media’da Makedonlular tarafından kurulmuş Hellen şehirleri vardır. Bunlar arasında Laodikeia, Apameia ve bir de Rhagai ya da Rhaga yakınlarında Nikator tarafından kurulmuş bir şehir [yer alır]. Nikator bu kenti Europus, Parthlar ise Arsakia olarak olarak adlandırmıştır. Artemitalı Apollodoros’un dediğine göre, bu kent Kaspiai Kapıları’nın daha güneyine doğru 500 *stadia*’lık bir mesafededir.

- 7) Şimdilerde ülkenin çoğu kesimi yüksek ve soğuktur, tıpkı Ekbatana’nın yukarısında yatan dağlar ve Rhaga ile Kaspiai Kapıları civarındakiler gibi. Genel olarak kuzeye doğru olan bölgeler buradan Matiane ve Armenia’ya kadar uzanır. Kaspiai Kapıları’nın aşağısındaki bölge, toprak zemin ve oyuklardan oluşur, ayrıca çok verimli olup zeytin hariç her türlü ürüne [sahiptir]. [zeytin] yetişse bile kuru ve yağsız olur. Bu bölge, Armenia’nın yanı sıra özellikle iyi bir at yetiştiriciliği [yeridir]. Belirli bir çayırı *hippobotos* olarak çağrılır. Persis ve Babylon’dan Kaspiai Kapıları’na dek seyahat edenler burası aracılığıyla geçerler. Persler zamanında burada 50.000 atın otlatıldığı, bu sürülerin de krallara ait olduğu söylenir. Nesaïos atlarına gelince, bunları en iyi ve en büyük olduklarından krallar kullanırdı. Bazıları [bu atların] soylarının buradan geldiğini bazıları ise Armenia’dan geldiğini söyler. Onlar cins olarak farklıdır. Tıpkı şimdilerde Hellen ve bizim ülkedeki diğer atlarla kıyasla Parth atları olarak çağrıldıkları gibi. Dahası burada bol miktarda bulunan, atlar için en çok besin yapan otu, özel bir ad olarak “*Medike*” diye adlandırırız. Ülke ayrıca *silphion* üretir. Bundan dolayı “Medik suyu” olarak isimlendirilir. Aslında Kyrenaika suyundan daha kalitesizdir, fakat bazen de ya bölgesel farklılıktan ötürü ya bitki türlerindeki değişiklikten ötürü, ya da ona bakan ve öz suyunu işleyenlerden ötürü Kyrenaika suyundan daha iyidir. Öyle ki kullanım ve stok için konserve edilir.
- 8) Ülkenin doğası bu şekildedir. Ülkenin büyüklüğüne gelince genişlik ve uzunlukta hemen hemen eşittir. Media’nın en büyük genişliğinin, Medike Kapısı diye de çağırılan Zagros’un geri kalan yerinden Sigriane yoluyla ta ki Kaspiai Kapılarına dek 4.100 *stadia* olduğu düşünülür. Vergi üzerine anlatılanlar, ülkenin büyüklük ve gücüyle örtüşmektedir. Çünkü Kappadokia Perslere yıllık, gümüş yanında 1500 at, 2000 katır, 50.000 koyun öderler. Hâlbuki Medler bunun kadar iki misli öder.
- 9) Adetlerine gelince hemen hemen benzer ülke olduklarından ötürü [onların adetlerinin] çoğu Armenialılar’ın adetleriyle aynıdır. Ancak bunları Armenialılar’a ilk aktaranlar Medler ve daha önce onların efendileri hatta Asia İmparatorlu’ndaki halefleri olan Persler olmuştur. Örneğin, şimdilerde söylenildiği üzere onların “*Pers stola*’sı”, okçuluk ve binicilik hevesi, krallara tapınım, aksesuarlar ve tanrıya saygı [gibi şeyleri], başları olan Medlerden Perslere gelmiştir. Şu bir gerçektir ki, özellikle de kıyafetleri [buna] bir kanıttır: Misal *tiara* (kral tacı), *kitaris* (başlık), *pilos* (bere), ellere kadar uzanan *khitones* (tunikler) ve pantolonlar tıpkı Medlerde olduğu gibi kuzey ve soğuk bölgelerde giyilmeye elverişli kıyafetlerdir. Fakat güney bölgelerinde katıyen [elverişli değildir]. Perslerin ikamet ettiği çoğu yerler, Babylonioi ve Susioi halklarından daha da güneylerde Erythra Denizi üzerinde yer alır. Fakat Medlerin kovulmalarının ardından [Persler], Media’ya uzanan bazı yerleri

elde etmişlerdir. Ancak fetihçiler için bu tarz gelenekler kraliyet ihtişamına o kadar uygun ve kutsal görünüyordu ki, onlar örtüsüz ya da hafif kapalı olmak yerine kadınsı giyinmeye ve kıyafetlerle örtünmeye maruz kalıyorlardı.

- 10) Bazıları, Medeia'nın bu bölgede Iason ile birlikte hâkimiyet kurduğu vakitler bu tarz kıyafetleri sergilediğini hatta her ne zaman kralın yerine geçse yüzünü gizlediğini söylerler. Ve yine, barbarlarca aşırı derecede saygı gören Iasonia Mabedi'nin, Iason anısına olduğunu söylerler, (solda, Kaspiai Kapıları üzerindeki büyük dağ Iasionium olarak çağrılır), hâlbuki ülkenin adı ve kıyafeti Medeia'nın anısınadır. Ayrıca onun oğlu olan Medus'un, imparatorluğu ele aldığı ve ülkeye kendi ismini bıraktığı da söylenir. Hakkında sorguladığımız Armenia Iasonia'sı, ülkenin adı ve diğer şeyler bunlarla mutabıktır.
- 11) Bir kral olarak en cesurunu seçmek bir Med geleneğidir, ancak tüm Medlerin değil yalnızca dağlıların bir [geleneğidir]. Dahası çok eşli olmak da, krallar için bir gelenektir. Bu da Medli dağlıların ve tüm Medlerin bir geleneğidir. Beşten daha az eşliliğe onay verilmemiştir. Aynı şekilde kadınlarının da mümkün olduğunca çok eşliliğe iyi bir gözle baktıkları, beşten daha azını bir felaket olarak düşündükleri söylenir. [Bunların haricinde] Media'nın geri kalanı baştan sona verimlidir. Kuzeye kalan dağlık bölge ise verimsizdir. İnsanları ağaç meyveleri ile beslenirler, kesilmiş ve kurutulmuş elmalardan kek, kavrulmuş bademlerden de beyaz ekmek yaparlar. Belirli köklerden şarap çıkartırlar, vahşi hayvan etlerini kullanırlar, fakat evcil hayvan beslemezler. Medler hakkında bu kadar şey söyledik. Tüm Media'nın ortak kuruluşları hakkında konuşacak olursak, [bunlar] Pers yönetimi olmalarından ötürü Perslerinkiyle aynıdır, [kaldı ki] bunlar hakkında daha sonraki bölümlerde söz edeceğiz.

Bölüm 14 Armenia

- 1) Armenia'ya gelince, güneye bakan kısımların önünde Tauros yer alır. Tauros Armenia'yı, Euphrates ve Tigris arasındaki ülkenin tamamından ayırır. Bu ülke, Mesopotamia olarak çağrılır. [Armenia'nın] doğu kısımları, Büyük Armenia ve Atropatene'ye sınırdır. Kuzeyde ise Kaspia Denizi'nin yukarısında yatan Parakhoathtras Dağları, Albanoi halkı, Iberes halkı ve Armenioi halkına sınır hatta bu halkları da kuşatan Kaukasus vardır. Kaukasus, çağrıldığı üzere Tibaranoi halkına kadar Kolchis ve Moskhikos Dağları ile sınırdır. Batıdan bu yana ise bu halklar ayrıca Paryadres [Dağları] ve bir de Küçük Armenia'ya ile Armenia'yı Kappadokia ve Kommagene'den ayıran Euphrates Nehri'ne kadar uzanan Skydises [Dağları] vardır.
- 2) Euphrates'e gelince, başlangıçları Tauros'un kuzey kısımlarından bu yana olup, kendisi de ilkin Armenia yoluyla batıya doğru akar, daha sonra güneye doğru kıvrım yapar, ayrıca Armenia, Kappadokia ve Kommagene arasında Tauros'u keser. Dışarıya döküldükten sonra Syria'ya doğru varır, Babylon'a kadar kış güneşi doğumuna doğru kavis yapar ve Tigris ile birlikte Mesopotamia'yı oluşturur. [Ardından] her iki nehir de Persikos

Körfezi'nde son bulur. [Armenia'nın] çemberi dâhilinde bu şekildeki hemen hemen tüm kısımları, (sadece Media'ya doğru bent yapan çok azı hariç) dağlık ve kayalıktır. Fakat yukarıda bahsedilen Tauros, Euphrates Nehri'nin oluşturduğu Melitene ve Kommagene [bölgelerinin] öte tarafından tekrardan bir başlangıç alır. Masius, güneyinde Nisibis kentinin olduğu Mesopotamia'daki Mygdones halkının yukarısında bulunan bir dağdır. Masius ve Antitauros arasında, kuzeye doğru olan kısımlarda Sophene yer alır. Antitauros, başlangıcını Euphrates ve Tauros'dan bu yana alır, Armenia'nın doğu kısımlarına doğru da son bulur. Öte taraftan Sophene'nin ortasını çevreler. Diğer tarafında ise önceden güneye doğru bükülen Euphrates ve Antitauros'un arasında yer alan Akilisene vardır. Sophene'nin kraliyet merkezi Karkathiokerta'dır. Masius [Dağı'nın] yukarısında, Gordyene karşısında, epey doğuya doğru Niphates [Dağı] uzanır. Daha sonra Abus [Dağı] gelir. Bu yerden de biri batıya biri doğuya doğru hem Euphrates hem de Arakses nehirleri akar. Daha sonra Media'ya kadar uzanan Nibarus [Dağı] gelir.

- 3) Euphrates'in akma yönü zaten söylenmişti. Arakses'e gelince, doğuya doğru Atropatene'ye kadar taşınır. Ardından batıya ve kuzeye doğru bükülür, ilkin Azara'ya daha sonra da Armenia şehirleri Artaksata'ya doğru akar. Ardından Araksene Ovası vasıtasıyla Kaspia Denizi'ne boşalır.
- 4) Bizzat Armenia'da üzüm asmasının kolayca yetişemediği birçok dağ ve platolar vardır. Ayrıca birçok vadiler de vardır, [bunlardan] bazıları kısmen verimli diğerleri ise aşırı derecede verimlidir. Örneğin Araksene Ovası. Arakses Nehri bunun vasıtasıyla Albania burunlarına akar ve Kaspia Denizi'ne dökülür. Bunlardan sonra Sakasene gelir. Bunun da Albania ve Kyra Nehri'ne sınırı vardır. Ardından Gogarene gelir. Tüm [Gogarene] ülkesi meyvelerle, kültür ağaçlarıyla ve daima yeşil kalan bitkilerle doludur. Hatta [burada] zeytin ağacı bile yetişir. [Bu ülkede] ayrıca, Armenia'nın bir eyaleti olan Phauene ve Komisene ve en çok süvarisi bulunan Orkhistene vardır. Khorzene ve Kambysene en kuzeydedir ve en çok karla kaplı yerlerdir. [Bunlar] Kaukasus [Dağları'na], Iberia'ya ve Kolchis'e sınırdır. Burada, dağlar üzerindeki geçitlerde kışın ani bir kar fırtınası çıktığı vakit, tüm kervanların yutulduğunu söylerler. Ayrıca böyle tehlike içindeki insanların nefes alabilmek ve hayatta kalabilmek için, öyle ki bir yardım elde etmek, çıkarılmak ve kaçıp kurtulmak uğruna karın görünen yüzeyine çıktıklarını söylerler. Dahası karda, tıpkı bir kaban gibi iyi suyu örten buz kütlesi oyukların olduğunu ve karda bir yaşam yarattıklarını söylerler. Apollonides buna “*skoleks*” (solucan, kurtçuk), Theophanes ise “*thripes*” (ahşap solucanı/ tahta kurdu) der. Ayrıca insanların [buz] katmanlarını yararak açıp içme suyu elde ettikleri bu buz kütlesi oyuklarda iyi suyun hapsedildiğini söylerler. Dahası bu yaşamların oluşumunun, madenlerdeki alev ve kıvılcımdan çıkan sivrisineklerinki gibi olduğu sanılır.
- 5) Armenia'nın eskiden küçük bir ülke olduğu, Büyük Antiokhos'un ilk zamanki generalleri olan Artaksias ve Zariadris sayesinde gücünü arttırdığı rapor edilir. Yine raporlara göre, [bu kişiler] daha sonraları Antiokhos'un yenilgisi ardından kral gibi hüküm sürmüşler (biri Sophene'nin, Akisene'nin ve Odomantis'in ve hatta diğer ülkelerin kralı olarak, bir diğeri

ise Artaksata civarındaki ülkenin kralı olarak). Civarlarında bulunan halkların bir kısmını bölerek (sözüm ona Medler ülkesinden Kaspiane, Phaunitis ve Basoropeda'yı bölerek) beraber kendi krallıklarını genişlettiler. Yine aynı şekilde, Iberes halkı ülkesinden Paryadres [Dağı] tarafındaki bölgeyi, Khorzene'yi ve Kyros Nehri'nin diğer tarafında kalan Gogarene'yi bölerek; Khalybler ve Mosynoiklar ülkesinden ise Küçük Armenia'ya sınır ya da onun bir parçası olan Kserksene'yi ve Karenitis'i bölerek; Kataonoi halkı ülkesinden de Antitauros civarındaki ülkeyi ve Akilisene'yi bölerek; son olarak Syriai halkı ülkesinden de Taronitis'i bölerek krallıklarını genişlettiler. Böylece hepsi aynı dili konuşur oldular.

- 6) Armenia'nın şehirleri, Kral Artaksias için Hannibal tarafından kurulmuş, Artaksiasata olarak da çağırılan, Artaksata ve Arksata'dır. Her iki kent de Arakses Nehri çevresindedir. Arksata, Atropatia sınırları yakınlarında iken Artaksata ise Araksene Ovası yakınlarındadır. Burası güzel bir yerleşim yeri ve ülkenin kraliyet yeridir. [Artaksata] dirsek şeklindeki bir yarımada üzerinde bulunur. Kentin duvarları, hendek ve çit duvarlarla kapanmış bir kanal haricinde etrafını koruyan bir nehre sahiptir. Tigranes ve Artavasdes'in hazineleri kentten çok uzakta değildir. Güçlü kaleleri ise Babyrsa ve Olane'dir. Ayrıca Euphrates'de de kaleler vardır. Bunlardan Artageras, komutanı Ador tarafından isyan ettirilmiş ancak Caesar'ın generalleri uzun bir kuşatmadan sonra bu kaleyi görevden almış ve duvarlarını ise yıkmıştır.
- 7) Ülkede birçok nehir vardır ancak en bilineni, Pontike Denizi'ne dökülen Phasis ve Lykos'tur. (Eratosthenes, Lykos yerine yanlışlıkla Thermodon'u koyar). Kyros ve Arakses nehirleri ise Kaspia Denizi'ne, Euphrates ve Tigris nehirleri de Erythra Denizi'ne dökülür.
- 8) Armenia boyunca ayrıca büyük göller vardır. Bunlardan biri "Kuane/mavi" olarak da telaffuz edilen Mantiane'dir. Söylenilenlere göre Mantiane, Maiotis'ten sonraki en büyük tuz gölüdür, Atropatia'ya kadar uzanır ve onun tuz kaynakları vardır. Bir diğeri ise, Thopitis olarak da çağırılan Arsene'dir. [Burada] *nitron* (soda) vardır, [bu madde] kıyafetleri temizler ve yeniler. Fakat bu madde yüzünden de su içilemez. Tigris, Niphates boyuncaki dağlık bölgeden başladıktan sonra bu göl vasıtasıyla akar. Hızından dolayı akıntısını korur, gölle karışmaz. Tigris'in adına gelince, Medlerce "ok" kelimesi "*tigris*" olarak çağrılır. Bu nehirde birçok balık çeşidi vardır ancak göldekiler tek çeşittir. Nehir, gölün en iç kısmına doğru bir çukura düşer, yer altında belli bir mesafe taşındıktan sonra Khalonitis yakınlarında tekrar yükselir. Nehir buradan, adlandırıldığı üzere Semiramis Duvarı ve Opis'e doğru akar. Sağda Gordyaoi halkı ve tüm Mesopotamia'yı geçer. Karşısında Euphrates, solunda ise aynı ülke vardır. [Euphrates ile] birbirlerine yaklaştıktan sonra Mesopotamia'yı oluştururlar. Daha önce Eratosthenes ve Hipparkhos'a karşın söylenilen iddialarda olduğu üzere, [bunlardan] biri Seleukeia aracılığıyla diğeri ise Babylon aracılığıyla Persikos Körfezi'ne akar.
- 9) Kaballa yakınlarındaki Syspirtis'de altın madeni bulunur. Askerleriyle Aleksandros, Menon'u buraya göndermiştir ancak Menon [buranın] yerlileri tarafından engellenmiştir.

Ayrıca diğerk madenler de vardır; çağrıldığı üzere “*sandyks*”, mor rengine (*kalkhe*) benzer, ayrıca “Armenia rengi” olarak da söylenir. Bu ülke at otlatıcılığında oldukça iyidir. Media’den daha kötü değildir öyle ki, Pers krallarınca kullanılan Nesaioi atları burada yetişir. Armenia Satrabı her yıl Mithrakina dönemlerinde Pers Kralı’na 20.000 tay gönderirdi. Artavasdes, bir zamanlar Antonius ile birlikte Media’yı istila ettiğinde ona, süvari birliği haricinde savaşta görevlendirilmek üzere donatılmış tam 6.000 at sunmuştur. Yalnızca Medoi ve Armenioi halkı bu tür süvarilere hayranlık duymaz ayrıca Albanoi halkı da duyar çünkü onlar da ful donanımlı atları kullanırlar.

- 10) Bir ülkenin zenginlik ve güçlölüğünün işareti küçük olmasa gerekir ki Pompeius, Artavasdes’in babası Tigranes’e 6.000 gümüş *talant* vermiştir. Tigranes de derhal bunu Roma güçlerine her bir askere 50 *drakhmi*, her bir bölük komutanına 1000 *drakhmi*, her bir atlıya ve askerî *tribus*’a 1’er *talant* olmak üzere dağıtmıştır.
- 11) Theophanes ülkenin büyüklüğü hususunda; genişliğini 100 *skhoinoi*, uzunluğunu ise iki katı olarak verir. 40 *stadia*’da bir *skhoinos* koymuştur. Fakat oldukça fazla söylemiştir. Genişlik olarak söylediğı şeyin uzunluk olarak düşünölmesi gerçeğe daha yakındır, genişlik yarısı ya da biraz daha fazlasıdır. Armenia’nın görünümü ve gücü bu şekildedir.
- 12) [Armenia’nın] halkları üzerine şöyle eski bir hikâye vardır: Boibe Gölü üzerinde Pherae ve Larisa [kentleri] arasında yer alan Thessalia kenti Armenium’dan [olan] Armenos, daha öncede söylenildiğı gibi Armenia üzerine [olan bir seferde] Iason’a eşlik etmiştir. Aleksandros’a eşlik etmiş kişiler Pharsialı Kyrsilos ve Larisalı Medius, Armenia’nın adını ondan (Armenos) aldığını söylerler. Ve yine Armenos’un beraberinde olanların bazılarının önceleri Sophene’ye bağı olan Akilisene’de ikamet ettiklerini, diğerklerinin ise Armenia dağlarının dışında Kalakhene ve Adiabene’ye kadar Syspiritis’de ikamet ettiklerini söylerler. Ayrıca derler ki, Armenia kıyafetleri Thessalia tarzındadır. Örneğın uzun *khitonlar* (tunikler). Bunlar tragedyalarda “Thessalikos” olarak çağırılır ve göğüs çevresine sarılır. Ayrıca tragedyacıların Thessalialıları taklit ettikleri tarzda *ephaptisleri* (tokalarla tutturulmuş pelerinler) vardır. Tragedyacılar bu tarz takma süsleri kullanırlar. Görünüşe bakılırsa Thessalialılar en çok uzun cübbeler giyinirler. Muhtemelen bunun nedeni tüm Hellenler’in en kuzey ve en soğuk bölgelerde ikamet etmiş olmalarıdır. Yine [tragedyacılar] rollerde aktörler için en uygun taklit objeleri sağlarlar. Ayrıca onların binicilik sitilinin de Thessalia taklidi olduğunu ve hem onlarınkine hem de Medlerinkilere benzer olduğunu söylerler. Iason’un bu seferine Iason Anıtları tanıklık eder. Bunların bir kısmını ülkenin egemenleri inşa etmiştir. Abdera’daki Iason Tapınağı’nı Parmenion inşa ettiğı gibi.
- 13) Oradaki benzerliğinden ötürü Armenos ve beraberindekiler tarafından Peneius Irmağı’nda olduğu gibi Arakses Nehri’ne de aynı ismin verildiğini çünkü bu nehir için de, Olympos’tan Ossa’ya olan yarığından (*aparaksai*) ötürü (bu yarık da Tempe olarak geçer) Arakses olarak çağrıldığını düşünürler. Armenia’daki Arakses’in ise eskiden dağları delip geçtikten sonra bir çıkışı olmadığından ötürü aşağısında yatan düzlüklerde bir deniz

oluşturduğu söylenir. Ayrıca Iason'un, Tempe [yarığını] taklit ederek, suyun şimdilerde Kaspia Denizi içlerine doğru çökmesi yoluyla bir yarık oluşturduğu da söylenir. Bunun sonucunda Araksenon Ovası, nehrin akarak çökelti üzerine varması yoluyla [denizden] serbest kalır. Şimdi bu Arakses Nehri üzerine söylenenler akla yatkınlık içerir ancak Herodotos'un söyledikleri katıyen. Çünkü Herodotos der ki; [bu nehir] Matienoi halkı ülkesinden aktıktan sonra 40 nehre ayrılır ve Skythes halkını Baktrianoi halkından ayırır. Kallisthenes de Herodotos ile aynı düşünceye sahiptir.

- 14) Ainianoi halkından kimseler derler ki; onların bazıları Vitia'da ikamet ederlerken diğerleri de Abus ve Nibarus [dağlarının] ötesinde Armenioi halkı üzerinde ikamet eder. (Bu dağlar Tauros'un kısımlarıdır. Bunlardan Abus, Baris Tapınağı'na doğru Ekbatana içinden geçen yolun hemen yakınındadır). Yine Thrakoi halkından bazıları da der ki; [bunlar] "Saraparai" olarak adlandırılırlar, bunlar cellattırlar ve de Guranioi ile Medoi halkı yakınında, Armenia'nın ise yukarısında ikamet ederler. Ve yine bunların itaatsiz ve acımasız insanlar olduklarını, dağlı, kelleci ve yüzücü olduklarını söylerler. Çünkü tüm bu ifadeler Saraparai halkını yansıtmaktadır. Medeia üzerine olanlar, Medlerle alakalı kısımda zaten bahsedilmiştir. Böylece tüm bu bilgilerden şöyle bir tahminde bulunulur; hem Medler hem de Armenialılar, Thessalialılara ve Iason'un soyundan gelenlere ve Medeia'ya bir nevi akrabadırlar.
- 15) Bu aslında eski bir anlatıdır, fakat daha yakın dönemki anlatılar Pers zamanından başlar ta ki bizim döneme dek sırayla uzanır. Bu durum kısaca şöyle anlatılanlar gibidir: Armenia'yı, Persler ve Makedonlar elinde tutuyordu, bunun ardından ise [onlar] Syria ve Media'yı ele almışlardır. [Armenia'yı] en son yöneten ise yedi Persli'den biri, Hydarnes'in soyundan olan Orontes idi. Daha sonra ülke, Romalıları karşı savaş açmış olan Büyük Antiokhos'un generalleri Artaksios ve Zariadris tarafından ikiye bölünmüştür. Krallar tarafından [ülke onlara] devredilince, ülkeyi bu generaller yönetmiştir. Kral yenilince, [onlar da] Romalıları katılarak kral unvanı ile özerk olarak sıralanmışlardır. Tigranes, Artaksios'un soyundandı ve Eukseinos'taki Kappadokia ve Kolkhis'e kadar uzanan, Iberia, Albania ve Media'ya komşu, usulen "Armenia" olarak çağrılan yeri elinde tutmuştur, hâlbuki Zariadris'in soyundan olan Sopheneli Artanes ise güney kısımlarını ve buralardan daha batıda kalan yerleri elinde tutmuştur. Fakat Artanes, kendisini tüm yerlerin efendisi olarak ilan eden Tigranes tarafından mağlup olmuştur. [Tigranes'in] değişik bir şansı olmuştur; ilk başlarda Parthlar içinde bir tutsaktı, ancak daha sonra onlar aracılığıyla yurduna geri dönme şansını yakalamış ve ödül olarak da Armenia'nın 70 kanalını almıştır. Gücünün yükseldiği dönemlerde ise [kaybettiği] bu yerleri geri almıştır. Hatta onların ülkelerini hem Ninus hem de Arbela yakınlarını yerle bir etmiştir. Atropatene ve Gordyaia'yı, bununla birlikte Mesopotamia'nın geri kalanını da hükmü altına almıştır. Bizzat Syria ve Phoinike'yi de alarak Euphrates'i geçmiş ve gücünü yükseltmiştir. Bu arada donanmasının ardından Iberia yakınlarında, bu yer ve Euphrates'e doğru olan Zeugma arasında bir şehir kurmuştur. Bu şehre de, onun tarafından harap edilen 12 Hellen

şehrinden insanları bir araya getirerek yerleştirmiş ve şehre “Tigranokerta” adını vermiştir. Fakat Mithridates’e karşı savaşmış biri olan Leukollos [Tigranes’ten önce] varıp girişimini tamamlamıştır. Yerleşik halkı yerlerinden kovmuş, henüz yarım tamamlanmış şehri de [ona] saldırarak düşürmüş, geride küçük bir köy bırakmıştır. Tigranes’i ise Syria ve Phoinike’nin dışına kovmuştur. Kendisinden sonra gelen Artavasdes bir süre refah içinde kalmıştır. Bu kişi Romalılar hususunda [onun] bir dostuydu fakat Parthlar hususunda onlara karşı olan bir savaşında Antonius’a ihanet edince ceza ödemişti. Misal tutsak olarak yürütülmüş, bir müddet hapiste tutulmuş, daha sonra da katledilince Aktiakos Savaşı patlak vermiştir. Onun ardından ise, Kaisar ve Romalılara tabi olan bir sürü kral krallık yapmıştır. Şimdi ise ülke hala aynı şekilde yönetilmektedir.

- 16) Bugün Perslerin tüm kutsal ayinlerine Medler ve Armenialılar saygı duymuşlardır. Armenialılar diğerlerinden farklı olarak özellikle Anaitis ayinlerine saygı duymuşlardır. Onun onuruna farklı farklı yerlerde, özellikle de Akilisene’de tapınaklar inşa etmişlerdir. Burada [Anaitis’e] erkek ve kadın köleler adanmıştır. Bu bakımdan bu şaşırılacak bir durum değildir. Bu halkın en kayda değer kişileri kızlarını henüz daha genç bir kız (*parthenos*) iken ona adarlar. Ayrıca tanrıçanın tapınağında uzun bir zaman fahişelik yapılması ve bunun ardından evliliğe gidilmesi de onlar için bir gelenektir. Böyle bir kadınla izdivacı ise hiç kimse reddedemez. Herodotos, Lydia kadınları üzerine olan anlatısında bu tarz şeylerden söz eder. Buna göre hemen hemen hepsi fahişelik yapar. Onlar metreslerine karşı o kadar yakındırlar ki onları misafirperverce sahiplenir ve de zengin evlerden sağlanan [kızlar] kadar aldıklarından daha fazlasını vererek onlarla hediye değişiminde bulunurlar. Fakat şans eseri gelenleri asla kabul etmezler, ancak eşit pozisyondakileri kabul ederler.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. METNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

XI.1.1-7 Başlangıç Olarak Strabon'un Asia Üzerine Olan Düşünceleri

Strabon XI. kitabının ilk bölümüne kısaca Asia tasviri ile başlayıp, bu yerin doğal sınırları doğrultusunda tüm detaylarına sırasıyla değinilmesi gerekliliğine vurgu yapmıştır. Strabon buradaki ifadesinde, bugün bir nevi coğrafya biliminin temellerini attığı ve dünyanın çevresini hesapladığı bilinen Eratoshenes'in³⁰ (MÖ 276-196) iskân edilen tüm dünya için kaleme aldıklarını örnek göstererek kendisi de bu durumu Asia üzerine uyarlamak istemiştir.³¹

(1.1) Asia³², Strabon'un (XI.1.1; ayrıca bk. XII. 3. 27) tasviriyle Tanais'e (Don Nehri)³³ sınır olan Europa'nın (Avrupa) bir komşusudur ya da diğer bir ifadeyle Tanais Irmağı Asia ile Europa arasında sınırdır (bk. Harita 1). Asia, Homeros'a (Il. II.461) göre, bugün Türkiye'nin batısındaki Kaystros (Küçük Menderes) Irmağı'nın her iki yanını kapsayan ovanın adıydı. Fakat MÖ V. yüzyıla gelindiğinde Asia bir ova adı olmaktan çıkmış bir kıtanın adı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Buna

³⁰ Kyrene'de dünyaya gelen Eratosthenes'in yükseköğrenimi için Atina'ya geldiği ve burada Kyreneli Lysanias'dan dil bilgisi, Aristo'dan Stoa Felsefesi, Arkesilaos'dan Platon Felsefesi alanlarında eğitim gördüğü ayrıca Callimachus'un da öğrencisi olduğu bilinir. MÖ 246'da III. Ptolemaios tarafından İskenderiye'ye (Alexandria) getirtirilmiş burada İskenderiye Kütüphanesinin baş kütüphanecisi olarak görevlendirilmiştir. Bunun yanında Eratosthenes bilimsel ve filolojik alanda da çalışmalar sergilemiştir. Onun en önemli çalışması ise *Peri Anametreseos Tes Ges / Dünyanın Ölçümü Hakkında* adlı eseridir. Yaptığı geometrik hesaplamalar sonucunda dünyanın çevresinin 252.000 stadia yani yaklaşık 45.460 km olduğunu tespit ederek bugünkü gerçek değerlere yakın başarılı tahminlerde bulunmuştur. Eratosthenes ayrıca antik dönemin eleştirel kronoloji biliminin kurucularındandır. Kronografi (*Chronographiai*) adlı çalışması bu alandaki eserlerinden biridir. Filolojik alanda ise şiirsel ruhu Hermes ve Erigone adlı epik şiirlerine yansımıştır. Bunların yanında komedi üzerine 12 bölümlük (*Peri tes arkhaios Komodias*) adlı eseri olmuştur. Bunun yanında İsim Bilim (*Onomastika*), Grammer (*Grammatika*) adlı çalışmaları da olmuştur. Ancak tüm bu eserlerin birçoğu günümüze intikal etmemiştir (Tosi, 2004: 18-19; ayrıca bk. Roller, 2010.).

³¹ Bu hususta Strabon Asia'yı dört kısma ayırmıştır: Ona göre (XI.1.5) Europa'dan Asia'ya doğru gidilirken bu coğrafyada kuzey bölgesi bu iki bölmenin ilki olan hatta Europa ve Asia'nın sınırı olduğu farz edilen Tanais çevresidir. İkinci kısım (XI.1.7), Kaspia diye çağırdığımız Hyrkania Denizi üzerinden Indus Nehri boyunca Skythia halklarına dek olan yerlerdir; üçüncü kısım, Kolkhis Boğazı'na ve bu boğazdan sonra gelen Tauros ve Eurapa içindeki yerler ile Kaspia Kapıları'na komşu Media, Armenia, Kappadokia ve müdahil bölgelerdir. Dördüncü kısım ise Halys Nehri içindeki arazidir. Yani batı burada kastedilir. Diğerlerinden kasıt, Dış Tauros'dur (güney ve kısmen doğu Asia). Bunların arasına doğuda sadece Indike değil ayrıca güneyde kalan Persis Denizi, Arabios Körfezi, Neilos, Aigyptos ve Issikos Denizi'ne doğru uzanan halklara dek Ariane de koyulur. Bu hususta ayrıca bk. Roller, 2018: 632; Pothe Cary, 2024: 575, 591, 649.

³² Herodotos'a (IV. 45) göre Asia adı, Prometheus'un karısının adından gelmiştir. Ancak Lydialılar bu ada sahip çıkmak istemişlerdir. Lydialılara göre Asia adını Prometheus'un karısı olan Asia'dan değil de Manes oğlu Kotys'un oğlu olan Asias'ın adından almıştır. Hatta bu Asias adını Sardes boylarından birisi olan Asiadlar da taşımıştır. Bir başka görüşe göre ise Asia isminin Hititçe çivi yazılı metinlerde geçen, Hititler'in bugünkü Balıkesir ve çevresine tekabül verdikleri coğrafya ya da ülkenin adı olan Ἀσιυα Asiua/Assuva'dan gelmiş olabileceğidir. (Bossert, 1946: 1-2; ayrıca bk. Kaya, 2017: 12-13; 281-282; Christol ve diğerleri (2003): 109-155.

³³ Strabon Tanais hakkında detaylı bilgiyi XI.2.2'de verir. İlgili bölüme gelindiğinde Tanais üzerine detaylı değerlendirme yapılacaktır.

izafeten Herodotos’a (IV. 45) göre bu kıtanın sınırını diğer iki kıtadan (Afrika ve Avrupa) ayıran sınırlarını, güneyden Nil Nehri, kuzeyden ise Phasis³⁴ (Rioni) belirliyordu. Fakat yukarıda da bahsedildiği üzere (bk. Strab. XII.3.27) MÖ I. yüzyıla gelindiğinde Asya ve Avrupa sınırını belirleyen nehir artık Phasis değil Tanais olmuştu. Yine Herodotos’a (IV.44) göre, Asya’nın büyük bölümü I. Dareios’un (MÖ 521-486) ön ayak olmasıyla keşfedilmişti. Buna göre Indos³⁵ Irmağı’nın denize nerede ulaştığını öğrenmek isteyen Dareios, Karyandalı Skylaks’ı³⁶ gemilerle yola çıkartmış, çepeçevre yapılan deniz yolculuğundan sonra Hintlileri egemenliği altına alarak Hint Denizi’ni gemilerine açmıştır. Doğu Bölgesi bir yana bırakılırsa böylece bütün Asya bilinmiş olup onun Libya ile de aynı tabiatla bulunduğu anlaşılmıştır. Antik kaynaklar içerisinde Asya ismi Asia Minor (Küçük Asya) şeklinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu tanımlama ilk kez Strabon (II.5.24; XII.1.3) tarafından Tauros’un batısındaki yarımadası için söylenmiştir. Bu yer, Asia ismi ya da sıfatı olarak daha sonrasında yine Strabon (XIV. 1. 41; XV. 2. 8), Plinius (*nat.* V. 27. 97), Ptolemaios (*geog.* V.2), Herodotos (I.4; IV.44,45), Aeskhylos (*Pr.* 412; *Supp.* 547; *Pers.* 61), Thucydides (I. 6. 5), Plutarkhos (*Ant.* II. 5), Euripides (*Andr.* 1; *Ba.* 1168; *Cycl.* 443; *Ion* 1356), Aristophanes’de (*Thes.* 120) geçmiştir.³⁷

Strabon’un, bir nevi Asia ve Europa arasında sınır kabul ettiği Tanais Irmağı (Strab. II.5.26,31; VII.4.5; XI.1.1,5), aynı söylenceyle diğer antik kaynaklarda da geçmektedir (bk. Arr. *periplus.* XIX.1; Arr. *anab.* III.30.9; Skylaks, *periplus*, 68; Plin. *nat.* III.1.3; Mela, *chorog.* I.8; II.1; Amm. Marc. XXII.8.27). Ancak bunlara karşın Prokopius (*Bell.* VIII. 6.2-8, 12-15) ve Herodotos (IV.45), iki kıtayı Phasis’in ayırdığını ancak bunu Tanais ve Kimmeria Bosporusu’nun³⁸ (Kerç Boğazı) da yaptığı söylencesini dile getirir. Arrianus (*periplus*, XIX.2) ise, Aiskhylos’un “*Zincire Vurulmuş Prometheus*” adlı eserinden alıntı yaparak bu iki kıta arasındaki sınırın Phasis olduğunu vurgular.

(1.2-3) Strabon’un, bu kıtanın ortasını kuşattığı şeklinde bahsettiği **Tauros** ise, güney Anadolu kıyı dağları silsilesine yani bugünkü Toros Dağları’na tekabül etmektedir (Talbert, 2000: 10120, map 66; Roller, 2018: 629; ayrıca bk. Harita 1, 4). Strabon’un buradaki ifadesine göre Tauros, Asia kıtasının ortasını kuşattığı için Hellenlerce onun bir kısmına “τὸ ἐντὸς τοῦ Ταύρου / İç Tauros” yani Asia kısmı³⁹, diğerine ise “τὸ ἐκτὸς τοῦ Ταύρου / Dış Tauros” yani Asia dışı⁴⁰ denmiştir. Yine

³⁴ Irmak hakkında detaylı bilgiye kitabın 2. bölüm 17. kısmında (XI.2.17) yer verilmiştir.

³⁵ Bugün Pakistan’ın en uzun nehri olan Indus Nehri.

³⁶ Karyandalı Skylaks, Karia Bölgesi içindeki Karianda (Bodrum, Gököy) kentinde doğmuştur. O, Pers Kralı I. Dareios tarafından Indos Irmağı’ndan Arap Yarımadası kıyılarına kadarki alanda keşif yolculuğuna gönderilmiştir (kim gönderilmiş). Yolculuğunun ardından yazdığı, MÖ IV. yy. ’a ait olduğu düşünülen (*Periplus, Kıyıları Boyu Gemi Yolculuğu*) adlı eseri daha sonraları Hekataios ve ardından gelen yazarlar tarafından kullanılmıştır (Howatson, 2013: 867).

³⁷ Ayrıca bk. CIG 6336.

³⁸ Polybios’a (IV.39.16) göre, Palus Maeotis’in ağzına Bosporus Kimmerikus, Pontos’un ağzına da Bosporus Thrakius denir. Ayrıca bk. Amm. Marc. XXII.8.13, 26, 37.

³⁹ Özellikle kuzey Asia (Pothecary, 2024: 573).

⁴⁰ Özellikle güney Asia (Pothecary, 2024: 573).

Strabon'a göre bu dağ 3.000 *stadia*⁴¹ (yak. 555 km / 345 mil) genişliğinde olup Asia'nınki kadar da bir uzunluğa sahiptir. Bu uzunluk dağın karşısındaki Rhodios'dan⁴² doğusundaki Indike (Hindistan) ve Skythia (İskitya) zirvelerine değin 45.000 *stadia*'dır. Strabon bu dağ üzerine olan bilgilerine kitabın 12. bölümünde daha detaylı bir şekilde tekrar yer vereceği için bu kısım sırası geldiğinde (bk. Yorum 12.1-5) yorumlanacaktır.

(1.4) Strabon, Tauros Dağı'nın genişliği içinde bazı halkların var olduğundan, bunlardan bazılarının belirsiz bazılarının ise kesinlikle iyi bilindiğinden söz eder. İyi bilinen bu halklar arasında da Parthlar, Medler, Armenialılar⁴³, Kappadokialıların bir kısmı, Kilikialılar ve Pisidialılar'dan örnek verir. Bunlardan **Parthlar**, Kaspia⁴⁴ Denizi'nin güney doğusunda yer alan, batıda Media⁴⁵ ile kuzey batıda Hyrkania⁴⁶, doğuda ise Margiana⁴⁷ ile sınırlı olan Parthia⁴⁸ bölgesi ya da eyaletinde ikamet eden halklardır. Dar manada Parthia'yı işgal eden Parni'nin oraya yerleştirdiği, geniş mana da ise Arsakes (Arşaklar) İmparatorluğu sakinleridir (Wiesehöfer, 2007b: 572; Wiesehöfer, 2007c: 576). Antik kaynaklar arasında Parthlar (*Parthoi*) ismi Strabon (XI.1.4) ve Appianus'ta (Syr. 65) geçerken *Parthia* sözcüğü ise ülke ya da eyalet olarak yine Strabon'da (XI.9.1), bunun yanı sıra Plutarkhos (Ant. 55) ve Polybios'ta (V.44.4; X.28.7) da ilk kez söz edilmiştir. Herodotos (III. 93) Parthlardan I. Dareios yönetiminde (MÖ 521-486) on altıncı hükümet ve hazineye üç yüz *talant*⁴⁹ vergi ödeyenler şeklinde bahsetmiştir. Bu halkın savaşçı, soylu sınıfın yönettiği yarı göçebe bir halk olup, kuzey İran

⁴¹ Hellenlerde bir ölçü birimidir. Yaklaşık 600 ayak uzunluğundadır. Ancak Antik Çağ'da bu mesafenin ölçümü belirli bir standarda bağlanmadığından, 1 *stadia*'nın uzunluğu yak. 177.6-192.28 metre arasında değişmektedir (Arslan, 2005:11, dn. g). Daha detaylı bilgi için bk. Haupt, 1929: 1930-1963.

Strabon ise *Geographika* adlı bu eserinde mesafeleri genel olarak *stadia* cinsinden ifade eder. Hatta eserinde (bk. VII.7.4) bir Roma *miline* sekiz *stadialık* bir dönüşüm oranı verir. Potheary'e (2024: 383, dn. 1) göre, Roma *mili* 1,4785 km'ye eşdeğerdir. *Mile* sekiz *stadialık* bir dönüşüm oranına göre *stadianın* değeri 185 m'dir. Strabon'un Roma *miline* sekiz *stadialık* bir dönüşüm oranı vermesi, verdiği *stadia* rakamlarının modern birimlere şu şekilde dönüştürülebileceğini göstermektedir (Potheary, 2024: x1): Günümüz mili cinsinden yaklaşık eşdeğerine ulaşmak için Strabon tarafından verilen *stadia* sayısı 0,115 ile çarpılır. Örneğin *stadiadan* günümüz miline dönüştürecek olursak; $2.500 \text{ stadia} \times 0.115 = 287.5 \text{ mil}$ (yaklaşık) eder. Kilometre cinsinden yaklaşık eşdeğere ulaşmak için Strabon tarafından verilen *stadia* sayısı 0,185 ile çarpılır. Örneğin *stadiadan* günümüz kilometresine dönüştürülecek olursa; $2.500 \text{ stadia} \times 0.185 = 462.5 \text{ kilometre}$ (yaklaşık) denk gelir.

⁴² Rodos Adası.

⁴³ Armenia Bölgesi ve halkına Strabon kitabının 14. Bölümünde detaylı geniş yer verdiğiinden bu halk sırası geldiğinde yorumlanacaktır. Bk. Yorum 14.12.

⁴⁴ Bugünkü Hazar Denizi. Antik Çağ'da Hellence *Hyrkania*, Latince *Caspium Mare*, *Hyrcaium Mare* olarak da bilinir. Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), (2016)'da şöyle bir ayrıma not düşülür; denizin batı kısmına kıyılarında yaşayan Kaspioi halkından ötürü Kaspia, doğu kısmına ise yine doğu kıyılarında ikamet eden Hyrkania halkından ötürü Hyrkania denmelidir. Ayrıca bk. Strabon'un Coğrafyası 2, 2024: 280, dn. 482.

⁴⁵ Bugünkü İran'ın kuzey batı bölgesine verilen ad. Hazar Denizi'nin güneybatısında kalan dağlık bir ülke. Strabon bu bölgeye kitabının 13. Bölümünde detaylı değinir. Bk. Strab. XI.13.1-11.

⁴⁶ Strabon bu kente ve kısmen buna bağlı Hyrkania (Kaspia) Denizi'ne kitabının 7. Bölümünde detaylı değinir. Bk. Strab. XI.7.1-5.

⁴⁷ Bugünkü Türkmenistan sınırları içinde Tarihi İpek Yolu güzergâhı üzerinde kurulmuş Merv şehri. Strabon Margiana'ya kitabının 10. bölümünde detaylı değinir. Bk. Strab. XI.10.1-2.

⁴⁸ Bugünkü Horasan'ın kuzeybatısına düşen ve Parthlar'a adını veren küçük bir bölge. Strabon Parthia Bölgesi'ne kitabının 9. bölümünde tümüyle değinir. Bk. Strab. XI.9.1-6.

⁴⁹ Antik Çağ'da *Talent* ya da *Talenton* olarak da bilinen bir ağırlık birimidir.

lehçesi konuştuğu, ayrıca göz alıcı atlara sahip binicilerinin ünlü oldukları, soylularının örme zırh giyip olağanüstü uzunlukta mızraklar kullandıkları da bilinir. Geri çekilirken arkaya dönüp ok atabilmelerinin (Parth atışı) ise onlara özgü bir beceri olduğu düşünülür (Howatson, 2013: 697). Bugünkü tabiriyle İran'da Akhamenid İmparatorluğu'nun ortadan kalkması ile bölgede Arşaklar Hanedanı tarafından yeni bir krallık meydana getirilmişti. Roma kaynaklarında *Parthi* (Parthia) olarak geçen bu ulusun oluşturduğu bu yeni Parth Krallığı, Roma Cumhuriyet Dönemi (MÖ V. yy – MS I. yy.) boyunca güçlenmiş ve MS III. yüzyıla kadar Roma'nın Doğudaki en büyük ve en güçlü düşmanı olarak varlığını sürdürmüştür (Emir, 2014: 138-139, dn: 327).

Medler, etnik olarak batı İranlılar olarak tanımlanır. Parthia'nın kuzey batısı olan Media Bölgesi'nde⁵⁰ ikamet eden bu halktan ilk olarak MÖ IX. yüzyılda Assyrialıların düşmanları olarak⁵¹ III. Salmanasar'ın Yıllıkları'nda bahsedilmiştir (Wiesehöfer, 2006a: 550). Herodotos'a (I. 101) göre, Medler (Medoi) çeşitli boylardan oluşur. Bunlar Buslar, Paretakenler, Strukhatlar, Arizantlar, Budiler ve Maglar'dır. Medler, tarih sahnesinde Lydialılara karşı olan askerî zaferde (MÖ 585) topraklarını Halys (Kızılırmak) Irmağı'na dek genişletmişlerdir (Hdt. I. 95-106). Ancak Med Kralı Astyages'in (MÖ 585-549) Kyros ve Perslerce yenilgisinin ardından bir zamanlar Perslerin efendisi olan Med halkı artık Perslerin kölesi haline gelmiştir⁵² (Hdt. I. 95-130).

Strabon bu kısımda Tauros'un içinde bir de Kappadokialıların bir kısmının ikamet ettiğini söyler. Strabon'a (XII.1.4) göre, Makedonialılar Kappadokia'yı⁵³ ele geçirdikleri zaman burası Persler tarafından iki satraplığa ayrılmış bulunuyordu. Makedonialılar ülkenin bir kısmını isteyerek bir kısmını da istemeyerek satraplıktan krallığa çevirmişlerdir. Bu krallıklardan birine "Asıl Kappadokia" veya "Tauros yakınındaki Kappadokia" hatta "Büyük Kappadokia" ve diğerine de başkaları "Kappadokia Pontika" ismini⁵⁴ vermişlerse de Makedonialılar Pontos olarak adlandırmışlardır. Şimdi Strabon'nun (XI.1.3) Tauros'un içinde **Kappadokialıların** bir kısmının ikamet ettiğini söylediği halk muhtemelen Tauros yakınındaki Kappadokia'da (ayrıca bk. Strb. XIV.5.1) ikamet eden halktır. Herodotos'a (I. 72; V. 49) göre, Yunanlılar Kappadokialılara "Syrialı" derler. Strabon (XII.3.9) ise, Herodotos'un (I. 6) ifadesine karşılık şöyle bir açıklama getirir: "*Herodotos'un Syrialılardan kastı Kappadokialılardır. Taurosların öbür tarafındakilere*

⁵⁰ Bu bölge ve halkına Strabon kitabının 13. bölümünde detaylı değinir. Bk. Strab. XI.13.1-11.

⁵¹ Perslerle akraba olan Medler'in Asur egemenliğine karşı ayaklanan ilk Asya halkı olduğu bilinir (Howatson, 2013: 590).

⁵² Grek literatüründe genellikle Medler terimiyle Perslere atıf yapılır. Örneğin Herodotos (V. 9; VI. 62-64) Medlerin ulusal giyimlerinden söz ederek bu halkın bir nevi Persler gibi kuşandıklarından bahsetmiştir.

⁵³ Doğuda Armenia, batıda Galatia ve Lykaonia, kuzeyde Pontos ve güneyde Kilikia ile sınırlandırılmış bölgedir. Ayrıca bk. Strab. XII.1.1.

⁵⁴ Arslan'a (2007: 12-13) göre bütün Hellenistik krallıklar gibi Mithradates Krallığı da kendisini belli bir bölgenin coğrafyası ile sınırlandırmamıştır. Hatta krallık I. Mithradates zamanında başlangıçta Pontos'da değil de onun batısında kurulmuş olduğundan ötürü kendisine Pontos değil, "Kappadokia Pontos'u/ Kappadokia Pontika" veya "Eukseinos çevresindeki Kappadokia" gibi isimler verilmiştir. VI. Mithradates bile MÖ 86/85 olaylarında kayıtlarda "Pontos Kralı" diye değil "Kappadokia Kralı" olarak geçmiştir. Ayrıca bk. Tezcan, 2012: 86, 91.

“Syrialılar” dendiği halde, bugün dahi bunlara “Leukosyrialılar” yani “Beyaz Syrialılar” denmektedir. Tauros’un bu taraftakilerle kıyaslanacak olursa, öbür taraftakilerin tenleri daha esmerdir; hâlbuki bu taraftakiler öyle değildir, bu nedenle “beyaz” unvanını almışlardır.” Kappadokialıların etnik karakterlerine bakılacak olursa acaba onlar İranlılar mı, Sami ailesinden mi yoksa Anadolu lular mı hususunda şüpheli yaklaşıldığı gibi inançları ve dinleri ise beraberinde güçlü bir tartışmayı getirir. Nitekim Strabon (XII.2.6) Kataonia⁵⁵ Ovasında Dastarkon adlı tahkim edilmiş bir kalede Kataonia Apollonu’nun bir tapınağı olduğundan söz ederken, Kappadokialıların da bu tapınağı kendilerinininkine örnek aldıkları için tapınağın bütün Kappadokia’da itibar gördüğünden bahseder.

Kilikialılara gelince, Skylaks’a (*periplus* 102, 104) göre, Pamphylia’dan⁵⁶ sonra Kilikia halkı, Kilikia’dan sonra ise Syria halkı gelmektedir. Homeros (*Il.*6.397, 415) ve Strabon’un (XIII.1.7, 49, 60; XIV.4.1; XIV.5.21, 23)’teki ifadesine göre Kilikia Bölgesi’nde oturan Kilikia halkı haricinde bir de Troia Savaşları sırasında Priamos’un yardımına gelmiş ve Troas Bölgesi’nde yerleşmiş olan Kilikialılar vardır.⁵⁷ Ancak buradaki asıl söz konusu olan halk kuzeyinde Tauros Dağları, güneyinde Doğu Akdeniz, batısında Pamphylia ve doğusunda Syria ile sınırlanmış bölgede ikamet eden özellikle de Strabon’un (XII.1.1) dağlık Kilikia (Kilikia Trakheia) diye ifade ettiği bölgedeki halklardır. Antik Çağ’da Kilikialıların korsanlıktan büyük zevk aldıkları (Diog. *Laert.* IX.83), dolayısıyla Kilikialı isminin aynı zamanda korsancılığı⁵⁸ çağrıştırdığı (App. *Mithr.* 92-93) bilinir. Strabon’un Tauros’un genişliği içinde yer aldığını söylediği son halk Pisidialılar ise, yine Strabon’un (XII.7.1-3; XIV.5.23) deyimiyle çoğunluğunun Taurosların tepesinde ve iç kısımlarda yaşadığı halklardır. Fakat bazıları da Pamphylia kentleri olan Side ve Aspendos’un üst tarafında, zeytin ağaçlarıyla dolu tepelerde otururlar. **Pisidialıların** en önemlileri ise Selgelilerdir⁵⁹. Dağlarda yaşayan Pisidialılardan geri kalanların hepsi, Kilikialılar gibi, tiranlar tarafından yönetilen ayrı kabilelere bölünmüşlerdir ve korsanlık yaparlar.

⁵⁵ Kappadokia’nın güneyinde Amanos ve Anti-Tauros Dağlarıyla çevrilmiş geniş bir yayla, Kappadokia’nın ayrıca on valiliğinden biri.

⁵⁶ Küçük Asia’nın güneyinde Lykia ve Kilikia arasında kalan bölgedir.

⁵⁷ Bu halkların bilici Mopsos’un önderliğinde yerleştikleri yeni bölgeye Kilikia adını verdikleri bilinir (Howatson, 2013: 480).

⁵⁸ Öyle ki, MÖ 102/101 yıllarında Romalıların, komutanları Marcus Antonius’u Kilikia Trakheia (Dağlık Kilikia), Pamphylia ve Doğu Lykia sahillerinde konuşlanan korsanlara karşı savaşmak üzere gönderildiği, Antonius’un da deniz ve kara savaşlarında korsanları yendikten sonra Kilikia’yı bir Roma eyaleti haline getirdiği bilinir (Arslan, 2007: 94). Roma bu eyaleti her ne kadar *provincia Cilicia* (Kilikia Eyaleti) olarak adlandırmışsa da MÖ 102’de Kilikia Bölgesi’nde hiçbir toprak parçasına sahip değildi. Çünkü o sıralar Kilikia Trakheia korsanların ve yerel yöneticilerin; Kilikia Pedias (Ovalık Kilikia) ise, Seleukos krallarının kontrolü altındaydı. Romalıların bu ismi verdikleri eyalet esas itibarıyla Pamphylia Bölgesi’nin sahil kısımlarından ibaretti. Antonius’un bu güney sahillerindeki korsancılığı ortadan kaldırması için aslında daha fazla seferlere ihtiyacı vardı. Nitekim eyaleti terk eder etmez arkasından korsanlık faaliyetleri giderek arttı. Öyle ki birkaç sene sonra bu korsanlar Antonius’un kızını kaçırarak kadar büyük teşebbüslere kalkıştılar (bk. Arslan, 2007: 94-95, dn. 422). Daha sonraları bölgeyi korsanlardan ancak MÖ 67’de Pompeius Magnus temizleyebildi (Howatson, 2013: 480).

⁵⁹ Selge kenti ve halkı üzerine detaylı bilgi için bk. Strabon XII.7.3.

(1.5-6) Strabon, Avrupa'dan Asia'ya doğru gidilirken, bu coğrafyada kuzey bölgesinin, bu iki bölmenin ilki olması sebebiyle anlatısına bu kuzey bölgesinden başlamak istediğine değinir. Ona göre (XI.1.5), bu iki bölmenin ilki⁶⁰, Avrupa ve Asia'nın sınırı olduğu farz edilen **Tanais** ve çevresidir.⁶¹ Nitekim Strabon burada bizlere kısaca Tanais'in çevresini tasvir eder. Ona göre bu kısım bir yarımadaı oluşturur, çünkü batı tarafından Bosporus'a ve diğer taraftan Kolkhis'e doğru son bulan Eukseinos kıyısına kadar Tanais Nehri ve Maiotis (Azak Denizi) ile çevrilidir. Kuzeyden Kaspia Denizi ağzına dek **Okeanos**⁶² ile doğudan Kyros (Kura) ve Arakses (Aras) nehirlerinin döküldüğü Armenia ve Albania bölgeleri arasındaki sınıra dek yine aynı deniz ile, güneyden ise Kyros'un dışından ta ki Kolkhis'e kadar çevrilidir. Strabon'un burada sözünü ettiği Maiotis, Antik Çağ'da (özellikle de Roma dönemi) denizden ziyade daha çok göl ya da bataklık "*palus, stagna*" olarak tabir edilirdi. Herodotos'a (IV.86) göre Palus Maiotis'e, Pontos Eukseinos'un babası diye ad takmışlardır. Polybios'a (IV.41.13) göre buranın derinliği beş ila yedi kulaç arasında değişmektedir. Dolayısıyla burada büyük gemiler kılavuz olmadan uzun yolculuk yapamazlar. Plinius (*nat.* IV.12.78) ise bu gölün çevresini 1406 *mil* (yak. 2.080 km) bazılarının ifadesine göre de 1125 *mil* (1665 km) olarak verirken, Arrianus (*periplus*, XIX.3) da bunun 9.000 *stadia* (yak. 1165 km) olduğu söylencesini bildirir. Arrianus ve Plinius muhtemelen bu bilgiyi, aynı rakamı veren Strabon'dan (bk. II.5.23) almışlardır. Polybios (IV.39.1) ise bu mesafeyi 8.000 *stadia* (yak. 1480 km) olarak gösterir. Ammianus (XXII.8.30) bu gölün bolca kanallarından büyük su kütlelerinin geçerek Pontos'un içine döküldüğünden bahseder. Ammianus ayrıca (XXII.8.11) enine boyuna yayılan Pontos Eukseinos'un, güneşin doğu okyanusundan doğduğu yerde yani Maiotis'in bataklıklarıyla sona erdiğini söyler. Ancak Ammianus burada Maeotis'i, güneşin doğu okyanusundan doğduğu yer olarak tanımlayıp Pontos Eukseinos'un kuzeyinde demesi gerekirken doğusunda konuşlandırmış olması da tuhaf karşılanır (Akdoğan, 2014: 57-58).

Strabon bu kısımda (XI. 1. 5) sözünü ettiği **Kyros**⁶³ ve Arakses nehirleri hakkında Kyros Nehri'nin Iberia⁶⁴ ve Albania⁶⁵; Arakses Nehri'nin ise Armenia Bölgesi üzerinden aktığını belirtir. Bugün Kura Nehri (Gür. Mtkvari) olarak bilinen Kyros Nehri'ne, Strabon kitabının üçüncü

⁶⁰ Günümüzde Rusya, Gürcistan ve Azerbaycan topraklarını kapsayan bölgeler (Pothecary, 2024: 574).

⁶¹ İkinci kısım ise, birinci kısmın bittiği yerde Kaspia Denizi'nden başlamaktadır (Strb. XI.1.7; XI.6.1).

⁶² Strabon bu ifadeyi deniz dışında kalan büyük su kütlesi ya da kara parçası olan yerler için kullanmıştır. Bu manada Okeanos'un (*Ωκεανος*) anlamları için bk. Liddell ve Scott, 1996: 905. Pothecary'e (2024: 574, dn. 3; 591, dn.1) göre de Strabon Kaspia Denizi'nden bir giriş olarak, Pontos Eukseinos'un çok kuzeyinde olmayan bir *okeanos* hayal eder. Yani Kaspia Denizi'nin hemen kuzeyinde dış okyanusun yer aldığına ve Kaspia'nın kuzey ucunda, dış okyanusun bir körfez oluşturmak üzere içine girdiği bir ağzı olduğuna inanır.

⁶³ Bu nehir Albania'nın kuzey ve batı bölümlerini yani bölgenin Armenia ve Iberia ile olan sınırını teşkil eder.

⁶⁴ Bugünkü Gürcistan'ın doğu kısımlarını içine alan bölge. Strabon bu bölgeye XI. kitabın 3. bölümünde detaylı değinir. Bk. Yorum 3.1-6.

⁶⁵ Kaukasus Dağlarının güneye bakan yamaçlarından ve Kaspia Denizi kıyısı boyunca aşağıya doğru uzanan topraklara verilen ad. Bugünkü Azerbaycan ve Dağıstan'ın tamamı ile Ermenistan, Gürcistan, kısmen İran ve Çeçenistan topraklarının yarısını kapsayan bölge. Azeri dilinde Şirvan Bölgesi (bk. Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016). Strabon bu bölgeye XI. kitabının 4. bölümünde detaylı değinir. Bk. Yorum 4.1-8.

bölümünde (bk. Yorum 3.2) daha detaylı değinildiğinden bu nehir sırası geldiğinde yorumlanacaktır. **Araks** Nehri'ne gelince, kendisinden Armenia'nın en geniş nehri olarak söz edilir (Mela, *chorog.* III.40; Plin. *nat.* VI.26; Ptol. *geog.* V.12.3). Nehir günümüzde ise Aras Nehri olarak tanınmaktadır. Nehrin Armenia'nın geniş topraklarından geçerek Kaspia Denizi'ne döküldüğü bilinir⁶⁶ (Brentjes ve Treidler, 2002: 961).

Strabon bu kısımda Tanais'in çevresinin batıdan, kuzeyden ve doğudan nerelerle çevrili olduğunu anlattıktan sonra buranın güneyden ise Kyros Nehri dışından Kolkhis'e kadar çevrili olduğuna değinir. Kolkhis'ten söz eden Strabon burası hakkında Albanialılar ve Iberialıların *teritoriumu* vasıtasıyla denizden denize 3.000 *stadia* olduğunu ve bu sebepten ötürü de bir boğaz (*isthmos*) olarak düşünüldüğü⁶⁷ bilgisini verir. Bunun yanında bu boğazı Kleitarkhos'un⁶⁸ mesafe olarak daralttığı kadar çok daraltan yazarları ise bahsetmeye gerek duymadığının altını çizer. Hatta böyle kanıtsal şeyler üzerine rastgele konuşanlara da güvenilemeyeceği düşüncesini söyleyerek onları eleştirir.⁶⁹ Strabon'da bahsi geçen **Kolkhis**⁷⁰ bölgesinin güneyinde Armenia, kuzeyinde

⁶⁶ Herodotos (VI.84.2) ve Ksenophon (*Anab.* IV.6.4) gibi bazı antik yazarların bundan Phasis olarak bahsettiği yerlerde esasen Arakses'i kastetdiklerini düşünen bazı modern bilim adamlarının değerlendirmesi için bk. Lordkipanidze, 2000: 18.

⁶⁷ Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated)'e (2016) göre, Strabon'un tasvirine bakılacak olursa Tanais Nehri ve Kaspia Denizi arasında kalan tüm bölge, Eukseinos'u Kaspia'dan ayıran ve üzerinde Kolkhis, Iberia ve Albania'nın yer aldığı bir boğaz/kıstakla ile kıtaya bağlanan bir tür yarımadaı oluşturuyordu. Ayrıca bk. Strabon'un Coğrafyası 2, 2024: 279, dn. 479. s

⁶⁸ Büyük İskender'in (MÖ 336-323) tarihçisi olarak bilinen Kleitarkhos'un MÖ IV. yy. sonları III. yy. başlarında yaşadığı, Pers tarihçisi Dinon'un oğlu olduğu bilinir. En az 12 kitabı günümüze ulaşmasa da zamanında antik yazarlarca (Diodorus, Pompeius Trogus, Curtius gibi) büyük ilgi görmüş, birkaç fragmanı da özellikle Aelianus ve Strabon tarafından kullanılmıştır (Beister, 2002b: 180; ayrıca bk. Wittenberg, 1968: 369). Strabon ondan birkaç kez alıntı yapsa da genellikle onu güvenilir bulmamıştır (VII.2.1).

⁶⁹ Burada (XI.1.5) Strabon, Poseidonios'un bu boğazı, Pelusium Boğazı'ndan Erythra'ya kadar 1500 *stadia* olarak verdiğini söyler. Ayrıca onun Pompeius ile de arkadaş olduğuna, Pompeius'un ise korsanlara karşı sefere çıkma gibi planları öncesinde Poseidonios ile müzakerede bulunduğu dair konu dışı bilgiler verir. Tarihçi ve aynı zamanda filozof olan Poseidonios'un (MÖ 135-50), Suriye'nin Apameia kentinde doğduğu, yaşantısının çoğunu Rodos'ta geçirerek burada Stoacı okulun başında bulunduğu bilinir. Uzun yıllar Atina'da felsefe eğitimi almış, Polybios tarihinin devamı niteliğindeki 52 kitaptan oluşan ve Sulla'nın diktatörlüğüne (MÖ 80) değin uzanan dönemi kapsayan, günümüze çok az parçası kalmış bir tarihi eseri vardır. Büyük hayranlık duyduğu Pompeius'un savaşlarını ise bir ek bölümde ele aldığı bilinir [zira Strabon (XI. 1.6) da buna değinmiştir]. Tüm bunların yanında seçkin bir coğrafyacı, etnograf ve gökbilimci olduğu da söylenir (Howatson, 2013: 771-772; ayrıca bk. Fornaro, 2007: 682-687).

Romalı bir komutan olan Pompeius (MÖ 106-48) ise ilk kez MÖ 83'te Sulla adına kazandığı zaferlerle ve Marius yandaşlarına karşı üstün hizmetleriyle dikkatleri üzerine çekmiş ardından Sulla'nın izniyle MÖ 81/80 lerde bir zafer alayı düzenlemiş ve burada Magnus *cognomeni* (lakap) alarak onurlandırılmıştır. Ardından *proconsul* (eyalet valisi) yetkisiyle (*imperium*) donatılarak MÖ 77'de İspanya'ya gönderilmiştir. MÖ 71'de İtalya'ya dönerek Spartacus önderliğindeki köle ayaklanmasına son vermişti. Yeterince deneyimli olmamasına rağmen MÖ 70'de *consul* olarak seçilmişti. Bundan sonra bir eyalet valiliği görevi almış fakat MÖ 67'de *Lex Gabinia* ile (Gabinus Yasası) benzersiz yetkilerle donatılarak Akdeniz'i korsanlardan temizlemekle görevlendirilmişti. Ertesi yıl *Lex Manilia* ile (Manilius Yasası) Pontos kralı Mithridates'e karşı Roma orduları komutanlığına atanmıştı (zira Strabon (XI.1.6) da Mithridates'e ve Kaspia Denizi'ne kadarki halklara karşı harekete geçme niyetinde olduğundan bahsetmiştir). Mithridates'i yenmesinin ardından Bithynia, Pontos, Suriye'yi birer Roma eyaleti yaparak Doğu'da Roma'nın kuracağı yeni düzenin temelini atmıştı. MÖ 60'da Caesar ve Crassus ile birlikte "Birinci Triumvirlik" adı verilen yakın bir üçlü ittifak kurmuştu Bu sırada Caesar'ın kızı Iulia ile evlenmiş, MÖ 55'te Crassus ile tekrar *consul* seçilmişti. MÖ 49'da başlayan iç savaşta Caesar ile zıt düşerek mücadele vermiş ve Pharsalos'daki yenilgisinin ardından Mısır'da vefat etmişti (Howatson, 2013: 765-766; Potheary, 2024: 574, dn. 4).

⁷⁰ Bugünkü Gürcistan'ın batı kısımlarını içine alan bölgedir. Bu bölgenin değerlendirmesine kitabın 2. bölüm 17. kısmında daha detaylı yer verilecektir.

Skythia, batısında Pontos Eukseinos, doğusunda ise Iberia ve Albania yer almaktaydı (Strab. XI.2.14-15; 3.2; XII.3.17-18; Plin. *nat.* VI.15.39). Kolkhis Bölgesi'nin ünü Argonautlar⁷¹ (Argo Gemicileri) ve Altın Post Efsanesi ile artmıştır.. Bölgeyi tanıma çabası içinde buraya gelen eski Helen gezginler hatta Helen ve Romalı yazarlar Kolkhis'e ilişkin mitolojik ve tarihsel anlatımlara değinmeden geçememişlerdir. Strabon (XI.7.3) ve Plinius'a (*nat.* IV.19.52; VI.12.30; 15.40) göre, Kolkhis Bölgesi'nden başlayan, Iberia üzerinden Kaspia Denizi'ne (Hazar) ve oradan da India'ya (Hindistan) kadar uzanan önemli bir ticaret yolu bulunmaktadır. Bu bölge, Pontos Kralı Mithridates VI Eupator'un MÖ 63 yılındaki intihar olayından sonra ilkin dolaylı olarak sonrasında ise doğrudan Roma kontrolüne geçmiştir. Ancak bölge, yörede ikamet eden yerli kavimler tarafından da MS I. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli şekillerde saldırıya uğramıştır (Arslan, 2005: 75-76).

(1.7) Strabon burada dört kısma ayırdığı Asia'nın kalan üç kısmından kısaca bahsetmektedir. Bu kısımlar için tekrar bk. dn. 30. Strabon ilerleyen bölümlerde bu kısımlara sırasıyla değindiği için değerlendirmeleri de sırası geldikçe yapılacaktır.

XI.2.1-19 Maeotis Gölü'nden Kolkhis'e Pontos Euxeinos Kıyıları

Strabon bu bölümde, Asia kısımlarının yukarıda verdiği şekliyle sıralandığını söylemesinin ardından kuzeye ve *Okeanos*'a doğru uzanan bölgelerde sırasıyla ikamet eden etnik gruplara ilişkin bilgiler vermektedir.

(2.1) Strabon'un bu kısımda Skyth göçebeleri ve arabacılar olarak bahsettiği halklar muhtemelen **İskitler** (Skythes) ve onların soylarından gelen ya da onlarla aynı özelliklere sahip Skythia⁷² Bölgesi halklarıdır. Ancak burada bilhassa vagon sahipleri/ arabacılar olarak değindiği de büyük ihtimalle göçebe toplum olduğu bilinen İskitlerin bir koludur⁷³. Zira Herodotos (IV. 46; 69) Skyth göçebelerini öküz çeken vagonlarda yaşayan insanlar olarak tasvir eder. Ksenophon *Anabasis* adlı eserinde (bk. IV.7.18) bu halktan, şöyle bahseder: “*Hellenler bu ülkeden çıkınca dörtyüz ayak eninde olan Harposos (Yukarı Çoruh) ırmağının kıyısına vardılar. Sonra Skythes halkı ülkesine girerek ovada dört konakta yirmi fersenk (fersah, =30 stadia) aşarak köylere vardılar ve burada üç gün kalarak erzak sağladılar*”. Skylaks'a (*periplus*, 68) göre İskitler (Skythes), Thrakia'dan (Trakya)

⁷¹ Bu efsanenin (Argo Gemisi, Argonautlar ve Altın Post) geçtiği antik kaynaklar için bk. Homeros (*Il.* VII.467-468; *Ody.* IX.31; X.136-139; XI.256-259; XII.36, 72, XIII.59-72), Hesiodos (*theog.* 992-1002), Apollodorus (I.9.25), Euripides (*Med.* 1, 446, 1323, 1361), Herodotos (I.2-3; IV.145,179,193; VII.197), Apollonios Rhodios (*Argon.* I.228-232, 709, 1055; II.97; III.578; IV.338, 509, 595, 1074, 1220, 1364, 1500), Strabon (I.1.10, 3.2, 38-40; V.1.9; XI.2.18-19; XI.4.8; XII.4.3), Ovidius (*Met.* VI.682-721, VII.1; *pont.* 12), Plinius (*nat.* II.71, III.22, IV.23, IX.47, XIII.39).

⁷² Skythia, antik kaynaklarda MÖ VIII-MS II. yy.'lar arasında Skyth halkının yaşadığı, bugünkü Avrasya topraklarına verilen bir ad olup, sınırları ise dönemselsel değişime göstermiş, Kuzey Avrupa'nın doğu yarısı ile Batı ve Orta Asya'yı kapsayan bir bölgeydi (Öztürk, 2012: 843).

⁷³ Ammianus (XXII.8.42) Skythia Bölgesi halklarının genel özelliklerinden bahsederken eşyalarını ağaç kabuklarına sarıp arabalara koyduklarından ve gitmek istedikleri bir yer olunca da arabalarını o yere döndürüp sorunsuzca ikamet yerlerini değiştirdiklerinden bahseder.

başlayıp Taurika'nın⁷⁴ (Kırım Yarımadası) yukarılarında kalan bölge ile Maiotis Gölü'nün sol yanına dek uzanan yerleri iskân eder⁷⁵. Buna izafeten Arrianus (*periplus*, XXIV. 1-6) Karadeniz'in sol yakasına doğru yelken açılınca görülen tüm Hellen kentlerinin Skythia topraklarında kurulu koloniler olduğundan bahseder. Ammianus (XXII.8.42) da aynı şekilde, Pontos Eukseinos'un kuzey batı kısımlarından bahsederken sınırsız olduğu düşünülen bu geniş topraklara yayılmış sayısız Skythia halklarının varlığından ve de bunların nasıl bir göçebe toplum olduğundan söz eder. Örneğin Ammianus (XXII.8.2), bu halkların küçük bir kısmı meyvelerle beslenir, diğer tümü ise ne sapan ne de tohum ekmek bilmeksizin çöl çoraklığında tembelce dolaşıp durduklarını belirtir. Ammianus eserinin devamında bu halkların vahşi hayvanların donmuş etleriyle beslendiklerini sevdikleri şeyleri, barınaklarını hatta değersiz gördükleri eşyalarını bile ağaç kabuklarıyla sararak arabalara koyduklarını ve beğendikleri bir yer olunca da arabalarını⁷⁶ o yere döndürüp götördüklerini, böylece sorunsuz bir şekilde oturdukları yeri değiştirirlerini ifade etmektedir.

Murzin (2005: 33), ön İskitlerin ikinci bir dalgası olarak görülen ve farklı kökendeki göçebeleri içinde barındıran İskitlerin, MÖ VII. yy.'da Doğu Avrasya'da şekillenmiş bir kültürü beraberinde getirirken bu süreçte etnik bir gruptan ziyade daha politik bir grup olarak tarih sahnesine çıktıklarını belirtmiştir. Dönmez'e (2002: 43) göre, MÖ VIII. yy.'da Karadeniz'in kuzeyindeki steplere yani Kimmerlerin ülkesine de ayak basan İskitler, bir kısım Kimmerliyi kendi içine almış, kısmen de mevcut Kimmerli ile bütünleşerek kendilerini yönetici zümre olarak kabul ettirmişlerdir⁷⁷. Zira modern tarih araştırmaları, Avrupa tarihinde MÖ VII. yy'dan MÖ V. yy.'a değin kendini gösteren üç önemli İskit Hanedanlığı'nın olduğunu, bunların haricinde MÖ IV. yy.'da da İskitlerde bireysel yöneticilerin hüküm sürdüğünü ortaya koymuştur (bk. Alekseyev, 2005: 39- vd.). Arkeolojik eserlerden biri olan antik dönemin vazoları üzerine resmedilmiş figürlerde, Hellen literatür ve mitolojisindeki İskit imajı, İskitlerin Hellenlerle olan ilişkileri anlatılırken İskit askeri taktik ve kostümlerini yansıtan "İskit Okçuları" adlı betimlemeleri de yansıma göstermiştir (bk. Ivanchik, 2005: 100-113).

⁷⁴Bu yer hakkında detaylı bilgi için bk. Saprykin, 1998: 227-248; Öztürk, 2012: 872-873. Buranın Khersonesus Taurika olarak da adlandırılması için ayrıca bk Hdt. (IV.99); Amm. Marc. (XXII.8.32).

⁷⁵ İskitlere (Skythes) ait en eski bilgilerin Assyria (Asur) belgelerinde 670'li yıllara ait olduğu ve buna göre İskit yayılmasının başlangıç yerinin Transkaukasus ve Asia Minor (Küçük Asia) olduğu söylenir. Onların merkezlerinin (Asur belgelerinde Ishkuz Krallığı olarak geçer) ise Hypanis'in (Kuban Nehri) düzlükleri ile kuzey Kaukasus'un dağ eteği tepeleri olduğu bilinir (Dönmez, 2002: 42-43; Murzin, 2005: 34). Hatta Kryzhitskiy'in (2005: 132) ifadelerinden anlaşılacağı üzere Pontos Eukseinos'un kuzey doğusu Olbia (Borysthenes) kenti üzerinde dahi bir İskit hamiliği söz konusuydu (bu konuda daha detaylı bilgi için bk. Braund ve Kryzhitskiy (Eds.), 2007). Bunun yanında İskitler'in en az Olbia kadar Tyras, Kerkinitis, Khersonese, Theodasia ve Nymhaium kıyı kentlerinde hatta Bosporus'ta bile koloniler kurarak ticarete bulundukları bir gerçektir (Minns, 1913: 436-562). İskitler ve yaşadıkları bölgeler hakkında ayrıca bk. Memiş, 1987; Durmuş, 1993; Tellioglu, 2007: 25-34.

⁷⁶ İskitlerin vagon/arabaları hakkında detaylı bilgi için bk. Minns, 1913: 50-51.

⁷⁷ Dönmez'in buradaki (2002: 43) bir diğer ifadesine göre, üretime dayalı bir ekonomisi bulunmayan İskitler çevre bölgelere ve özellikle Ön Asya'nın zengin ülkelerine yayılma ve saldırma eğilimi göstermişlerdir. Çünkü hareket halinde olan ve yağma ile geçinen göçebe ve savaşçı toplumlar için daima yeni bir hedef, yaşamlarını sürdürebilmek için yeni ganimetler ve yağmalar gerekmektedir. Hal böyleyken, İskitlerin Ön Asya'ya akınlarının temelinde bölgedeki yerleşik toplumlardan kazanç ve çıkar elde etme isteğinin yattığı görülmektedir.

Strabon’a göre İskitlerin (Skythes) daha da iç kısımlarında **Sarmatlar** ikamet eder hatta ona göre bunlar da birer Skyth yani İskit kökenli halklardır. MÖ V. yy’dan itibaren Helen yazarlarınca bahsi geçen bu halkların bugünkü Ural Dağları ile Don Nehri arasındaki steplerde yayıldıkları ve Doğu İran dili konuştukları, hatta ağır süvarili atlarıyla sürekli doğudan batıya doğru göç ettikleri bilinir (Dan, 2017: 99). MÖ III. yy.’dan itibaren de savaşçıl yönlerinin ortaya çıkarak İskitlerin *territorium*’unu işgal ettikleri hatta Bosporus’daki kentlerden vergi bile talep ettikleri, zamanla da Hypanis (Kuban) ve Kaukasus’ta⁷⁸ (Kafkaslar) hatta batı yönünde Istros’a (Danube) kadar yayıldıkları belirtilir (Dan, 2017: 100-101). MÖ III. yüzyıl başlarında Güney Ural Bölgesi’nden hareket ederek Tanais (Don) Irmağı’nın doğu kıyılarına kadar gelen bu halk, bu yüzyılın sonlarına doğru ırmağın batı yakasına geçmiş (Rostovtzeff, 1941: 596), MÖ II. yüzyılın başlarında ise İskit coğrafyasında egemenliği ele geçirip Sarmat dönemini başlatmışlardır (Melyukova, 2003: 161)⁷⁹. Antik kaynaklarda bu halk, Sauromates/Sauromatae ya da Sarmates/Sarmatae hatta Syrmatai olarak da geçmektedir⁸⁰. Herodotos’a (IV.21) göre, Tanais’i aşınca artık Skythia değil ilk ulus Sarmatlar gelir (ayrıca bk. Skylaks, *periplus*, 68, 70). Yine Herodotos (IV.57), Skythler (İskitler) ile Sarmatlar arasındaki sınırın Tanais olduğunu da belirtir. Herodotos bu halkın Maeotis Körfezi’nin ucundan kuzeye doğru on beş günlük yol boyunca uzandığını ayrıca onların bu ülkesinin yeşillik ve ağaçlık bakımından yoksun olduğunu da yazar.⁸¹ Kökenlerine gelince, Herodotos (IV.110-117)⁸² Sarmatlar’ın soylarını, zamanında Amazon ve Skythler arasında geçen ilişkiye borçlu olduklarını dile getirir.⁸³ Ammianus’a (XXII.8.29) göre, Tanais’in öte tarafı yani doğusunda Sarmat halkının bir uzantı bölgesi vardır (ayrıca bk. Talbert, 2000: map 84) bunun haricinde Koraks Nehri’nin⁸⁴ içine alarak Eukseinos seviyesinde dışarı atan kıyıyla bağlantılı yerlerde [Kaukasus Bölgesi’nin kıyı kesimleri] de başka bir Sarmat halkı yayılır. Ancak Ammianus bunların birbirleriyle bağlantıları hususunda bilgi vermez. Strabon kitabın bu bölümünde (XI.2.1) Tanais’in doğusunda göstermiş olduğu Sarmatları (bk. Harita 2, ayrıca bk. Radt, 2008: Karte 13) başka bir kitabında (VII.3.17)

⁷⁸ Kaukasus’a bu bölümün 15. kısmında detaylı değinilecektir.

⁷⁹ Emir’e (2014: 16, 57) göre, bu tarihten itibaren Karadeniz’in kuzey kesimleri “İskitya Coğrafyası” yerine “Büyük Sarmatya” olarak anılmaya başlanmış ve Pontos / Pontus tabiri neredeyse hiç kullanılmaz olmuştur.

⁸⁰ Bu hususta yorum ve değerlendirme için bk. Durmuş, 2012: 58-61.

⁸¹ Emir (2014: 56-57), MÖ VI.-IV. yüzyılları arasında Ra (İdil) ile Tanais ırmakları arasında yaşayan “Sauromat’lar” ile MÖ III. yüzyıldaki “Sarmatlar” arasında antik kaynakların aksine doğrudan doğruya bir ilişki bulunmadığını söyler. Zira Sarmatların ilk çekirdek gurubunun Güney Uralların eteklerinde ortaya çıktığını ve burada yaşayan Sarmatların bir kısmının Sauromatların topraklarına inerek bu halkları hâkimiyet altına aldıklarını ifade eder.

⁸² Herodotos bu kısımda, Amazonların, Sarmatlarca gemiler aracılığıyla kaçırılırken Amazonlar’ın güçlü gelip dümenin başına geçerek Skythia (İskitya) topraklarına varmalarını ve onlarla ilişkiye girdiklerini anlatır. Bu hikâye üzerine daha detaylı bilgi için ayrıca bk. Akdoğan, 2014: 76.

⁸³ Bu hususta daha detaylı bilgi için bk. Durmuş, 2012: 65-69.

⁸⁴ Bu nehir Dioskurias kenti yakınlarından Pontos’a dökülür (Ptol. *geogr.* V.10.1; ayrıca bk. Talbert, 2000: map 87). Den Boeft (1995:122), Plinius’tan (*nat.* VI.5.15) yola çıkarak Ammianus’un burada muhtemelen Koraxoi kabilesinden bahsetmiş olabileceği yönünde yorum yapar. Çünkü Skylaks’a göre (*periplus*, 76), bu kıyılardaki Akhai ve Heniokhoi halkından sonra Koraxoi halkı gelir. Koraxoi halkı için ayrıca bk. Danoff, 1962: 1019.

Tanais'in batı kıyılarına da yerleştirilerek burada dağılan Lazyges⁸⁵ Sarmatları ve Roxolani⁸⁶ gibi Sarmat kabilesi halklarından söz eder⁸⁷. Bu durum Sarmatların aslında bu bölgeye değin yayıldıklarının bir göstergesidir.⁸⁸

Strabon (XI.2.1), güneye yani Kaukasus Dağları'na dek uzanan yerlerde **Aorsoi** ve **Sirakoi** halkı varlığından söz ederken bunların bazılarının göçebe, bazılarının da çadırdaki yaşayanlar ve de çiftçiler olduklarını belirtir. Yine Strabon'a (XI.5.8) göre, Aorsoi halkı Sirakoi halkından daha kuzeyde olup (bk. Harita 2; Radt, 2008: Karte 13), her iki halk⁸⁹ da kendilerinden daha yukarıda bulunan halklardan sürgün olmuşlardır. Strabon (XI.2.1) bu halklara yakın mesafede olan Maiotis Gölü civarında da **Maiotai**⁹⁰ halkının yaşadığından bahseder (ayrıca bk. Hdt. IV.123; Strab. XI.2.4,11; Plin. *nat.* IV.12.88). Bu halkın, yakınlarında bulunan Tanais ile ticaret içinde olduğu, bir dönem Bosporos Krallığı'na⁹¹ vergi vermek zorunda kaldıkları bilinir (Ksen. *Mem.* II,1,10; Polyai., *Strat.* VIII,55).

Strabon'un (XI.2.1) başka bir ifadesine göre, Bosporos'un Asia tarafı boyunca **Sindike teritoriumu** yer alır. Bu *teritorium* (bk. Talbert, 2000: map 84), Skylaks'a (*periplus*, 72) göre Maiotis Gölü'nden içremlere doğru uzanır. Maiotai halkından sonra bu *teritorium*'un halkı olan Sindoi halkı gelir. Buradaki önemli Hellen kentleri Phanagoras, Kepoi, Sindike Limanı⁹² ve Patous'dur. Plinius (*nat.* IV.12.84)'de bölgenin "Skythia Sindika'sı" olarak çağrıldığından bahseder. MÖ VI. yy.'da Hellen kolonilerinin geliştiği bu kıyılarda Sindike, yoğun tarımsal faaliyetlerin yapıldığı bir bölge olmuştur. I. Leukon (MÖ 389-349) döneminde Bosporos Krallığı'na ardından VI. Mithridathes'e

⁸⁵ Bir Sarmat kabilesi olarak düşünülen (Tac. *Hist.* III.5.2; Strab. VII.3.17; Plin. *nat.* IV.12.80) "Lazyges" halkının ise zamanla batıya göç ederek Danubius (Tuna) Nehri civarına yerleştikleri (Plin. *nat.* IV.12.80; Ptol. *geogr.* III.5.19) bilinir.

⁸⁶ Yine bir Sarmat kabilesi olarak düşünülen "Roxolani" halkının Borysthenes (Dnieper) ve Tanais nehirleri arasında ve Maiotis Gölü'nün kuzey kıyılarında yaşadıkları düşünülür (Strab. VII.3.17; Ptol. *geogr.* III.5.19,24-25). Ancak Plinius (*nat.* IV.12.80) bu halkı, Lazyges halkıyla beraber Danubius Nehri'nin kuzeyinde gösterir.

⁸⁷ Sarmat toplulukları için bk. Durmuş, 2012: 77-96.

⁸⁸ Sarmatların tarihi hakkında daha detaylı bilgi için bk. Rostovtzeff, 1936; Melyukova, 2003; von Bredow, 2008d: 998-1000.

⁸⁹ Strabon bu halklara kitabın XI.5.8. kısmında tekrar ve daha detaylı değinildiğinden ötürü sırası geldiğinde yorumlanacaktır.

⁹⁰ Kısmen Kafkasların kuzey batı yönünde Kuban Nehri'nin ortaları ve yukarılarına değin ulaştıkları, İran ve Kafkas halklarını da içinde barındırdıkları düşünülür (von Bredow, 2006a: 190).

⁹¹ Bosporos, yaklaşık olarak MÖ 480 yılında merkezi Pantikapeion olarak kurulmuş bir krallıktır. Krallık, hâkim olduğu önemli limanları ve verimli topraklarıyla Hellen tüccarların bölgeye gelmesini, böylelikle burada bir ticaret ağının gelişmesini sağladı. Böylelikle Bosporos Krallığı kısa bir süre içinde Karadeniz'in en zengin krallıklarından biri oldu. MÖ V. yüzyılın sonu ile MÖ IV. yüzyılın başında Taman Yarımadası'ndaki ve Kuban (Hypanis)'ın aşağı kesimlerindeki büyük bir coğrafyayı hâkimiyeti altına aldı. Ticaretin gelişmesi ile bölgede Theodosia, Phanagoria, Gorgippa gibi birçok önemli koloni kuruldu. MÖ 438'den itibaren Spartokides sülalesinin başa geçmesi ile Bosporos Krallığı, çağının en parlak dönemini yaşadı. Özellikle geniş bir krallık hâline gelen Bosporos, MÖ IV. yüzyılın sonunda ise merkezi Pantikapeion olan büyük bir devlet olmuştur. Bk. Emir, 2014: 45, dn. 102.

⁹² Sindike olarak da çağrılan bu liman daha sonrasında Gorgippea olarak adlandırılmış bölgenin en önemli liman kentidir (Mela, I.110; ayrıca bk. Danoff, 1962: 1045; von Bredow, 2008c: 495).

(MÖ 120-63) ve daha sonrası Roma Dönemi'nde bir defaya mahsus tekrardan Bosporos Krallığı'na bağlanmıştır (von Bredow, 2008c:495).

Strabon'a (XI.2.1) göre Sindike *teritorium*undan sonra **Akhaioi, Zygoi, Heniokhoi**, ayrıca **Kerketai** ve **Makropogones** halkları gelir. Strabon buradaki tasvirine kuzeyden güneye doğru inerek devam etmiş olsa gerekir ki kıyı kesiminin sırasıyla ilki olan Akhaioi halkından bahsetmiştir. Strabon bu halklardan Akhaioi, Zygoi, Heniokhoi ve Kerketai'a kitabının (XI.2.12)'de ayrıntılı olarak değinir⁹³. **Makropogonlar** ise, Strabon'un ifadesiyle Kerketai halkı (bk. Harita 2, ayrıca bk. Talbert, 2000: map 84) yakınlarında ikamet eden, kelime anlamıyla da "uzun sakallılar"⁹⁴ olarak tabir edilen halklardır. Bu halk mevcut antik kaynaklar içerisinde yalnızca Strabon'da (XI.II.2) geçmesine rağmen bazı modern çalışmalarda (bk. Lloyd, 1993:25 ; Radt, 2008: 240) bu halkın, Herodotos'un (II.104⁹⁵; III.94) Pontos kıyı ve kısmen iç bölge halkları arasında bahsettiği Makronlar (ayrıca bk. Ksen. *Anab.* IV.8.1-9⁹⁶; Apoll. Rhod. *Argon.* II.393)⁹⁷ ile ilişkilendirilmiştir. Ancak Strabon başka bir kitabında (XII.3.18)⁹⁸ Makronları bu yazarlarla aynı yerde verip buna karşın Makropogonları ise Pontos'un kuzeyinde göstermektedir. Bunun yanı sıra Strabon yerli kabileler özellikle de Kaukasus civarı ve diğer dağlık tepelerde yaşayanlar hakkında bilgi verirken (XI.11.8) Derbikes, Siginnoi, Tapyroi, Kaspioi (bk. Talbert, 2000: map 90) gibi halklar arasında bir de isim vermediği ancak "makrokephalos"⁹⁹/uzun-büyük kafalı" olarak tabir ettiği ve haklarında "alınlarından önde giden başlarıyla pratik ettikleri, öyle ki başlarıyla çenelerinin ta ötesinden bakındıkları söylenen...." şekliyle açıklamada bulunduğu bir halktan bahseder. Buna binaen Skylaks (*periplus*, 85-86) da "Bekheiroi halkından sonra Makrokephaloi (Büyük Kafalılar) halkı ve Psoron Limanı¹⁰⁰ ve bir de Hellen kenti olan Trapezous'un geldiğini; Makrokephaloi'dan sonra ise ahşap evlerde ikamet eden Mossynoikoi (bk. Talbert, 2000: map 87) halkının ikamet ettiğini söyleyerek Pontos'un güney doğusunda yer alan kıyı kentinden ve batıya doğru uzanan halklarından söz eder. Dolayısıyla

⁹³ Bu halkların yorumu, bölümün 12. kısmında yapılacaktır.

⁹⁴ μακρός, ὁ, ὄν (makros): uzun, büyük, geniş, kocaman (üç bitimli sıfat); ὁ πάγων (pogon): sakal anlamlarına gelir (bk. Liddell and Scott, 1996: 485, 713).

⁹⁵ Herodotos'un buradaki ifadesine göre Makronlar ayrıca sünnet olan halklar arasında olup bu geleneği de Kolkhis halkından öğrenmişlerdir.

⁹⁶ Ksenophon'un buradaki ifadesine göre Hellenler bu Makronlar'ın dağlık ülkesinden onlarla anlaşma yapma zorunda kalmışlar, Makronlar bunun üzerine kendi sahaları boyunca onlara rehberlik ederek onları Kolkhislilerin hududuna kadar götürmüşlerdir.

⁹⁷ Apollonius'un buradaki ifadesine göre Philyres halkı Makronların üzerinde yer alır. Ammianus'un (XXII.8.21) "haklarında pek bir şey bilmediğimiz" şeklinde ifade ettiği Philyres halkı üzerine Danoff'da (1962:1020), bu halkların lokalizasyonunu aynı isimli adanın kolaylaştırdığını, bu adanın da bugünkü Zefire Burnu'nun batısında yer aldığı şeklinde açıklar. Muhtemelen bu burun da, Arrianus'da (*periplus*, XVI.4) geçen Tripolis'den (Tirebolu) önce yer alan ve aralarında 90 stadia mesafe bulunan Zephyrion Burnu'dur (Ulu Burnu/Çam Burnu) (bk. Akdoğan, 2014: 81).

⁹⁸ Strabon'un buradaki ifadesine göre, Sannoi halkına önceleri Makronlar denilirdi. Bunlar daha çok Pharnakeia (Giresun) ve Trapezous'un (Trabzon) üst tarafında ve de Küçük Armenia'ya kadar uzanan alanlarda ikamet ederlerdi.

⁹⁹ μακρός, ὁ, ὄν (makros): uzun, büyük, geniş, kocaman (üç bitimli sıfat); ἡ κεφαλή (kephale): baş, kafa anlamlarına gelir (Liddell and Scott, 1996: 430, 485).

¹⁰⁰ Diğer adlarıyla Hyssos/Sousarmia/Sousourmena; bugünkü Araklıçarşısı (bk. Talbert, 2000: 1235).

kuzeyden başlayan Makropogon halkı tabiri ile güneye inerek doğu ve batı yönlerinde ikamet ettiği anlaşılan Makrokephaloi halklarının farklı *teritorium*larda ikamet etmiş olsalar bile tipik çene ve kafa yapılarının büyük/uzun olmaları ve kısmen coğrafi özelliklerinden (dağlık bölgelerde yaşıyor olmaları) dolayı benzer halklar olabileceği söylenebilir. Hatta Strabon'un bu halkları yerli olan kabileler ismi altında vermiş olması da aslında bu coğrafyalara yayılmış olan Skyth kökenli halklar da olabileceği düşüncesini de doğurur.

Strabon'un bu kitabında (XI.2.1,14,19) üç kez bahsettiği **Phtheirophagoi** halkı Strabon'un anlattığına göre Kolkhis Heniokhoi halkından önceki yerlerde (XI.2.1), Soanes halkı yakınlarında ve Dioskurias'a kadar gelerek kıyılarda da ikamet etmiş, adını ise pislik ve pasaklılıktan almış (XI.2.14,19) olan halklardır (bk. Harita 2; ayrıca bk. Talbert, 2000: map 87). Bu bağlamda halkın, kuzeyde Sindike *teritorium*unun bittiği yer ile güneyde Kolkhis bölgesine kadarki uzanan kıyı ve kısmen iç kesimlerde ikamet ettikleri söylenebilir. Bu ad, “çamfıstığı/koza yiyicileri” olarak bazı tercüme eserlerde geçse de, Strabon'un bu halklar üzerine pis yaşam tarzlarından bahsetmiş olmasından ötürü ‘bit/kurtçuk yiyiciler¹⁰¹’ olarak adlandırılmaları daha yakın görülmüş olsa gerekir. Arrianus (*periplus*, XVIII.2), Herodotos'un (IV.109) “çam fıstığı yiyicileri” olarak tanımladığı halkın Pityous¹⁰² ile Nitike¹⁰³ arasında yani Strabon'un da bahsettiği bu bölgede ikamet ettiklerini söyler. Söz konusu bu halk Strabon haricinde Ptolemaios (*geog.* V.8.17), Pomponius Mela (I.110) ve Plinius'da (*nat.* VI.4.14) da geçmektedir. Ptolemaios (*geog.* V.8.17) bu halkı Sarmatia coğrafyası içerisinde gösterse de (muhtemelen geniş dağ silsilesi olarak görmüş) halkın Phasis Nehri'nin doğusunda yaşadığından bahseder. Plinius ise eserinde (*nat.* VI.4.14) Saltiae olarak adlandırılan bu halka (bk. Talbert, 2000: map 87) eskiden “Phthirophagoi” dendiğine, Kharies¹⁰⁴ ile Khobos¹⁰⁵ ırmakları arasında yaşadıklarına ve yakınlarında Sannoi halkının ikamet ettiğine değinmiştir.

Strabon (XI.2.1), yukarıda verdiği tüm bu halkların ardından Kaukasus ve Moskhikos¹⁰⁶ dağlarında ikamet eden **Kolkhis Heniokh** halklarının da olduğundan bahseder. Strabon (XI.2.12) ve Pomponius Mela (I. 111), Kolkhis Bölgesi'nde ikamet eden ve bu yörenin otokton halkı olduğu düşünülen Heniokhoi (savaş arabacılar) halkının, Dioskuros'ların soyundan geldiğine dair yerel bir

¹⁰¹ *Φθειροφάγοι* (Phtheirophagoi) kelimesini sözlük bilimsel inceleyecek olursak, *φθειρ* (phtheir): pit, kurtçuk, kozalak anlamlarına gelir; *φαγός* (phagos): obur, doymayan kimse anlamına gelir. Ayrıca bu kelimenin türevleri antik kaynaklarda şu şekilde geçmektedir: *ἡ φθειρίασις* (phteiriasis): bit hastalığı, *φθειρία* (phtheiriao): bit hastalığına maruz kalıyorum; *φθειροτραγέω* (phteirotrageo): kozalak (çam)yiyorum (bk. Liddell ve Scott, 1996: 853, 860). Not: Hellenic fiiller her zaman 1. tekil şahıs çekimindedir.

¹⁰² Bugünkü Gürcistan Pitsunda/Bichvinta yerleşimi.

¹⁰³ Bugünkü Gürcistan Gagra yöresi olup kentin ismi antik dönemde değişikliğe uğrayarak sonraları Stennitike olarak da adlandırılmıştır.

¹⁰⁴ Arios olarak da bilinir. Bugün Gürcistan'ın Khobi Nehri.

¹⁰⁵ Khorsos olarak da bilinir. Bugün Gürcistan'ın Enguri Nehri.

¹⁰⁶ Bu dağlara bu bölümün 15. kısmında detaylı değinilecektir.

inanişının¹⁰⁷ olduğundan söz ederken, yine Strabon (XI.2.12) ve Aristoteles (*pol.* VIII.4) bu halkın yağmacılık ve yamyamlık yaptığına da değinirler. Hatta Plinius (*nat.* VI.5.16) Kolkhis'in Pityous kentinin, Heniokhoi halkı tarafından yağmalandığını ifade ederek daha önceki bu bilgileri doğrulamıştır. Strabon burada, bizzat Kolkhis bölgesinin dağlık yerlerinde ikamet eden Heniokhlar'dan bahsettiği için Kolkhis Heniokhları tabirini kullanmış olsa gerekir zira bu halkın kuzeyde sırasıyla Akhaioi ve Zygoi halklarıyla birlikte kıyılarda da yer aldığına (Strb. XI.2.1; XI.2.12,13) değinir. Romalı şair Publius Ovidius Naso (*pont.* IV.10. 24-25) ise, Heniokhoi halkının korsanlığından şikayet etmektedir. Tacitus ise (*Ann.*II.68) bu halkı tehlikeli olarak gördüğünü söyler. Bu halkın ayrıca Pontos'un güney doğusu Pyrtanis Nehri¹⁰⁸ yakınlarında Ankhalos adlı bir kralın himayesinde ikamet ettikleri de bilinir (Arr. *Periplus* XI.2; ayrıca bk. Arslan, 2005: 86,128, harita 1d; Talbert, 2000: map 87). Bu durum Heniokhoi halkının kuzeyde Kaukasus Dağları ve Pontos kıyı kesimlerinden başlayıp güneye doğru Kolkhis ve sınırları içerisinde farklı alanlara yayıldıklarını gösterir.

(2.2) Strabon bu kısımda Tanais Nehri (Don), nehrin kaynakları, boşaldığı yerler, geçilebilir oluşu, döküldüğü yerdeki ülkenin ve oradaki yerli halkın durumu gibi konular üzerine kısaca bilgiler verirken söz konusu nehri Nil Nehri ile de karşılaştırır.

Strabon'a (XI.2.2) göre, Tanais'in döküldüğü yerlerde ülkenin yokluğu ve kayıtsızlığından ötürü kaynağının küçük bir kısmı bilinir, hatta boşaldığı yerlerden ikisi Maiotis'in en kuzey kısmında birbirlerinden 60 *stadia*'lık bir mesafededir. Nehrin her yeri geçilebilir¹⁰⁹ olduğundan bazıları, onun kaynaklarının Kaukasus Dağları'nda olduğunu düşünür. Dolayısıyla ırmağın kaynağı antik kaynaklarda farklılık gösterir. Örneğin Arrianus (*Anab.* III.30.8) ve Herodotos'a (IV.57) göre Tanais çok uzaklarda bir gölden doğup¹¹⁰ Maeotis'e dökülür. Strabon'a (XI.2.2) göre de, Tanais büyük çoğunlukla kuzeylere doğru akar, ardından ters dönerek Maiotis'e boşalır. Hatta Strabon'un buradaki deyimiyle Mityleneli Theophanes¹¹¹ de bu bilgileri verenlerle aynı düşüncede olup, diğerleri ise onun

¹⁰⁷ Konuya ilişkin olarak ayrıca bk. App. *Mithr.* 101; Plin. *nat.* VI.5.16; Sol. *Coll. Mem.* XV.17; Amm. Marc. XXII.8.24; Lucan. *Bel. Civ.* III. 269-274; Paus. III.19.9; 24.7.

¹⁰⁸ Bugün Rize'nin Ardeşen İlçesi yakınlarında Karadeniz'e dökülen Fırtına Deresi.

¹⁰⁹ Nehir bugün bile 1.930 km uzunlukta olup nehrin 1.370 km'si geçilebilir yani gemi seferlerine elverişlidir. Bu nehir antik dönemde de Skythia'dan iç yerlere önemli bir ticaret rotası konumunda olup Pontos'un kuzey kıyısındaki Maiotis Gölü'ne akardı (Campbell, 2012: 299; ayrıca bk. von Bredow, 2009: 130).

¹¹⁰ Buna karşın Arrianus *Periplus* adlı eserinde (XIX.1), bu ırmağın Maeotis Gölü'nden doğup Pontos'a döküldüğünü yazarak birbirini tutmayan farklı bilgiler vermiştir.

¹¹¹ Pompeius'un yakın arkadaşı ve tarihçisi (Pompeius'un seferlerini kaleme almış) olan Mityleneli Theophanes'in (MÖ I. yy.), Hieroitas'ın oğlu olduğu, MÖ 67'de Pompeius'un VI. Mithridates'e karşı olan seferlerinde ona eşlik ettiği ve de Pompeius ile tanışmadan önce Mitylene'de *prytanis* (başkanlık, liderlik) olarak görevde bulunduğu bilinir. MÖ 62'de Pompeius sayesinde Roma vatandaşlığını almış, bu vesileyle de Mytilene bağımsızlığını yeniden elde etmiştir. Bundan ötürüdür ki ölümünden sonra bile *Theos Zeus eleutherios philopatris Theophanes* (Tanrısal Zeus'un Habercisi Vatansever Theophanes) olarak kutsanmış hatta MS II. yy.'da dahi ataları ve soyundan gelenlerin Roma halk yaşamında önemli bir yeri olmuştur. Pompeius üzerine olan tarihi çalışmasının tam olarak adı ve kronolojik aralığı bilinmemektedir, ancak Cicero'nun *scriptorem rerum suarum* "onun [Pompeius] tarih yazarı" şeklinde Theophanes'e atıfta bulunduğu bilinir. Coğrafi bilgileri içeren sadece yedi *fragmentum* Strabon aracılığıyla günümüze ulaşmıştır (Meister, 2009: 502-503). Strabon

Istros'un (Tuna Nehri) yüksek bölgelerinden aktığını düşünür; ancak buna dair hiçbir kanıt vermezler. Plinius (*nat.* IV.12.78), Ammianus'un (XXII.8.27) Tanais'in Kaukasus kayalıkları arasından yükseldiği söylencesine karşılık, nehrin kaynağının Ripaeus Dağları'ndan¹¹² çıktığını söylemiştir. Ancak Plinius (*nat.* VI.5.15), bu Ripaeus Dağları'nın Kaukasus'u çevrelediğine, bir tarafının Pontos Eukseinos'a ve Palus Maeotis'e¹¹³ meyilli iken diğer yanının ise Kaspus ve Hyrkanius¹¹⁴ Denizi'ne meyilli olduğuna da değinmiştir. Arrianus (*Anab.* III.30.7-8) ayrıca Herodotos'un bahsettiği Maeotis'e dökülen Tanais Nehri'nden değil de, Aristobulos'a¹¹⁵ dayanarak, yerlilerin "Iaxartes"¹¹⁶ dediği ve kaynaklarının Kaukasus Dağları'nda olduğu hatta Hyrkania Denizi'ne döküldüğü¹¹⁷ söylenilen başka bir Tanais nehrinden söz etmiştir. Muhtemelen Ammianus da bu kaynaklardan yola çıkarak belki de karıştırdığı Tanais'in Kaukasus arasından yükseldiğine dair bilgi vermiştir.

Strabon'a (XI.2.2) göre, nehrin döküldüğü yerdeki ülkenin yokluğuna göçebe olup, et ve sütle beslenen yerli halkı katlanamaz, diğer halklar ise buradaki böyle bir yaşamı zaten sürdüremezler. Göçebeler sayıca fazla olup üstelik daha güçlüdürler. Daha önce bölümün birinci kısımda bahsedildiği üzere Herodotos'a (IV.21) göre Tanais'i aşınca artık Skythia değil ilk ulus Sarmatlar geliyordu (ayrıca bk. Skylaks, *periplus*, 68, 70); yine Herodotos'a (IV.57) göre, Skythler (İskitler) ile Sarmatlar arasındaki sınır da Tanais Nehri idi. MÖ IV. yy.'dan bu yana nehrin aşağı kesimleri

eserinin XI.5.1. kısmında onun Pompeius ile sefer düzenlediğini ve de Albanioi halkı ülkesinde bulunarak bu yer hakkında birtakım bilgileri bize verdiğine değinir.

¹¹² Bugünkü Ural Dağları'nın bittiği yerdeki bir kolu olabilir. Antik Çağ'da ise kuzeydeki uzak dağların efsanevi dağ silsilesi adıdır (Strab. VII.3.1). Ammianus (XXII.8.38) bu dağların sona erdiği bölgenin başında Taurika (Kırım) Bölgesi'nin kuzey doğusu olan Skythia (İskitya) Bölgesi'ni, burada yaşayan ve nezaketleriyle bilinen Arimphaei halkını, onları batıya doğru takip eden Khronius (Pregel) Nehri ve Visula (Weichsel) Nehri'ni ve diğer halklar olan Massagetler, Halanlar, Sargetler'i gösterir. Daha detaylı bilgi ve mental harita için bk. Akdoğan, 2014: 100, Harita 1, 4, 5.

¹¹³ Bugünkü Azak Denizi.

¹¹⁴ Kaspus (Hazar) Deniz'i antik dönemde "Hyrkanius" olarak da bilinirdi. Bk. Talbert, 2000: 1350. Bu durumda Plinius, aynı anlama gelen iki denizi sanki iki farklı deniz gibi vermiştir.

¹¹⁵ Büyük İskender'in (MÖ 336-323) komutasındaki Yunanlı mimar, mühendis ve tarihçi. 316 yılın sonrası Kassandreia vatandaşı olan Aristobulos, İskender tarihi hususunda en güvenilir kaynaktır. Daima yüceltilmiş, pozitif ve insancıl İskender imgesi kullanmıştır. Daha önce Kallisthenes, Onesikritos, Kleitarkhos ve Ptolemaios tarafından yayınlanmış İskender portrelerini eleştirmiştir. 62 yılına izafeten çoğunlukla Arrianus, Strabon ve Plutarkhos'da ismen ona atfedilen *fragmanları* vardır. İskender'in medeniyet ve kültür önemi ilgi görmüştür (Beister, 2002a: 11; ayrıca bk. Wittenberg, 1968: 46).

¹¹⁶ Arslan (2005: 140, dn.128) bunu "Orksantes" olarak verir. Bu ırmak muhtemelen bugün Kazakistan'da yer alan ve Aral Denizi'ne aktığı bilinen modern Seyhun Irmağı'dır. Irmağın antik dönemde "Iaxartes" olarak çağrıldığı da bilinir (Muhammedcanov, 2009: 272; Barthold, 2001: 566.).

¹¹⁷ Ancak durum böyle olsa bile Arrianus'un bu ifadesi de yanlıştır. Çünkü ırmak günümüz Hazar değil Aral Denizi'ne dökülmektedir. Benzer bilgi Strabon'un ilerleyen kısımlarında (XI.7.4) da yer almaktadır. Ancak bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki, bir dönem nehir ve göller çok geniş hacimli olduğundan ötürü birbirlerine çok bitişik görünürdü. Dolayısıyla Kaspia Denizi'nin kuzeyden başlangıcıyla Aral Denizi o dönemlerde sanki bir bütünmüş gibi algılanmış olabilir. Her iki denizin arasında da Strabon'un deyimiyle *Okeianos* yani büyük su kütleleri var olduğundan Iaxartes Nehri'nin aslında Aral'a iken Kaspia yani Hazar'a döküldüğü ifadesi o dönemlerde iki denizin birbirine çok yakın olmasından ötürü olabilir

Benzer bir durum Plinius'da da geçmektedir. Plinius'ta (*nat.* VI.16), İskitlerin "Silys" diye çağırdığı Iaxartes Nehri'nden bahsederken, buranın Aleksandros ve askerlerince Tanais olduğu düşüncesine vurgu yapar.

civarında da Sarmat halklarının ikamet ettiği (Hdt. IV.21) bilinmektedir. Yakın döneme kadar bölgede yapılan arkeolojik kazılar Sarmatlara ait olduğu düşünülen en az 15 yerleşim yerinin varlığından söz eder (von Bredow, 2009: 130-131). Dolayısıyla nehrin kuzey kısmını göçebe olan İskit halkları işgal ederken güney kısmını ise yine göçebe bir toplum olan Sarmatların işgal ettiği görülür. Muhtemelen Strabon'un da burada bahsetmiş olduğu sayıca fazla ve güçlü olan göçebeler ile kastettiği halk bu halklardır.

(2.3) Strabon'un bahsettiği Tanais Nehri ve Maiotis Gölü üzerinde bir de aynı isimde **Tanais** şehri¹¹⁸ yer alır. Bu şehre dair en kapsamlı bilgiyi yine Strabon (VII.4.5; XI.2.3) bizlere verir. Tanais, MÖ III. yy.'da Bosporus'u elinde tutan Hellenler tarafından kurulmuş bir Millet koloni kentidir (Strab. XI.2.3; Plin. nat. VI. 30; ayrıca bk. Danoff, 1962: 1138; Böttger, 1999: 41; Arsenyeva, 2003: 1047; Roller, 2018: 633). Kent *teritoriumu* Maiotai Bölgesi sınırını da içine alacak kadar geniştir. Aynı isimdeki Tanais Nehri'nin bir kolunun sağ yamacında bir *nekropolis*¹¹⁹ keşfedilmiş, ancak Roma döneminde Sarmat nüfusunun artmasından ötürü olsa gerekir ki bu mezarlıkların yazıtlarındaki isimlerin yaklaşık yüzde kırk oranında Hellence olmadığı görülmüştür (von Bredow 2009: 131). Kent antik dönemde Hellen, Sarmat ve Maiotai ticaretçilerinin yaygın köle-post ticareti olarak kullandıkları, kıyafet, şarap ve uygar ev yaşamına ait diğer şeyleri ithal ettikleri ortak bir ticaret merkezidir (Strab. XI.2.3; ayrıca bk. Emir, 2014: 43). Zira modern zamanda Rus arkeologlarınca bu bölgede yapılan kazılar, burada Yunan dünyası ticari ürünleri ile steplerdeki ürünlerin değiş tokuşunun yapıldığını, Yunanlı tüccarların Skyth kış kamplarında mevsimsel bir ticaret sürdürdüklerini kanıtlar niteliktedir (Böttger, 1996: 41). Tanais, Bosporus Krallığı'ndan (*Regnum Bosporanum*) sürekli ayrılmaya çalışmış nihayet bunda MÖ II. yy.'ın ikinci yarısında başarılı olmuştur. Ancak VI. Mithradates döneminde (MÖ 120-63) tekrar Bosporus Krallığı hâkimiyeti altına girmiştir. MÖ 16-8 arası kentin büyük oranda etkilendiği bir işgal dönemi sırasında burada patlak veren bir durumda bölge halkının Kral I. Polemon'a (MÖ 16-8) karşı bir isyanı olmuştur (Strab. XI.2.3; ayrıca bk. Böttger, 1996: 42-43; von Bredow, 2009: 131). Kentin yeniden inşası MS I. yy.'ın sonrasında olup kent, iç yerlerdeki göçebelere karşın önemli bir Roma askeri üs haline gelmiştir (Arsenyeva, 2003: 1048). Kentin en son tarihi saptanabilir bir yazıtı 244 yılından alınabilmiş, MS 250 yılında ise kent Got ve Heruli saldırılarına kurban gitmiştir (bk. von Bredow, 2009: 131). Kentin MS V. yüzyılın ortasında ise tamamen boşaltıldığı anlaşılmaktadır (Emir, 2014: 43; ayrıca bk. Böttger, 1996: 41, 45).

Strabon'a göre (XI.2.3) ticaret merkezi olan Tanais kentine 100 *stadia*'lık bir mesafede **Alopekia** adlı bir ada bulunur (ayrıca bk. Danoff, 1962: 920). Plinius (nat. IV.12.87) ise,

¹¹⁸ Bugün Rusya'nın Nedvigovka şehrine tekabül eder (bk. Radt, 2008: 241).

¹¹⁹ Mezarlık yeri; kelime olarak "ölüler kenti" anlamına gelir. Yerleşim içi (*intramural*) ve yerleşim dışı (*ekstramural*) olarak iki tip vardır (Can, 2011: 387).

Myrmekium¹²⁰ içinde “Alopece” adlı bir adanın olduğundan söz eder. Dönemin Tanais kentinden yaklaşık 18 km uzaklıktaki bu ada, bugün Ukrayna’nın Elizavetovka kasabası yakınlarındaki arkeolojik çalışmalarda MÖ 475-280 yılları arasındaki döneme belgelenmiştir (Tokhtas’ev, 2002a: 526; ayrıca bk. Talbert, 2000: 1208).

(2.4) Strabon’a göre Tanais’ten her biri sırasıyla 800 *stadia*’lık¹²¹ bir mesafede ve içinde bol miktarda balığın olduğu *ὁ μέγας Ῥομβίτης* (megas Rhombites / Büyük Rhombites / modern Jeja) ve *ὁ ἐλάσσων Ῥομβίτης καὶ ἄκρα* (elasson Rhombites kay akra / daha küçük Rhombites ve Burnu / modern Beisug ya da Kirpil’skiy Limanı) adlı iki nehir gelir (ayrıca bk. Kiessling, 1946a: 1067-1068; Talbert, 2000: map 84; Radt, 2008: 242; von Bredow, 2008a: 578). Ammianus’a (XXII.8.29) göre de, Tanais’in diğer tarafında Sauromatai (Sarmatlar) halkının bir uzantı bölgesi olup, buralardan ise onun ifadesiyle bitmez tükenmez nehirlerden Rhombites akar. Ammianus muhtemelen bununla büyük Rhombites’i kasteder (Akdoğan, 2014: 90). Zira Strabon’a göre (XI.2.4) kıyı yolculuğunda ilk gelen yer “Büyük Rhombites” olup (yani daha kuzeyden gelen), “Küçük Rhombites” ise daha güneyde olsa gerekir ki (yani Maiotis ağzı ve kıyıya daha yakın yerde) çevresinde bizzat Maiotai¹²² halkı yaşayanları ikamet eder. Ptolemaios (*geogr.* V.8.2,14; V.9.3,26) da, “Rhombitai” adı altında iki nehrin olduğundan bahseder.

Yine Strabon’un buradaki (XI.2.4) ifadesine göre, Küçük Rhombites Nehri’nden Tyrambe’ye ve Antikeites Nehri’ne kadar 600 *stadia* mesafe vardır. Ardından Kimmerike Kasabası’na dek ise 120 *stadia*’dır. **Tyrambe**, Maiotis Gölü’nün güney kıyısında bir Bosporus köyüdür (Danoff, 192: 1046); günümüzde ise Rusya’nın Stanitsa Peresyp adlı kırsal yerine tekabül eder (Talbert, 2000: 1247; map 84; Radt, 2008: 242). Antik dönemde kentin adına izafeten halkı ise “Tyrambai” olarak bilinir (Ptol. *geogr.* V.9.17). **Antikeites** ise, antikçağda kimilerinin Hypanis¹²³ olarak adlandırdığı (Strab. XI.2.9; ayrıca bk. Radt, 2008: Karte 13) ve Tyrambe üzerinde yer alan bir nehir olup günümüzde Kuban Nehri olarak bilinmektedir (Danoff, 1962: 1038; Talbert, 2000: 1245; map 84; Radt, 2008: 243, 246; Dan, 2016: 263). Bu nehir Ptolemaios’ta (*geogr.* V.9.4) ise Attikites olarak geçmektedir. Strabon Antikeites’ten 120 *stadia* uzaklıkta **Kimmerike Kasabası**’ndan bahseder. Bu yer, Kimmerius Bosporus’un (Kerç Boğazı) girişinde yer alır (Danoff, 1962: 1042; ayrıca bk. *ibid.* 1041; 1130) muhtemelen de bir sonraki madde de (2.5) geçen Kimmerikon adlı yer ile aynıdır (Roller, 2018: 634) ya da onunla ilintilidir. Antik dönemde Kimmerike Kasabası kıyılarında

¹²⁰ Bu yere, bölümün 6. kısmında (XI.2.6) detaylı değinilecektir.

¹²¹ “Strabon’un Coğrafyası 2” adlı esere (2024: 285, dn. 490) göre bu mesafe çok fazla verilmiştir.

¹²² Bu halka bölümün 11. kısımda (XI.2.11) daha detaylı değinilecektir.

¹²³ Den Boeft ve diğerleri (1995: 122), Ammianus (XXII.8.29) Totordanes Nehri’ni Hypanis (Kuban) Nehri ile ilişkilendirir.

Klazomeniai¹²⁴ halkının gözetleme yerleri olduğu söylencesi muhtemelen buranın balıkçılık amaçlı gözlem merkezi olduğu düşüncesinden yola çıkılarak söylenmiş olabilir (Radt, 2008: 243). Zira Klazomeniai halkının bu bölgelerdeki en erken koloniciler oldukları bilinir (Plin. *nat.* VI.20).

(2.5) Kimmerikon, Strabon'un (XI.2.4) Maiotis Gölü'ne açılacak olanlar için iyi bir başlangıç yeri olarak gördüğü bir yerleşim yeridir¹²⁵. Aslında Strabon'un bir önceki maddede bahsettiği Kimmerike kasabasıyla burada bahsettiği Kimmerikon aynı yerdir. Ancak bu yer, Kimmerikus Bosporus'un antik kıyı yerleşimi olan, bugün ise Kırım'ın Opuk Dağları yamacında kırsal bir yerleşime tekabül eden diğer Kimmerikon¹²⁶ (bk. Talbert, 2000: 1246) ile karıştırılmamalıdır. Yani antik kaynaklara göre, Kimmerikus Bosporus'un kıyılarında "Europa Kimmerikon" (*Anonymi* (Arriani, ut Fertur) *Periplus Pont. Eux.*, 76-77) ve "Asia Kimmerikon/Kimmerion" (Strab. XI. 2.4-5) olarak aynı etnik adı taşıyan iki ayrı yerleşim yerinin varlığı söz konusudur (ayrıca bk. Golenko, 2007: 1057). Bunlardan biri Bosporos'un Europa yakasında (batıda, Taurika'nın (Kırım) güney kıyısında) yer alırken diğeri ise (Strabon'un bahsettiği) Bosporos'un Asia tarafında (doğuda, Akhilleion ve Patraius yakınlarında) yer almaktadır (bk. Harita 2). Strabon'un çalışmasının doğruluğu ve de kaynaklarının geçerliliğine rağmen onun buradaki Kimmerikon tasfirinde bir takım farklılıklar vardır. Strabon aynı yeri şüpheli karşılamış olsa gerekir ki, ilkin Bosporos'un Asia tarafı kıyısında Kimmerike olarak verdiği yerden bir *κώμη* (*kome*, kırsal kesim, kasaba) şeklinde bahsederken hemen akabinde (XI.2.5) sözünü ettiği Kimmerikon'dan ise *πολις* (*polis*; kent, şehir) olarak¹²⁷ bahsedip burasının zamanında bir yarımada üzerinde inşa edilmiş ve de boğazın (Kimmerikus Boğazı'nın Maiotis Gölü'ne açılan kısmını) bir ağız ve hendek yoluyla neredeyse kapatmış olduğuna değinir.¹²⁸ Bu durum her ne kadar farklı ve tartışılır olsa da Bosporos'un tarihi noktasında büyük önem arz ettiği düşünülür (bk. Golenko, 2007: 1058). Asia Kimmerikon'un her ne

¹²⁴ Klazomeniai halkı (Hdt. I.16; Strab. XIV.1.31) bugün Ege kıyısındaki İzmir-Urla yerleşim yerine tekabül eden antik dönemin Klazomenai (Hdt. I. 51, 142; II, 178; V.123; Strab. XIV.1.3, 36; Thuc. VIII.23; Skylaks, *periplus*, 98; Plin. *Nat.* II. 59. 149; Ptol. *geogr.* V.2) adlı bir Ion kenti halkıdır.

¹²⁵ Radt (2008: 243), Strabon'un XI.2.4'de verdiği Kimmerike Kasabası'nın bu kısımdaki Kimmerikon antik şehri ile aynı yer olduğunu, Strabon'un aynı yeri karıştırarak iki ayrı yermiş gibi açıkladığını belirtir. İsmi Kimmerialıların yaşadığı bölgeden aldığı düşünülen bu yerin, büyük kolonizasyon dönemi MÖ VI. yy.'da Maiotis Gölü ağzında kurulduğu söylenir (bk. Abramov ve Zavoykin, 2003: 1135). Ancak yine de tam tarihlemenin bölgede yapılan arkeolojik sonuçlar neticesinde açığa kavuşacağına inanılır (*ibid*, 1136).

¹²⁶ Yapılan arkeolojik kazılar kentin inşası ve koruma sistemini MÖ III. yy.'a tarihler (Tsatskhladze, 1997: 64). Ancak Golenko'ya (2007: 1058) göre, yapılan son dönem kazılarından çıkan bulgularda MÖ V. yy.'da kentin varlığı söz konusudur ve bu Europa Kimmerikon'un lokasyonu Opuk Dağı eteklerinde denize yakın üç tepeciğe tekabül eder. Bu yerleşim yeri adı antik kaynaklarda ada olarak Aiskhylos'da (*Pr.* 730); bir boğaz olarak Herodotos'ta (IV.12), Strabon'da (I.1.10) ve Arrianus'ta (*periplus*, XIV.1.3, XIX.1) geçer. Kimmer kaleleri, Kimmeria Bölgesi olarak da yine Herodotos'ta (IV.12) geçmektedir.

¹²⁷ Abramov ve Zavoykin (2003: 1135; ayrıca bk. dn. 3)'te bu hususta şöyle bir açıklamada bulunurlar: "Kimmeris'in tarihindeki kent simgesi (*polis* ve *kome*) o yerin tarihi durumunun değişikliğiyle alakalıdır. Asia Bosporos'unda *kome* sözcüğünün temel anlamı, aslında Maiotis Gölü'nden Tanais'e yelken açacak olanlar için yerel bir liman demektir. Ancak bugün bu durum, o yerin değişikliğe uğradığı tarihi vermesi bakımından zordur. Hal böyle olunca Strabon'un burada çelişkili terimler kullanması, onun zamanında böyle bir yerin var olup olmadığı ya da Strabon'un bu bilgileri kendinden önceki yazarlardan alarak eski bir bilgiyi bizlere aktardığı düşüncesini ortaya koyar."

¹²⁸ Abramov ve Zavoykin (2003: 1134), Strabon'un bu bilgileri Ephesos'lu Artemidoros'tan (MÖ 104-100) aldığı düşüncesindedirler.

kadar tam lokasyonu verilmesi de diğer antik kaynaklarda da benzer isim ve tasvirleri söz konusudur. Örneğin Plinius'a (*nat.* VI.6.18) göre, Maiotis Gölü içerisinde yer alan Kimmerium, bir zamanlar "Khimerion" olarak da adlandırılmıştır. Yine Pseudo Skymnos (896-899)'da, bir Milet kolonisi olduğunu söylediği Kepoi'dan bahsederken onun bir *polis* kökeninin altını çizer ve de Kepoi'u, hemen onun yakınlarında Bosporus tiranları tarafından kurulduğunu ve yeniden adlandırılmış olduğunu söylediği Kimmeris adlı yer ile karşılaştırır. Böylece Kimmeris sözcüğü de ilk kez Skymnos tarafından verilir. Ptolemaios (*geog.* V.8.5) ise Maiotis kıyısında sadece Kimmerius Burnu'ndan söz eder.

Strabon'un bu kısımda sözünü ettiği **Kimmerialılar** ya da Kimmerler, Homeros'un *Odysseia*'sında (XI.14) mitolojik bir halk olarak geçer (ayrıca bk. Hdt. I.15; Plut. *Mar.* XI.7; Strab. I.1.10; Plin. *nat.* III.9; Amm. Marc. XXVIII.4.18). Homeros'a göre bu halkın *Okeanos* sınırlarında bol sisle ve bulutlarla örtülü, güneşin hiçbir vakit görmediği bir ülkesi ve kenti yer alır. Herodotos'a (I.15) göre, Kimmerler göçebe Skythler tarafından yurtlarından kovulduktan sonra Asia'ya gelmiş (ayrıca bk. Plut. *Mar.* XI.5), *akropol*¹²⁹ hariç Sardes kentini ele geçirmişlerdir (ayrıca bk. Strab. XIII.4.8; XIV.1.40). Ancak bu halklar bu sefer de Kral Alyattes (MÖ 620-560) tarafından Asia'dan sürülmüşlerdir. Yine Herodotos'a (IV.12) göre, Skythia'da Kimmer kaleleri, Kimmer Boğazı, Kimmeria denilen bir bölge ve Kimmer Bosporos'u vardır. Kimmerler, Skythlerden kaçarlarken Asya'dan geçmiş ve Khersonesos'ta (Gelibolu Yarımadası) içinde Sinoplu Yunan kolonistlerinin oturdukları kentler kurmuşlardır. Strabon'a (VII.4.4; XI.2.5) göre, bir zamanlar Bosporos'ta egemen olan Kimmerialılardan ötürü buradaki bir dağa Kimmerius¹³⁰ ve de boğaza ise Kimmerius Bosporos adı verilmiştir.

Strabon burada (XI.2.5), Skythialıları kovan Hellenlerden, Pantikapaion (Ukrayna'daki Kerç)¹³¹ ve Bosporos'daki diğer şehirlerin kurucuları şeklinde söz eder. Diğer şehirlerle kastettiği yerlerin adlarını vermese de kısmen ilerleyen kısımlarda ve de diğer antik kaynaklarda bu şehirler geçmektedir¹³².

¹²⁹ Yukarı kent anlamına gelir, bir Yunan kentinin tepe üzerine konuşlandırılmış kesimi, kale (Howatson, 2013: 30).

¹³⁰ Kimmerius Dağları bugün "Akhirsnik ya da Op(o)uk Dağı" olarak bilinir ve Kerç Yarımadasının güneyinde yer alır (bk. Talbert, 2000: 1246, map. 87; ayrıca bk. Strab. VII.4.3).

¹³¹ Bu kente bölümün 10. kısmında detaylı değinilecektir.

¹³² Bosporos civarındaki kentler (Phanagoreia, Hermonassa, Gorgippia, Korokondame, Kepoi, Tyrambe, Parthenion, Herakleion, Myrmekion, Tyritake, Nymphaion, Akra, Kytai, Kimmerikon) için bk. Ptol. *geogr.* V.9.17; Strab. VII.4.4-5; XI.2.7-12; Skylaks, *periplus* 68, 72; Mela, II.3; Plin. *nat.* VI.1; XXXV.151; App. *Mithr.* 555; *Anonymi* (Ariani ut Fertur) *Periplus Pont. Eux.* 46, 60, 63; Arr. *Periplus* XIX.1; Ps.-Scymnus 886-889; Amm. Marc. XXII.8.30.

(2.6) Akhilleion Kasabası (Ἀχιλλεῖον κώμη)¹³³, modern yeri¹³⁴ tam olarak belirlenemese de (bk. Talbert, 2000: 1251) Phanagoreia Adası'nın (Taman Yarımadası) en batı ucu, Kimmerikus Bosphorus (Kerç Boğazı) yolunun ise en dar noktasında yer alan (bk. Strab. VII.4.5; XI.2.6,8; Ptol. V.9.5) bir yerleşim yeri olarak bilinir. Bu yer üzerine çok az arkeolojik çalışma yapılmıştır, dolayısıyla kayda değer bir bilgi yoktur (Tokhtas'ev, 2002b: 88; ayrıca bk. Abramov ve Zavoykin, 2003: 1137). Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated)'da (2016) bu yere izafeten Palus Maeotis'in sekiz *fersah* daha doğusundaki Akhou Kalesi'nin, Tatarlar tarafından adı bozulmuş ya da kısaltılmış olan Akhilleum olup olmayacağı düşünülür. Akhilleion kasabasından bizlere ilk kez Strabon (XII.4.5; XI.2.6) böyle bir yerleşim yerinin ve içerisinde de bir tapınağın olduğundan bahseder. Ptolemaios (*geog.* V.8.2) sadece Bosporus'un ağzında Akhilleion adlı bir yerleşim yerinin varlığından söz eder. *Anonymi* (Arriani, ut Fertur) *Periplus Pont. Eux.*'de (66, 68, 69) ise Hermonassa'dan Akhilleion'a olan mesafe (515 *stadia* / 68 *mil*) bilgilerine ayrıca Zeus Urinus Tapınağı'ndan Akhilleion yerleşimine olan uzun bir yolculuğa değinilir. Bu yerde bahsi geçen Akhilleus Tapınağı'na ise Strabon dışında diğer kaynaklarda yer verilmese de Maslennikov (2007: 855), Parthenion ya da Akhilleion gibi yerleşim yerlerinde kentin ismine izafeten tanrı ya da tanrıçaya adanmış tapınakların olabileceğine hatta Herodotos'daki (VII. 176) bir ifadeye göre bunun tipik bir Hellenistik tapınak geleneği olduğuna dikkat çekmiştir. Strabon'un bu bilgisine karşın, tapınak olarak değilse de "Akhilleus'sun yarış pisti ya da adası" olduğuna inanılan bir başka durum ise çoğu kaynaklarda (bk. Hdt. IV.55; Plin. *nat.* IV.12.83, 13.93; X.41.78; Mela, *chorog.* II.5.98; Arr. *periplus*, XXI.1; Amm.Marc. XXII.8.41) karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu defa da söz konusu yer konum olarak Borysthenes (Dnieper) Nehri¹³⁵ ve aynı adı taşıyan Borysthenes kenti (Olbia)¹³⁶ yakınlarında verilir. Bu durum da mesafe olarak, Strabon'un bu kısımda adından bahsettiği Akhilleion Kasabası ve Tapınağı'na çok uzak kalan bir bölgeyi gösterir. Zira Strabon (II.5.22; VII.3.16) ve Skylaks (*periplus*, 68) da "Akhilleus'un yarış pisti ya da adası" olduğu söylenen diğer yerin aslında renginden ötürü Leuce Adası¹³⁷ olduğunu iddia ederler.

¹³³ Abramov ve Zavoykin (2003: 1137), genel olarak Bosporus'un antik yerleşim yerlerinde çoğu yazarlarca *polis* (şehir) ve *kome* (kasaba, küçük yerleşim yeri) ayrımına gidildiğine vurgu yaparlar. Bu durumun da muhtemelen çok önceki yazarlar döneminde söz konusu bir yerin henüz değişime uğramadığı dolayısıyla kendinden sonraki yazarlarca da bu durumun ya aynı şekilde intikal ettiğine ya da eskiden bir *polis* konumunda iken değişime uğradıktan sonraki haliyle *kome* olarak verildiğine değinirler.

¹³⁴ Abramov ve Zavoykin (2003: 1137-1138), 1823/24 yıllarında bölgede yapılan arkeolojik kazılar nezninde ortaya mermer sütunların çıkarıldığını ve bazı modern bilim adamlarının bu antik yerleşim yerinin bugün Rusya'nın Chushka Burnu üzerinde ya da onun yakınlarındaki Il'ich (Krasnodar Krayı)'nda ve yahut Kamennay Batareyka'da olabileceği yönündeki açıklamalarına değinirler.

¹³⁵ Herodotos'a (IV.53) göre, Istros'dan (Danubis/Tuna) sonra bütün Skyth ırmaklarının en büyüğü Borysthenes'dir, hatta o, Mısır'daki Nil dışında tüm ırmakların da en verimlisidir. Ammianus ise (XXII.8.40) bu ırmaktan; Nervii dağlarından yükselen, özgün akarsu kollarıyla artmış ve birçok nehrin büyüğü, hatta dalga kasırgalarıyla kırılarak denize karışan şeklinde bahseder. Onun ağaçlık bentlerinde ise Borysthenes kentinin yer aldığını söyler.

¹³⁶ Aslında kent ismini üzerinde kurulduğu Borysthenes Irmağı'ndan almıştır (Strab. VII.3.17). Ancak kimileri kente Olbia adını vermiştir (Ps. Skymnus, 804-809). Buna izafeten Arrianus da (*periplus* XX) Borysthenes Nehri ağzında bir Hellen kenti Olbia'nın kurulduğundan bahseder. Bu yerin Olbia ile ilişkilendirilmesi husunda bk. Ehrhardt, 1983: 75-79; Arslan, 2005: 150-151.

¹³⁷ Leuce Adası'nda Akhilleus için bk. Okhotnikov ve Ostroverkhov (2007: 537-562).

Strabon'a göre Akhilleion Kasabası'nın karşı tarafında ise yani Bosphoros'un Avrupa kıyısında Myrmekion Kasabası yer alır. Yine ona göre (VII.4.5) burası **Myrmekion**, Pantikapaium'dan 20 *stadia* mesafede küçük bir yerleşim yeridir. Kasaba MÖ VI. yy.'ın ikinci çeyreğinde kurulmuş bir liman yeri olup günümüzde ise Ukrayna'nın Karantinnaya yerleşimine tekabül etmektedir (Talbert, 2000: 1246; Vinogradov ve diğerleri, 2003: 803; von Bredow, 2006b: 415-416). Buranın aynı isimde bir de burnu vardır (Ptol. *Geogr.* III.63). Myrmekion kasabasının bir Ionia kolonisi mi yoksa Pantikapaium kuruluşu mu olup olmadığı tartışmalıdır (Skylaks, *periplus* 68; Strab. VII.4.5; ayrıca bk. Danoff, 1962: 1125). Kasabanın isminin Hellence *μύρμηξ* (myrmeks)¹³⁸ 'karınca' ya da 'su altı kayalık' anlamlarına gelen kelimedenden ve yahut da 'Mymerk' olarak çağrılan bir kurucusundan geldiğine dair söylentiler vardır. Bu hususta Vinogradov ve diğerleri (2003: 803) bu adın, kasabanın bulunduğu konumdan ötürü bir su altı kayalıktan geldiğini ve Myrmekion civarındaki deniz seferlerinin tehlikeliği hususunda gemicileri uyarmak anlamında kullanıldığını ileri sürerler. MÖ 480'de bu yerleşim yerinin muhtemelen İskit saldırılarına uğrayarak bir kısmının yıkıldığı ancak MÖ V. yy.'ın ilk yarısının sonlarında ilk kent duvarının yapıldığı (*ibid.*, 811), ardından Pantikapaium öncülüğünde Bosphoros Birliği'ne katılarak, Hellenistik Dönem'de Bosphoros Krallığı'na bağlı bir merkez halinde en büyük olgunluğuna ulaştığı bilinir (von Bredow, 2006b: 416). MÖ IV. yy.'da daha da güç kazanan bu yerin ekonomisinin büyük bir bölümünü büyük baş hayvancılık, ekilebilir tarım, sınırları dâhilindeki halklarla ve ayrıca Küçük Asya ve Atinalılarla olan ticari ilişkilerin oluşturduğu söylenir (von Bredow, 2006b: 416). En belirgin kültleri arasında Demeter, Dionysos ve Aphrodite yer alır. VI. Mithridates Döneminde kültür, ekonomi ve nüfus bakımından en büyük kayıplarını yaşayan bu kasaba, I. yy.'ın ikinci çeyreğinde kısmen kurtulsa da 360'lı yılların Got ve Heruli saldırılarıyla yıkılmıştır (Vinogradov ve diğerleri, 2003: 817; von Bredow, 2006b: 416).

Strabon (XI.2.6), Myrmekion Kasabası'nın hemen bitişiğinde ise **Herakleion** ve **Parthenion** adlı yerleşim yerlerinin olduğundan söz eder (bk. Harita 2). Yine eserinin bir başka kitabında (VII.4.5) Pantikapaium'dan Myrmekion Kasabası'na 20 *stadia* mesafe olduğundan, Myrmekion'dan bir 20 *stadia*'lık daha mesafede de Parthenion Kasabası'nın yer aldığından bahseder. Ptolemaios ise (*geogr.* III.6.4) bu kasabanın koordinasyonunu verir. Diehl (1949: 1891) Ptolemaios'un burada kasabayı, en uzak doğu burnu üzerine yani bugünkü Sinyagino'nun (Yenikale) kuzeyindeki mevcut deniz fenerine koyduğunu söyler (bu yer için bk. Talbert, 2000: 1246). Ayrıca Diehl (*ibid.*, 1891), Ptolemaios'un, Parthenion Kasabası'nı teorik isimlendirmesinden¹³⁹ ötürü bir ibadet yeri olarak bahsetmeye çalıştığını da belirtir. Bu yer hakkında Strabon ve Ptolemaios'un verdiği bilgiler haricinde diğer kaynaklarda kayda değer bilgiye rastlanmamıştır. Keza Herakleion Kasabası hakkında da Strabon'un burada verdiği bilgi haricinde Ptolemaios'un (*geogr.* III.6.4) Maiotis

¹³⁸ Bu kelime bk. Liddell ve Scott, 1996: 522.

¹³⁹ Hellence'de *παρθένο* (parthenos) "bakir, evlenmemiş kız" anlamlarına gelir (Liddell and Scott, 1996: 609). Ayrıca Tanrıça Athena'ya izafeten Atina Akropolisinde inşa edilen tapınağın adı da Athena Parthenos Tapınağı'dır. Kızöğlankızın Tapınağı (bk. Howatson, 2013: 696; Liddell and Scott, 1996: 609).

Gölü'nün güney kıyısında yer aldığını belirttiği ve koordinasyonunu verdiği bilgiler haricinde antik döneme ait pek fazla veri yoktur¹⁴⁰. Muhtemelen buranın da tıpkı Parthenion üzerine düşünüldüğü gibi teorik isimlendirilmesinden ötürü Tanrı Herakles'e izafeten küçük bir ibadet yeri olabileceği söylenilebilir. Günümüzde ise kesin olmamakla birlikte Ukrayna'nın Kazantip Yarımadası kıyısında yer aldığı düşünülen (bk. Talbert, 2000: 1251) bu yerde MS yaklaşık III. yy.'da inşa edilmiş Heraklius Kalesi olduğu da söylenir (bk. Lisetskii, 2012: 581).

(2.7) Strabon'a göre Parthenion'dan sonra 90 *stadia*'lık bir mesafede, ismini vermediği ancak Bosphoros'un ünlü bir hükümdarı anısına burun üzerine inşa edildiğini söylediği **Satyros Anıtı**'na gelinir. Bu anıtın günümüzde Rusya'nın Taman Yarımadası'nda yer aldığı düşünülür (bk. Talbert, 2000: 1244, 1247; map 87). Roller'e (2018: 635) göre Satyros Anıtı, bir sonraki maddede geçen Patrasys köyü yakınlarındaki bir burunda, belki de yerel olarak Kuku Oba olarak bilinen zirvede bulunuyordu. Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated)'a (2016) göre bu anıt Bosporos'un ünlü prenslerinden birinin anısına bir burun üzerinde yükseltilmiş bir höyüktür. Nitekim 1984 yılında yapılan arkeolojik çalışmalar neticesinde bulunan iki savaştının görkemli mezar *stel*'inin muhtemelen bu anıttan geldiği düşünülür (Radt, 2008: 245). Bu anıt, isminden de anlaşılacağı üzere Bosporos Hanedanlığı'nın kralı I. Satyros (MÖ 433/2-389/8) anısına inşa edilmiş olabilir (Potheary, 2024: 577). I. Spartokus'un oğlu olan I. Satyros'un, kardeşi Seleukos'un (393/2) dönemine dek kısa da olsa saltanatını sürdürdüğü, bu süreçte Kimmerikus Bosporos'un Asia kıyılarına yöneldiği ve de bir isyan sonrası Sindi Kralı Hekataeus ile hanedan evliliği yoluyla anlaşmalar yaptığı hatta eşinden boşanarak Ixomates halkının kralını ona karşı gönderdiği bilinir. Theodosia Kuşatması (MÖ 389) sırasında da öldüğü¹⁴¹ söylenir (von Bredow, 2008e: 37; Roller, 2018: 635).

(2.8) **Patraeus** ya da **Patrasys Kasabası**, bugün Taman Yarımadasının kuzey kısmında yer alan antik kentlerden biri olup (Danoff, 1962: 1135), modern Rusya'nın Garkushi yerleşim yerine tekabül etmektedir¹⁴² (Talber, 2000: 1246; map 84; Abramov ve Zavoykin, 2003: 1103). Bu yerleşim yerinin MÖ VI. yy.'ın ikinci çeyreğinde kurulduğu, üçgen bir yapıda olduğu (Abramov ve Zavoykin, 2003: 1132), yapılan arkeolojik çalışmalara göre kentin içindeki yapıların ise V. yy.'ın ikinci çeyreğine dek kerpiçten olduğu söylenir. Ayrıca daha sonraları yerleşimin doğuya doğru kaydığı fakat IV. ve III. yy.'ın kalıntılarının henüz bulunamadığı ifade edilir. Yerleşimin savunma sisteminin ise MS I. yy.'ın başlangıcı ve sonundan itibaren tarihlendiği düşünülür (Tsetskhladze, 1997: 64-66).

¹⁴⁰ Benzer bilgiler için bk. von Bredow, 2005a: 164.

¹⁴¹ Ölümü konusunda kardeşi ile olan mücadelede hayatını kaybettiğine dair bilgi için bk. Radt, 2008: 245.

¹⁴² Tsetskhladze (1997: 64) bunun kanıtlanmaya ihtiyacı olduğunu söyler. Zira Radt (2008: 245) buranın Hekataios tarafından şehir olarak belirtildiğini ayrıca modern Zaporoskaya olabileceğini ve şarap tahliyesinde ortaya çıkarılan kalıntılarla tanımlandığını söyler. Bu hususta ayrıca bk. Abramov ve Zavoykin, 2003: 1108.

Korokondame Kasabası muhtemelen bugün Taman Yarımadası güney ucunun tam başında bulunan Tuzla Burnu üzerindeki antik yerleşim yeridir (Danoff, 1962: 1132; Talbert, 2000: 1246; map 87; Radt, 2008: 245). Strabon'un buradaki ifadesine göre bu köy, Kimmerikos Bosporos'un sınırını teşkil eder. **Kimmeriko** ya da **Kimmerios Bosporus** ise bugünkü Azak Denizi ağzında yer alan Kerç Boğazı'nı teşkil eder (Talbert, 2000: 1245; map 87; Akdoğan, 2014: 60). Boğaz antik kaynakların birçoğunda (bk. Arr. *Periplus*, XIX.1; Polyb. IV.39.16; Mela, *chorog.* I.7; Strab. I.1.10; VII.4.5; Plin. *nat.* IV.12.24, 77; Amm. Marc. XXII.8.13, 26; Polyb. IV.39.16) geçmektedir.

Strabon'un ifadesine (XI.2.8) göre, Korokondame ve Pantikapaion'nun hemen karşısında, yani boğazın batı kıyısında **Akra** adlı bir kasaba daha bulunur. Burası modern Kırım'ın Takıl Burnu'na tekabül etmektedir (Danoff, 1962: 1128; Tsetschladze, 1997:64; Radt, 2008: 246). Akra'nın ötesinde deniz kıyısı batıya doğru keskin bir viraj alır, böylece Akra, bugünkü Kırım Yarımadası'nın kenarında Kimmer Boğazı'nın en güney noktası olur (Danoff, 1962: 1128). Antik kaynaklardan Plinius (*nat.* IV.86) ve Strabon'da (XI.2.8) bu yerleşim yeri kasaba/köy olarak geçmektedir. Ancak bugün burada yapılan arkeolojik kazılar çanak çömlek haricinde hiçbir bulguyu ortaya koyamamıştır (Tsetschladze, 1997: 64).

(2.9) Strabon'un buradaki ifadesine göre, Korokondame Kasabası'nın hemen yukarısında ise yine onun isminden gelen **Korokondamitis** adlı koca bir göl yatar. Bugün bu yer Taman Körfezi olarak bilinir (Danoff, 1962: 1132; Talbert, 2000: 1246, map 87). Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated)'a (2016) göre bu göl Ak Tengiz Gölü'dür (ayrıca bk. Strabon'un Coğrafyası 2, 2024: 286, dn. 496). Yine Strabon'a göre, kimilerinin Hypanis olarak adlandırdığı Antikeites Nehri'nin¹⁴³ bir kolunun buraya döküldüğü bu göl, Maiotis ve içine dökülen birçok nehirle çevrili bir çeşit adayı oluşturur. Modern kaynaklar da bu bilgiyi doğrular nitelikte olsa gerekir ki, Danoff (1962: 1132) Hypanis Nehri'nin, antikçağın Korokondamitis¹⁴⁴ bugünün Taman olarak bilinen körfezine döküldüğünü, hatta antikçağın Taman Yarımadası'nın yoğun bir şekilde kümelenmiş bir takımadayı oluşturduğunu, bu adalardan en önemli ikisinin de (Phanagoreia ve Hermonasa) adlarını, Hellenler tarafından kurulan aynı isimdeki kentlerden aldıklarını belirtir.

(2.10) Strabon bu kısımda **Phanagoreia**¹⁴⁵ ve **Kepoi** şehirlerinin bir ada üzerine inşa edilmiş olduğundan bahseder. Bu isimlerdeki şehirlere karşın Ammianus (XXII.8.30) "Maiotis Gölü'nün sağ

¹⁴³ Strb. XI.2.4'te bu nehirden detaylı bahsedilmiştir. Ayrıca Strabon'un burada Hypanis'den bahsederken tıpkı Borysthenes yakınlarındaki nehri adlandırdıkları gibi benzerlik vermesinin nedeni, bugün Karadeniz'in kuzeybatısında yer alan ve Dnieper Nehri (Danoff, 1962: 923) olarak bilinen Borysthenes Irmağı'nın (bk. Hdt. IV.17-18, 53; Plin. *nat.* IV.12.88; Strab. VII.3.17; Amm. Marc. XXII.8.40) yakınlarından bir yerden Hypanis adlı başka bir nehrin (Hdt. IV.53) geçiyor olmasıdır. Buradaki Hypanis, Borysthenes'in batısında kalan bugünkü Bug Irmağı'dır, diğer antik kaynaklarda geçen Hypanis Sindika Bölgesi'nde yani bugün Karadeniz'in kuzeydoğusunda yer alan Kuban Nehri ile karıştırılmamalıdır. Kuban Nehri çok daha önceleri Vardanus olarak da bilinirdi (Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016).

¹⁴⁴ Opissas Gölü olarak da bilinir (Talbert, 2000: 1246).

¹⁴⁵ Antik dönemde kentin bir ada üzerinde kurulduğunu teyit eden bilgiler için bk. Kuznetsov, 2003: 900.

tarafında Hellenler'in inşasıyla kurulu Phanagorus ve Hermonassa adlı adaların" olduğunu söyler. Muhtemelen burada Ammianus'un Phanagorus Adası ile kastı Phanagoreia şehrinin üzerinde yer alan adaya verilen isimdir, yani Ammianus burada kent ile adayı aynı göstermiş olsa gerekir (Akdoğan, 2014: 91). Teos'luların bir kolonisi olduğu bilinen **Phanagoreia** adlı ayrıca bu liman kentinin (Ps.- Scymnus, 886), Sindi halkı bölgesinde (Strab. XI.2.10; Skylaks, *periplus*, 72) MÖ VI. yy.'ın ilk çeyreğinde kurulduğu düşünülür. Kentin ismini ise, kendi kurucusu olduğu düşünülen Teoslu Phanagorus'tan aldığına dair bir takım görüşler vardır (Arr. *Bithy.* frg. 55; ayrıca bk. Alexander, 2007: 1). Bu antik kent günümüzde ise Rusya'nın Sennaya kentine tekabül eder (bk. Danoff, 1962: 1134; Talbert, 2000: 1246; Radt, 2008: 246). Antik dönemde Phanagoreia, Strabon'un da (XI.2.10) tabiriyle bölgenin önemli bir kenti olup Asia Bosporanlarının hem baş şehri (*metropolis*) hem de ticaret merkezi (*emporium*) konumundaydı. Öyle ki, çok iyi derecede gelişmiş gemi sanayisi, tarımı ve de iyi bir limanı vardı (von Bredow, 2007a: 914). Karadeniz'in kuzeyindeki en büyük ırmaklardan biri olan Hypanis ya da diğer adıyla Antikeites (Kuban) de bu şehirden geçerek Maiotis'e (Azak Denizi) dökülüyordu, dolayısıyla Phanagoreia, Hypanis Irmağı'nın birçok kolu tarafından sulandığı için oldukça verimli bir bölgeydi (Emir, 2014: 42). Kentin I. Spartakus'un (MÖ 438-432) hâkimiyeti altında Bosporos Krallığı'nın kraliyet şehri olarak tahkim edildiği, ardından VI. Mithridates'e (MÖ 120-63) karşı yürütülen savaşta Roma tarafı olduğu fakat kısa süreli tam özerklik döneminin ardından yine Bosporos Krallığı'nın bir parçası haline geldiği bilinir (von Bredow, 2007a: 914). Şehrin ayrıca, Augustus'un üvey oğlu ve aynı zamanda komutanı olan Marcus Agrippa (MÖ 62-13) onuruna "Agrippeia" adını aldığı ve de arkeolojik kayıtlara göre, MS III. ve IV. yüzyıllar arasında ekonomik ve kültürel bir çöküş içine girdiği söylenir (Emir, 2014: 42). Kültürü hakkında çok az bilgiye sahip olunan bu kentte baş tanrı olarak en çok Apollon ve de Aphrodite'ye saygı duyulmuştur (Tsetschladze, 1997: 55; Alexander, 2007: 5). MS VI. yy.'da Hunlar tarafından çok kez istila edilmeye çalışıldığı, VII. yy.'da ise Hazar Kağanlığı'nın merkezi haline geldiği, erken orta çağ boyunca da bariz Hellen kültürlü bir kent olarak varlığını koruduğu bilinir (Alexander, 2007: 3). Kent yakınlarında yapılan arkeolojik çalışmalarda MÖ 525-500 yıllarına tarihlenen amphora çeşitleri, MÖ 475-450 yıllarına tarihlenen yüzü aşkın mezar ve yapı kalıntılarına ulaşılmıştır (Öztürk, 2012: 892).

Strabon'un sözünü ettiği bir diğer şehir olan **Kepoi**, Phanagoreia'nın kuzey doğusunda yer alır, bugün ise kentin Rusya'nın Artyukhov yakınında bir yere tekabül ettiği düşünülür (Danoff, 1962: 1135; Talbert, 2000: 1246; Radt, 2008: 246). Eski bir Millet kolonisi olduğu söylenen bu kentin (Ps.- Scymnus, 899; Plin. *nat.* VI.6.18) arkeolojik buluntular nezdinde MÖ 580-570 yılları arasında kurulduğu tahmin edilmektedir (Tsetschladze, 1997: 57). Kuznetsov (2003: 895), kentin bugünlerde bile yüksek tepeli bir yerde konumlanmış olup en doğu kısmı hariç tamamının Sennoi Kasabası evleriyle dolu olduğunu belirtir. Strabon da burada, kentin bir ada üzerinde kurulduğundan bahseder. Keza Skylaks da (*periplus*, 72), aynı şekilde kentin adı ve kısmen konumuna yer verir. Kent, Peloponnesos Savaşı'nın sonlarına doğru, o vakte kadar Atinalılara ait olan Nymphaion'u teslim etmenin ödülü olarak Demosthenes'in dedesi Gylon'a verilmiştir. Bu bağışın Gylon'a, Kepoi

Bölgesi'ne ait olan toprakların gelirini de alma hakkını sağladığı düşünülür. Kent, antik dönemde Bosporos Krallığı'na bağlı olduğundan, krallığın dış politikasında da belli bir rol oynamıştır (Danoff, 1962: 1135; ayrıca bk. Mittelhaus, 1946: 251-252; Kuznetsov, 2003: 895). Sovyet arkeologların 1957'de kazmaya başladığı bu bölgede mermer bir Afrodit heykeli, 400 kadar mezar, 1984-90 yılları arasında yapılan kazılarda ise MÖ VI. yy.'a ait amforalar, Korinth ve Attik stilde kaseler, bronz ok uçları gibi arkeolojik buluntulara rastlandığı bilinir (Öztürk, 2012: 895). Son dönem kazıları ise buranın Hellenistik ve Roma dönemlerinin zengin bir kenti olduğunu gösterir (Roller, 2024: 636).

Strabon'un burada Kepoi'dan sonra bahsettiği **Hermonassa** ise, Bosporos Krallığı Asia kısmının Phanagoreia kentinden sonraki ikinci önemli şehridir. Bugün mevcut Tamanskaya'nın tam ortasına tekabül ettiği düşünülür (Danoff, 1962: 1136). MÖ VI. yy.'ın başlarında¹⁴⁶ Ion ve Aiolialılar tarafından kurulduğu bilinen (Ps.-Scymnus 586-589; Strab. XI. 2. 10; Plin. nat. VI. 18; Mela, chorog. I. 112; Amm. Marc. XXII. 8. 30) bir liman kentidir. Zira kentteki ticari ürün ve sikkeler iyi bir ticaret merkezi olduğunun kanıtıdır (von Bredow, 2005b: 238). Kentin adını Lesboslu Semandros'un eşi Hermonassa'dan aldığı ileri sürülmektedir (Emir, 2014: 41; dn. 90).¹⁴⁷ Antik dönem yazarlarından Ammianus ise (XXII.8.30), aynı isimde bu bölgedeki bir adanın varlığından söz eder. Strabon (XI.2.10) kentin Sindoi halkı bölgesinde yer aldığından, Pseudo Skymnos ise (886-889) kentte Apollo, Delphinus, Artemis ve Aphrodite ana kültlerinin varlığından bahseder. Kent ekonomisinin temelde tahıl, balık ve ticarete dayandığı bilinen Hermonassa'nın Klasik ve Hellenistik dönemlerine ait bilgileri oldukça az olsa da Roma döneminde bu kentin, ekonomik ve stratejik önemini koruduğu düşünülür (Emir, 2014: 42). MÖ III. yy.'da bir deprem sonrası yıkılan ancak MÖ II. yy.'da yeniden inşası sağlanan kentin varlığını MS III. yy.'a kadar koruduğu söylenir (Finogenova, 2003: 1013). Ortaçağda eski bir Rus şehri olan Tmutarakan'ın ise Hermonassa kalıntıları üzerine inşa edildiği bilinmektedir (Danoff, 1962: 1136). Kentte yapılan arkeolojik kazılarda, MÖ IV. yy.'a tarihlenen Apollo Ietros Tapınağı kalıntıları, MÖ V. yy.'a ait çanak çömlek hatta MÖ V. yy.'a ait gümüş bir Kolkhis sikkesi bulunmuştur (Öztürk, 2012: 893).

Apaturum (Apaturus, Apaturon), aslında Phanagoreia'da bir körfez ve de Aphrodite Tapınağı'nın adı olarak (bk. Talbert, 2000: 1245, map 87; Tokhtas'ev, 2002c: 819; Pothecary, 2024: 578) bilinse de Strabon'da (XI.2.10) sanki bir kentmiş gibi verilir. Strabon ayrıca, Apaturum'un, Tanrıça Aphrodite'nin bir *epitheton*'u¹⁴⁸ olduğunu (Aphrodite Apaturum)¹⁴⁹ ve bunun ona bir

¹⁴⁶ Finogenova'ya (2003: 1008, 1011) göre, yapılan arkeolojik kazılarda kentin ilk kurulumunun MÖ IV. yy.'ın ilk yarısına, ilk yerleşimin ise MÖ VI. yy.'ın ilk yarısına tekabül etmiştir.

¹⁴⁷ Kentin adını Hellenler Hermonassa olarak, onlardan sonra yaşayan Hazarlar Matluka ya da Tamatarkha, Slavlar Tmutarakan, Kumanlar Matrika, Matarkha olarak çağırmışlardır (Finogenova, 2003: 1007).

¹⁴⁸ Hellence *επιθετος, ον* (epitheton) sözcüğü "takma ad" anlamına gelir (Liddell ve Scott, 1996: 292).

¹⁴⁹ Hellence'de "sahtekâr, düzenbaz, dolandırıcı" anlamlarına gelen *απατη* (apate) takma ismi saf bir halk etimolojisinden ibaredir. Aslında "A-paturus" sözcüğü, Hellence'de kelimeye olumsuz anlam katan *α* (a) copulativum'u ile "*πατηρ*" (pater/baba) kelimesinden oluşturulmuştur (Radt, 2008: 247; Liddell and Scott, 1996: 89). Yani "Babasız" anlamına gelen bu *epitheton*'un Aphrodite için söylenmiş olması daha muhtemeldir.

mythos'dan etimolojik olarak geldiğini söyler. Phanagorei'da olduğu söylenen Aphrodite Tapınağı'nın (Strab. XI.2.10) MÖ IV. yy.'a, bu tapınağın yakınlarındaki yerleşim yerinin ise MS 576 yılına tarihlendiği düşünülür (Tokhtas'ev, 2002c: 819). Bu antik yerleşimin modern lokasyonu bilinmemektedir (Talbert, 2000: 1251; Tokhtas'ev, 2002c: 819; Radt, 2008: 246). Bundan dolayı da son döneme kadar bu tanrıçaya ait her hangi bir tapınak kalıntısına rastlanmamıştır (Kuznetsov, 2003: 898).

Strabon bu kısımdaki anlatısında Phanagoreia ve Kepoi gibi ada üzerine inşa edilmiş kentlerin gemi ile yolculuk ederken solda kaldığını, geri kalan şehirlerin ise sağda olup Sindike Bölgesi'ndeki Hypanis'in (Kuban) karşısında yer aldığından bahseder. Bu tasvirden anlaşılan o ki, Strabon kuzeyden güneye inen bir seyrüsefer rotası çizmiş ve yine sırasıyla yukarıdan aşağıya doğru inen birine göre, sağ ve sol yönlerini kastetmiştir. Buna göre, Maiotis Gölü'nden Kimmerios Bosporos'u yoluyla Pontos Denizi'ne gemiyle yolculuk ederken Strabon'a (XI.2.10) göre, solda Sindike Bölgesi ve deniz yakınlarında ise Sindoi halkı yer alır. **Sindike Bölgesi**, Pseudo Skylaks'a (*periplus*, 72) göre Sindoi halkının *territoriumu* olup bu bölge Maiotis Gölü'nden iç kısımlara doğru uzanır. Herodotos (IV.28, 86) bu bölgeden bahsederken Skyth halkının bir savaşta ordularını buz tutmuş Kimmerikos Bosporos'un öbür yakasına yani "Sindlerin Ülkesine" buz üzerinden götürdüklerini söyler. Yine Skylaks (*periplus*, 72), buralarda yer alan Hellen kentleri arasında Sindikos adlı bir limanın (ayrıca bk. Ps. Skymnos, 886-889; Strab. XI.2.14; Ptol. *geog.* V.8.8; *Anonymi Periplus Pont. Eux.* 29, 62) olduğundan bahseder. Sindike olarak da çağrılan bu limanın daha sonra Gorgippia adında bir baş şehir olduğu da söylenir (Mela, *chorog.* I, 110; ayrıca bk. Tsetschladze, 1997:66). Plinius (*nat.* VI.5.17) ise, herhangi bir isim vermeden bu bölgedeki aynı özelliklere sahip bir kentten bahsetmektedir. Arrianus (*periplus*, XVIII.3; XIX.1) direk Sindike adlı kentten bahsetmektedir. MÖ VI. yy.'da Hellen kolonilerinden özellikle Hermonassa ve Apatouron'un bu Sindike Bölgesi kıyılarında gelişme gösterdiği, Sindike'nin ise I. Leucon (MÖ 410- 349) döneminde Bosporos Krallığı'na, daha sonrasında VI. Mithridates'e (MÖ 120-63) ve Roma döneminde bir defalığına tekrar Bosporos Krallığı'na bağlandığı bilinir (von Bredow, 2008g: 495). Kent Bosporos Krallığı'nın ticaret limanı olarak MÖ V.-II. yy.'lar arasında görkemli günler geçirmiş, VI. Mithradates Eupator döneminde kendi sikkelerini basmış ve MS IV. yy.'da Bosporos Krallığı ile bir çöküş sürecine girmiştir (Öztürk, 2012: 892). Bölgenin **Sindoi** adlı halkı köken olarak Skyth ve Sarmat halklarıyla ilişkili olduğu (Danoff, 1962: 1024), kültürlerinin yoğun bir şekilde Skyth etkisinde kaldığı belirtilmektedir. Ancak Bosporos Krallığı ile güçlü ilişkiler içinde olmalarından ötürü çok erken dönemlerde *helenize* oldukları söylenir (von Bredow, 2008f: 494). Söz konusu halk Pomponius Mela (I. 110-111)'da, Sindones topraklarındaki Sindos halkı adıyla geçmektedir. Sindoi halkı kral ve sikkelerinin MÖ V. yy.'a tarihlendiği, kralları Hekataeus'un (MÖ 390-379) halk tarafından cezalandırıldığı ancak I. Satyros'un (MÖ 433-387) kızını onunla evlendirmesiyle onun tarafından tekrar desteklendiği bilinmektedir. Daha sonra ise II. Leukon'un (MÖ 240-220) hükümdarlığında da halkın Bosporos Krallığı ile anlaşma yaptığı bilinir (von Bredow, 2008f: 494).

Strabon, Sindike Bölgesi'nde Gorgipia ve Aborake adlı kentlerin olduğundan bahseder. Bu kentlerden **Aborake**'nin gerek antik döneme (Radt, 2008: 247; Roller, 2018: 637) gerekse günümüzdeki yerine dair (bk. Talbert, 2000: 1251) herhangi bir bilgi yoktur. **Gorgipia** ise, Pontos Eukseinos'un kuzeydoğu kıyısında bir millet kolonisi ve Sindika Bölgesi şehri olup bugün ise modern Anapa kentine tekabül etmektedir (bk. Danoff, 1962: 1137; Tsatskhladze, 1997: 66). Yukarıda da bahsedildiği üzere, Gorgipia şehri yerinin ayrıca Sindike adlı limanın da yeri olduğu düşünülür (ayrıca bk. Radt, 2008: 247, 251). Gorgipia kenti, MÖ IV. yy.'da Bosporos Krallığı'na bağlanmasıyla Kral Gorgippos'un (?-MÖ 349) ardından resmi adını almış, MS V. yy.'da ise Gotların bu bölgeye yerleşmesiyle Eudusia¹⁵⁰ olarak yeniden adlandırılmıştır (Plontke-Lüning, 2004a: 936). Gorgipia'da 1950'li yıllarda yapılan ilk arkeolojik kazılarda kentte Roma döneme ait kısa mezar yazıtları ve daha farklı epigrafik materyaller bulunmuştur (Danoff, 1962: 1137). Hatta son dönem kazılarında ortaya çıkan dördüncü yapı dönemi binaların tek biçimliliği, bu yerin tahkimat sistemi ve arazisi, antik dönemde Gorgipia'nın gerçek bir *polis* konumunda olduğunun kanıtıdır (Aleksseeva, 2003: 960). Kentin Hellenistik Dönemde Bosporos'daki en önemli ticaret merkezlerinden biri olduğu, Roma döneminde ise özellikle ekonomik anlamda daha da büyük bir gelişme gösterdiği (Aleksseeva, 2003: 972; Plontke-Lüning, 2004a: 936) bilinir. Zira oldukça verimli bir bölgede yer aldığı için bugün bile Rusya'nın tahıl ambarı olarak görüldüğü, Hellenistik ve Roma dönemlerinde de bu kentin limanından bugünkü Orta Karadeniz Bölgesi ile Akdeniz'e tahıl ithalatı yapıldığı söylenir (Emir, 2014: 41). Kentin kendi sikkelerini ise ilk kez VI. Mithridates'in hükümdarlığında bastığı görülür (Plontke-Lüning, 2004a: 937). MÖ III. yy.'da Bosporos Krallığı'nın bir parçası hâline gelen kentin, MS III. yy.'da da Got saldırıları sonucu yıkıldığı belirtilir (Emir, 2014: 41). Öyleki Gorgippia'nın basılan son sikke buluntularına göre bu yıkım MS 239'dan hemen sonra gerçekleşmiştir (Aleksseeva, 2003: 994).

Strabon bu kısımda (XI.2.10), Bosporos hükümdarlığı altındaki tüm insanların "Bosporanlar" olarak çağrıldığını, bu bölgenin önemli kentlerinden Phanagoreia'nın Asia tarafı Bosporanların başkenti olduğunu, diğer önemli bir kent olan Pantikapaion'un ise Europa tarafı Bosporanların başkenti olduğunu söylemiştir. Bu kentlerden **Pantikapaion**, Arrianus'ta (*periplus*, XIX.1) Kimmerikos Bosporos'un¹⁵¹ kenti olarak gösterilmiştir. Ammianus (XXII.8.26) ise onu, Milet şehirlerinin anası olarak vermiştir (ayrıca bk. Plin. *nat.* IV.12.87). Kent bugün ise modern Kerç yerleşim yerine tekabül etmektedir (Talbert, 2000: 1246). Kentin MÖ 600 civarında Miletler tarafından Maiotis Gölü'nün Pontos'la birleştiği Kimmerikos Bosporos'u olarak adlandırılan boğazın Europa kıyısında inşa edildiği, konumu ve önemi itibarıyla de bir süre sonra Bosporos

¹⁵⁰ Talbert (2000: 1245; map 84), burada Eudousia'yı Gorgipia'nın kuzeyinde göstermiştir.

¹⁵¹ Antik dönemin "Kimmerikos Bosporos" olarak adlandırıldığı, bugünün ise "Kerç Boğazı" olarak bilinen yerin kıyısındaki körfezin sessiz suları üzerine, "Mithridates Dağı" diye çağrılan bir tepe vardır. Bugün modern Kerç şehrinin tarihi merkezinde bulunan tepenin adı, 18. yy. sonlarına dayanır. 1774'te Rusya'nın Osmanlı Türkiye'sine karşı kazandığı bir zaferin ardından bugünkü bu yeri de içine alan Kırım, Rusya'nın geçmiştir (Tolstikov, 2003: 707).

Krallığının başkenti¹⁵² olduğu söylenir (Diod. XII.31; Braund ve diğerleri, 2022d). Kentin siyasi tarihine bakıldığında, MÖ 114’de Bosporos kralı Pairisade/Parisades’in, artan İskit baskısına daha fazla karşı koyamayınca, ülkesini Pontos Kralı VI. Mithridates’e hediye olarak verdiği görülür (Emir, 2014: 45; Akdoğan, 2014: 86). Hatta Appianus (*Mithr.* 111), Mithridates VI Eupator’un MÖ 63 yılına gelindiğinde Pantikapaion’daki sarayında kendisine karşı ayaklanan büyük oğlu Pharnakes tarafından kuşatıldığını ve bunun üzerine kralın da burada intihara teşebbüs ettiğini söyler.¹⁵³ Von Bredow (2007b: 471), kentin MÖ IV. – II. yy.’larda tarımsal üretim ve ticaretiyle Pontos’un kuzey kıyılarındaki en geniş aktarım limanı olarak öne çıktığını¹⁵⁴ ancak sonrasında ekonomik çöküntüye uğradığını, MS I. yy.’ın ikinci yarısında ise Uzak Doğu ürünlerinin buraya yeniden sevk edilmesiyle kayda değer bir iyileşme gösterdiğini söyler. Von Bredow (*ibid*) krallarının Helen sanat, kültür ve eğitimini benimsediklerini ifade ettiği bu kentte baş tanrı olarak Apollon’a saygı duyulduğunu, MS 250’lerde Got ve Heruli saldırılarına uğrayan kentin 370’de ise Hunlar tarafından yıkıldığını belirtir.

(2.11) Maiotai halkı, Maiotis Gölü kıyılarında yaşadığı bilinen (Hdt. IV.123; Strab. XI.2.4,11; Plin. *nat.* IV.12.88; Amm. Marc. XXII.8.31) ve Strabon’un ifadesine (XI.2.4) göre Tanais Nehri yakınlarındaki halklardan daha uysal ancak çiftçilerinin göçebelere nazaran savaşçı olduğu düşünülen halklardır. Bu halkların Bosporos Krallığına vergi vermek zorunda kaldığı, MÖ I. yy.’dan itibaren de Sarmatlar ile kültürel ve etnik bir yakınlaşma gösterdikleri bilinir (von Bredow, 2006a: 190).

Strabon bu kısımda (XI.2.11) Maiotai halkı arasında **Sindoi**¹⁵⁵, **Dandarioi**, **Tore(a)tai**, **Agroi**, **Arrekhoi**, **Tarpetes**, **Obidiakenoi**, **Sittakenoi**, **Doskoi** ve başka birçok halkın (bk. Harita 2) yaşadığından bahseder. Ancak Strabon bu halklar üzerine çok detaylı bilgiler vermediği gibi diğer antik kaynaklarda da kayda değer bir bilgi yoktur. Bunlardan **Dandarioi** halkı üzerine bilinenler çok azdır. Danoff’a (1962: 1015) göre bu halk Maiotai kabilesinden olup Maiotis’in doğu kıyılarında yaşarlar ve onların ikamet sahaları olarak da Dandaritis adlı bir yerden bahsedilir (konum için bk. Talbert, 2000: map 84). Aynı şekilde Plinius (*nat.* VI.7.3) Maiotai halkının ikamet ettiği kıyıya yakın yerlerde “Dandariae” isimli bir halkı gösterir. Tacitus ise (*Ann.* XII.15) Mithradates’in bir takım girişimlerinden söz ederken bölgede Dandariae kralını sürdürdüğünü ifade eder. Roller’e (2018: 637) göre bu halk muhtemelen aşağı Hypanis’de ikamet eder. **Tore(a)tai** halkı ise, Sarmatia Bölgesi’ndeki

¹⁵² Kent uzun yıllar, Leuko, Satyros ve Parisades adlı krallar tarafından yönetilmiştir (Strab. VII.4.4).

¹⁵³ Pantikapaion’da isyancılar tarafından kuşatılan ve başarısız müzakereler yüzünden hayal kırıklığına uğrayan Mithradates, yanında kalan kızlarını da öldürdükten sonra zehir alır. Ne var ki gençliğinden beridir zehirlenmelere karşı sürekli panzehir alan kralın vücudu buna karşı duyarsız çıkar. Bunun üzerine kral, sadık bir Keltik korumalarının komutanına kendisine son iyiliği yapmasını, kılıcıyla kendisini öldürmesini ister. Bu kılıç kralın sonu olur. Bunun üzerine bu dramatik olay Pantikapaion’daki tepeye kralın adının verilmesine vesile olmuştur. Daha detaylı bilgiler için bk. Tolstikov, 2003: 708; Arslan, 2007.

¹⁵⁴ Zira kentin, Klasik ve Hellenistik dönemlerde bile bölgenin en önemli liman kentlerinden biri olup, 30 gemi alabilecek iyi bir liman ve akropolis’te bulunduğu söylenir (Strab. VII. 4. 4).

¹⁵⁵ Bu halka bir önceki kısımda (XI.2.10) detaylı değinilmiştir.

Maiotai halkından olup (Danoff, 1962: 1025-26) Pontos Eukseinos'un kuzey doğu kıyılarında yaşarlar (Talbert, 2000: map 84). Plinius'da (*nat.* VI.5.8), Kerketai halkından sonra dağların yüksek sırtlarında Toretai halkının yer aldığından bahseder (ayrıca bk. Mela, *chorog.* I.2). Bu isme izafeten Ptolemaios ise (*geog.* V.9.9) Asia Sarmatiası'nda "Toretike Akra" adında bir burundan söz eder. **Agroi** ve **Arrekhoi** halkının ise Maiotai kabilesinden olduğu bilinir (Danoff, 1962: 1012). Ancak Ammianus (XXII.8.33) bu halklardan Arrekhoi halkını, Maiotai halkları arasında gösteren Strabon (XI.2.11), Ptolemaios (*geogr.* V.9.18) ve Plinius'a (*nat.* IV.7.19) karşın, onları Taurioi halkları arasında gösterir. Ammianus bu halkı acımasız halklardan biri olarak gördüğünü ve Pontos Aksenos ismindeki Misafirsevmez sıfatının da onlardan geldiğini söyler. **Tarpetes**, **Obidiakenoi**, **Sittakenoi** halklarına dair bilgiler sadece Strabon'da geçmektedir. Orada da bu halkların Maiotai kabilesinden oldukları ve Asia Sarmatiasında ikamet ettikleri belirtilir (ayrıca bk. Danoff, 1962: 1022-1025). Ayrıca **Doskoi** halkı da Sarmatia Bölgesi Maiotai halkı arasından olup küçük bir kabiledir (Danoff, 1962: 1015; ayrıca bk. Talbert, 2000: map 84). Yine Strabon'un buradaki (XI.2.11) ifadesine göre, tüm bu halklar içinde bir de Phanagoreia ve Gorgipia kentleri arasında 500 *stadia*'lık bir mesafede ikamet eden **Aspurgiano**i halkı vardır (ayrıca bk. Talbert, 2000: map 84). Bu halkın adını, az bir olasılıkla hanedanları olan Aspurgos'tan aldığı söylenir (Danoff, 1962: 1013). Strabon'un burada verdiği bilgiye göre bu halk kral Polemon tarafından bir hileyle saldırıya uğramıştır. Hatta kendisi sağ ele geçirilerek öldürülmüştür (ayrıca bk. *ibid.* XII.3.30). Emir (2014: 142) göre, tarihte MÖ 8'de Tanais bölgesinde yaşadıkları bilinen bu halklar büyük bir isyan başlatmış, Bosporos Krallığı'nı korumak için bölgeye gelen Polemon ise, orada isyancılara karşı yürüttüğü mücadelede mağlup olup savaş meydanında hayatını kaybetmiştir.

Strabon eserinin bu kısmında (XI.2.11), Bosporos Krallığı'nın aslında Roma hâkimiyetliği altında olduğundan ve bu dönemde burada Roma'ya bağlı vassal kral olarak yöneticilik yapan **Pharnakes**¹⁵⁶, **Asandros**¹⁵⁷ ve **Polemon**'dan¹⁵⁸ söz eder. Bunun yanında Strabon, Bosporos

¹⁵⁶ Mithradates Krallığı'nın son üyesi VI. Mithradates'in oğlu olan II. Pharnakes (MÖ 63-47), babasının ölümü ardından Bosporos Krallığı'nın başına getirilmiştir. MÖ 48'de Roma'ya karşı savaş açmış ve ilk olarak Karadeniz'in en doğusunda yer alan Kolkhis Bölgesi'ne saldırmıştır. Burayı ele geçirmesi elbette ki Küçük Armenia topraklarına da girmesine kolaylıkla ön ayak olmuştur (Emir, 2014: 125). Anadolu'daki uzun mücadelesi ardından Bosporos'a dönmesiyle kendisine ihanet eden satraplarından Asandros'un isyanıyla karşılaşmış ve bu isyanı bastırmaya giriştiği sırada da aldığı yaralar sonucu MÖ 47'de hayatını kaybetmiştir. Böylelikle Bosporos Krallığı'nın başına, Roma'nın onayı olmaksızın II. Pharnakes'in satrapı Asandros (MÖ 47-17) geçmiştir (Emir, 2014: 128). Ancak buna karşın Roma İmparatoru Caesar, II. Pharnakes'e ait olan Bosporos Krallığı'nın başına Pergamonlu Mithradates'i getirtmiştir. Hatta ona, asker ve para yardımıyla bulunarak Bosporos'ta II. Pharnakes'i öldürüp krallığın başına geçen Asandros'a karşı sefer yapması için de destek olmuştur. Bunun üzerine Pergamonlu Mithradates, MÖ 47/46 yılında derhal Bosporos'a yönelmiş, ancak burada yaptığı savaşta Asandros tarafından öldürülmüştür. Böylelikle Bosporos Krallığı, II. Pharnakes'in hizmetinde çalışan Asandros'un eline tekrar geçmiştir (Emir, 2014: 129-130).

¹⁵⁷ II. Pharnakes'in satrapı olan Asandros (MÖ 48/47-17/16), iç savaşlarla elde ettiği Bosporos Krallığı'nı tam 25 yıl yönetmiştir. Bu süre zarfında kuzeyden gelen Skyth (İskitler) halkının bölgeyi işgal etmesini engellediği gibi, onların topraklarına doğru da krallığını genişletmiştir. Ardından Antonius döneminde (MÖ 44-MÖ 30) de krallığın başında kalmaya devam etmiştir (Emir, 2014: 130, dn. 307).

¹⁵⁸ Polemon (MÖ 16-8), Roma İmparatoru Antonius tarafından Anadolu'da krallık elde eden bir diğer yeni kraldı. Emir'e (2014: 136) göre, Arsakes'in ölümü üzerine kendisi Pontos kralı olmuştu. Antonius, Polemon'un son faaliyeti ve bölgede güven veren girişimleri neticesinde Küçük Armenia Bölgesi'ni de ona bağışlayarak topraklarını genişletmişti. Bu durum

topraklarının bu vassal krallar için stratejik ve ticari anlamda çok önem arz ettiğine ve bunun için de onların Tanais'e¹⁵⁹ kadarki tüm bu yerleri ellerinde tutmaya çalıştıklarına değinir. Zira Bosporos Krallığı ise, bölge olarak Roma için tahıl ambarı görevi görmesi sebebiyle hem güvenliği hem de yönetimi açısından gerek Roma gerekse Bosporos yöneticileri için her zaman hayati önem arz etmiştir (Emir, 2014: 135 vd.). Yine burada Strabon'un ifadesine göre, Pharnakes'in (MÖ 63-47) zamanında önceden yapılmış eski bir kanal yoluyla Hypanis Nehri suyunu Dandarioi halkı ülkesine bağlaması durumunu ise Radt (2008: 249), Hellen egemenliğinin ilk çağlarında herhangi su yapıları ya da benzeri sistemin yapılması girişiminde bulunulmadığının bir kanıtı olarak yorumlar.

(2.12) Bu bölümde Strabon Sindike ve Gorgipia kentlerinden¹⁶⁰ sonra deniz kısmında ikamet ettikleri bilinen **Akhaioi**, **Zygoi** ve **Heniokhoi** halklarına değinerek¹⁶¹ artık Pontos Eukseinos kıyılarına gelir. Söz konusu bu halklar arasından **Akhaioi** halkı (Skylaks, *periplus*, 75), kuzeybatı Kaukasus'da çok uluslu bir kabile olup 500 *stadia* uzunluktaki sahil şeridinde ikamet ederler. Onların konum olarak, kıyıdaki Kerketai, Zygoi ve Heniokhoi halklarının yaşadığı bölgelere yayıldıkları bilinir (Strab. XI.2.12; Skylaks, *periplus*, 73, 75, 76; Plin. *nat.* VI.5.16; Ptol. *geogr.* V.9.25). Halkın ikamet ettiği bu alana ise "Akhaia" adı verilir.

Strabon'un burada sözünü ettiği bu halk ile Hellas'da yaşadıkları bilinen Akhaioi (Akhalar) halkı (bk. Hom. *Il.* 2. 235) arasında bir isim benzerliği vardır. Bu benzerlikten ötürü de birçok Hellen yazarı, Kaukasus'da olan Akhaioi halkının aslen Hellen olduğu yönünde yanlış bir inanca sahiptir (Danoff, 1962: 1011). Ammianus'a (XXII.8.25) göre vahşi olan bu halk, Troia'daki ilk savaştan sonra Pontos'a geri gelerek tüm düşmanlarıyla amaçsız çarpışan halklardır. Konaklamak için sabit bir yer bulamadıklarından dağların zirvesine yerleşmiş dahası yağmacılık yaparak vahşileşmişlerdir. Keza Appianos'a (*Mithr.* 67: 102) göre de Kolkhis Bölgesi'nin kuzeyinde yaşayan bu halk, Troia Savaşı ardından eve dönüş yollarını kaybederek bu bölgeye yerleşen Hellen soyundan olan halktır. Yine Appianos'a göre bu halk öyle vahşidir ki, kendi topraklarından geçmeye çalışan yabancılara saldırır ve onları tanrılara kurban eder. Aristoteles (*pol.* VIII.4) ise, tıpkı Heniokhoi halkları gibi bunların da yamyamlık yaptıklarını söyler. **Zygoi** halkı üzerine bilinenler ise, Pontos Eukseinos'un doğu kıyıları olan Kolkhis¹⁶² Bölgesi'nde ikamet ettikleri, Bosporos Krallığına tolere edilmiş yaşam tarzlarını ise Pontos kıyıları boyunca korsanlık yaparak sağladıkları şeklindedir (von Bredow, 2010:

Küçük Armenia Bölgesi'nin, Polemon yönetiminde yeni bir krallığın eline geçmesi anlamına gelmiş ve Pontos Bölgesi'nde kurulan bu krallığa tarihte "Polemon Krallığı" denmiştir.

¹⁵⁹ Tanais'in, Asya ile Avrupa arasındaki sınırın olması sebebiyle öneminden daha önce de bahsedilmişti (bk. yorum 2.2).

¹⁶⁰ Bk. 2.10

¹⁶¹ Bu halklardan Zygoi ve Heniokhoi halkına daha önce detaylı değinilmiştir. Bk. yorum 2.1.

¹⁶² Strabon (XII.3.17), Pontos'tan yola çıkıp kıyı boyunca ilerlenirse Trapezus (Trabzon) kentiyle Kolkhis Bölgesi arasında Zygopolis olarak adlandırılan bir yerleşim yerine gelindiğini ve bu yerden sonra da Kolkhis'in başladığını bildirmektedir. Kolkhis sınırlarında olduğu düşünülen Zygopolis kentinin tam olarak lokasyonu bilinmemektedir (Talbert, 2000: 1240). Bu kentin muhtemelen Zygoi halkıyla ilişkili olabileceği de düşünülmektedir (Danoff, 1962: 1026). Kolkhis Bölgesi üzerine daha fazla bilgi için bk. Arslan, 2000: 26-40; Sawidis, 2003: 528.

976). Strabon (XI.2.13) bu halkın ayrıca ne kadar asabi ve vahşi olduklarını da Pontos Kralı Mithradates VI Eupator'un Bosporos'a kaçarken bu halktan ötürü hayal kırıklığına uğrayıp zorlukla buralardan geçmesiyle izah etmiştir.

Heniokhoi¹⁶³ halkına daha önce kısmen değinilmişti (bk. yorum 2.1). Ancak burada, Strabon'un onlar hakkında verdiği önemli bir bilgiden ötürü aslında bu halkın, yine bu bölgede ikamet ettiği düşünülen, Ammianus'un (XXII.8.24) da sözünü ettiği Kamaritai halkıyla aynı halklar olabileceği bilgisi doğar. Zira Strabon'un ifadesine (XI.2.12) göre, bu bölge halkı deniz boyunca yağmacılıkla uğraşır, onların "*kamara*"¹⁶⁴ adında ufak tefek, dar ve ehemmiyetsiz, en fazla 25-30 kişinin sığabileceği botları vardır. Zira Heniokhoi halkı da bu *kamara*'lardan inşa ederek deniz kontrolünü elinde tuttukları her yere yelken açarlardı. Vatanlarına geri döndüklerinde ise demir atacak yerleri olmadığından bu *kamara*'ları omuzlarına alır ve ikamet ettikleri, ağacın bol olduğu ülkeleriyle tanındıkları ormanlara taşırıldılar (daha detaylı bilgi için bk. Strab. XI.2.12). Strabon buradaki ifadesinde bir de Iason'un ordusundan Phthiota Akhaioi halkı ile Lakona halkının, Dioskyros'ların¹⁶⁵ arabacıları (*heniokhoi*) olan Rhekas ve Amphistratos'un liderleri olduklarına ve Heniokhoi halkının da muhtemelen bundan sonra adlandırıldığına değinir. Bu halkın daima barbar olduğu, korsanlıkla uğraştıkları ve adlarının ise Taurioi ve Akhaioi halklarıyla birlikte anıldığı bilinir (Diod. XX.25.2; ayrıca bk. Danoff, 1962: 1017).

(2.13) Strabon Heniokhoi halkının yaşam tarzlarını anlatmasının ardından onların *skeptukhoi* (krallık asası taşıyan, yönetici vasfı olan)¹⁶⁶ diye çağrılan liderlerce, bu liderlerin de *tyran* (tiranlar)¹⁶⁷ ve *basileus* (kral-lar)¹⁶⁸ tarafından yönetildiğinden söz eder. Bunlardan *skeptukhoi*, Pers rütbelerine karşılık gelen bir nevi askeri bölümlerdeki asa taşıyıcılarına, (Jones, 1961: 213, dn. 2) *tyran* da oligarşi ile yönetilen kent-devletlerinde, yönetimi zorla, yasal olmayan bir şekilde ele geçiren kişilere denir (Emir, 2014: 333). *Basileus* ise esasen Hellence kral anlamına gelir (Hdt. IV. 155). Strabon'un buradaki ifadesinden de anlaşılacağı üzere, Heniokhoi halkı her ne kadar barbar, kamaralarını istedikleri yöne çeviren, korsanlıkla uğraşan vs. özellikteki halklar olsa da aslında yönetilmekte olan yani kontrol altında tutulan halklardır.

¹⁶³ Hellence *ἡνίοχος* (*heniokhos*) "arabacı" anlamına gelir (Liddell ve Scott, 1999: 353). *Plural* (çoğul) hali ise *ἡνίοχοι* (*heniokhoi*) "arabacılar" şeklindedir.

¹⁶⁴ Hellenlere göre *καμάρα* (*kamara*), Romalılara göre *camarae* üstü kapalı küçük tekne türüdür. Betimlemesi için bk. Tac. *Hist.* III.47.3.

¹⁶⁵ Dioskyros'lar olarak tabir edilenler aslında, Zeus'un delikanlıları olarak bilinen ve Iason'la birlikte Argonautlar'ın seferine katılan Kastor ve Pollux (*Polydeukes*) adlı kişilerdir (Arslan, 2005: 88-89; Erhat, 2006: 96; Howatson, 2013: 256-257; Potheary, 2024: 579). Argonaut efsanesi için bk. Erhat, 2006: 51-52; Howatson, 2013: 77-78.

¹⁶⁶ Bk. Kabağaç, 1995: 541; Radt, 2008: 250. Hellence *σκηπτούχος* (*skeptoukhos*) "değnek ya da asa taşıyan" için bk. Liddell ve Scott, 1999: 733. Tacitus'ta (*Ann.* VI.33.2) Sarmat halkının asa taşıyanlarından (*skeptukhoi*) bahseder.

¹⁶⁷ Bk. Liddell ve Scott, 1999: 824.

¹⁶⁸ Bk. Liddell ve Scott, 1999: 148.

Yine Strabon'un bu kısımdaki ifadesine göre Heniokhoi halkı Mithridates VI Eupator döneminde dört krala sahipti. Mithradates, Bosporos'a kaçarken (MÖ 66) Heniokhoi halkı ülkesinden buradaki halkların asabiligi ve vahşiliğinden ötürü zorlukla geçmişti. Strabon bu durumu, Üçüncü Mithridates Savaşı (MÖ 74-63) döneminin sonlarına doğru tüm dost kapılarının yüzüne kapandığını fark eden VI. Mithradates'in, son çare olarak oğlunun (II. Pharnakes) başında bulunduğu Bosporos'a sığınmaya karar vermesinden esinlenerek aktarmış olsa gerekir. Zira Mithridates bu durum üzerine Armenia Bölgesi'nden hızlı bir şekilde Pontos kıyılarına varmış, ardından Kolkhis'e geçerek Kaukasus kıyılarını takip edip Maiotis ve oradan da Bosporos'a ulaşmıştır (bk. Emir, 2014: 98, 100, 107; ayrıca bk. Potheary, 2024: 579). Arslan (2007: 474) Mithridates VI Eupator'u anlattığı kitabında, kralın Bosporos'a kaçış yolunda Heniokhoi halkı tarafınca iyi karşılandığı, fakat onlardan sonra gelen Zygoi halkının topografik açıdan oldukça dağlık ve kıyıya paralel uzanan dik dağlarla ve balta girmemiş ormanlarla kaplı ülkesinden küçük tekneleriyle kıyı şeridini takip ederek zor bela geçtiklerini belirtir. Bunda bölge halkının savaşı ve asi olmalarının da etkisi olduğunu söyler.

(2.14) Strabon bu kısımda daha önce (bk. 2. 8, 9, 10) değindiği Korokondame Kasabası ile Sindike kenti ve limanına tekrar değinerek bu defa birbirlerine olan *stadia* cinsi mesafe bilgilerini verir. Ona göre Korokondame'den olan yolculuğu doğruya doğru gitmektedir, çünkü bugün bile haritaya bakıldığında (bk. Talbert, 2000: map 84) iç kısımlara doğru uzanan, Bata'da (Novorossiysk) kıvrım yaptıktan sonra ta ki Dioskurias'a (Sokhumi/Sohum) kadar giden bir kıyı şeridi karşımıza çıkar. Zira buradan itibaren yine Strabon'un ifadesiyle, Kolkhis Bölgesi sınırının bir başlangıcı olarak görülen Dioskurias'tan Trapezus¹⁶⁹ (Trabzon) kentine dek uzanan kayda değer bir bükülme gözlenir. Bu görüntü tıpkı bir elin avuç içi yani yan duran (∩) u harfi şekline de benzetilebilir.

Strabon'a göre, Korokondame'den 180 *stadia* sonra Sindike Limanı ve şehri, buradan 400 *stadia* sonra da Bata diye adlandırılan bir köy ve liman gelir. **Bata**, Kaukasus'un kuzey kıyısında, Sindoi halkı bölgesinde büyük bir köy ve liman yeri olup (Tomaschek, 1897: 114; Danoff, 1962: 1038) bugün modern Novorossiysk'e tekabül etmektedir (Danoff, 1962: 904, 1138; Talbert, 2000: 1204; Radt, 2008: 251). Bata adlı yer, antik kaynaklardan Skylaks'ta (*periplus*, 72) Patous adıyla da geçmektedir. Ptolemaios (*geogr.* V.9.8) Sindikos Limanı'nın güneyinde Bata Limanı'nın, bunun arkasında ise Bata Köyü'nün yer aldığını söyler. Strabon ise bu kısımda (XI.2.14), Bata'nın hemen hemen karşı güney kıyısında Sinope (Sinop) kentinin yer aldığını ifade etmekle beraber bu durumun tıpkı Kriumetopon'un (Aia Burnu/ Ai-Todar/ Chorax)¹⁷⁰ karşısında Karambis'in (Kerempe Burnu)¹⁷¹ denk düşmesi gibi bir şey olduğunu belirtir. Ancak Tomaschek (1897: 114), Bata'nın Sinope'nin

¹⁶⁹ Bu kente bölümün s18. kısmında değinilecektir.

¹⁷⁰ Kherronesus Taurika (Kırım Yarımadası)'nın güney ucunda bir çıkıntı şeklinde uzanan burun. Skylaks, *periplus*, 68; Plin. *nat.* IV.12.86; Mela, *chorog.* II.3; Ptol. *geogr.* III.6; Amm. Marc. XXII.8.20; ayrıca bk. Danoff, 1962: 871, 919;

¹⁷¹ Bk. Strab. X.5.22; XI.2.14; Skylaks, *periplus*, 90; XII.3.10; Plin. *nat.* IV.12.86; Apoll. Rhod. *Argon.* II.361; Arr. *Periplus*, XIV.2; Amm. Marc. XXII.8.20; Danoff, 1962: 918; Talbert, 2000: 1220, map 86; Arslan, 2005: 111-112. Kriumetopon'un lokasyonu konusunda ayrıca bk. Emir, 2014: 46, dn. 106.

meridyeninde uzandığı yönündeki bu ifadenin yanlış olduğunu, aksine bunun Jason Burnu'na (Yasun Burnu)¹⁷² denk düştüğünün söylenmesinin daha makul görüleceğini belirtir¹⁷³.

Strabon (XI.2.14) Bata'dan sonra, **Kerketai**¹⁷⁴ halkının ikamet ettiği sahil kesiminden itibaren Kaukasus'un geri kalan kıyılarını Artemidoros'un¹⁷⁵ anlattığını söyler. Buna göre, Bata'dan sonra 850 *stadia* kadar uzunlukta bir kıyı söz konusudur ve bu mesafede ayrıca bir liman ve bazı köyler yer alır. Artemidoros'un burada bahsetmiş olduğu liman muhtemelen Bata'dan sonra gelen Pagras / Heptalou (Torikos) Limanı'dır¹⁷⁶. Yine ona göre 500 *stadia* sonra Akhaioi halkının, ondan da 1000 *stadia* sonra Heniokhoi¹⁷⁷ halkının yaşadığı kıyılar gelir. Strabon Artemidoros'un burada, genişliği Dioskurias kentine kadar 360 *stadia* olan büyük Pityus'dan bahsettiğini söyler¹⁷⁸. Böylelikle Strabon da kuzeyden güneye doğru olan anlatısında artık Kolkhis diye tabir edilen bölgeye gelmiştir. Burada bahsi geçen **Dioskurias**, bir Milet koloni kenti olup Sebastopolis adıyla da bilinir (Arr. *periplus*, X.4). Günümüzde ise burası, Gürcistan'ın Sukhumi/Sohum olarak adlandırılan yerleşim yeridir (Danoff, 1962: 1140; Talbert, 2000: 1231)¹⁷⁹. Bu yer hakkında çalışmanın 2.16. kısmında detaylı bilgi verilecektir.

Pity(o)us, MÖ V. yy.'da kurulduğu düşünülen bir Millet koloni şehri olup bugün ise Gürcistan'ın Pitzunda (Pityus) yerleşimine tekabül etmektedir (Danoff, 1962: 1140; Öztürk, 2012: 838; Talbert, 2000: 1235). Strabon'un buradaki ifadesine göre Kolkhis'in kuzey sınırını¹⁸⁰ Pityous belirlemektedir. Söz konusu kentin, ismini Hellençe'de "çam ağacı" anlamına gelen *ή πίτυς* (pityus) kelimesinden aldığı düşünülür. Muhtemelen bunun nedeni de, kent içinde ve civarında önemli miktarlarda kaliteli çam ağaçlarının bulunmasıdır (Plin. *nat.* VI.5.16; Arr. *periplus*, XVIII.1-2; ayrıca bk. Arslan, 2005: 133). Arrianus (*periplus*, XVIII.1-2), Dioskurias kentinden demir aldıktan sonra 350 *stadia* mesafede¹⁸¹ ilk liman yerinin Pityous olduğunu ve buna yakın yerlerde ikamet eden

¹⁷² Bu yer için bk. Danoff, 1962: 919; Talbert, 2000: 1232, map 87. Bu Burun, Pontos'un güney kıyılarındaki Kotyora (Ordu) ve Boon (Perşembe) yerleşim yerlerinden sonra gelen ikinci burundur. Sinope'nin çok daha güney doğusunda kalır.

¹⁷³ Tomaschek bu ifadelerinin yanında ayrıca, Bata'da Türkler tarafından tasarlandığı düşünülen Sudzuq adlı bir kalenin olduğundan bahseder (Tomaschek 1897: 114). Günümüzde Noworossiysk Limanı olarak bilinen bu yer, Osmanlı Dönemi'nde Sucuk Kale ve Soğucak adlarıyla anılan bir şehirdir. 1829 Edirne Antlaşması sonucu ise kentle birlikte bölge Rusların eline geçmiştir (Çurkin, 2016: 334).

¹⁷⁴ Bu halka bölümün 1 ve 12. kısımlarında değinilmiştir.

¹⁷⁵ MÖ I. yy.'da Ephesus'da (Efes) doğduğu düşünülen Yunanlı bir coğrafyacıdır. Günümüze bazı *fragmanların* kaldığı 11 kitaplık, *Periplus* (seyrû-sefer) tarzında "*Geographumena*" adlı çalışması vardır. Strabon ise bu eseri sıklıkla kullanmıştır (Brodersen, 2003: 59).

¹⁷⁶ Bu limanın lokasyonu için bk. Talbert, 2000: 1205-1206; map 84.

¹⁷⁷ Akhaioi ve Heniokhoi halklarından bölümün 1 ve 12. kısımlarında detaylı bahsedilmiştir.

¹⁷⁸ Bu yerlerin lokasyonu için bk. Talbert, 2000, map 87.

¹⁷⁹ Bu kent ve bölgeye 2.16. kısımda detaylı değinilecektir.

¹⁸⁰ Kolkhis Bölgesi'nin antik kaynaklardaki bilgiler ışığında sınırları için bk. Arslan, 2000: 26-28; Arslan, 2005: 83.

¹⁸¹ Arrianus, Strabon'un aksine güneyden kuzeye doğru giden bir seyrû sefer tarifi yaparken, Strabon'un 360 olarak verdiği *stadia* bilgisine karşın o ise 350 *stadia* mesafe olduğunu söyler.

Skythia halkının ise Herodotos tarafından “çam fıstığı yiyicileri” olarak adlandırıldığını belirtir. Ammianus (XXII.8.16) ise bizzat bu yerleri görmüş olmamasından kaynaklı olsa gerekir ki Pityous’u bir ada dâhilinde ve sıradan bir yerleşim yeri olarak¹⁸² göstermiştir. Buna karşın Zosimos (*Hist. Nov.* I. 32-33) kenti çok güçlü duvarlarla örülü, buna rağmen Skyth halkının saldırılarına uğramış bir yer olarak ifade eder. Prokopius (*Bell.* II.29.18), bu kentin kıyısında bir kalenin varlığından, bir başka eserinde ise (*Aed.* II.7.8) MS VI. yy.’da Lazika Krallığı’nın dini ve politik merkezlerinden birisi olduğundan bahsetmiştir. Bölgede 1964’te yaptığı kazılarda, MS I.-VI. yy.’lara tarihlenen duvar, bina kalıntılarının yanı sıra MS IV. yy.’a ait bazilika formunda bir kilise ve tabanı mozaik kaplı bir hamamı açığa çıktığı ancak bunun antik liman kentle birlikte su altında kaldığı belirtilir (Öztürk, 2012: 838-839).

Strabon bu kısımda (2.14), Pityus’dan sonra Kaukasus ve Kolkhis Bölgesi halklarından söz eder. Bu halklar sırasıyla, Akhaioi ardından Zygoi, Heniokhoi, Kerketai, Moskhoi, Kolkhoi, Phtheirophagoi ve Soanes halkları ile isimlerini vermediği diğer küçük halklardan ibarettir. Strabon bu halkları sıralarken özellikle Mithridates Savaşları’nı anlatan yazarların sıralamasını kıstas aldığını belirtmiştir. Zira Moskhoi ve Kolkhoi dışındaki diğer halklara bir önceki kısımlarda detaylı değinilmiştir¹⁸³.

Moskhoi ve **Kolkhoi** halklarına gelince, bunlardan **Moskhoi**; Kolkhis ve Armenia bölgeleri arasında ikamet eden Kaukasus halklarıdır (von Bredow, 2006c: 226; Talbert, 2000: 1261; ayrıca bk. map 88). Herodotos (VII.78) bu halkı I. Dareios’un (MÖ 521/-486) komutası altında savaşçı özellikleriyle anlatır. Ona göre bu halkın başlıkları ağaçtandı, kalkanları küçük, mızrakları kısa saplıydı, uçları ise sivri ve uzundu. Bunlar 19. Pers Satraplığı’na bağlı, hazineye ise 300 *talant* vergi veren bölge halklarından yalnızca biriydi (Hdt. III. 94). Bu halkın ismine izafeten Phasis Nehri hinterlandında “Moskhike” adlı bir yerin konumlandığı ve burada Leukothea Tapınağı’nın olduğu da bilinir (Strab. XI.2.17). Yine aynı isimle Kolkhis’in güneyinde “Moskhikos Dağları” uzanır (Strab. XI.2.15)¹⁸⁴. Tacitus (*Ann.* XIII.37) bir anlatısında, Moskhoi halkından, Roma’ya bağlı olan ve onun dostluğunu kazandıkları bir millet olarak bahsetmektedir. Plinius (*nat.* VI.11) Kyros Nehri’nin içine dökülen Hiberus Nehri’ne¹⁸⁵ kadar uzanan yerde Moskhoi halkı ülkesinin olduğunu

¹⁸² Ancak Ammianus’un burayı sıradan bir yerleşim yeri olarak görmesinin bir nedeni de, MS III. yy.’ın ikinci yarısından itibaren buranın sürekli olarak göçebe halklarının (Boraniler, Gotlar) saldırılarından ötürü eski önemini yitirmiş olmasından kaynaklıdır. Bu hususta bk. Zosimos *Hist. Nov.* I.63; Zonaras, XII.28; Drinkwater, 2008: 53.

¹⁸³ Soanes halkına ise, Strabon bölümün 19. kısmında daha detaylı bilgi verdiği için bu halk sırası geldiğinde yorumlanacaktır.

¹⁸⁴ Öztürk’e (2012: 328) göre, Strabon’un tüm bu tanımlamalarından bu halkın hem Trapezous’un güneydoğusunda yaşadığı hem de Heptakometai/Mosynoikoi halkları ile aynı olabileceği düşünülebilir. Zira bugün Gürcistan’da Artvin il sınırının hemen ötesinde denizden oldukça içeride bulunan Yengikvevi/Yenikov köyünün eski adı Muskhi’dir ve hemen yanında Meşketi olarak adlandırılan bir coğrafi bölge bulunmaktadır.

¹⁸⁵ Bugün Gürcistan’ın Paravani adlı nehidir. Lokasyonu için bk. Talbert, 2000: 1260; map 88.

söyler. Prokopius ise (Bell, VIII.2.1-31) Meskhoi olarak tanımladığı bu halkın tarım ve bağcılık yapısı Iberioi halkıyla bağımlı yaşayarak Hristiyan olduklarından söz eder.

Kolkhoi halkı üzerine Herodotos (II.104), “*Kolkhoi halkı, besbelli, Mısırlıdırlar: bunu ben başkalarından iştmeden önce kendim anlamıştım*” şeklinde ifadede bulunmuştur.¹⁸⁶ Ona göre Kolkhoi halkı, Aigyptioi (Mısırlılar) kralı Sesostris (MÖ 1908-1875) ordusundan kalmadırlar¹⁸⁷. Buna Strabon (XI.2.17), Diodoros (I.55.4) ve Ammianus (XII.8.24) da değinir. Herodotos burada (II.104) Kolkhoi halkının derilerinin karalığı ve saçlarının kıvrıkcık oluşundan zaten böyle bir kaniya daha önceden vardığını belirtir. Ayrıca onu en çok etkileyen şeyin; insanlar arasında sadece Kolkhoi, Aigyptioi ve Ethiopia halklarının sünnet gelenekleri olmasıdır (ayrıca bk. Diod. I. 55.4-5). Ancak Herodotos (II.105) Aigyptioi halkının Kolkhoi halkıyla keteni aynı biçimde işlemelerinin haricinde akrabalıklarını gösteren hiçbir belirti olmadığını söyler. Kolkhoi halkı ve bunların Kaukasus’a kadar olan komşuları da tıpkı Moskhoi halkı gibi I. Dareios döneminde krala vergi veren halklar arasındaydı (zira Pers egemenliği Kaukasus’a kadar uzanıyordu), tek fark kendi istekleriyle veriyor olmalarıydı. Yine bu halklar gönüllü olarak beş yılda bir krala yüz oğlan yüz kızı da armağan olarak sunarlardı (Hdt. III. 97). Ayrıca Herodotos (IV.37), Kolkhoi halkının Phasis Irmağı’nın döküldüğü yere kadar yayıldıklarını ifade eder¹⁸⁸. Skylaks’a (*periplus*, 81) göre ise bu halklar, Dioskurias kentinden önce gelir. Hâlbuki Arrianus’un (*periplus*, XI.1), Ksenophon’dan (*Anab.* IV.8.8, 22; 19-24; V.2.1) olan aktarımına göre Kolkhoi halkı Trapezouslular’a sınırdır. Ancak bu hususta Arslan (2005: 83), Arrianus’un sözünü ettiği Trapezous sınırındaki Kolkhoi halkının, Kolkhis Bölgesi’ndeki Kolkhoi halkından farklı olduğuna vurgu yapar. Keza Plinius da (*nat.* VI.4) Kolkhis Bölgesi’ndeki Kolkhoi halkının Phasis (Rioni) ile Akampsis (Çoruh) ırmakları arasındaki bölgede ikamet ettiklerini açıkça ifade eder. Öztürk (2012:716, dn. 41)¹⁸⁹, Romalı mimar ve mühendis olan Marcus Vitruvius Pollio’nun (MÖ 80-15) “*De Architectura*” adlı 10 ciltlik eserinde bahsi geçen Kolkhis halkının ev yapım tekniklerine değindiğinden bahseder. Bu durumun yakın zamana dek uygulanan geleneksel

¹⁸⁶ Strabon (XI.2.17) Kolkhoi halkı ile Aigyptioi halkı arasında yakınlık olduğunu göstermek isteyen bazı yazarların bu yolla inançlarını doğrulamış olduklarına vurgu yapar. Muhtemelen burada Herodotos’a atıfta bulunmak istemiştir.

¹⁸⁷ Herodotos’ta (VII.79) Kolkhoi halklarının savaşlarda kullandıkları başlıkların ağaçtan, kalkanlarının deriden yapıldığını belirtir. Ayrıca mızraklarının kısa, kılıçlarının ise eğri olduğunu ifade eder.

¹⁸⁸ Öztürk’ta (2012: 715), Hippokrates’in (MÖ 460-377) “*Havalar, Sular ve Topraklar*” adlı eserinin bir bölümünde Phasis Nehri civarından, yaşam koşullarından ve halkı olan Phasislilerden bahsettiğini söyler. Buna göre her mevsim şiddetli yağmurların görüldüğü bölge sıcak, rutubetli, bataklık ve ormanlıktır. Bataklıklarda yaşayan insanların evleri su üzerinde olup ağaç ve kamışlardan inşa edilmiştir. İnsanlar nehir kanalları üzerinde kente ya da pazara tek parça ağaçtan yapılmış kanolarıyla seyahat etmektedirler. Phasisliler şişmanlıktan eklemeleri ve damarları bile görülmeyecek derecede toplu ve soluk tenlidirler. Ayrıca uyuşuk ve kaba seslidirler.

¹⁸⁹ “... Karadeniz’deki Kolkhoi kavmi, bol kereste kaynaklarına sahiptir ve onların yapı teknikleri de bu kaynaklara bağımlıdır. Onlar, iki ağacı zeminin üzerine paralel bir şekilde yatırarak aralarında bir ağaç boyu mesafe bırakırlar, sonra bunları; üzerlerine, uç kısımlarından karşılıklı iki ağaç daha koyarak birleştirirler. Bu belirlenmiş alan içinde kalan yer evin iç kısmı olur. Bu dörtkenardaki duvar, aynı şekilde üst üste ağaçlar koyarak, yukarıya doğru yükseltilir. Böylece köşelerde, her ağaç bir diğerini düşey olarak desteklemiş olur. Ağaçların kalınlıklarına bağlı olarak arta kalan karşılıklı boşluklar, çamurla veya küçük parçalarla kapatılır. Çatının yapımı için de aynı yöntem uygulanır. Ağaçların uzunlukları aşamalı olarak azaltılarak köşeler arası mesafe gitgide daraltılır. Böylece piramide benzer bir çatı formu elde edilir. Çatının üzerini de dal parçaları ile örterler ve üzerini balçıkla sıvarlar. Böylece onların bu dörtkenarlı çatıları, kabaca bir tonoz şeklini almış olur.”

Karadeniz evlerinin yapım tekniğinin ilk uygulamaları olarak kayıt altına alınmış olmasına dikkat çeker.

(2.15) Strabon bu kısımda, bizlere kısaca hinterlandını çizdiği Kaukasus (Kafkas)¹⁹⁰ Dağı'ndan¹⁹¹, bu dağın birleştirdiği Tauros'un¹⁹² kısımlarından ve Tauros'un kendisinden söz eder. Strabon'un bahsettiği **Kaukasus** ismi ilk kez Aiskhylos'da (Pr. 719) Prometheus'un cezalandırılması sahnesiyle geçmekle birlikte, bunun yanı sıra Apollodorus (I.7.1), Diodorus Siculus (XVII.83.1), Apollonius Rhodos (*Argon.* II. 1246), Herodotos (I. 104,203,204; III.97; IV.12), Strabon (XI.2.1-2, 15), Appianos (*Mithr.* 103), Ammianus (XXII.8.26; XXIII.6.70), Plutarkhos (*Pomp.* 34.1; 35.3; *Caes.* 58.3), Plinius (*nat.* IV.17,25; V.27.98; VI.11.47, 12.30-31), Ptolemaios (*geog.* V.9.11), Pomponius Mela (*chorog.* I.15,19), Arrianus (*periplus*, XI.5), Dionysios, (*Perieges.* 663) gibi daha birçok antik kaynakta da bahsi geçmektedir. Örneğin Diodorus (XVII.83.1) Kaukasus Dağı'ndan söz ederken burasının bazı kimselerce "Paropanisum Dağı" olarak çağrıldığına da değinir. Plinius, Kaukasus Kapıları'ndan bahsettiği bir bölümünde (bk. *nat.* VI.12.30-31), buraya olan asıl geçitin Kaspia Geçiti olduğuna vurgu yapar¹⁹³. Ardından, bu noktada, demir ile tutturulmuş kirişlerle kapalı kapıların olduğunu, altından ise müthiş koku yayan bir akıntının geçtiğini, bunun ötesinde ise kale tarafından savunulan ve sınırın daha da ilerisinde yaşayan sayısız kabilenin geçişini engelleme amacıyla dikili "Cumania" adında bir kayanın varlığından bahseder. Plinius burada ayrıca, Kaukasus Kapıları'ndan Pontos Eukseinos kıyılarına 200 mil kadar bir mesafenin olduğunu da söyler. Arrianus (*periplus*, XI.5) ise, Kaukasus'u, Keltlerin yaşadığı topografyadaki Alp Dağları ile kıyasladığı, bu dağın Strobilos¹⁹⁴ adında bir zirvesi olduğu hatta efsaneye göre Prometheus'un, Zeus'un emriyle

¹⁹⁰ Kafkas kelimesinin köken ve anlamı hakkında bk. Karatay, 2021: 171-178.

¹⁹¹ Kaukasus'un coğrafi durumu, topografyası ve genel bilgileri için bk. Bilge, 2005: 1, dn. 2. Kafkasya ve Tarihi için ayrıca bk. Forsyth, 2019.

¹⁹² Tauros'a kitabın (XI.1.2-4) kısımlarındaki açıklamalarda kısmen değinilmiştir. Daha detaylı bilgiye 12. Bölümde yer verilmiştir.

¹⁹³ Bu söz konusu güzergâh olan *Karadeniz – Hazar Denizi Deniz Güzergâhı*, bugün genellikle "Hazar Deniz Transit Yolu" olarak da bilinir. Bu yol Çin'den Türkistan'a gelip oradan Oksus (Ceyhun, Amu Derya)'un güneybatı akıntısı Özboy vasıtasıyla Hazar Denizi'ne (Kaspia) ve oradan Kura (Kyros) – Aras (Arakses) nehirleri ile Güney Kafkasya'ya, Güney Kafkasya'dan da Phasis Irmağı (Rhioni) vasıtasıyla Karadeniz'e çıkmaktadır (Strab. XI. 7. 3; 11. 6; Plin. *nat.* VI. 12.30; ayrıca bk Emir, 2014: 219, dn. 466). Bu geçit "Caspia Pylae ya da Albaniae Pylae" olarak da bilinen, bugün ise Derbent Geçiti olarak tabir edilen yerdir. Buna karşın Strabon'un (XI.3.5)'te, göçebelerin ülkesinde Aragos (Aragvi) Nehri'ne doğru dört günlük dar bir vadi yoluyla geldiğini, yolun sonunun ise şehir duvarlarıyla korunduğunu söylediği bir geçit daha vardır. Bu da "Caucasiae ya da Sarmatiae Pylae" olarak da bilinen, bugün ise Daryal/Dariel Geçiti olarak tabir edilen yerdir.

Antik dönem Gürcistanı'nda dağlar, çok hâkim konumda oldukları için özellikle doğu-batı (Kolkhis-Iberia) ulaşımında geçitlerin anahtar bir rolü vardı. İşte bu geçitlerden en çok bilinenleri yukarıda belirtilen, Büyük Kaukasus Sıradağlarında yer alan, kuzey-güney doğrultulu bugünün Daryal/Dariel ve Derbent Geçitleri'dir. Herodotos'a (I.104) göre, İskitlerin Media'yı istila ederken kullandıkları geçit, günümüzde Dağıstan toprakları içinde bulunan Derbent Geçidi'dir. Derbent Geçidi'nin batısında yer alan Daryal/Dariel Geçidi ise yol ağlarının merkezi konumundadır (Kızılgut, 2019: 26; ayrıca bk. Forsyth, 2019: 32).

¹⁹⁴ Söz konusu dağın ismi, Hellence "dönen" anlamına gelen *στροβίλος* (*strobilos*) sıfatından gelmektedir. Tam olarak yeri bilinmemekle birlikte, Dioskurias kentinden de görüldüğü düşünülen Kaukasus Dağları'nın en yüksek olan Elbruz Dağı'dır (Arslan, 2005: 90, dn. 66). Appianos'a (*Mithr.* 103) göre, Pompeius, MÖ 65 yılında Kolkhis Bölgesi'ne geldiğinde Argonautların, Dioskurların ve Herakles'in sefer yaptıkları yerleri görmek istemiş ve de özellikle Prometheus'un zincire vurulduğu Kaukasus Dağları'nda bir koni şeklinde tepesi olan bu Strobilos Dağı'nı ziyaret etmiştir.

Hephaistos tarafından burada zincire vurulduğuna dair bir takım açıklamalarda bulunduğu bulunur. Muhtemelen Arrianus bu bilgiyi Aiskhylos'tan almıştır. Strabon'un ise bu kısımdaki (2.15) ifadesine göre, Kaukasus Dağı, Pontos ve Kaspia denizlerini ayıran bir duvar görevinde olup, güneyde Albania ve Iberia bölgelerinin sınırını, kuzeyde ise Sarmat halkı¹⁹⁵ *teritoriumunu* belirler. Strabon'a (XI.2.15) göre, bu dağın kolları ise güneye doğru düşerek, Iberia'nın ortasını içine alır ve Tauros Dağı'nın birer kısımları olan Armenia'nın dağlarını, Moskhikos Dağları'nı hatta Skydises ve Paryadres Dağları'nı birleştirir. Kaukasus özellikle gemi inşaatlarına uygun her türlü kerestenin olduğu ormanlık bir alandır. Strabon'a (XI.2.17) göre, Kaukasus Dağları'ndan kesilen ağaçlar, ırmaklar yardımıyla zahmetsiz bir şekilde taşınabilmektedir. Muhtemelen bu yüzden bölgede ahşap işlemeciliği gelişmiş, burada işlenen ahşap sandıklar antikçağ boyunca hep ünlü olup daima aranan bir ürün özelliği taşımıştır (Arslan, 2005: 77). Güney Kaukasia kültürlerinden kuzey step halklarını ayıran Kaspia Denizi ile Pontos Denizi arasındaki bu yüksek dağ silsilesinin aynı zamanda tarih boyunca Asia ve Europa arasında da bir sınır olduğu, hatta en önemli transit yollarını¹⁹⁶ içinde barındırdığı bilinir (Plontke-Lüning, 2003a: 37).

Strabon'un bu kısımda sözünü ettiği **Moskhikos Dağları**, bugün Kaşkarlar olarak bilinen dağ(lar)dır (Arslan, 2005: 58, 130). Strabon'a (XII.3.18) göre bu dağlar Pharnakeia/Kerasus (Giresun) ve Trapezousia (Trabzon) bölgelerinin üst kısmında bulunan, Paryadres ve Skydises dağ silsilesinin doğuda Kolchis'e doğru uzanan bölümünde yer alır. Yine Strabon'a (XII.3.18) göre, bütün bu dağlarda yaşayan insanlar tamamıyla vahşidir. Dağlar ise sık ormanlıklarla kaplıdır. Buralarda yaşayan insanların bazıları ağaçlarda ya da seyyar ahşap kulelerde barınırlar. Bu kulelere de *Mosyn* dendiğinden antik devirde bu insanlar Mosyne'ler olarak adlandırılmışlardır. Bu dağların yer aldığı bölgenin ılıman ve yoğun yağışlı iklime sahip olması nedeniyle ormanlık alanlarında çam, kayın, kestane, meşe, akasya, ceviz ve köknarın yanı sıra, gemi yapımı için de elverişli her çeşit ağaç yetiştiği söylenir (Ksen. *Anab.* VI.4.4; Strab. XI.2.17; XII.3.12,18; Plin. (*nat.* XVI.76.197).

Moskhikos'un batısında yer alan **Skydises Dağı** ise, Pharnakeia/Kerasus ve Trapezous kentlerinin güneyinde (bk. Talbert, 2000: 1236; map 87) kalıp Skoidises, Skideses, Skordiskos (Ptol. *georg.* V.6.8) olarak da adlandırılmaktadır. Bu dağların lokalizasyonu halen tartışılmakla birlikte bugün Giresun Dağları ya da Giresun Dağları'ndan biri olduğu düşünülmektedir (Arslan, 2005: 58, dn. 9). Par(k)hal ya da Parkhar olarak da bilinen ve Pontos Eukseinos boyunca kıyıya paralel uzanan **Paryadres Dağları** (*Lat.* Pariades) ise (Strab. XI.2.15; 14.1,5; XII.3.18,28,30; Plin. *nat.* V.27.98; VI.9.25; VI.11.29; Ptol. *geog.* V.9), antik dönemde birçok ırmak tarafından yarılmış vadilere ve de buralarda ikamet edip vahşi oldukları ifade edilen bir takım halklara sahiptir (Arslan, 2005: 125, dn.116). Günümüzde ise bu dağlar Karadeniz ve Ermenistan bölgelerindeki Alp Kuşağı'nın bir kısmı

¹⁹⁵ Bu halklara bölümün 2.1. kısmındaki açıklamalarda detaylı değinilmiştir.

¹⁹⁶ Örneğin Derbent İpek Yolu (Plontke-Lüning, 2003a: 37); özellikle de Bizans Dönemi'nde Bizans ipek ticareti için olan tüm yollar Kaukasus'tan geçiyordu (Makris, 2003: 37).

olarak tanımlanır (Olshausen, 2007: 582). Strabon (XII.3.18) bu dağı, Sidene¹⁹⁷ ve Themiskyra (Terme) bölgesinden Küçük Armenia'ya kadar uzanarak Pontos'un doğu tarafında yer alan bir dağ olarak tanımlar (ayrıca bk. Rhod. Apol. *Argon.* II. 377-378).

(2.16) Strabon bu kısımda, Kolkhis Bölgesi'nde yer alan **Dioskurias**'a tekrar değinir. Bu kent daha önce de (2.14) bahsedildiği üzere MÖ VI. yy.'da kurulduğu düşünülen bir Milet kolonisidir (Skylaks, *periplus*, 81). Strabon'un (I.3.2; II.5.25) Eratosthenes'den aldığı bilgiye göre burası, Pontos Eukseinos'un en doğu kıyı kentidir. Ayrıca Kolkhis Bölgesi'nin Phasis'ten sonra gelen en önemli ticaret merkezidir. Arrianus (*periplus*, X.3,4; XI.3, 5; XVII. 1), bir vali görevinde iken dönemin imparatoru olan Hadrianus'a (MS 117- 138) yazdığı mektubunda, MS 131 yılındaki seyahati sırasında bizzat bu kentte kaldığını, surların ve hendeğin etrafında dolanarak her şeyi denetleme imkânına sahip olduğunu bildirmiştir. Ammianus (XXII.8.24) bu kentin, Heniokhoi halkı kurucuları, Kastor ve Polluks'un (Dioskuroslar) arabacıları olan Amphitus ve Spartalı Kerkius tarafından kurulduğunu söyler. Benzer bilgiler Plinius (*nat.* VI.5.16), Solinus (*Coll. Mem.* XV.17) ve Pausanias'ta (III.19.7) da geçmektedir¹⁹⁸. Appianos'a (*Mithr.* 101) göre, Dioskurias kenti vatandaşları kentin efsanevi kurucuları olan Dioskuroslar'a özel bir saygı duymuşlardır. Keza Hellenler de onlara olan hürmetlerinden ötürü olsa gerek bu kentin adını olduğu gibi muhafaza ederken Romalılar ise Sebastopolis olarak değiştirmişlerdir (Arr. *periplus*, X. 3-4; XI.3, 5; XVII. 1; ayrıca bk. Arslan, 2005: 80).¹⁹⁹

Strabon kitabının bu kısımda (XI.2.16), Dioskurias kentinin bir körfez içinde konumlandığını, tüm denizin (Pontos Eukseinos) en doğu noktası ve Kaspia ile Pontos denizleri arasındaki kanalın da bir başlangıcı konumunda olduğunu belirtmiştir. Strabon ayrıca buranın, civarda ikamet eden, farklı dil konuşup, misafirperver olmayan çok sayıda halklar (hiç olmazsa 70 halk) için de ortak bir ticaret kenti olduğuna dikkat çekmiştir. Hatta Strabon eserinin başka bir bölümünde (XI.5.6), Dioskurias halkların özellikle tuz elde etmek için toplandıklarını, bazılarının dağ sırtlarında bazılarının ise kuytu yerlerde ikamet edip vahşi hayvan eti, yabani meyve-sebze ve sütle yaşamlarını sürdürdüklerini söyler. Kentin günümüz arkeolojik çalışmalar kapsamında bulunan sikkeleri arasında, ilk kez VI. Mithradates Eupator döneminde bakır sikkelerin ön yüzünde Dioskuris şapkaları ve 8 narlı yıldız tasviri, arka yüzünde ise “ΔΙΟΣΚΟΥΡΙΑΔΟΣ/Dioskouriados” yazısı ile Thyrsos tasvirinin yer aldığı görülür (Öztürk, 2012: 840).

¹⁹⁷ Pontos kıyısında Themiskyra Ovası'ndan sonra gelen verimli bir ova.

¹⁹⁸ Bu hususta ayrıca bk. Gabelia, 2003: 1225.

¹⁹⁹ Dioskurias sözcüğünün etimolojisi üzerine araştırma yapan Gabelia (2003: 1225), bu kelimenin ünlü bir “Megrel toponym terimi” olan “*skuri*” (su, kaynak, nehir) kısmına dikkat çekmiştir. Ayrıca burada Dioskurias kelimesinin esasen iki Kartveli kelimesi olan “*dia*” (anne) ve “*skuri*” (nehir, su)’den oluştuğuna ve buna göre Dioskurias’ın, “nehirlerin anası” veya “su anası” olarak çevrilebileceğine değinmiştir. Ancak buna karşın Gabelia, sözcüğün Hellen mi yoksa başka bir kökenden mi geldiğine dair tartışmalara karşın, bugün modern Sukhum Bölgesine tekabül ettiği düşünülen bu şehir yerleşiminin, Hellenlerin buraya gelmeden önce kendi yerel adı olan Abhazya dilinde “Akua” (su) olduğunu söyler. Ayrıca kendisine bağlı bir Hellen ticaret ağı kurulduktan sonra buna paralel yeni bir Hellen ismi olan “Dioskurias”ı aldığını da ekler.

(2.17) Antikçağ'da **Kolkhis**²⁰⁰ adı verilen bölgenin güneyinde Armenia, kuzeyinde Skythia ve Kaukasus, batısında Pontos Eukseinos, doğusunda ise Iberia ve Albania bölgeleri yer almaktaydı (Strab. XI.2.14; 3.2; XII.3.17-18; Plin. *nat.* VI.15.39)²⁰¹. Kolkhis'in kuzey sınırını Pityous/Piyos (Pitzunda), doğu sınırını ise Sarapana (Shorapani) kenti belirlemekteydi (Arslan, 2000: 34). Kolkhis'in Pontos ile olan sınırı ise Plinius (*nat.* VI.4.12-13) ve Arrianus'a (*periplus*, VII.4-5) göre Absarros/Apsarus²⁰² (Gonio) Irmağı idi. Ancak Ksenophon (*Anab.* IV.8.22; V.3.2), Absarros'un daha da batısında kalan Trapezous (Trabzon) ve ardından gelen Kerasus (Giresun) kentlerinden her biri için, "Kolkhis *territoriumunda* Sinopelilerin bir kolonisi, Pontos Eukseinos'taki yerleşik Hellen kenti" şeklinde bahsetmiştir. Dolayısıyla Kolkhis'in Pontos ile olan sınırını belirlemek biraz güçtür. Bölgenin adı ise, antik kaynaklarda ilkin Kolkhis toprakları adıyla Korinthoslu Eumelos (*frg.* 2) tarafından anılırken²⁰³ (Lorkidpanidze, 1996: 1) ardından Altın Post hikâyesinin geçtiği yer olarak karşımıza çıkmıştır. Örneğin bu hikâyenin ilk geçtiği kaynak Aeskhylos'un *Prometheus Desmotes* (*Zincire Vurulmuş Prometheus*) adlı eseridir. Bu *tragediada* da hikâyenin geçtiği yer Kolkhis toprakları (*Pr.* 415) olarak anılmıştır. Apollodorus *Bibliotheca* adlı eserinin Altın Post hikâyesini anlattığı (I.9.17) kısmında, postun Kolkhis'teki bir Ares koruğunda meşe ağacı üzerinde asılı ve uykusuz bir ejderha tarafından korunmakta olduğundan bahsetmiştir. Yine aynı hikâye Kolkhis toprakları olarak Euripides'te (*Med.* I.5) de yer almıştır (ayrıca bk. Hdt. VII.193). Buna izafeten Argonautların Kolkhis'e olan seferleri şeklinde Appianos'ta (*Syr.* X.63), Diogenes'te (*Laert.* I.10.111), Plinius'ta (*nat.* VII.57) da geçmiştir. Tüm bunların yanısıra Altın Post hikâyesinin anlatıldığı en önemli kaynakların başında ise Apollonius Rhodius'un *Argonautica* adlı eseri gelmektedir.

Herodotos'a (IV.37) göre Med ve Saspeir halklarının yukarısında, ta ki Phasis Irmağı'nın döküldüğü Kuzey Denizi'ne (Karadeniz) kadar uzanan Kolkhis Bölgesi'nde²⁰⁴ Kolkhoi adlı halkın ikamet ettiği (ayrıca bk. Strab. XI.2.15-17; Ksen. *Anab.* V.6.37) bilinir. Plinius'ta (*nat.* XXXIII.15.52), bu halkların başında Saulauskes adında bir kral olduğunu, bu kralın döneminde ise krallığın askeri yönetilen birimlere göre ayrıldığı belirtilmiştir. Kolkhis Bölgesi'nde Kolkhoi

²⁰⁰ Kolkhis kelimesinin kökeni üzerine yapılan araştırmalarda bu kelimenin MÖ VIII. yy'da Doğu Anadolu Bölgesi'nde kurulmuş olan Urartu Krallığına ait çivi yazılı belgelerde geçen *Qulcha* kelimesiyle özdeşleştirildiği düşünülür (von Bredow, 2003: 528). Bu kelime Urartu krallarından II. Sarduri'nin (MÖ 764-734) kuzeye yönelik seferlerinde işgal edilen ülkeler listesinde yer alır. Bu listede adı geçen *Qulkha* Ülkesi'nin, Strabon'da geçen antik dönemdeki "Kolkhis" adlı bölgeye tekabül ettiği iddia edilir (Emir, 2014: 38, dn. 75).

²⁰¹ Antik Çağ'da Kolkhis Bölgesi coğrafi yapısı, stratejik konumu ve doğal kaynakları ile özellikle Hellenistik ve Roma dönemlerinde oldukça ilgi gören bir bölge hâline gelmiştir. Kolkhis Bölgesi, Karadeniz kıyılarından uzak doğu ve Hindistan'a kadar uzanan birçok önemli ticaret yolunun da çıkış noktasındadır (Emir, 2014: 38-39).

²⁰² Tarihi bir Laz yerleşimi olup, bugünkü Acara sınırları içinde Batum'un 15km güneyinde yer alan Gonio kasabasında, Çoruh Nehri'nin denize döküldüğü bölgeyi kontrol edebilen önemli bir noktada MS III. yy.'da inşa edilmiş bir Roma askeri kampı, ayrıca dere adıdır. Bk. Öztürk, 2012: 809. Gürcü dilinde Tchhorokhi (Çoruh) Nehri ağzıdır. Aynı yerde aynı isimde Gürcülerin Gonio antik kenti yer alır (Talbert, 2000: 1229, map. 87).

²⁰³ Bunun yanında Hesiodos'ta (*theog.* 337-340) ise Phasis Nehri'nden "Kolkhis Nehri Phasis" şeklinde bahsetmiştir.

²⁰⁴ Herodotos (III.97) Kolkhis Bölgesi'nin Akhaimedler'in yönetimi altında 13. ve 14. Satraplık'lar içinde yer aldığını ifade eder.

halklarının yanında Hellen kolonistler de yaşamaktaydı. Burada yaşayan Hellenler, Kolkhis'in siyasi yapısı ve nüfus yoğunluğundan ötürü Phasis, Dioskurias ve Gyenus gibi yeni ve küçük olan koloni yerlerinde görülmekteydi. Kolkhis'in yerli ve bu misafir ulusları kendi aralarında ve diğer komşu şehirlerle yaptıkları ticaretle zenginleşmişlerdi. Zira bölgenin ticareti, özellikle Hellenistik Dönemde (MÖ IV. - I. yy.) metal objeler, keten, kenevir, balmumu ve zift ile kendini göstermişti (Arslan, 2000: 32). Tüm bunların yanında ülke hem ürün hem de gemi yapımında kullanılan kereste bakımından çok zengindi (Strab. XI.2.17)²⁰⁵. Ayrıca bölge, dokumacılıkta da ün kazanmış olup yapılan ürünler ise dış ülkelere ihraç edilmekteydi. Pontos Kralı Mithradates Eupator'un (MÖ 120-63) kendini kral ilan etmesi ve ardından Kolkhis'ten başlayarak Herakleia'ya kadar uzanan tüm kıyı bölgesini kontrol altına almasıyla artık Kolkhis de Pontos Krallığı²⁰⁶ hâkimiyetine girmişti (App. *Mith.* 15; Strab. XI.2.18; XII.3.1-2, 28). MÖ 63'de VI. Mithradates'in ölümüyle bölge Roma hakimiyeti altına girmişti. Roma hakimiyeti Doğu'da Sasanilerin bölgede etkin bir güç haline geldiği VI. yüzyıla kadar devam etmiş, ardından da bölge Sasanilerin kontrolüne geçmişti.

Strabon bu kısımda Kolkhis Bölgesi'nden bahsettikten sonra bölgenin en önemli akarsuyu olan **Phasis Nehri**'ne değinir. Bu nehrin, Armenia'dan²⁰⁷ doğduğunu ve Glaukos²⁰⁸ ile Hippos²⁰⁹ ırmaklarıyla birleşerek Pontos Eukseinos'a döküldüğünü belirtir (ayrıca bk. XI.3.4; 14.7). Antik kaynaklarda ilk kez Hesiodos'ta (*Theog.* 335,337-345) geçen **Phasis**²¹⁰ günümüz Gürcistan'ın Rioni²¹¹ Irmağı olarak bilinmektedir (Talbert, 2000: 1235; map 87). Ptolemaios (V.10.1-2), Phasis Irmağı ağzında önemli bir koyun olduğundan söz ederken, Strabon (I.3.7) ise nehrin bu ağzının

²⁰⁵ Kolkhis Bölgesi özellikle maden kaynakları bakımından da oldukça zengin bir coğrafya olarak bilinir. Bölgenin tüm bu zenginliği, Hellen mitolojilerine de yansımış zira bu bölge Argonaut Efsanesinde zengin bir altın ülkesi olarak geçmiştir (Strab. XI.2.19; ayrıca bk. von Bredow, 2003: 528; Arslan, 2000: 28).

²⁰⁶ Bu isimlendirmenin tamamen "gelenekleşmiş bir ön yargının sonucu" olduğu düşünülür. Zira o dönemlerde gerek halkın gerekse krallığın kendilerine ne isim verdiklerinin bilinmediği, sadece Pontos paralarında para basılan kentin ve hükümdarın isminin zikredildiği söylenir. Krallığın Roma tarafından ortadan kaldırılmasının ardından Roma'nın sözde "en büyük düşmanını" unutturmak için onunla ilgili herşeyi tahrip ettirdiği hatta VI. Mithradates'in hatırasını tarihten tamamen simeye çalıştığı bilinir. Bkz. Arslan, 2007: 11-13; Tezcan, 2012: 86.

²⁰⁷ Apollonius Rhodius'a (*Argon.* II.399-401) göre, Phasis Amarantos Dağları'ndan çıkar. Bu dağın Kolkhis ya da Kaukasus dağlarından olduğuna dair açıklamalar vardır (bk. Lordkipanidze, 2000: 21). Apollonius Rhodius burada (*ibid.* II. 399), Eratosthenes'in, Phasis'in kaynağını Armenia'dan aldığını söylediğini de belirtir. Plinius (*nat.* VI.13) Phasis'in Moskhis'den (Moskholi halkı ülkesinden), Solinus ise (*Coll. Mem.* XV.19)'da Moskhika Dağları'ndan çıktığı ifade eder.

²⁰⁸ Bugün Gürcistan'daki "Tekhuri Çayı", bk. Talbert, 2000: 1232; map 87. "Ziva Suyu" olduğuna dair bilgi için bk. Radt, 2008: 254.

²⁰⁹ Bugün Gürcistan'daki "Tskhenistsqali Suyu" (Talbert, 2000: 1232; map 879. Aynı suyun yine bugün Gürcistan'daki "Kodori Suyu" olduğu da düşünülür (Danoff, 1962: 928; Talbert, 2000: 1232). Bu suyun adına Hellence *ἵππος* (hippos) "at" sözcüğünden gelen "Atsuyu" anlamları yüklenir (Radt, 2008: 254).

²¹⁰ Antik kaynaklarda "Phasis" isminin kullanımı da tıpkı "Pontos" ismi gibi değişmektedir. Örneğin Latin kaynaklarında "Phasis" sözcüğüyle bazen Rioni Nehri, bazen yörede bulunan ve ırmakla aynı adı taşıyan Rioni kenti, bazen de Kolkhis Bölgesi kastedilmiştir. Örneğin Cassius Dio (XXXVII.3.1) III. Mithradates Savaşlarını anlatırken orada kullandığı "Phasis" ismiyle Kolkhis Bölgesi'ni tanımlamıştır (Emir, 2014: 39, dn. 79). Bu hususta ayrıca bk. Ksen. *Anab.* V.6.36-37; VII.7-10. Linguistik açıdan Phasis için bk. Lordkipanidze, 2000: 11.

²¹¹ Irmak, adını Hellence'de "akan" anlamına gelen *ῥέων* (rheon) kelimesinden almış olsa gerekir ki (Arslan, 2005: 68) Rhodoslu Apollonius (*argon.* II.1261) Phasis'ten, geniş akan ırmak olarak bahseder.

anakaranın sürekli genişlemesi sonucu birkaç kez yön değiştirdiğini belirtir²¹². Arrianus'a (*periplus*, VIII. 1-5) göre Phasis, onun tanıdığı ırmaklar arasında en temiz ve özellikle rengi bakımından sıra dışı olanıdır. Arrianus, Phasis'in denizle karışmayan görüntüsündeki suyunu, Homeros'un (II. II.752-754) Titaresios Irmağı'nın Peneios'un üzerinden "yağ gibi akıp gittiği" sözleriyle benzeştirir. Ona göre, Phasis'in yüzeyi son derece temiz olduğundan buraya yelken açanların yanlarında su getirmelerinin yasaklanmış olduğuna dair bir inanış vardır. Herodotos (II.5) nasıl ki Mısır, Nil'in bir armağanıdır der, Prokopius da (*Bell.* VIII.6.13-14) Kolkhis'in Phasis Irmağı'nın bir armağanı olduğunu söyler. Plinius'a (*nat.* VI.4.12-14) göre, Phasis, Pontos Eukseinos'un en meşhur ırmağı olup yaklaşık 40 mil boyunca gemilerin gitmesi için elverişlidir. Hatta bu nehrin üzerinde 120 köprü, kıyılarında ise birçok kent kuruludur. Ammianus ise (XXII.8.24) nehirden, "eski Mısır kökenli Kolkhisliler'in gürültülü seferleri içinde yer alan Phasis" şeklinde bahsetmiştir.²¹³

Antik dönemde Phasis Nehri'nin ticarete de büyük bir öneme sahip olduğu bir gerçektir. Phasis Nehri'nin Akhaimenid İmparatorluğu'nun en kuzey batı sınırı olduğu bilinir. Ayrıca nehrin aşağı kesimlerinde ticaretin yapıldığı çok sayıda Kolkhis yerleşim yerleri bulunmaktadır (von Bredow, 2007c: 941). Oksus (Amu Derya) akıntısı boyunca Kaspia Denizi'ne (Hazar Denizi) kadar gelen Hint malları, daha sonra Phasis Irmağı vasıtasıyla Kolkhis'teki bu yerleşim yerlerine ulaşmaktadır. Buralara gelen mallar da, yine Phasis Irmağı yoluyla Kolkhis'ten beş günlük mesafede bir şehir olan Phasis'e getirilmektedir (Emir, 2014: 39, dn. 78).

Strabon bu kısımda (XI.2.17), Kolkhis'in önemli yerleşim yerlerinden biri olan **Sarapana**'ya değinir. Strabon bir şehir nüfusunu kaldırabilecek kapasitede büyük bir hisara sahip olduğunu ifade ettiği Sarapana'nın, aynı zamanda bir Kolkhis kalesi olduğunu söyler (XI.3.4). Bugün bu yer Gürcistan'ın Shorapani/Scharapani kasabası olarak bilinmektedir (Lordkipanidze, 2000: 20; Radt, 2008: 254; Roller, 2018: 462). Sarapana, Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated)'a (2016) göre Choropani şeklinde verilir. Sarapana'da yapılan kazılar buradaki yerleşimin MÖ VI. ve IV. yy.'lara dek indiğini göstermiştir. Tahkim edilmiş kale duvarlarının ise Bizans Dönemi'ne ait olduğu düşünülmektedir. Gürcistan kroniklerine göre Sarapana'nın, MÖ III. yy.'ın ilk yarısında Iberia'nın ilk Kralı I. Pharnabazus (MÖ 331-234) tarafından inşa edilmiş bir Iberia Kalesi olduğu tahmin edilmektedir (bk. Kacharava, 1990-1991: 82; Plontke-Lüning, 2008a: 967).

Strabon yine bu kısımda, Phasis Nehri ile aynı adı taşıyan (ayrıca bk. Skylaks, *periplus* 81) Kolkhoi halkının bir ticaret merkezi olduğunu belirttiği Phasis şehriden söz eder. **Phasis**'in, bir Miletos kolonisi olduğu (Ps. Skymn. 928-931; ayrıca bk. Ehrhardt, 1983: 85-86) ve MÖ VI. yy.'ın ortalarında Miletoslu Themistagoras tarafından kurulduğu (Mela, I.108; ayrıca bk. Lordkipanidze,

²¹² Skylaks'a (*periplus*, 81) göre de nehir yukarı yöne doğru 180 *stadia*'lık bir mesafede geçilebilirdir.

²¹³ Phasis Nehri adının geçtiği diğer Yunan ve Roma kaynakları için bk. Lordkipanidze, 2000:13-15.

2000: 61) söylenir (ayrıca bk. Pseudo Skymnos, 930; *Anonymi* (Arriani, ut Fertur) *Periplus Pont. Eux.*, 44). Bugün ise Phasis'in, Gürcistan'ın Poti kentine²¹⁴ tekabül ettiği düşünülür. Özellikle Hellenistik-Roma dönemlerinde kent kendini önemli bir ticaret merkezi olarak göstermiştir (von Bredow, 2007c¹: 941). Zira Strabon da (XI.3.4) buranın ayrıca bir liman yeri olduğuna değinmiştir. Arrianus'a (*periplus*, IX. 3-4) göre de, Hadrianus'un imparatorluk döneminde (MS 117-138) Phasis'te yaklaşık 400 kadar seçme asker bulunurdu. Yapılan araştırmalarda kentin siyasi tarihine ilişkin ise pek kayda değer bilgilere ulaşılamamıştır. Gürcü arkeologların 1950'li yıllardan itibaren yaptığı arkeolojik kazı çalışmalarına bakıldığında, konumu hala tartışma konusu olan bu kente ait gümüş sikkelerin MÖ V-IV. yy.'lara ait olduğu ve bu dönemlerde Kolkhis'te Hellen varlığının kesin olduğu görülmüştür. Ayrıca, Mithra kültürü sonrası gelişen Hellenizmin etkilerinin Kolkhis mimarisi, bronz işçiliği, tuğla ve amfora yapımının yanı sıra bulunan bu gümüş sikkelerde yer verilen tasvirlerle dahi yansıdığı anlaşılmıştır. Yine buradaki amphora yapımının MÖ IV. yy.'da başladığı ve köle ihracatının en önemli gelir kaynaklarından birisi olduğu bilinmektedir. Özellikle tekne yapımcılığı hususunda önemli bir merkez olan bu bölgenin bu özelliğini en azından Bizans dönemine dek sürdürdüğü anlaşılmıştır (Öztürk, 2012: 712).

Strabon'un bu kısımda son olarak sözünü ettiği yer, **Moskhike**'de bulunduğunu belirttiği **Leukothea Tapınağı**'dır. **Moskhike**, Strabon'un buradaki tabiriyle Phasis Nehri'nin yukarısında (kastı güney batı)²¹⁵ konumlanmış bir yerdir²¹⁶ (ayrıca bk. Lordkipanidze, 2000: 22, dn.73). Bu isime izafeten daha önce bahsedilen (bk. XI.2.1,15; ayrıca bk. I.3.21; XI.12.4; 14.1; XII.3.18) Moskhikos Dağları ise Kolkhis Bölgesi'nin güneyinde yer alan dağlardır (ayrıca bk. von Bredow, 2006c: 226). Leukothea, mitolojide²¹⁷ bir Yunan deniz tanrıçasıdır²¹⁸ (Howatson, 2013: 545; daha detaylı bilgi için bk. Bremmer, 2005: 451) ve ilk kez Homeros'un *Odysseia*'sında (V.333) karşımıza çıkar. Bu efsaneye göre bir deniz tanrıçasına dönüştüğünde adı Leukothea yani Ak Tanrıça olan Ino'nun aslında iki kişiliği vardır. Athamas'ın ikinci karısı ve Phriksos'la Helle'nin üvey anası olarak çirkin bir rol oynadığı halde, Ak Tanrıça olarak fırtınaya tutulmuş gemicileri korumakla ve özellikle

²¹⁴ Esasen kentin en eski kalıntılarının modern Poti'nin doğusunda kaldığına dair bazı görüşler için bk. Lordkipanidze, 2000: 51.

²¹⁵ Çünkü Strabon saat yönünde bir tasvir sitili benimsediğinden kuzeyden güneye doğru bir rota çizerek sırası gelen her bir yer, nehir ve halklar üzerine bilgiler verir.

²¹⁶ Bu yerin, günümüz güney batı Gürcistan topraklarındaki Samtskhe yani Meskheti / Acarlar halkının ülkesi olduğu söylenir (Lordkipanidze, 2000: 22, dn. 73).

²¹⁷ Yunan mitolojisine göre, Zeus ve Semele'nin oğlu Dionysos ile Semele'nin kardeşi Ino bununla ilişkilidir. Semele Zeus'tan hamile kalınca Zeus'un kıskanç karısı Hera, yaşlı bir kadın kılığına bürünerek Semele'nin aklını çeler ve Zeus'un onu yıldırımlarıyla kül etmesine sebep olur. Ne ki Zeus doğacak çocuğunu küllerin arasından alıp kurtarır ve baldırına yerleştirip süresi dolunca oradan doğmasını sağlar. Doğan bu çocuk da teyzesi Ino'ya emanet edilir. Kıskançlığı dinmek bilmeyen Hera akıllarını başlarından alarak onları cezalandırır. Ino, oğlu Melikertes ile birlikte kendini denize atar. Böylece Ino deniz tanrıçası Leukothea'ya, Melikertes ise deniz tanrısı Palaïmon'a dönüşür. Ona emanet edilen Dionysos ise Nysa Dağı'nın *nymphalarına* teslim edilir. Bk. Howatson, 2013: 254. Roma'da Leukothea, tapınağı limana yakın bulunan Mater Matuta ile Palaïmon ise Portunus yani limanlar tanrısıyla bir tutulmuştur (Erhat, 2006: 158).

²¹⁸ Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), (2016)'ya göre Leukothea çeşitli isimler altında tapınılan bir Asur tanrıçasıydı. Ayrıca bk. Strabon'un Coğrafyası 2, 2024: 292, dn. 516.

Odyssea'yı kurtarmakla yükümlü sevimli bir tanrıça görünümündedir (devamı için bk. Hom. Od.V.333 vd.; ayrıca bk. Erhat, 2006: 157).

Strabon Phriksos'un inşa ettiği Leukothea Tapınağı'nda²¹⁹ ayrıca Phriksos'un bir kehanetinden söz eder (ayrıca bk. Tac. Ann. VI.34). Bu kehanete göre tapınak bir zamanlar çok zengin olup, Phriksos'un zamanında Pharnakes tarafından, kısa bir süre sonra da Pergamonlu Mithridates tarafından yağmalanmıştır (ayrıca bk. Potheary, 2024: 582). Bu durumda Phriksos'un, Kimmeria Bosporus'u Kralı II. Pharnakes (MÖ 63-47) ve hemen onun ardından gelen Pergamonlu Mithridates olarak da bilinen Bosporos Kralı I/II. Mithridates (MÖ 47-44) dönemlerinde yaşamış olduğu bir gerçektir. Strabon'un burada, tapınağın yağmalanması sonucunu Euripides'in bir sözüyle desteklemesi de ilginçtir. Buradaki sözden anlaşılan o ki, tapınağın yağmalanması artık o ülkenin yıkılması anlamına gelmektedir. Bununla birlikte bu durum, o yerin ne tanrı ne de başkaları gözünde bir değerinin de kalmadığına dolayısıyla bu tapınağın bulunduğu gerek Moskhike ülkesine gerekse tapınağın kendisine artık saygı bile duyulmadığına bir işarettir.

(2.18) Strabon bu kısımda, yukarıda bahsettiği Moskhike ülkesinin yağmalanmasının ardından yine ülkenin krallarca, *skeptukhiai* diye adlandırılan krallık esasını taşıma yetkisine sahip kişilere²²⁰ bölündüğünden ancak Mithridates Eupator'un yeniden güç kazandığı bir vakit ülkenin bu sefer ona teslim olmak zorunda kaldığından bahseder. Yine Strabon'un buradaki ifadesine göre, ülkeyi ele alan Mithridates buraya, komutan ve yönetici olarak daima arkadaşlarından birini göndermiştir. Bu yöneticilerden biri de bizzat Strabon'un annesinin amcası olan Moaphernes idi. Bu denli detay, bu bilgileri bize aktaran Strabon'un ayrıca yöneticilerle de bir akrabalığı olduğunu okuyucusuna bizzat belirtmek istemesinin bir gerekçesi olabilir. Zira kendisi eserinin farklı bölümlerinde (X.4.10; XI.2.18) anne tarafından soylu bir aileye mensup olduğunu, atalarının ise Pontos Kralları tarafından önemli görevler ve birçok onurlu payeler aldığını söylemiştir.

Strabon'un ifadesine göre Mithridates'in bu bölgedeki gücünü yitirmesi üzerine ona bağlı olan tüm yerler dağıtılmıştır. Örneğin Polemon Kolkhis'e sahip olurken ölümünün ardından eşi Pythodoris²²¹ sadece Kolkhis'in değil kıyı boyunca Pharnakia'ya kadarki tüm yerlerin kraliçesi

²¹⁹ Strabon eserinin başka bir bölümünde (bk. I.2.39), Kolkhis ve Iberia arasında Phrikseium adlı bir tapınağın olduğundan söz eder.

²²⁰ Bu kişilere bölümün 13. kısmında detaylı değinilmiştir.

²²¹ Strabon'a (XII.3.29) göre Pythodoris, Tralles'li Pythodorus'un kızı, (Pontos ve Bosporus Kralı) I. Polemon'un ise karısıdır. Kendisi, kocasının ölümü üzerine iktidarı eline alarak Kolkhis'e kadar uzanan birçok kent ve halka hükmetmiştir. Polemon'dan bir kızı ve iki oğlu vardır. Kızı Odrysae Kralı Kotys ile evlidir, fakat kocası haince öldürüldüğü için çocuklarıyla dul yaşamak zorunda kalmıştır. Bu çocuklarından en büyüğü ise (Trakia Kralıdır). Pythodoris'in oğullarına gelince, onlardan biri (II. Polemon) özel vatandaş statüsünde imparatorluğun yönetiminde annesine yardım ederken diğeri (Zenon) ise kendini Büyük Armenia Kralı olarak ilan etmiştir. Pythodoris, (Kappadokia kralı) Arkhelaus ile evlenerek kocasının ölümüne kadar onunla kalmıştır. Yine Strabon'a (XII.3.31) göre, zamanında Polemon tarafından kurulan ve sonrasında Diospolis (Zeus'un şehri) olarak adlandırılan Kabeira adlı kent, Pythodoris'in onun adını tekrar değiştirmesiyle Sebaste (Agusta) olmuş ve de onun tarafından kraliyet kenti olarak kullanılmıştır.

konumuna gelmiştir. Strabon'un burada, "Moskhike ülkesinde şimdi üç bölümden oluşan bir tapınak var" dediği muhtemelen yukarıda bahsettiği Leukothea'dır. Bu tapınağın bir bölümünü Kolkhoi, bir bölümünü Iberioi, bir bölümünü de Armenioi halkının elinde tuttuğunu söyleyen Strabon'un bu sözlerinden de anlaşılan o ki, tapınağın bulunduğu Moskhike ülkesi aslında tam olarak da Kolchhis, Iberia ve Armenia Bölgeleri arasında yer almaktadır.

Strabon'un, Iberia'da Phriksos'un küçük bir kenti olup kendi zamanındaki adının da **Ideessa** olduğunu söylediği kasaba bilgisine karşılık Jones (1961: 215, dn. 2), bunun Phriksopolis olabileceğini ileri sürerken, Radt ise (2008: 256) ise hiçbir delili olmayan böyle bir adın verilmesine ve kentin Iberia'da gösterilmesine eleştirel gözle bakmaktadır. Talbert (2000:1263) de, Lordkipanidze (1996) referans gösterilerek bu yerin muhtemelen Iberia'da konumlandırılmamış bir yer olduğu belirtilir. Strabon'un burada Dioskourias yakınlarından **Khares** adlı bir nehir aktığına dair verdiği bilgi ise başka kaynaklarda geçmiyor olması sebebiyle özellikle konum bakımından şüpheli durmaktadır (ayrıca bk. Radt, 2008: 256). Ancak bazı antik kaynaklarda (Arr. *periplus*, X.1; Plin. *nat.* VI.4.14; 5.15) buna benzer bir isim olarak Kharieis/Arios (Talbert, 2000: 1230; map 87) adlı bir nehir geçmektedir ki bu da Strabon'un konum bilgisinin daha güneyinde, Phasis'in ise kuzeye 90 *stadialık* bir mesafesinde, Pontos Eukseinos'a akan bir tür Kolchhis nehridir. Arslan'a (2005: 79) göre, bu nehir modern Khobi Irmağı'dır (ayrıca bk. Roller, 2018: 642; Potheary, 2024: 582). Neticede Strabon'un Khares ile tabir ettiği nehrin, Arrianus ve Plinius'un bahsettiği Kharieis/Arios nehri olabileceği söylenebilir.

(2.19) Dioskourias'a toplu gelen halklar arasından isimlerini pislik ve pasaklılıktan aldığı söylenilen Phtheirophagoi halkına daha önce (bk. XI.2.1) detaylı değinilmişti. Strabon bu kısımda, Phtheirophagoi halkının yakınlarında ikamet ettiklerini ve pasaklılık hususunda en az onlar kadar olduklarını ancak güç ve yiğitlikte daha önde geldiklerini belirttiği **Soanes** halkından söz eder. İlk kez Strabon'da (XI.2.1, 14, 19) geçen Soanes halkının Kaukasus'un batısı, Kolchhis'in kuzeyinde, özellikle de Phtheirophagoi halkının yakınlarında ikamet ettikleri ve Dioskourias'ta ticaret yapan halklar arasında yer aldıkları görülür. Yine Strabon'un bu kısımda verdiği detaylı bilgilere göre bu halk savaşçı insanlar olup çok sayıda (200.000 kadar) orduya sahiptirler. Plinius'un (*nat.* VI.14; 30) ifade ettiği üzere ülkelerinde çok miktarda altın olup bunu tekne ve yün postlarla²²² temin ettikleri, hatta Strabon'un da deyimiyle (XI.2.19) Altın Post hikâyesinin de bununla alakalı olduğu söylenir. Strabon'a göre bu halk Iberialılar olarak da çağrılır çünkü her iki tarafta da²²³ altın madenleri vardır. Bunun yanında ok atışında bir çeşit zehir türü kullanırlar. Bu halkların MS VI. yy.'da Lazika

²²² Buna dair Lordkipanidze (2001: 26), daha yakın zamanlara dek Batı Gürcistan'da koyun postu kullanılarak altın toplandığını belirtmiştir.

²²³ Kasıt Avrupa kıtasının en batısındaki Iberia Yarımadası ve buradaki İberyalılar yani İspanya, Portekiz sakinleri (McKee ve diğerleri, 2020; Potheary, 2024: 583).

egemenliği altında ²²⁴, genellikle Sasani ve Bizans çatışmalarının etkisinde kaldıkları söylenir. Bugün ise Gürcistan Mestia'daki Svanet'i eyaletinin antik dönemdeki bu halkın yerleşim yerine tekabül ettiği düşünülür (bk. Plontke-Lüning, 2008b: 559; Potheary, 2024: 582).

XI.3.1-6 Asia Iberia'sı

Strabon bu bölümde, Iberia bölgesi hakkında çok kısa da olsa sırasıyla ülkenin mimari yapısı, verimli arazisi, halkı, önemli geçitleri ve şehirleri ile ülkenin halkı arasındaki dört farklı sınıf üzerine bizlere bilgiler verir.

(3.1-2) Iberia Bölgesi²²⁵ antik dönemde kuzeyde Sarmatia, güneyde Büyük Armenia, batıda Kolkhis, doğuda ise Albania bölgeleriyle sınırlı, etrafı Kaukasus Dağlarıyla çevrili, ortası nehirlerle kesişen bir ova konumundaydı (Strab. XI.3.1-6; Ptol. V.10.1-2). Bugün ise modern Gürcistan'ın doğusunda yer alan, Gürcistan topraklarının küçük bir kısmı olarak görülür (bk. Talbert, 2000: 1260;

²²⁴ Buradaki kasıt Lazika Krallığı'dır. MS III.-IV. yy.'larda Phasis (Rioni) Nehri civarında kurulan Lazika Krallığı, varlığını 561 yılına dek sürdürmüştür. Antik Çağ'da Kaukasus'un en önemli halklarından biri olan Lazoi (Laziler, Lazlar) halkı, daha öncesinde Kolkhis olarak bilinen bölgenin adının Roma döneminden itibaren "Lazika" olarak anılmasına sebep olmuş, varlıklarını ise günümüze dek sürdürebilmişlerdir (bk. Öztürk, 2012: 723).

²²⁵ Strabon'un burada sözünü ettiği Iberia, antik dönem "Asia Iberia'sı" olup, güneybatı Avrupa'daki, Hellenlerin Iberia, Romalıların Hispania dedikleri, bugün ise İspanya ve Portekizi içine alan Iber Yarımadası (bk. dn. 195) ile karıştırılmamalıdır. Söz konusu Asia'daki Iberia Ülkesi'nin Hellenistik Dönem'de bir süre Seleukoslara ve ardından Parthlara bağlı kaldığı bilinir (Braund, 1994: 122). MS IX. ve X. yy.'larda yazılmış olan Gürcü kaynaklarına göre, Iberia Kralı I. Pharnabazus'un MÖ 290/80 yılında burada krallığı kurduğu bilinir. Ancak başarılı bir dönemin ardından MÖ II./I. yy.'da özellikle Armenia Kralı Büyük Tigranes'in hâkimiyetindeki Küçük Armenia dâhil tüm bu toprakları kaybettiği söylenir (Lordkipanidze, 1996: 76; Plontke-Lüning, 2005: 694). Pompeius'un ise Doğu Seferi (MÖ 66/65), Iberia'yı Roma'nın nüfusuna sokmaya vesile olmuştur (App. Mith. 101; Plut. Pomp. XXXIV.34.2). Öyle ki, MÖ 66'da Roma senatosunca "Doğu Orduları Komutanı" olarak atanan Gnaeus Pompeius Magnus (Cass. Dio. XXXVI.40), Asia Minor'un (Küçük Asya) doğusunda Roma'nın geleneksel eyalet yönetim biçimini yerleştirmeye çalışmış ve Lucullus'un dağınık bıraktığı Roma askerî birliklerini toplayarak düzenli bir ordu haline getirmiştir (Plut. Luc. XXX.1). Oluşturduğu bu düzenli ordusu ile Pontos topraklarına ilerleyerek Mithridates ile yaptığı savaşı kazanıp onu Armenia'nın doğusuna çekilmeye maruz bırakmıştır (Strab. XII.3.28; Plin. nat. VI.51.2). Ardından Mithridates'i takip için kuzeye yönelen Pompeius, Kaspia (Hazar) Denizi'ne kadar ilerleyip Albanoi (Albanlar) ve Ibero (Iberialılar) ile savaşmış ancak savaşlardan sonuç alamayınca kısa zamanda anlaşılarak geri çekilmiştir (Braund, 1994: 161; Yıldırım, 2013: 263). Ancak bir zaman sonra Iberia ve Albania Krallıklarını itaat altına almayı başarmakla birlikte Pontos Eukseinos'un kuzey doğusunda yaşayan diğer uluslara da tek tek Roma'nın hâkimiyetini tanıtmıştır (Plut. Pomp. XXXV.2-4; App. Mithr. 103; Eutr. XI.14.1). MS 113'te Armenia'ya sefere çıkan Roma İmparatoru Traianus'un (MS 98-117) burada, aralarında Iberia ve Albania Krallıklarının da olduğu özellikle Güney Kaukasus Bölgesi'ndeki bir takım vassal kralları kabul ettiği söylenir (Emir, 2014: 166-167). Ancak buna karşın Hadrianus döneminde (MS 117-138) Kaukasus'taki Iberia ve Albania krallıkları Roma'ya yüz çevirmiş durumdaydı. Bunun nedeni ise Hadrianus'un Armenia Krallığı'nı hiçbir neden yokken yeniden Parthların denetimine bırakmasıydı. Oysaki Iberia Kralı II. Pharasmanes'e göre, eğer Armenia, Roma dışında bir krallığın denetimine bırakılacaksa, o krallık, Roma'nın dostu ve müttefiki olarak kendi krallığı olmalıydı. Netice de bu tarz gerginlikler Roma ile Iberia Krallığı arasındaki ilişkilerin kısmen bozulmasına neden olmuştu (Braund, 1994: 232; Emir, 2014: 170).

Roma İmparatoru Antonius Pius Dönemi'nde (MS 138-161) ise Iberia Kralı Pharasmanes'in Roma ziyaretinin, Iberia-Roma ilişkilerinde önemli bir noktayı teşkil ettiği söylenir (Cass. Dio. LXX.2.1; ayrıca bk. Gamkrelidze, 2012: 133). Bu ziyaretin hem Pius hem de Pharasmanes'in paylaşabileceği emperyal büyüklüğün güzel bir göstergesi olarak kral ve imparator için büyük bir başarı olduğu düşünülür (Braund, 1994: 233). Dahası Cassius Dio'nun, bu ziyarete izafeten imparatorun yaptığı kutlamaları üzerine tasvirleri bile vardır (Cass. Dio. LXIX.15.3). Tüm bunların ardından doğudan gelen baskılar Perslerin iktidara yükselmesini yeniden hızlandırırken, Paikuli'nin yazıtlarına (Pers Dönemi (MS 224-651) İran yazıtları) göre Iberia, Pers kralına vergi veren ülkeler arasına girmiştir (Plontke-Lüning, 2005: 695). MS 298 yılında tamamen Roma hâkimiyetine giren Iberia, 370'de ise Roma ve Sasani arasında bir yol ayrımına gitmiştir (Amm. Marc. XXVII.12.16-18). Lazika Savaşları (MS 541-562) zamanında ise Iberia, Sasani konuşlanmasının bir bölgesi durumuna düşerken, 579/80'de Persler, Iber aristokrasisinin onayı ile monarşiyi kaldırırsa da, fiili Pers eyaletinin kamu yönetimi, Iber aristokrasisinin temsilierince yönetilmeye devam etmiştir (Plontke-Lüning, 2005: 695).

map 88). Iberia²²⁶, Gürcü dilinde *Kartli*²²⁷, Parth dilinde *Vircan*, Armenia dilinde ise *Virk* olarak adlandırılır (Plontke-Lüning, 2005: 694).

Klasik dönemlerde Kolkhis ve Iberia bölgeleri, jeopolitik açıdan çok önemli bir alanı teşkil ediyor²²⁸, özellikle de dağlarla sınırlı olan Iberia toprakları²²⁹ avantajlı bir savunma ve askeri-stratejik ortam yaratıyordu.²³⁰ Öyle ki, doğu ve batı medeniyetleri hem burada buluşuyor hem de zaman zaman savaşıyorlardı (Gamkrelidze, 2012: 118-119,121). Strabon'un bu kısımda söylediği; "kentini iyi inşa edilmiş, çarşı-pazar yerleri ve binalarının yanısıra evlerin bile mimari bir hünerle yapıldığı" bilgisini bugün arkeolojik kazılar bile ıspatlamaktadır.²³¹ Zira bu bölgede yapılan araştırmalar Hellenistik ve özellikle Roma dönemlerinde bölgenin gelişmiş bir *metropol* kültürüne sahip olduğunu göstermektedir (Plontke-Lüning, 2005: 695).

Strabon kitabının bu kısmında (XI.3.2), Iberia'nın nehirlerle kesişen bir ova olmasının yanısıra ona bu özelliği sağlayan nehirlerin en büyüğünün **Kyros** (Kura) olduğuna değinir. Strabon, daha önce de (bk. XI.1.5) bu nehre değinmiş, onun Iberia ve Albania bölgeleri vasıtasıyla aktığından söz etmiştir. Strabon (XI.3.2) ve Plinius'a (*nat.* VI.5.15, 36, 40) göre, Kaukasus Dağları'nın arasındaki derin vadilerden ve geniş ovalardan akan bu ırmak, Armenia ve Surami Dağı²³² vasıtasıyla Kolkhis Bölgesi'nin Iberia ile olan doğal sınırını oluşturur. Ardından bu nehir, Iberia'nın yüksek platolarından ve geniş ovalarından akarak Albania Bölgesi'ne, oradan da Kaspia Denizi'ne dökülür. Kyros, kaynağını ise Armenia'dan alır²³³, hem Kaukasus'dan akan Aragos (Aragvi) Nehri ile hem de

²²⁶ Plinius (*nat.* IV.10.39) ve Ammianus Marcellinus'ta (XXVII.12.17) "Hiberia" olarak geçer.

²²⁷ Antik dönemin Asia Iberia'sı genellikle Gür. Kartli'ye karşılık gelir. Bu anlam, Bizans döneminde de devam etmiştir. Hatta bu dönemde güneybatı topraklarında bulunan ve ağırlıklı olarak Khalkedonlu Armenialılar'dan oluşan idari birim Iberia'yı kapsamazdı. Dahası "İber", hem "Gürcüler" (özellikle de Kartveliler) hem de Büyük Kaukasus'tan (Armenialıların da içine alan) gelen Khalkedonyalılar anlamına gelirdi (Rapp, 2003: 419, dn. 15). Rapp'ın (*ibid.*,424) bir başka ifadesine de bakılacak olunursa, Gürcü yazıtlarına göre bu bölge adı aslında üç isme sahiptir: "İlki Sakartvelo, ikincisi klasik dönem Iberia, üçüncüsü Giorgia. Bunlardan Sakartvelo ise, isimsiz ataları olan Kartlos'dan gelmedir".

²²⁸ Zira Asia ile Europa'nın kesişim noktasında yer alan Iberia ve Kolkhis, bir yandan Parth ülkelerinin askeri ve siyasi ekonomik güçleri ile bir yandan da Hellen-Roma arasındaki düşmanlık sorununu teşkil ediyordu (Braund, 1994: 153; Gamkrelidze, 2012: 128).

²²⁹ Plinius (*nat.* VI.4.12) Iberia'nın, Eukseinos kıyılarından dağlarca ayrıldığını belirtir.

²³⁰ Ancak coğrafi şartlar nedeniyle Iberia ve Kolkhis'te geniş çaplı askeri operasyonlar yapmak neredeyse imkânsızdı. Buradaki başarı ancak, yerel çevre hakkında iyi bilgilendirilmiş, iyi eğitilmiş, sözde asker tipi kişilerle başarılabilirdi. Dolayısıyla bu bölge yerel halkının savaşlardaki stratejisi ve taktikleri, büyük ölçüde arazinin avantajlı kullanımı üzerine inşa edilmişti (Gamkrelidze, 2012: 120-121).

²³¹ Özellikle V. yy.'a ait Iberia'daki çanak çömlek buluntularında büyük oranda Pers etkisi görüldüğü (Talbert, 2000: 1255) zira ülkenin bizzat Akhaemenid Dönemi'nde Pers kültürü etkisinde kaldığı ancak siyasi yönden ondan bağımsız olduğu (Plut. *Alex.* XXXIV.7) söylenir.

²³² Kolkhis ile Iberia arasındaki yüksek bir dağ. Buna izafeten Surami Geçiti, günümüz Gürcistan'ın Likhi/Lihi Sıradağları'nda (Surami Dağları) bir dağ geçididir (Braund ve diğerleri, 2021) .

²³³ Campbell (2012: 299)'da, Armenia'dan doğan bu nehrin kuzeydoğu boyunca aktıktan sonra güneydoğuya doğru uzanıp yaklaşık 1.530 km mesafede Kaspia Denizi'ne aktığını ve halen yukarı akıntı yönünden 480 km kadar geçilebilir olduğunu ifade eder.

gemiyle yolculuk etmeye olanak sağlayacak kadar geniş ve derin olan **Alazonios**²³⁴, **Sandobanes**²³⁵, **Rhoi(e)takes**²³⁶ ve **Khanes**²³⁷ ırmaklarıyla ve hatta diğer birçok akarsularla beslenerek debisini artırır (ayrıca bk. Plin. *nat.* VI.10.26; 11.29; 15.39; Ptol. *georg.* V.12.1-3; 13.1; 13.3; 13.9; 15.13; VI.2.1)²³⁸. Strabon (XI.3.2) ayrıca bu nehrin daha öncelerinde “Koros” olarak çağrıldığından da söz eder. Kyros’un içine aldığı yukarıda bahsi geçen bu nehirlerden **Aragos** ise, bugün Gürcistan’ın Aragvi²³⁹ Nehri olarak tanınır. Antik Çağ’dan bu yana önemli bir askeri yol güzergâhının bu nehir boyunca geçtiği ve nehrin Mestleta²⁴⁰ kentinde Kyros’un içine boşaldığı bilinir (Plontke-Lüning, 2002a: 949). Strabon (XI.3.5) Armenia’dan Iberia’ya olan girişin de Kyros ve Aragos nehirleri üzerindeki dar geçitler yoluyla olduğunu bildirmiştir.

(3.3) Iberia ülkesinin, Yunan-Roma ve Bizans kaynaklarında geçen **Iberes** ya da **Iberoi/Iberioi** olarak bilinen halkı ise muhtemelen etimolojik olarak Herodotos’da (IV.37; 40) geçen “Saspeires” ya da Armenia kaynaklarda geçen “Virk” ile ilişkilidir (Sawidis, 2005: 695). Strabon (II.5.12) bu halkları, Kaukasus Bölgesi halkları arasında gösterir (ayrıca bk. Strab. XI.1.5-6; 2.15; 3.4-5; 14.1,5). Strabon’un bu kısımdaki (XI.3.3) ifadesine göre bu bölge halkı, çiftçilikle uğraşanlar ve barışı bahşedenler ile savaşçı olan iki ayrı toplumdans oluşmaktaydı. Iberia ovasında çiftçilikle uğraşan halk, bu bölgeye komşu olan Armenia ve Media Bölgeleri halkından etkilenmiş olsa gerekirler ki, tıpkı bir Armenialı ve Medli tarzında giyinir kuşanırlardı. Buna karşın bölgenin dağlık arazilerinde yaşayan savaşçı toplum ise yine kuzeyden komşu olan Skyth ve Sarmat halkından etkilenmiş olsalar ki, onlar da bu halkların geleneklerince yaşayıp, en ufak bir karışıklıkta dahi Skyth ve Sarmat halkından çok sayıda kişiyle bir araya gelirlerdi. Bu durum Iberoi halkının, komşu bölge halklarıyla bir etkileşim içinde olduğunu ve bu halklarla dostane bir tutum içinde yaşadıklarını göstermektedir. Tacitus (*Ann.* VI.33) Parth Savaşları’nı anlatırken Iberes halkına değinerek onların çok önemli pozisyonundaki yerleri kontrolleri altında tuttuklarından ve Armenia’ya girip Artaksata²⁴¹ (Artaşat) kentini ele geçirdiklerinden söz eder. Braund’a (1994: 17-18) göre, antik Yunan ve Latin kaynaklarında Laz ve Megrellerin ataları olarak Kolkhoi halkı gösterilirken, Kolkhis’in doğusunda Iberia adı verilen bölgede yaşayan, bugün Gürcülerin ataları olarak da Iberler (Iberoi) yer almaktaydı.

²³⁴ Bk. Yorum 3.5.

²³⁵ Bugün lokasyonu tam olarak tespit edilemese de Azerbaycan’dan geçtiği düşünülen (Talbert, 2000: 1264; Radt, 2008: 258) Kyros’un bir koludur.

²³⁶ Günümüzde yeri tam olarak tespit edilemeyen ancak Azerbaycan’dan geçtiği düşünülen (Talbert, 2000: 1264; Radt, 2008: 258) Kyros’un bir koludur.

²³⁷ Kyros Nehri’nin bir kolu olup günümüz Agricaj (Radt, 2008: 258) olarak bilinir.

²³⁸ Daha detaylı bilgi için bk. Arslan, 2000: 30-31. Pompeius’un Kyros Irmağı üzerinden Mithridates’e karşı sürdürdüğü sefer için ayrıca bk. Arslan, 2007: 470-472; 478-480.

²³⁹ Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated)’a (2016) göre Arak Nehri.

²⁴⁰ Bk. Yorum 3.5, dn. 245.

²⁴¹ Strab. XI.14.6; Plut. *Luc.* XXXI.4; Tac. *Ann.* XIII.39; App. *Mithr.* XV.104; Cass. Dio, LXII.7.2. Bu kente 14.6. kısımda daha detaylı değinilecektir.

(3.4) Strabon'un bu kısımdaki ifadesine göre, Iberia Ülkesi'ne dört geçiş vardır. Bunlardan ilki Kolkhis'ten Iberia'ya Sarapana Kalesi, dar geçitler, kayalar ve yarıklar yoluyla olan geçiştir. Strabon bu kısımda ayrıca, Phasis Nehri'nin burada yer alan bu dar geçitler yoluyla dere rüzgârlarından ötürü ancak 120 köprüyle geçilebilir olduğuna değinmiştir. Bölge arazisinde yarıkların oluşmasına ise yoğun yağmurlar nedeniyle taşkınların sebep olduğunu söylemiştir. Nitekim Roller (2018: 644) de Bizans dönemine değin burada iyi bir yolun inşa edilmediğini söyler. Burada sözü geçen Sarapana ve Phasis hakkındaki bilgiye, kitabın XI.2.17'nci kısmında detaylı yer verilmiştir.

(3.5) Strabon'un bu kısımdaki ifadesine göre, Iberia Ülkesi'ne olan ikinci geçiş ise göçebelerin ülkesi üzerinden olup Aragos Nehri'ne (Aragvi) doğru dar bir vadi yoluyladır. Burası dört günlük tek sıra bir yol olup yolun sonu ise şehir duvarlarıyla korunmaktadır. Bu bilgiye izefeten Gamkrelidze (2012: 133) MS 75'de Vespasianus tarafından Mestleta/Meschistha²⁴² surlarının tahkimatını bizlere yansıtan yazılı belgelerin, birnevi Kaukasus'un bu geçişlerinin kuzey bozkır halklarına karşın güvenliliğiyle bağlantılı olduğunu söyler. Antik kaynaklar arasında Strabon'a (XI.3.5) göre, Iberia Ülkesine olan üçüncü geçiş ise, Albania'dan²⁴³ olup ilkin yontulmuş kayalıklar ve daha sonrasında ise bataklık yoluyladır. Strabon'a göre (XI.3.2,5) bu bataklık, Kaukasus Dağları'ndan düşen **Alazonios** Nehri'nce oluşmuştur. Plinius'a (VI.11.29) göre Olazanes (zira Alazonios Plinius'ta bu şekilde geçiyor), Kaukasus Dağları'nın güney düzlüklerinden Kyros'a akar ayrıca Iberia ve Albania arasında da bir sınır görevinde bulunur. Alazonios, Kyros (Kura)'un bir kolu olup bugün ise Gürcistan'ın Alazani Nehri olarak bilinir (Talbert, 2000: 1258; Plontke-Lüning, 2002b: 426). Bu nehir Braund ve diğerleri'ne (2022c) göre de bir kolu Azerbaycan'dan geçtiği düşünülen Qanixçay (Azeri dilinde) olarak tanınır.

Iberia Ülkesi'ne son olan dördüncü geçiş ise, Armenia'dan²⁴⁴ olup, Kyros ve Aragos nehirleri üzerindeki dar geçitler yoluyladır. Strabon'a göre bu dar geçitleri, ilkin Pompeios Armenia'dan yola çıktığında kullanmış, daha sonrasında da Kanidios²⁴⁵ kullanmıştır. Bu iki nehrin kıyılarında ise birbirlerine 16 *stadia* uzaklıkta bulunan **Harmozike** ve **Seusamora** adlı tahkim edilmiş iki şehir yer alır. Bu şehirlerden bugün Gürcistan'ın Bagineti tepesinde (modern Mtskheta bölgesi) yer alan bir antik kent olarak bilinen Harmozike'nin (Talbert, 2000: 1260), Iberia kraliyetinin konutu olduğu ve MÖ 65'de Pompeios tarafından ele geçirildiği söylenir (Braund ve diğerleri, 2022; Plontke-Lüning, 2004b: 1146; Roller, 2018: 644). Ptolemaios'ta (*geog.* V.11.3; VIII.19.4) "Harmaktika", Plinius'un

²⁴² Bk. Yorum 3.5, dn. 245.

²⁴³ Albania Bölgesi'ne kitabın 4. Bölümünde detaylı değinilecektir.

²⁴⁴ Armenia Bölgesi'ne kitabın sonu olan 14. Bölümde detaylı değinilecektir.

²⁴⁵ Canidius Crassus, tam olarak hangi yıllar arasında yaşadığı bilinmese de Romalı Komutan Marcus Antonius'un (MÖ 83-30) komutasında muhtemelen kendisi de bir komutan olarak görev almış bir kişidir. MÖ 40 sonlarında Armenia ve Kaukasus'taki savaşlarda ayrıca Antonius'un Parth Seferlerinde yer aldığı bilinir. MÖ 33/32 yılının kışında Actium'daki kara kuvvetlerinden sorumlu olduğu, yenilgi sonrası Mısır'a kaçtığı ancak burada Augustus tarafından MÖ 30'da idam edildiği belirtilir (Meier, 2003: 1048).

(nat. VI.11.29-30) eserinde ise “Hermastus” olarak adlandırılan bu kentin, bölgedeki Daryal Geçidi’nin sınır kalesi olduğu kabul edilmektedir. Roma’nın Vespasianus döneminde, bu bölgedeki Daryal ve Derbent geçitlerinin²⁴⁶ kontrolünü sağlayan Iberia ve Albania krallıkları, Roma’ya bağlı olduğu sürece Anadolu’daki Roma eyaletleri için herhangi bir tehlike oluşmamasına rağmen Vespasianus’un, özellikle Pontos kıyıları ve Kaukasus Bölgesi’nde yeni sınır karakolları oluşturmak istediği bilinir. Buna izafeten MS 75’te bir grup Roma askerini bu bölgedeki Daryal Geçidi’nin hemen güneyinde bulunan ve Iberia Krallığı’nın ana karakolu durumundaki Harmozike’ye göndererek sınırları güçlendirdiği ve böylece onun zamanında Pontos ve Kolkhis bölgelerinde uzun süreli bir Roma askeri varlığı oluşturduğu söylenir (Emir, 2014: 162). Hatta Vespasianus’un gelebilecek saldırılara karşı benzer bir politika için Daryal Geçidi’nin kontrolünü sağlayan Iberia Krallığı’na yardım amaçlı, Tbilisi (Tiflis) yakınlarındaki bir kalenin de duvarlarını güçlendirdiği ve yine Iberia Krallığı’na askerî bir birlik gönderdiği belirtilir (Gamkrelidze, 2012: 155-156).

Strabon’un bu kısımda (3.5) sözünü ettiği bir diğer şehir olan **Seusamora**’nın ise, bugün modern Gürcistan’ın Tsitsamuri kentine tekabül ettiği düşünülür (bk. Talbert, 2000: 1261; Kacharava, 1990-1991: 83). Aragus Nehri güzergâhında büyük bir hisar olan bu yer hakkında bir takım arkeolojik buluntular haricinde pek kaydadeğer bilgi yoktur. Buluntular arasında ise üzeri daha sonrası killi tuğla kaplı, altı kesme yapı taşından örülü Hellenistik dönem şehir duvarları ve binalarına rastlanmıştır (Plontke-Lüning, 2008c: 347-348). Yine bu kent yakınlarında bulunan ve MÖ I. yy. ile MS II. yy. arasına ait olduğu düşünülen bir *nekropolde* ise bronz bir kürek ve çok sayıda şarap sürahileri bulunmuştur (Kacharava, 1990-1991: 83). Strabon’un bu kısımda değindiği bölgenin bu şehirlerinin yanı sıra Iberia Krallığı’nın Hellenistik dönemde ayrıca başkenti olarak bilinen Mestleta²⁴⁷/Meschistha (modern Mtskheta) şehri de önem arz etmiştir (Plontke-Lüning, 2005: 694; Braund ve diğerleri, 2014 ayrıca bk. Talbert, 2000: map 88).

(3.6) Strabon bu kısımda Iberia’da ikamet eden insanlar arasında dört farklı sınıfın oluşundan bahseder. Ona göre bunlardan ilki, soyun en yaşlı ve en yakını, her bir mülkün yöneticisi ve denetleyicisi olup kralları²⁴⁸ atayan kişilerdir. Bunların ardındakiler ise adaleti ve orduyu yönetenlerdir. İkinci sınıf kişiler, rahipler²⁴⁹ olup komşu kişilere yargı meselelerinde eşlik edenlerdir.

²⁴⁶ Daryal ve Derbent geçiti hakkında bk. Yorum 2.5; dn. 191.

²⁴⁷ Ayrıca bk. Ptol. *geog.* V.10.3. Bu yer, Iberia’nın ortasında değil de kıyısında yer alıp, dağlar ve ova içerisinde bölünmüş bir krallık için gayet uygun bir konumdaydı. Dahası Iberia’nın ana nehirlerinin bağlantı noktasında yer alıyor olması sebebiyle de önem arz ediyordu (Braund, 1994: 211). Mtskheta, içerisinde yer alan tarihi kiliseleriyle 1994 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi’ne girmiştir (Braund ve diğerleri, 2014).

²⁴⁸ Iberia Bölgesi’nde Klasik Dönemin siyasi egemenliği, Kolkhis ve Iberia Krallıklarınca sağlanırdı. MÖ III. yüzyıldan itibaren ise, Iberia (Kartli) Krallığı’nın bugünkü Gürcistan topraklarında kurulduktan sonra doğu ve batı Gürcistan’ın önemli bir kısmı da buna dâhil edilmişti. Bu andan itibaren, Gürcistan’ın doğu ve batı bölgelerinin maddi kültürü, sadece somut olarak değil ayrıca ayrıntılı olarak da dikkate değer bir homojenlik göstermeye başlamıştı (Kulijanişvili, 2001: 229). Iberia’nın yaklaşık 27 kral listesi için bk. Rapp, 2003: 259-261.

²⁴⁹ Iberia’daki tapınımlarda Mandaizm ve Mithra Kültü’nün olduğu, zira Hristiyanlığın burada 377 ya da 356’da resmen tanındığı bilinir (Plontke-Lüning, 2005: 695). Iberia’nın başkenti Meskhistha (Mestleta, modern Mtskheta)’daki Aragos Nehri karşısında ise MS IV. yy.’da ilk kilisenin inşa edildiği ifade edilir (bk. Talbert, 2000: 1256).

Üçüncü sınıf, asker ve çiftçilerdir. Dördüncü sınıf kişiler ise, kral köleleri ve hizmetde bulunan sıradan kişilerdir. Roller'e (2018: 644) göre Iberia toplumunun gruplara ayrılması, yabancı halklara ilişkin standart bir Hellen sosyal düşüncesidir. Askerler burada aynı zamanda çiftçilerdir, bu da küçük toprak sahiplerinin savaş zamanı seferberliğine işaret etmektedir. Yine Roller'in buradaki yorumuna göre "kraliyet köleleri" ise bir Seleukos terminolojisidir. Bu da MÖ III. yy.'ın başlarında bölgeyi kontrol eden bu krallığın etkisinin kalıntılarını göstermektedir.

XI.4.1-8 Asia Albania'sı

Strabon kitabının bu bölümünde sırasıyla Albania Bölgesi halkının (Albanoi), Iberes / Iberioi halkına nazaran daha ılımlı olan bir takım özelliklerinden ve *territorum*larından bahseder. Ardından Albania boyunca akan Kyros Nehri ve diğer nehirlerin ülkeye ne gibi katkı sağladığı, Kaspia Denizi'ne dökülen bu nehirlerin boşaldığı yerdeki oluşturduğu alüvyonlar ve tüm kıyının durumu hakkında bizleri bilgilendirir. Strabon bölge arazisinin verimliliği ve tarımı hakkında konuştuktan sonra yine insanların bir takım özelliklerinden ve Albania Bölgesi ordusundan söz eder. Devamında bölgenin kralları üzerine genel bir bilgi verip bu topraklarda yaşayan ölümcül sürüngenlerin özelliklerine değinir. Bunun yanı sıra bölgede saygı duyulan tanrılara hatta insan kurbanlarına da yer verir. Son olarak ise Albanoi halkının yaşlıya son derece saygı duyduğu özelliğinden bahsederek konuyla ilişkili olmayan bir takım bilgileriyle bu bölge dışına çıkar. Bölümün son kısmında kısmen Armenia Bölgesi'ne değinerek Iason'un Thesselialı Armenos ile birlikte içinde Albania Bölgesi'nin de olduğu bazı yerlerden geçerek Kaspia Denizi'ne olan yolculuğundan ve de Armenia'ya bu adı Armenos'un bıraktığından bizlere söz eder.

(4.1) Albania Bölgesi'nin yönetimi I. ve V. yy.'lar arasında genel olarak Arsakid Hanedanı'nın bölgedeki diğer bir kolunca sağlanmış, bu yönetim Armenia, Iberia ve Albania'nın Hellen etkisinden sıyrılıp Pers etkisine girmesine yol açmıştır (Cinemre, 2018: 54, dn. 200). MÖ IV. ve III. yy.'larda Kolkhis, Iberia ve Armenia'da olduğu üzere, antik dönemde esasen şehirleşmemiş olan Albania'da da kısmen kentleşme konusunda gözle görülebilir bir oranda artış olmuştur. Bunu da bizlere MÖ 400 civarında kent olarak gelişme göstermeye başladığı düşünülen Albania Bölgesi'nin bazı yerleşim yerlerinde yapılan günümüz arkeolojik çalışmaları göstermektedir (Talbert, 2000: 1256). Söz konusu antik dönem Kaukasus'da yer alan **Albania Bölgesi** bugünün ise Azerbeycan topraklarına denk düşmektedir (Lordkipanidze, 1996: 78; Radt, 2008: 260). Strabon'un buradaki (XI.4.1) ifadesine göre bölge doğuda Kaspia Denizi'ne, batıda Iberia Bölgesi halkına (Iberes), güneyde ise Armenia Bölgesi'ne sınır olup kuzeyden de Kaukasus Dağları'nca çevrilidir (ayrıca bk. Ptol. *geog.* V.11.1; 12.1). Bölgenin merkez şehri ise Plinius'a (*nat.* VI.11.29) göre, Kabalaka'dır (Cabalaca/Cabala)²⁵⁰. Yine Plinius'a (*nat.* VI.15.38) göre Albanoi halkından sonra gelen deniz yani Kaspia/Hyrkania Denizi, ayrıca "Albanum" olarak da çağrılır. Keza Strabon (XI.4.5)'e göre Albanoi halkı ülkesi

²⁵⁰ Bk. Talbert, 2000: 1259, map 88.

ayrıca Kaspiane adlı yerdir, hatta bu isim Kaspia halkından sonra ayrıca denize de ad olarak verilmiştir. Ptolemaios’a (*geog.* V.9.15; 12.6) göre Kaspia Denizi’nden Albania Ülkesine olan geçiş *Albaniai Pylai* (Albania Kapısı)²⁵¹ olarak bilinir. Strabon (XI.6.1) Kaspia Denizi’nin çevre turundan bahsederken bu denizin kıyısında yer alan Albanoi ve onun da güneyinde kalan Kadusioi halklarının oluşturduğu kıyı boyu için 5.400 *stadia* olduğuna dair bilgi verir. Ayrıca Strabon’a göre kuzeydeki dağların özellikle denize yakın olan kısımları “**Keraunia**” olarak çağrılmaktadır²⁵² (ayrıca bk. Talbert, 2000: map 88). Zira bölgenin çoğu kısmı dağlardan oluşurken buna karşın güneyinde kalan Armenia²⁵³ ise ovalardan ibarettir. Plinius’a (*nat.* VI.11.29) göre, Kyros (Kura) Nehri’nden uzaklara değin uzanan düzlüklerde Albanoi halkı ve Alazonios (Alazani) Nehrine onlardan ayrılan Iberioi halkı ikamet eder. Ayrıca Albania sınırlarını geçtikten sonra vahşi halklardan Silvi, onların aşağısında Lupenii, hemen onlardan sonra ise Diduri ve Sodii adlı halklar gelir.

Strabon’un (XI.4.1)²⁵⁴ bir başka ifadesine göre, Kaspia Denizi ile Iberia Bölgesi arasında ikamet eden bölge halkı **Albanoi**, komşu Iberia Bölgesi halkına göre daha çobancıl olup göçebelere karşı daha yakındırlar. Vahşi olmayıp savaşta da ılımlıdırlar. Yine başka bir ifadesine (XI.4.4) göre, bu bölge insanları farklı olarak ayrıca güzel, cüsseli, samimi olup asla çıkarıcı değildirler. Onların hem yaya hem de at sırtında dövüşme kabiliyetleri vardır. Strabon’nun bölge halkına dair başka bir ifadesine (XI.4.8) göre, Albanoi halkı sadece kendi atalarına değil diğer yaşlılara da son derece saygı duymuşlardır. Yaşamak onlar için o kadar önemli ve değerlidir ki herhangi biri öldüğünde onu dinsiz kabul eder hatta parasına dahi göz koymaksızın neyi var neyi yoksa onunla birlikte yakarlarmış. Plinius (*nat.* VII.2.12), Nikaia’lı Isigonos’tan²⁵⁵ yaptığı bir alıntıya göre Albania’da, gözleri deniz yeşili renkte, en erken çocukluklarından itibaren beyaz saçları olan ve gündüze nazaran geceleri daha iyi gördükleri düşünülen belli bir erkek ırkının varlığı da söz konusudur.

Strabon’a (XI.4.1,5; 14.4) göre, Armenioi halkının hem Iberes hem de Albanoi halkına sınır olduğu yer olan **Kambysene** (modern Kambetchan ya da Kambetchovani; bk. Roller, 2018: 645) Armenia’nın kuzeyinde, en çok da karla kaplı yerlerinden biridir. Öyle ki, bu karla kaplı yerlerde

²⁵¹ Burası daha önce bahsedilen (bk. yorum 2.15) ayrıca “Kaspiai Pylai” olarak da bilinen Derbent Geçiti’dir.

²⁵² Burada sözü geçen Keraunia, Albania Bölgesi’nde denize yakın dağ eteklerine verilen bir addır. Hellas’ın kuzeybatısı Epirus’un kıyısında yer aldığı düşünülen ve Strabon (VIII.7.33), Polybios (II.41; XXXIV.6), Pausanias’ta (VII.6.1) geçen aynı isimli burun ile ya da Strabon’da (VI.3.5) geçen Ionia Körfezi ağzını engelleyen aynı isimli dağ silsileleri ile karıştırılmamalıdır. Ayrıca bu isim, Plinius’ta (*nat.* XIII.16) bir çeşit keçi boynuzu ağacı meyve adı olarak, yine Plinius’un bir başka kitabında (*ibid.*, XXXVII.48, 51) ise meteorlar arasında ışığı en kötü olan bir yıldız türü adı olarak da geçmektedir. Talbert’te (2000: 1259) Strabon’un bahsettiği bu dağlık bölge, “Dağıstan Dağları” olarak geçer. Zira Dağıstan isminin Türkçe’de “dağlık memleket” anlamına geldiği söylenir (Bilge, 2012: 2; ayrıca bk. Potthecary, 2024: 585).

²⁵³ Armenia Bölgesi’ne kitabın 14. bölümünde detaylı değinilecektir.

²⁵⁴ Strabon XI. Kitabının başka bölümlerinde (XI.1.5-6; 2.19; 5.1; 6.1; 7.1; 14.9) ve eserinin başka kitaplarında (II.5.12; XII.3.31) da Albanoi halkına sıklıkla değinir.

²⁵⁵ Nikaia (İznik) vatandaşı Yunan bir yazar olduğu bilinen Isigonos’un tam olarak hangi yüzyıllarda yaşadığı bilinmese de Plinius’un onu kullanmış olması MÖ I. yy.’ları bize çağırıştırıyor. Günümüzde kayıp olan ancak yazdığı bilinen bu tek eseri “*Ἀπίστα*” (apista/güvenilmeyen) başlığını taşır, bu yüzden de onun “*παράδοξοι*” (paradoksographoi/paradoks yazarları) adlı yazar sınıfından biri olduğu kabul edilir (Geus ve King, 2018: 439-440).

herhangi bir kar fırtınası çıkması durumunda tüm kervanlar yutulur vaziyete gelir, insanlar ise yardım istemek için karın buz tutmuş yüzeylerine çıkarlar. Strabon'un deyimiyle karda, tıpkı bir kaban gibi iyi suyu örten buz kütlesi oyuklar vardır ve bunlar karda neredeyse bir yaşam yaratırlar. Öyle ki Strabon bu oyuklara Apollonides'in²⁵⁶ *skoleks* (solucan, kurtçuk), Theophanes'in²⁵⁷ ise *thripes* (ahşap solucanı, kurdu)²⁵⁸ gibi adlar verdiklerini söyler. Ayrıca insanların, altında iyi suyun hapsediği bu buz katmanlarını yarararak içme suyu elde ettiklerini de belirtir. Tüm bu özellikleri yanında, Kambysene, Iberia'dan sonra Albania'ya olan geçişte kullanılan ayrıca çorak ve engebeli bir yol güzergâhıdır. Kaspia'nın batısında yer aldığı bilinen Kambysene *territoriumu* Skyth halkının, Hristiyanlık öncesi günümüz İran coğrafyasını yüzyıllarca istila eden göçebe istilacılar olduklarına inanılır. Strabon'dan önce kanıtlanmamış olsa da Kambysene Bölgesi'nin Antik Çağlar'dan beridir bu isimle²⁵⁹ tanındığı düşünülür. Hatta bu bölge ile civarında oturan insanlar dahi aynı isimle çağrılır (Tyagi, 2009: 248). Yine bu isme izafeten, Kaukasus Dağları'ndan doğup Alazonius (Alazani) Nehri ile birleştikten sonra Kyros (Kura) Nehri'ne boşaldığı söylenen Kambyses (Yori/Gori) adlı bir nehrin varlığı da söz konusudur (Mela, *chorog.* III.5.6; ayrıca bk. Talbert, 2000: 1260; map 88). Keza Plinius da (*nat.* VI.15.3) Albania boyunca akan nehirler arasında Kaukasus Dağları'ndan doğduğunu belirttiği Kambyses'i gösterir. Günümüzde bu nehir de Azerbaycan topraklarına lokalize edilen modern Iori Nehri'dir (Talbert, 2000: 1260, map 88; ayrıca bk. Harita 1, 3).

(4.2) Strabon'un bu kısımda tekrar değindiği Kyros (Kura) Nehri ve adlarını vermeyerek bahsettiği Kyros'u dolduran diğer nehirlerle, daha önceki yorumda (bk. 3.2) detaylı yer verilmiştir. Keza aynı şekilde yine bu kısımda sözü edilen Arakses (Aras) Nehri'ne de (bk. yorum 1.5) değinilmiştir.

(4.3) Strabon bölümün bu kısmında, Albania'nın, bu yerlere sefer yapan kişilerin²⁶⁰ söylediğine göre neredeyse hiç ekilmeden sürülmeden²⁶¹ her türlü bitkinin yetişmesine olanak sağlayan verimli topraklara sahip olduğundan söz eder. Buna ek olarak aslında bu bölge insanının **Kyklopeios**²⁶² yaşam tarzını tarif ettiklerini belirtir. Zira Homeros da bu duruma benzer şekilde (*Od.* IX. 106-111), Kyklopların toprağı sürmeden buğday, arpa ve üzümü kendiliğinden büyüttüklerinden bahseder.

²⁵⁶ Pontos Kralı Mithridates VI Eupator döneminin (MÖ I. yy. başı) Hellen coğrafyacısı olarak bilinir (Brodersen, 2002: 867).

²⁵⁷ Mityleneli Theopanes. Bk. değerlendirme 2.2.

²⁵⁸ *Thripas* (ahşap kurdu) için Plinius (*nat.* XVI.80.220), bir çeşit sivrisinek olarak bahseder.

²⁵⁹ Kambysene adının kökeni ve diğer dillerdeki benzerliği üzerine bk. Tyagi, 2009: 248-249.

²⁶⁰ Bunlardan biri de Mityleneli Theophanes olsa gerekir, zira Strabon diğer bölgeler hakkında da onun bilgilerine (bk. XI.2.2) yer verir.

²⁶¹ Ayrıca bk. Homeros (*Od.* IX.109).

²⁶² Kyklopes (Kykloplar), Türkçeye "Tepegöz" diye çevirebileceğimiz yuvarlak, tek gözlü devlerdir. Hellen mitolojisinde bu devlerin üç türünden söz edilir. Bunlardan biri, Gaia ile Uranus'un oğulları olan göksel Kykloplar'dır, Hesiodos'un *Theogonia*'sında (139) geçer; ikincisi *Odysseia*'da adı geçen Polyphemos gibi Sicilyalı Kykloplardır. Sonuncuları da kaynakları Lykia'da bulunan duvarcı Kykloplardır (bk. Erhat, 2006: 187-188).

Odyseia’da bahsi geçen bu Kykloplar aslında hayvancılıkla geçinen, koyun ve keçileri bol olan ağıllarda ve mağaralarda yaşayan yamyam devlerdir (Erhat, 2006: 187). Genelde karşımıza halk masalı, fabl olarak çıkarlar. Antik metinlerde yukarıda bahsedildiği üzere genel bir Kyklop yaşam tarzını Homeros *Odyseia* adlı eserinde bizlere yansıtmaktadır. Benzer bilgiler Euripides’de de (*Cycl.* I) Kyklopes koyun sürüleri; Apollodorus’ta (*Epit.* E.VII.3-4,7) Kyklopes toprakları ve koyunları; Aristoteles’te (*pol.* I.1252b) ve Platon’da (*Nom.* III. 680b) Homeros’tan alıntı olarak Kyklopes yasadışı yaşam tarzı olarak geçmektedir.

Strabon bu kısımda Albania Ovası’nın nehir ve sular sayesinde Babylonios (Babil Ülkesi) ile Aigyptios (Mısır, Nil Deltası) ovalarından daha fazla sulandığını, bundan ötürü de daima yeşil kalıp bu özelliği sayesinde ayrıca iyi bir otlak yeri olduğunu söyler. Strabon Albania Ovası’nın bu özelliği yanında ikliminin iyi olup kazısız olan bağlarının beş yılda bir budandığına, budama sonrası ise yeni ürünlerin ancak ikinci yıl meyvesini verdiklerine değinerek çok sayıda yetişen bu meyvelerin büyük bir kısmının şaraba ayrıldığından bahseder. Ona göre Albania ülkesinde ayrıca hem evcil hem de yabani olan büyük baş hayvan yetiştiriciliği de söz konusudur.

(4.4, 5, 6) Strabon bu kısımlarda Albania Bölgesi insanların genel özelliklerine, nasıl yönetildiklerine, çok dilli oluşlarına ve bölgedeki ölümcül sürüngenlere değinir. Aslında bu kısım ilk kısmın (4.1) birnevi devamı niteliğindedir. Örneğin bölge halkının ticarete ölçü ve ağırlığı bunun yanı sıra 100’den daha büyük bir rakamı bilmedikleri için sikke kullanmadıklarını aksine takas yöntemini tercih ettiklerini belirtir. Onun buradaki başka bir ifadesine göre bölge insanı tarımda olduğu üzere savaş ve devlet hususlarında da pek sağduyulu değildir. Ama hafif silahlanma ve kuşatma bakımından Armenioi halkı gibi olup hem yaya hem de at sırtında dövüşebilmektedirler. Öyle ki, Pompeius’un bu halkın topraklarından geçmeye çalıştığı bir vakit (MÖ 66-64) onlardan 60.000 piyade ve 22.000 atlı ile karşı karşıya gelmiştir (Strab. XI.4.5; ayrıca bk. Potheary, 2024: 586; ayrıca bk. yorum 14.9). Aynı bilgi Plutarkhos’ta (*Pomp.* 35.2) daha detaylı verilmekle birlikte atlı sayısı 12.000 olarak gösterilmiştir. Plutarkhos burada ayrıca, derilerinin bir kısmı korunmuş olsa da oldukça zayıf kuşanmış olduklarını belirttiği bu halkın, savaşın en yakın olduğu bir anda, Pompeius’un kendisine koşan ve onu göğüs plakasının katında bir ciritle vuran Kosis adında bir kralın kardeşi tarafından yönetildiklerinden bahseder. Plutarkhos (*ibid.* 34.1) Kaukasus Dağları’nda ikamet eden topluluklar arasında en fazla olanın Albanoi ve Iberioi halkları olduğuna, bunlardan Albanoi halkının doğu istikametinde Kaspia Denizi’ne dek, Iberioi halkının ise Moshika Dağları’na dek yayıldıklarına vurgu yapar. Strabon yine söz konusu bu kısımlarda (4.4,5) Albanoi halkının mızrak ve ok kullandıklarını, zırh ve kalkanla korunduklarını ayrıca Iberioi halkının gibi hayvan derisinden miğferlere sahip olduklarını söyler. Strabon’un benzer bu bilgilerini kendisinden önce Dionysios da (*perieges.* 729) kısmen vererek bölge halkının savaşçı bir özelliğe sahip olduklarına değinir.

Strabon'un bu kısımda (4.5) tekrar sözünü ettiği Kambyzene ve Kaspiane'ye ise bu bölüm değerlendirmesinin ilk kısımlarında (bk. 4.1) yer verilmiştir. Strabon'un bu kısımlarda bölge üzerine verdiği bilgiler arasında belki de en önemlisi bölgenin çok daha önceki dönemlerde yönetilme şekli ile bölgedeki çok dillilik (bk. 4.6) hususudur. Zira Strabon'a göre bölge onun zamanında tek bir kral tarafından yönetilirken çok daha öncelerinde ise her bir halk kendi dillerine göre ayrı ayrı krallarca yönetilirdi. Nitekim bölgedeki halklar arasında da 26 farklı dil mevcut idi. Strabon'un bu bilgilerinden anlaşılan o ki Albania Bölgesi Antik Çağ'da hatta onun da öncesinde çok kozmopolitan bir yapıya sahipti. Zira 26 farklı dil demek en az 26 farklı insan topluluğu ve bir o kadar da kral demektir. Dolayısıyla çok eski zamanlarda bölgede çok sayıda farklı dil ve bunu konuşan insan topluluğunun olması aynı zamanda bölgede çok kültürlülüğün, onların her birinin ayrı krallarca yönetilmesi de alışagelmışin dışında bir yönetim şekline sahip olduklarının bir göstergesiydi denilebilir.

(4.7) Strabon'un buradaki bilgilerine göre Albania Bölgesi'nde tanrı ve tanrıça tapınımlarında Helios (Güneş), Zeus ve Selene'ye (Ay) saygı duyulurdu. Öyleki Selene'nin Iberia yakınlarında bir tapınağı vardı (ayrıca bk. Strab. XII.3.31; Potheary, 2024: 587). Roller'e (2018: 647) göre, Selene, Anadolu tanrısı Men'in buradaki yerel versiyonu olabilir (ayrıca bk. Strab. XII.3.31). Strabon bu kısımda ayrıca Albanoi halkı arasında insan kurban şekli ve kehanet geleneklerinin nasıl olduğuna değinir. Kaldı ki anlatılan bu ritüel bir kurbanın düşüşünden kehanette bulunma yöntemidir ki bu da bir çok barbar halkta görülen yaygın bir uygulamadır.

(4.8) Strabon bu kısımda ise tekrar Albania Bölgesi halkının bir takım özelliklerine değinerek (bunun için bk. yorum XI.4.1) ardından bölgenin dışına çıkıp bu defa Armenia Bölgesi üzerine bir takım önemli bilgilere yer ver. Halbuki Strabon Armenia Bölgesi'ne dair olan bilgilerine kitabın 14. Bölümünde detaylı yer vermiştir. Dolayısıyla buradaki bilgilerin değerlendirmesi konu ile ilişkili olarak sırası gelindiğinde (bk. yorum XI.14.12) yapılacaktır.

XI.5.1-8 Kaukasus ve Amazonlar'ın Ülkesi

Strabon bu bölümde sırasıyla Amazonlar'ın nerelerde ikamet ettiklerine, hangi işlerle meşgul olduklarına, Amazonlar ve Albanoi halkı arasında ikamet eden diğer halklara, buralardan geçen nehirlerle, Kaukasus Dağları'nın genel özelliklerine kısmen kendi kısmen de kendisinden önceki yazarların bilgileriyle yer vermiştir.

(5.1-2) Antik kaynaklarda, **Amazonlar**'ın anayurtları olarak farklı bölge ve yerlere dair bir takım farklı bilgiler vardır. Öncelikle Amazon kelimesi Hellen dilinde olumsuzluk anlamı katan “α” (a) ön eki (*prefix*) ile “meme ucu” anlamına gelen “ό μαζός” (ho mazos) kelimesinin (bk. Gemoll ve

Vretska, 2006: 1, 511) birleşmesinden meydana gelir. Böylelikle “memesizler²⁶³” anlamında tabir edilen (Radt, 2008: 265) Amazonlar (*Ἀμαζόνες*)²⁶⁴ en eski örneğiyle Aiskhylos ve Herodotos’da geçmektedir.²⁶⁵ Aiskhylos (*Pr.* 723-725), Karadeniz’in kuzey doğusunda erkeklerden nefret eden Amazonlar’ın²⁶⁶ olduğunu (ayrıca bk. Ptol. *geogr.* V.9.19) ve bunların, zamanında Thermedon’daki (Terme Çayı) Themiskyra’ya (Terme) yerleştiklerini söyler. Bunun yanında Herodotos da (IV. 110-117) eserinde Amazonlar’ın Karadeniz’in kuzeyinde yaşadıklarını belirtir. Nitekim ona göre Sauromatlar, Thermedon Savaşı’nı kazandıktan sonra, canlı olarak yakaladıkları Amazonlar’ı gemilere doldurup denize açılmış, lakin Amazonlar’ın saldırılarına uğrayınca, dümenin başına geçen Amazonlar, yelken nasıl kullanılır bilmemelerine rağmen Palus Maiotis’e (Azak Denizi) kadar varmışlardır. Daha sonra Skythler’in toprakları içinde kalan bu yerlerde Amazonlar karaya çıkıp gördükleri atlara binerek Skyth topraklarını yağma etmeye başlamışlardır. Skythler bunların kadın olduklarını anlayınca savaşmayı bırakıp onları kendilerine eş yapabilmek için kamplarını birleştirerek beraber yaşamayı istemişlerdir. Amazonların her şartını kabul eden Skyth delikanlıları onları alarak, Tanais’in doğusunda yaya olarak üç günlük yolda bulunan bir ülkeye kadar varmışlardır.

Diodorus Siculus’a (II.44.2; 45.15) göre Amazonlar, güzel bir mitolojik örnektir. Thermedon Nehri boyunca uzanan ülkede hükümdarlık bu kadınların elindedir. Onları tanımlayan özellikler, erkek evlatların ayak ve ellerini sakatlayıp onları savaştan uzak tutmak, kızların ise sağ göğüslerini keserek büyümesini önlemektir. Çünkü onlara göre göğüsler savaş için engelleyicidir, göğüslerini kestikleri için de Hellenler onlara Amazon demişlerdir (III.53.3). Genelde Amazon kraliçeleri akıllılıkları ve kabiliyetlikleri ile tanınırdı. Thermedon Nehri kıyısındaki Themiskyra’yı alarak burada büyük bir saray inşa ettirmişlerdi. Diodoros, bu Amazonlar’ın dışında ayrıca Libya’da yaşamış olan Amazonlar’dan bahseder. Nitekim Ona (III.52.14) göre, Pontus’daki Thermedon Nehri kenarında yaşamış olan Amazonlar, çok daha öncesinde Libya’da yaşamışlar ve büyük kahramanlıklarıyla tanınmışlardı. Ancak bu Amazon kabilesi, Troia Savaşı’ndan nesiller önce yok olmuşlardı. Diğer yandan Thermedon Nehri kıyısında yaşayanlar, kendi zamanından önce en güçlü devirlerini sürdürmüşlerdi. Keza sonrasında yaşayanlar ise, öncekilerin ününü almıştı. Yine Diodorus (III.53,6)’ya göre, bu yiğit ve savaş taraftarı Amazonlar²⁶⁷, Mene hariç -çünkü burası kutsal

²⁶³ Strabon (XI.5.1) Amazonların özelliklerinden bahsederken henüz çocuk yaşından itibaren her türlü ihtiyacı kollarıyla giderebilirler ve mızrak atabilirler diye sağ göğüslerini dağladıklarını ifade eder.

²⁶⁵ Bu kaynaklar yanında ayrıca Homeros’da (II. III.187-190; VI. 186) Amazonlar’ın erkek gibi olduklarını ancak Akhalar kadar kalabalık olmadıklarını söyler.

²⁶⁶ Herodotos (IV. 110-117), Aiskhylos’un Amazonlar hakkında vermiş olduğu bu bilgiye paralel olarak Skythler’in (İskitler) de Amazonlar’a Hellence karşılığı “erkek öldürenler” anlamına gelen “*Oiorpata*” dediklerini ve bu kelimenin Skyth dilinde *oior* erkek, *pata* ise öldürmek manasına geldiğini belirtir.

²⁶⁷ Nitekim Ammianus (XXII.8.18,19) Amazonları, komşularına sürekli kayıplarla zarar veren ve onları kanlı saldırılarla yok edip tutkuyla yaşayan, hatta düşmanlarının civar bölgelerde daha güçlü olduklarını görünce onları da yok etme hirsına sahip vahşi savaşçılar olarak tanımlar.

Buradaki “savaşçılar” tanımına bir açıklık getirmek gerekirse, Öztürk (2012: 332-333, ayrıca dn. 232)’de, Farsça’da “savaşçı” anlamına gelen “*hamazan*” kelimesinin etimolojik olarak bu tanımlamayı karşıladığını belirtir. Ona göre, MS. V. yy.’da yaşamış İskenderiyeli Hesychius’un hazırladığı Yunanca bir sözlükte Pers dilinde olduğunu belirttiği *Ἀμαζακάρων*

olarak biliniyordu- tüm şehirleri zapt etmişlerdi. Sonrasında komşu Libyalılar'ın topraklarını ve göçebe kabileleri işgal ederek Tritonis'i kurmuşlar ve buraya da Khersonessos adını koymuşlardı. Diodorus (III.55.8-11) ayrıca Thrakialılar ile yapılan savaşın, bu Libyalı Amazonlar'ın son savaşı olduğunu da söyler.

Strabon'a gelince, kendisi Amazonlar'ın yaşadıkları yerlerinin lokasyonunu belirlemenin oldukça zor olduğunu ifade eder (bk. XII.3.14, 21, 22, 24; 8.6). Ancak eserinin (XI.5.4) ve (XIV.I.4)'üncü kısımlarında, Amazonlar tarafından kurulmuş Ephesus, Smyrna, Kyme ve Myrine gibi Ion kentlerinden bahsederken Smyrna'nın Ephesos'u ele geçiren bir Amazon olduğunu belirtir²⁶⁸. Strabon başka bir ifadesinde (XI.5.1,2) Albania'nın yukarısı, Kaukasus Dağları'nın kuzeyini göstererek Amazonlar'ın, "Keraunia"²⁶⁹ diye çağrılan dağ eteklerindeki Gargareis²⁷⁰ sınırlarında ikamet ettiklerini²⁷¹ belirtir. Ayrıca Strabon Gargareis halkının bu bölgedeki Amazonlar ile, Themiskyra'dan beraber yola çıktıklarını²⁷² da ifade eder²⁷³. Bunun yanında bu bölgede yaşayan

(hamazakaran) "savaşmak" fiilinden yola çıkan Lagercrantz'ın 1912'de ortaya attığı teori 1960'da Hjalmar Frisk'in (İsveçli bir etimolog) hazırladığı Yunanca etimoloji sözlüğünde de desteklenmiştir.

²⁶⁸ Nitekim Plinius da (*nat.* V.31.115) Smyrna'nın Amazon bir kadın olduğunu ifade eder.

²⁶⁹ Keraunia'ya kitabın XI.4.1'inci kısmında detaylı değinilmiştir. Bk. Yorum 4.1.

²⁷⁰ Strabon'un burada adından söz ettiği Gargareis'in, antik dönemin bir çeşit Skyth (İskit) kökenli halkı olduğu ve bu halkın Kaukasus'ta bugünkü Dağıstan yöresinde yaşadığı düşünülür (Kiessling, 1946b: 758; Umar: 1993: 273). Ayrıca halkın Armenia'ya gelip yerleşen birçok koloniden yalnızca biri olduğu, buna izafeten de Armenialılar olarak da bilindiği, bir rivayete göre de bu halkın "Haikaniai" adı altında Kaukasus geçitlerine kadarki yerlere yayıldıkları söylenir (Chesney, 1850: 133, 773). Strabon (XI.5.1) ayrıca Amazonların ilkbaharda iki özel ayları olduğunu ve onların bu aylarda Gargareis halkıyla birlikte komşu bir dağa çıkarak beraber kurban sunduklarından hatta çocuk sahibi olabilmek adına onlarla ilişkiye girdiklerinden söz eder. Öyle ki, bu ilişkiden dünyaya gelen kız çocuklar Amazonlarca alıkonulurken erkekler ise yetiştirilmek üzere Gargareisler'e bırakılırdı. Her bir Gargareis'li de yetiştirilen bu çocukları kimden doğdukları göz ardı edilmeksizin sanki kendi oğluymuş gibi de kabullenirdi.

²⁷¹ Strabon bu bilgileri, bölge üzerine pek de tecrübesiz olmadığını düşündüğü, aralarında Hypsikrates ve Skepsis'li Metrodoros'un da bulunduğu ancak diğerlerinin adlarına değinmediği bazı yazarların aktarımıyla verir. Bu yazarlar arasında adından söz ettiği Hypsikrates'in Amisoslu (Samsun) olup, 92 yaşında vefat etmiş bir tarihçi ve gramerci olduğu bilinir. Tam başlıkları bilinmese de eserlerinden bazılarının Iulius Caesar ve Augustus dönemlerini (MÖ I. yy. sonu) muhteva ettiği söylenir. Ayrıca Hesiodos'un bir çağdaşı olarak gördüğü Homeros hakkında da yazdığı düşünülür. İyi bir gramerci olarak tanınır. Öyle ki Varro'nun reddettiği Yunanca ve Latince kelimelerin etimolojilerini vererek Yunancadan Latince kelime bile türettiği ifade edilir. Bk. Meister, 2005: 650.

Hypsikrates ismine izafeten bir de Plutarkhos'ta (*Pomp.* 32.8) geçen Hypsikrateia adlı bir cariyeye vardır. Plutarkhos, Kral Mithridates Eupator'un onu erkek gibi olan davranışı, abartılı cesareti, Persli gibi giyiniş ve ata biniş hali ve herşeyden önemlisi sabrından ötürü Hypsikrates olarak çağırma alışkanlık ettiğini söyler.

Skepsis'li Metrodoros hakkındaki bilgiyi ise yine Strabon'un kendisinden öğreniyoruz. Strabon (XIII.1.55)'e göre, önce filozof olan sonra da politik hayata atılan Metrodoros kitaplarında hep rethorik sanatı öğretmiş ve çok yeni bir üslup kullanarak pek çok kişiyi kendisine hayran bırakmıştır. Fakir bir adam olmasına karşın ünü nedeniyle Khalkedon'da parlak bir evlilik yapmayı başarmış, ondan sonra da Khalkedon'lu olarak anılmıştır. Yine Strabon'un söylemine göre, bu kişi, Pontos Kralı Mithridates Eupator'a yaranmaya çalışarak kendi karısı ve kralın kendisi ile birlikte bir gemiye binerek Pontos'a gitmiştir. Orada ise kendisine verilen özel bir hâkimlik payesiyle onurlandırılmış ancak bu şansı çok uzun sürmemiştir. Kendisinden daha aşağı olan insanların düşmanlığını üzerine çekmiştir. Armenialı Tigranes'in sarayında elçi iken krala karşı gelmiş ve o sıralar ülkesinden kaçan Eupator'a geri gönderilmiştir. Metrodoros'un bu süreçte yolda, ya kralın emriyle ya da hastalıktan öldüğü söylenmektedir.

²⁷² Ancak Strabon'un buradaki (XI.5.2) bir diğer ifadesine göre, Gargareis halkı daha sonralarında Amazonlar'dan ayrılarak onlara savaş açmış, zamanla bu savaşı sonlandırmalarının ardından da birbirleriyle sadece çocuklardan ötürü ilgileneceklerine ve de bağımsız yaşayacaklarına dair anlaşma yapmışlardır.

²⁷³ Strabon tüm bu bilgilerinin yanında Amazonlar'ın Ionia'ya dek ilerlediklerine hatta Attika'ya kadar deniz aşırı seferler bile gönderdiklerine vurgu yapar (bk. XI.5.3). Keza Plutarkhos da (*Thes.* 26-27) Amazonlar'ın Atinalılar'a saldırış

Amazonlar ile Albanoi halkı arasında Gelai ve Legai adlı kimselerin de olduğunu ekler. Appianus ise Mithridates Savaşları'nı anlattığı eserinde (*Mith.* XV.103), Kaukasus'taki hemen hemen tüm bölge halkının (Albanoi, Iberioi gibi) Pompeius'a eşlik ettiğini, rehineleri arasında Amazon oldukları düşünülen kadınların da olduğunu ancak bunların bu bölgenin yerli halkı olup olmadığı hususunun bilinmediğini ifade eder. Buna karşın Ammianus (XXXI.2.16) Kaukasus Bölgesi halklarından Halani halkını, Amazon yakınlarında oturanlar olarak gösterir. Bu da çok açık bir şekilde Kaukasus dağlık bölgesini bizlere işaret eder. Ancak Ammianus (XXII.8.17) Amazon halkının ana vatanları hususunda kesin bir bilgi vermesi de onların Thermedon ve Themiskyra'ya göçe²⁷⁴ zorlandıklarının altını çizer (ayrıca bk. Akdoğan, 2014: 74).

Yukarıdaki mevcut kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda Amazonların Thermedon yakınlarında ikamet ettikleri söylenebilir. Ancak bu bölgeye nereden geldikleri konusu halen gizemini korumaktadır. Herodotos, Diodorus Siculus ve Strabon onların güneyden kuzeye göç ettiklerini açıkça ifade ederken buna karşın Plutarkhos, Aiskhylos ve Ammianus ise birnevi kuzeyden güneye geldiklerini ima etmişlerdir. Modern çalışmalara bakıldığında ise, Sobol (1999: 14-15; ayrıca bk. 17-59) Amazonlar'ın iki ayrı kavim olarak karşımıza çıktığını, bunlardan ilkinin kuzey Afrika kıyılarında kayıp bir adanın yerlileri olan Libya Amazonları, bir diğeri ise Azak Denizi çevresinde ortaya çıkan, oradan Karadeniz'in güney kıyılarına yerleşen ve de Anadolu'da bir imparatorluk kuran Anadolu Amazonları olarak özetler. Ona göre Libyalıların çöküşü ile Asyalıların yükselişi kısmen birbirini izler. Bu iki kavimde farklı zamanlarda Anadolu'da mücadele vermiştir. İki bağlantı dışında birbirleriyle ilişkiye girdiklerine hatta birbirlerinden haberdar olduklarına dair ise hiçbir kanıt yoktur.²⁷⁵ Temür ise (2012: 69), antik tarihçilerin Amazonlar hakkında onların Terme Çayı kenarında Themiskyra adında bir başkentlerinin olduğundan söz etmelerine karşın bölgede yapılan yüzey araştırmalarında onlara ait herhangi bir buluntuya rastlanılmaması durumunun onların efsanevi bir halk olarak kalmalarına yol açtığını belirtir.

nedenini, Prokonnesoslu (Marmara Adası) olan, tarihi tam olarak bilinmese de bir mitler tarihi yazarı olduğu düşünülen Bion aktarımıyla vererek bir kaçırılma hikâyesine bağlar.

Amazonların Attika dışında bir yenilgisi de Themiskyra'da olmuştur. Efsaneye göre, Herakles'in on iki görevlerinden biri, Amazonlar kraliçesi Hippolyte'nin büyümlü kemerini almaktır. Tanrı Ares'in Hippolyte'ye armağan ettiği bu kemeri alabilmek için, Herakles Amazonlar kraliçesini öldürmek zorunda kalır (Diod. II.46.2,6; IV.16.2; ayrıca bk. Erhat, 2006: 139).

²⁷⁴ Ammianus, Amazonların bu yerlere neden göçe zorlandıklarını ise (XXII.8.18, 19) bir zamanlar Atinalılar'a karşı savaş açmış olmalarının neticesinde benzer saldırılardan kendilerini korumak için Thermodon gibi sakin yerleşim yerine göç etmelerine bağlar.

²⁷⁵ Sobol (1999: 15) bu konu üzerine açıklamalarına şöyle devam eder: "Asyalılar, Efes'te, Libyalı mültecilerin Dionysos'tan kaçmak için sığındıkları Artemis Tapınağı'nı kurmuşlardır ve de Herakles her iki kavimle savaşmıştır. Çöküşlerinden sonra, kocaları olan ve heteroseksüel topluluklarda yaşayan Libyalılardan bir daha ses seda çıkmamıştır. Buna karşın Asyalılar ise, bahardaki çiftleşme döneminin dışında erkekleri reddedenlerdir. Kahramanlıkları sanatta ve yazında işlenenler, klasik sözlüklerde tarihleri ve alışkanlıkları özetlenenler, ülkeleri Herakles tarafından altın postu ele geçirmek için istila edilenler hep bu Anadolulu Amazonlardır..."

Strabon eserinin bu kısmında Amazonların Albania'nın yukarısındaki dağlarda ikamet ettiklerini söyledikten sonra, Theophanes'den²⁷⁶ edindiği bilgiye göre Skyth kökenli olduğu söylenen **Gelai** ve **Legai** adlı halkların Amazonlar ile Albanioi halkı arasında ikamet ettiklerine (bk. Harita 3) değinir. Bu halklardan Plutarkhos da (*Pomp.* XXXV.5,6) bahseder. Nitekim Plutarkhos buradaki bilgiyi Strabon'dan kullanmış olsa gerekir ki hemen hemen benzer ifadelere yer verir. Modern kaynaklar Strabon ve Plutarkhos'un sözünü ettiği bu **Legai** halkı adının günümüzde bile Kafkasya'nın Dağıstan Bölgesi'ndeki Lehistan topraklarında yaşayan Lezgiler²⁷⁷ adıyla varlığını sürdürdüğünü iddia eder (Heck, 1851: 170; Berje, 1999:73; Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016; Strabon'un Coğrafyası 2, 2024: 303, dn. 524).

Gelai halkı ve ikamet ettiklere yerlere gelince, Plinius (*nat.* VI.18.48) bu halkların Kaspia Denizi'nin güneyinde, özellikle de Armenia ve Media Atropatene bölgelerine yakın kıyılarda yaşadıklarını belirtirken (bk. Harita 3) Hellen yazarların onları Kadusioi (Kadusii) olarak çağırdıklarını ifade eder. Keza Strabon da eserinin başka bir kısmında (bk. Strab. XI.7.1; 8.1) Gelai adlı halkı Kaspia Denizi'nin kıyı halkları arasında Kadusioi halkları yakınlarında gösterir. Modern yazarlardan Berje (1999: 73-74), Alman tarihçi Klaproth'un bu Gelai halkını Sunja Nehri (Sundzha) ağzında yaşayan Galgaylar olarak gördüğünü ifade ederek (ayrıca bk. Wahl, 1875: 239) bu durumda Gelai halkını mevcut antik kaynaklardaki bilgiye karşın daha kuzeyde gösterir. Gelai halkına dair çok farklı bilgiler söz konusu olup tam manasıyla bir lokasyon belirtilmemesinden ötürü bu halkın, bölgedeki Kadusioi gibi büyük bir kabilenin muhtemelen küçük biri kolu olup yakın coğrafyaya yayılmış olabileceği düşünülebilir.

Strabon bu kısımda (XI.5.1-2) yine Theophanes'den bir alıntı yaparak Maiotis Gölü'ne dökülen bir nehirden söz etmektedir. Strabon **Mermadalıs** ya da **Mermodas** olarak adlandırdığı bu nehrin bir kolunun Amazonlar ve Albanioi halkı arasındaki bir yoldan geçtiğini diğer bir kolunun ise Sirakene²⁷⁸ ve onun arasından geçen çöl yoluyla²⁷⁹ Maiotis Gölü'ne aktığını ifade eder (bk. Harita 1, 2). Bu nehir, yapılan araştırmalara göre mevcut antik kaynaklar arasında yalnızca Strabon'da

²⁷⁶ Hakkında Bk. Yorum 2.2, dn. 101.

²⁷⁷ Berje (1999: 73-74) Lezgiler üzerine kısaca şu bilgileri verir: Doğulu yazarlarda Dağıstan; Lezgistan veya Lezgi ülkesi olarak bilinir, çünkü komşuları oranın ahalisini Lezgi diye adlandırır. Kafkasya'nın ilk sakinleri arasında sayılan Lezgiler Gürcülerin efsanelerine göre, Lekos adıyla bilinen İafetok'un torununun torununun ve Forgam'ın beşinci oğlunun soyundan gelirler. Lezgiler, atalarının çok eski devirlerde Hindistan'dan çıkıp Şirvan'a yerleştiklerini, oradan da Don Nehri'ne kadar Kafkasya'nın kuzeyine yayıldıklarını söylemişlerdir. Hazarlar tarafından istila edildiklerinde ise Persler bölgeye gelerek Hazarları güneybatı Ermenistan'dan sürerek Lezgileri de dağlara doğru sıkıştırmışlardır. Bunun üzerine Hazar Denizi kıyılarına ve Şirvan'a yerleşen Lezgiler, yabancı kavimlerin üzerlerindeki sürekli boyunduruğuna rağmen dillerini korumuş ve de ilkel özelliklerini fazla değiştirmemişlerdir. Ancak uzlaşmaz ve birbirinde ayrılmış sayısız küçük kabilelere bölünmüş olmaları da kısa süreli bağımsızlıktan sonra yine işgalcilerin birnevi avı olmaya sebebiyet vermiştir. Bilge (2005: 20)'ye göre ise Lezgiler, V. yy.'a kadar Albania, XIII. yy.'a kadar Alan Devleti içinde yer almış ve XIII. yy.'da Dağıstan'da bağımsız siyasi birimler oluşturmuşlardır.

²⁷⁸ Aynı bölümün (5.8)'inci kısmında Sirakene, Sirakos Ovaları ve Sirakoi halkı olarak detaylı yorumlanacaktır.

²⁷⁹ Bilge, (2012: 3), bu yerdeki nehirler arasında susuz, tuzlu ve çöl gibi kumlu bir sahanın olduğunu teyit etmekle birlikte Kaukasus Dağları'nın güney doğu yamaçlarında kurakçıl çöl bitkilerinin de yaygın olduğunu söylemektedir.

geçmektedir. Dolayısıyla nehrin günümüzdeki lokasyonunu tam olarak belirlemek güçtür. Ancak buna rağmen bazı modern kaynaklar (Wahl, 1875: 239; Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016; Strabon'un Coğrafyası 2, 2024: 303, dn. 525) Strabon'un tasvirinden yola çıkarak bu nehrin bugünkü Terek/Karaçay olabileceği yönünde bilgi verir. Zira Terek Nehri'nin birden çok kolu vardır. Bu nehrin bir kolu doğuda Kaspia (Hazar) Denizi'ne dökülmekte diğer bir kolu ise güneye doğru yol almaktadır (Bilge, 2012: 3- 4; ayrıca bk. Kırzioğlu, 1992: harita 1, 2, 3). Talbert'de de (2000: 1258, 1262, map 88) antik dönem adıyla Alontas Nehri'nin bugünkü Terek olduğu, bunun bir kolunun da Sontas Nehri (Sundzha) olup her ikisinin de güneye doğru aktığı görülmektedir (bk. *ibid*, map 88). Dolayısıyla Strabon'un bahsettiği Mermadalis Nehri'nin bugünkü Terek'in antik dönemdeki Maiotis'e doğru yol alan kollarından herhangi biri olabileceği düşünülebilir.

(5.3) Strabon bu kısımda kendi düşünceleriyle Amazonlar'ın gerek eskiden gerekse kendi zamanında dahi dilden dile dolaşan özel, olağanüstü ve inancın ötesinde bir takım özelliklere sahip olduklarına tekrar değinir. Ona göre bu inanılmaz özellikler onların kadın topluluğu olup erkeksiz organize olabildikleri, çok uzak topraklara dahi akın ettikleri hatta deniz aşırı seferlere bile çıkabildiklerini göstermektedir. Yukarıdaki açıklamalarda verilen diğer antik kaynaklardaki bilgiler de aslında Strabon'un bu tasvirlerini destekler niteliktedir. Roller'e (2018: 649)' göre Strabon'un Amazonlar üzerine olan bu anlatıları kafa karıştırıcı ve tutarsız bulması, onların mitsel ve tarihsel rolleri arasında gerçek bir ayırım yapılmaması ve temel kültürel yasaları ihlal ettiklerinin varsayılması aslında hiç de şaşırtıcı değildir. Zira onun döneminde bir kadın toplumunun böylesine uzun bir keşif gezisi düzenleyebilmesi anlaşılabilir bir şeydi. Onu özellikle rahatsız eden anlatı ise, Ionia'da şehirler kurduklarının söylenmesi (bk. 11.5.4) ve daha da şaşırtıcı olanı, Theseus zamanında Atina'ya saldırarak Attika'ya kadar gitmeleriydi.

(5.4) Strabon bu kısımda, daha önce (bk. 5.1) de sözü edilen bazı Ion kent kuruluşlarının, onlara verilen isimlerin hatta adlarını vermediği mezar ve anıtların bile Amazonlar'a atfedildiğinden söz eder. Strabon çoğu yazarlarca Amazonlar'ın Themiskyra ve Thermedon civarındaki ovalar ile onların yukarıdaki dağlarda yer aldıklarından bahsederek Amazonlar'ın önemine ve onların ne kadar geniş bir coğrafyaya yayıldıklarına bir kez daha vurgu yapar.²⁸⁰

Strabon yukarıdaki bu bilgilerden sonra Amazon Kraliçesi **Thalestria**'dan²⁸¹ söz eder. Strabon, Kleitarkhos'dan²⁸² edindiği bilgiye göre Thalestria'nın Thermodon ve Kaspia Kapısı'ndan yola çıkarak Hyrkania'da²⁸³ bulunan Aleksandros'a (İskender) geldiğini ve ondan çocuk sahibi olmak için

²⁸⁰ Strabon'un Amazonlar üzerine verdiği bilgilerin kısa bir değerlendirmesi için bk. Latışev (1947: 282).

²⁸¹ Ayrıca Thalestris olarak da geçer bk. Berve 1934: 1212-1213.

²⁸² Bk. Yorum (1.5), dn. 34.

²⁸³ Plutarkhos'a (Alex. 46.1) göre Parthia.

onunla birleştğini söyler (ayrıca bk. Diod. XXVII.77.1; Plut. Alex. XLVI.1; Curt. VI.5.25). Burada bahsi geçen Thermodon ile Kaspia Kapısı arasının 6000 *stadia*'dan fazla bir mesafede olduğunu belirtir²⁸⁴. Strabon'un sözünü ettiği bu kapı muhtemelen Hyrkania'ya daha yakın olan, Kaspia Denizi'nin en güney kısmındaki Media ve Parthia Bölgeleri arasında kalan (bk. Radt, 2008: Karte 13; ayrıca bk. Harita 3) **Kaspia Kapısı**'dır. Zira Arrianus'da (*anab.* III.19.2) Media Bölgesi'ndeki Darius ile Aleksandros'un karşılaşmasını anlatırken, Darius'un kadınları ve elinde tuttuğu mülkün geri kalanını kapalı arabalarla birlikte "Kaspia Kapıları" olarak çağrılan bu geçitten gönderdiğini ve kendisinin bizzat Ekbatana'da kaldığını söyler. Media Bölgesi'ndeki Ekbatana ve Rhagai kentlerinin doğusunda yer alan bu geçit "Sar-i Darreh" olarak da bilinir (Hammond, 2013: 294; Pothecary, 2024: 589). Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated) (2016)'ya göre burası antik coğrafyanın en önemli yerlerinden biri olup, meridyenlerin çoğu buradan ölçülürdü.

Antik dönem Pers dilinde Varkana (Kurt Ülkesi) ya da Gurgan olarak da bilinen **Hyrkania** ise, Kaspia Denizi'nin güney doğusunda kalan ve Parthia'nın tarihsel ve coğrafi olarak önem arz eden bir bölgesidir (bk. Talbert, 2000: 1351; map 96; Kiel, 2005: 653). Bölgede aynı isimde bir kent de yer alır.²⁸⁵ Strabon'a (XI.7.2) göre kent olan Hyrkania, aşırı derecede verimli, geniş ve yüksek bir yerde olup, ünlü şehirlerin arasında en ayırt edici niteliktedir (ayrıca bk. Ptol. *geogr.* VI.9,10). Ayrıca Strabon burada, Aristobulos'un aktarımıyla Hyrkania'nın kerestesiyle ünlü oluşuna hatta orada bol meşe ağaçlarının bulunduğu ancak buna karşın çam, köknar ve fıstıkçamanının yetişmediğine vurgu yapar. Strabon (XI.7.3) bu yerin, denize dökülen yerlere dek Okhus/Okhos (Ωχος)²⁸⁶ ve Oksus/Oksos (Ωξος/Ceyhun/Amu Derya)²⁸⁷ ırmaklarıyla geçilebilir olduğunu söyler. Zira bölgenin Kaspia Denizi'ne akan en büyük nehirlerinin de Sarnios (Atrek)²⁸⁸ ve Maxeras (Rodi Gurgan)²⁸⁹ olduğu

²⁸⁴ Bu anlatının gerçek olduğu varsayılırsa burada mesafenin hangi yönde 6000 *stadia* üzeri olduğu ile Thalestria'nın hangi yol güzergâhı üzerinden Hyrkania'ya varmış olabileceği akıllarda soru işareti yaratır. Çalışmanın Strabon tasvirli konumlandırmalarını gösterdiği Harita 3'e bakıldığında Thermodon'dan yola çıkan Thalestria'nın güney doğu yönünde karadan zor şartlar altında Kaspiai Pylai'a varması mı yoksa doğu yönünde deniz yoluyla ilerleyip Phasis ve Kyros Nehirleri vasıtasıyla Kaspia Denizi kıyılarına varıp güneyde kalan Kaspiai Pylai'a inmesi mi daha kolaydır? Zira bir rivayete göre (Hdt. IV.110-117) Amazonlar'ın daha önceleri deniz yoluyla Maiotis'e kadar varmış olmaları deneyiminden Thalestria'nın deniz ve nehirler vasıtasıyla (Pontos Eukseinos-Phasis-Kyros-Kaspia Pelagos rotasında) ilerleyerek Kaspiai Pylai'a varması, oradan da kara yoluyla kısa bir mesafede Hyrkania'ya ulaşması daha makul gibi görünmektedir.

²⁸⁵ Ayrıca Kaspia Denizi de Hyrkania diye anılır, bk. dn. 13.

²⁸⁶ Strabon'a (XI.7.2, 3) göre bu nehir eski yazarlarca pek bahsedilmez. Nehir, bazı yazarlarca Hyrkania'dan ayrı tutulsa da Hyrkania Bölgesi'ne ait Nesaia/Nisa(i)a (Baghir) kenti aracılığıyla akar fakat bazıları da onun Oksus (Ωξος/Ceyhun) Irmağı'na boşaldığını söyler. Yine Strabon'un burada, *Parthika*'yı kaleme alan Apollodoros'tan edindiği bilgiye göre Okhus (Ωχος) Nehri'nin Parthlar'ın ülkesine çok çok yakın bir yerden aktığını söylediği görülür. Strabon eserinin başka bir yerinde (bk. XI.8.3) ise, Hyrkania ve Parthia ile bu yerlere yakın Arianoi halkına kadarki uzantının arasında büyük ve susuz bir çöl yattığını, bu çölün ardından da bu defa Hyrkania ve Nesaia ile Parthlar'ın ovalarının uzandığını anlatır. Hatta (XI.8.1), bu çölün doğuya ve Okhus Nehri'ne doğru giderken Sarnios Nehrince (Atrek) Hyrkania'dan ayrıldığını da belirtir. Bu durum gösteriyor ki, Okhus Nehri (bk. Harita 1), Kaspia Denizi'nin (Hazar) doğusunda, buradaki çöle (muhtemelen bugünkü Karakum Çölü (bk. Talbert, 2000: 1355)) ve Sarnios Nehri'ne yakın ya da onun küçük bir kolu olup oradan Oksus Irmağı'na dökülebilen bir nehirdir. Bu tanımlamalardan nehrin, günümüzde bu bölgeden geçen Akas Irmağı olabileceği de düşünülebilir.

²⁸⁷ Bu nehrin Kaspia Denizi'ne aktığı konusundaki tartışmalar için bk. Tezcan, 2012: 186-187.

²⁸⁸ Talbert, 2000: 1355, map. 97-98; Pothecary, 2024: 596.

²⁸⁹ Talbert, 2000: 1356, map. 97.

ifade edilir (Kiel, 2005: 653). Hyrkania'nın av hayvanları bakımından da zengin olduğu hatta bunların Hyrkania ve Magnesia halkına savaşlarda eşlik ederek bir avantaj ve yardım sağladığı da belirtilir (bk. Ael. *Anim.* VII. 38; XVI. 10).

(5.5) Strabon Aleksandros'tan bahsetmesinin ardından, anlatısında Prometheus hikâyesinin ve onun zincire vurulduğunun bahsi geçen yer ya da Hellenler'in "**Kaukasus**" diye adlandırdığı, doğuya doğru en uzak yerler diye tabir edilen bir dizi dağlardan söz eder. Strabon'un burada sözünü ettiği dağlar, Pontos Eukseinos ile Kaspia arasındaki Kaukasus Dağları değil aksine hakkında daha detaylı bilgi verdiği (bk. Strab. XI.8.1), özellikle Makedonlular'ın Arianoi halkı ülkesinden sonra ardı ardına gelen ve adına Kaukasus dedikleri dağlardır (bk. Harita 1). Antik dönem yazarları bu dağların tasviri ya da lokasyonu konusunda net değillerdir. Dolayısıyla Tauros ve Kaukasus dağları konumlandırmasında daima bir karışıklık söz konusudur. Bunun bir nedeni, Aleksandros'un bu uzak yerlere yapmış olduğu sefer ve istilalara değin buraların Hellenler tarafından tam olarak bilinmemesidir. Diğer bir nedeni ise bu ünlü seferin farklı zaman ve bölümlerini kaleme alan askerî memur ya da yazarların bu uzak doğudaki Indike gibi yerlerin zincirini Tauros'un ya da Kaukasus'un bir devamı olarak görmesi olabilir. Strabon'un (XI.8.1; XV.1.11) ifadesine göre söz konusu bu dağlar, kuzeye doğru zirvelerdeki barbarlar ve yerli halk tarafından her bir kısma göre "Paropamisos, Emoda ve Imaus" adlarını alır (bk. Radt, 2008, Karte 13; ayrıca bk. Harita 1). Zira bunlar Tauros'un uzak doğudaki uç kısımlarıdır. Yukarıda bahsedilgi üzere bu dağlar Makedonlular tarafından da "Kaukasus" olarak adlandırılır. Bugün ise bu dağların, batıda Toros ile başlayan ve onun doğuya doğru uzantısı olduğu düşünülen, sırasıyla Elbruz ve Himalaya gibi dağ silsilesi arasında kalan, genel adıyla ise Hindukuş Dağları olarak bilinen dağ silsilesidirler (Karttunen, 2007: 554; ayrıca bk. 2004: 943; 2005: 743; Radt, 2008: 267; Roller, 2018: 650).

Aleksandros ve onun özellikle doğu seferleri üzerine olan detaylı bilgileri, Flavius Arrianus'un *Aleksandrou Anabasis* (İskender'in Seferi) adlı eserinden öğreniyoruz. Arrianus (*anab.* III.28.5), Kaukasus²⁹⁰ üzerine Aristobulos'tan alıntı yaparak bilgi verir. Buna göre, Kaukasus Dağı Asia'da olduğu kadar yüksek, Aleksandros'un geçtiği kısım oranında da çıplaktır. Bu dağ silsilesi öyle denli uzanır ki, Kilikia ve Pamphylia bölgeleri sınırını oluşturan Tauros Dağı'nın bile, her birinin konumuna göre çeşitli isimlerle Kaukasus'tan ayırt edilen diğer büyük dağ silsileleri gibi ondan yayıldığı söylenir. Kaukasus'un bu kısmında Menengiç ağaçları ile Silfiyum bitkisi dışında hiçbir şey büyümmez ancak buna rağmen bir çok insan bu bölgede ikamet eder. Yine burada koyun ve öküz çokça otlar, çünkü koyunlar bu Silfiyum bitkisine çok düşkündür. Arrianus'un buradaki bir başka bilgisine göre, Aleksandros ordusuyla Kaukasus Dağı'na doğru ilerlemiş ve burada Aleksandreia²⁹¹ adında bir şehir kurmuştur. Bu şehirde ise tanrılara adakta bulunduktan sonra Kaukasus Dağı'nı

²⁹⁰ Mevcut olan Kaukasus Dağları haricindeki, söz konusu doğuda yer alan Kaukasus.

²⁹¹ Bk. Amm. Marc. XXIII.6.41, 59, 72; ayrıca bk. Radt, 2008: Karte 13; Talbert, 2000, map 99.

geçmiştir. Keza Arrianus eserinde, bu yerler hakkında söylenen bazı konular üzerine de kendi fikirlerini şöyle beyan etmiştir (*anab.* V.3.1-4):

Herhangi biri bu hikayelere ister inanır ister inanmaz. Ama ben, Makedonlular tarafından ilahi bir faile atfedilen herşeyin, aşırı övgüleriyle Aleksandros'a minnettar olduğunu söyleyen Kyrenealı Eratosthenes ile aynı fikirde değilim. Çünkü o, Paropamisadia halkı ülkesinde bir mağara gören ve yerliler arasında güncel olan ya da kendileri bir varsayım oluşturan belirli bir efsaneyi duymuş Makedonluların, bu mağaranın Prometheus'un bağlı kaldığı mağara olduğunu, bir kartalın onu iç kısımlarından ziyafete uğrattığını, Herakles'in ise geldiğinde bu kartalı öldürdüğünü, böylece Prometheus'u zincirinden kurtardığını söylediklerini iletir. Eratosthenes ayrıca der ki, Makedonluların aktarımına göre, onlar Kaukasus Dağı'nı Eukseinos Denizi'nden dünyanın doğu bölgelerine ve Paropamisadia halkı ülkesini de Indike halkına aktarmışlar. Sırf Aleksandros'un görkemini daha da arttırmak için gerçekte Paropamisus Dağı olanını, Kaukasus adıyla çağırmışlar. Eratosthenes ayrıca, Makedonluların Indike'de işaretlenmiş bir öküz gördüklerinde, bundan Herakles'in Indike Ülkesine değin nüfus ettiği sonucuna vardıklarını bile söyler.

Aslında yukarıda verilen Arrianus'un bu açıklamaları Strabon'un tüm anlatımlarını açıklayıcı ya da özetler niteliktedir. Keza aynı şekilde Aleksandros'un hayatını bizlere anlatan bir diğer antik dönem yazarı Quintus Curtius Rufus da *Historiarum Alexandri Magni Macedonis* (Büyük İskender'in Tarihi) adlı eserinde bu dağları Kaukasus olarak adlandırmıştır. Hatta Curtius Tauros'u, Kaukasus'a birleşen ikinci büyük dağ olarak tanımlamıştır (Curt. VII.3.19). Doğudaki Kaukasus üzerine bu bilgiler haricinde ayrıca Polybios, Plinius ve Ptolemaios'un da bir takım açıklamaları vardır. Polybios eserinde (X.46; XI.32), Oksus (Ceyhun) Nehri'nden bahsederken suyunun Kaukasus'tan çıktığını belirtmiştir. Plinius'ta (*nat.* VI.17) Kaspia Denizi'nin güneyinde kalan Kaspia Kapıları'ndan bahsederken bu yerin Aleksandros'un doğu seferleri için bir merkez ya da dönüm noktası olduğunu hatta bu yerden doğudaki Indike sınırına kadar tam olarak 15.680 *stadia*'lık bir mesafenin bulunduğu bilgisini vermiştir. Ptolemaios ise (*geogr.* VI.18.1) Paropamisos Dağı'nı Kaukasus'un bir kısmı olarak görmüştür.

(5.6) Strabon bu kısımda anlatısına mevcut Kaukasus'a (Kafkasya) geri dönerek kaldığı yerden devam eder. Kaukasus'un en yüksek tepeleri olarak güney kısımlarını verir ve buraların, çalışmamızda daha önce de değindiğimiz Albania, Iberia ve de Kolkhoi ile Heniokhoi halklarına bitişik yerler olduğundan söz eder. Ardından yine (2.16)'da hakkında detaylı bilgiler verdiğimiz Dioskurias'a tekrar değinerek bu yerin fiziki şartlarından hatta kışları soğuk ve karla kaplı olduğundan bir kez daha bahseder.

(5.7) Strabon bu kısımda, bu defa Kaukasus'un kuzeye doğru olan dağ eteklerinden bahsederek bu yerlerin, orada bulunan Sirakos Ovaları'na²⁹² sınır olması nedeniyle daha ılıman bir iklime sahip olduğunu söyler. Ardından burada soğuk hava nedeniyle mağaralarda yaşadıklarını belirttiği

²⁹² Sirakos Ovaları'na bu bölümün son kısmında (5.8) değinilecektir.

Troglodytai²⁹³ adlı kimselerden ve de onlardan sonra gelen Khamaikoitai, Polyphagoi ve Eisadikoi adlı halklardan söz eder.

Strabon'un Kaukasus'ta gösterdiği, hakların da mağaralarda yaşadığını ve topraklarında bol miktarda arpa yettiğini belirttiği Troglodytai halkını, benzer açıklamalarıyla Herodotos (IV.183) Mısır'da gösterir. Herodotos'a göre, Troglodytai Ethiopialıları koşuda dünyanın en hızlı insanlarıdır. Bu mağara insanları (Troglodytai) yılan, kertenkele ve bu cinsten sürüngenlerle beslenir. Konuştukları dil, başka dillerin hiçbirine benzemez hatta yarasa gibi de kısa sesler çıkarırlar. Strabon eserinin bir başka bölümünde (XVI.4.17-18) aynı isimli bu halkı, tıpkı Herodotos gibi Ethiopia ve Arabia halkı arasında göstererek haklarında daha detaylı bilgiler verir. Buna göre onlar göçebe bir yaşam tarzına sahiptir. Birkaç kabileden oluşup, *tyran*lar tarafından yönetilir. Kadınları göz kapaklarını dikkatlice boyayıp boyunlarına ise nazarlık için kabuklar asarlar. Söz konusu kendi topraklarını savunma olunca ok ve hançerlerle, bulamazlarsa taşlarla hatta elleriyle savaşırlar. Yiyecek olarak genellikle et tüketirler, içecek olarak ise sıradan insanlar cehri bitkisinden elde edilen suyu *tyran*lar ise çiçekten elde edilen bal ve su karışımını tüketirler. Meltem rüzgarları esmeye başlayınca kışı, zamanın geri kalanında ise yazı yaşarlar. Bedenlerini kaplayacak şekilde deriler giyinirler, bazıları ise Mısırlılar gibi sünnet edilirler. Troglodytai halkından bazıları ölümlerini gömmeden önce cesedin boynunu cehri dallarıyla bacaklara bağlayıp tüm vücut görünmeyecek şekilde üzerine taş atarlar. Sonra da bir koç boynuzunu höyüğün üzerine koyup oradan ayrılırlar. Geceleri yolculuk edip, vahşi hayvanlardan korunmak için de öküzlere çan takıp, meşale ve yaylar kullanırlar. Sürüleri için ise gece boyu ateşin yanında şarkı söylerek nöbet tutarlar. Plinius (*nat.* XXXVII.32.107) Cytis²⁹⁴ olarak adlandırılan bir bitkiden bahseder. Plinius bu bitkinin kendi zamanında gösterilen tüm bitki türleri arasında ilk kez keşfedildiğini belirtir. Bitkinin daha çok Arap Yarımadası'nda bulunduğunu, ancak korsanlıkla ilgilenen Trogodytae [adlı kimselerin] bölgeye gelerek bu bitkiyi kökleriyle birlikte kazıyarak ortaya çıkardıklarına değinir.

Strabon eserinin bir başka kitabında (bk. VII.5.12), kendisinin hem Kaukasus hem de Arap Yarımadası'nda gösterdiği Troglodytai halkını bu defa Pontos Eukseinos'un kısmen kuzey batısında, Küçük Skythia²⁹⁵ dediği, etrafında Kallatis (Mangalia), Tomis (Konstanza/Köstence) ve Ister (Karanasip) gibi kentlerin bulunduğu bölgenin iç kısımlarında gösterir. Keza Plinius da (*nat.* IV.12.80) bu bölgede "Trogodytae" halkının varlığından bahseder. Aynı şekilde Ammianus da

²⁹³ Bu halk ismini terminolojik olarak incelediğimizde Hellen dilinde τρώγλη (trogle) kelimesinin "küçük çukur, delik"; τρωγλοδύω (troglodyo) fiilinin ise "bir çukura girmek" anlamına geldiği (bk. Liddell ve Scott, 1996: 822-823) görülür. Dolayısıyla bu halkın mağaralarda yaşıyor olmalarına izfeten bu ismi almış olabilirler.

²⁹⁴ Latince'de bir tür yonca, bk. Kabağç ve Alova, 1995: 147.

²⁹⁵ Antik Çağ'ın Küçük Skythia (Scythia Minor/ Μικρά Σκυθία) ya da Aşağı Skythia diye tabir edilen toprakları günümüz Romanya ile Bulgaristan arasında kalan Dobruca'ya tekabül etmektedir (Emir, 2014: 53). Bu tabir ilk kez Strabon'da (VII. 4. 5; 5.12) karşımıza çıkmaktadır.

(XXII.8.43) Peuce Adası²⁹⁶ yakınlarında Trogodytae, Peucini ve daha küçük başka halkların olduğunu söyler. Zira Ammianus'tan önce Ptolemaios da (*geogr.* III.10.9) “Trogodytae” halkından Peuci halkının yakınlarındaki bir halk olarak söz etmiştir. Görüldüğü üzere mevcut antik kaynaklar içerisinde bu halkın farklı bölgelerde dağınık halde yaşadığına dair bilgilerin olması, onların tam olarak anayurtlarının neresi olduğu hususunda belirsizlik arz etmektedir.

Strabon'un bu kısımda sözünü ettiği Troglodytai halkından sonra **Khaimaikoitai** ve **Polyphagoi** olarak çağrılan başka halkların geldiği hatta bunların yanı sıra kuzeyde dağınık olmalarından ötürü çiftçilikle uğraşan **Eisadikoi** halkının köylerinin yer aldığı belirtilir. Ancak yapılan araştırmalar Strabon'un isimlerini verdiği bu halklar üzerine kendisinin bildirdiklerinden daha fazla bir bilgi yoktur (Radt, 2008: 269). Söz konusu bu halk isimleri sadece Strabon'da geçmekle birlikte Jones (1961: 241, dn. 2, 3) ve Potheary (2024: 590) Khaimaikoitai halkının adının “yerde uyuyanlar²⁹⁷”, Polyphagoi halkının ise “aşırı yiyiciler” olarak çevrilebileceğini belirtirler.

(5.8) Strabon kitabının bu kısmında, Maiotis Gölü ile Kaspia arasında ikamet ettiklerini ve haklarında sadece göçebe olduklarını söylediği **Nabianoi** ve **Panksanoi** adlı kimselerden (bk. Harita 3) söz eder. Söz konusu bu halkların da yalnızca Strabon'da geçiyor olmasından dolayı haklarında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Sadece Panksanoi halkının yazılışına (Panzanoi / Panxani, Paxani, Penzani gibi) dair farklı görüşlerin olduğu söylenir (bk. Jones, 1961: 242, dn. 1; Radt, 2008: 269; Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016). Bu halkların, ikamet ettikleri bölgeden dolayı bir tür Sarmat kabilesi oldukları düşünülebilir.

Strabon yukarıda isimlerini verdiği Nabianoi ve Panksanoi halklarının hemen ardından ise **Sirakoi** ve **Aorsoi** halklarının geldiğinden söz eder. Strabon bu halklara kitabının daha önceki (bk. XI.2.1) kısmında da değinerek onların Kaukasus Dağları'na dek yayıldıklarını, bazılarının göçebe bazılarının ise çadırlarda yaşayanlar ve çiftçiler olduklarını belirtmiştir. Onun bu kısımda (5.8) ise sözünü ettiği halkların konum itibarıyla daha yukarıdaki aynı isimli halklardan sürgün olduklarını ifade etmesi muhtemelen onların bu yerlere daha güneyden geldiklerini göstermektedir. Zira kendisi, önceki kısımda (bk. 5.6) Kaukasus'un en yüksek kısımlarının güneyde kalan kısımlar olduğunu belirtmiştir. Keza bu kısımda (5.8) Aorsoi halkının, Sirakoi halklarına göre daha kuzeyde kaldığına dikkat çekmiştir (ayrıca bk. Olbrycht, 2001: 447, Radt, 2008: Karte 13; Talbert, 2000: map 84).

Strabon'un bu bölümün bazı kısımlarında (bk. 5.2, 7) **Sirakene** ve **Sirakos Ovaları** olarak değindiği yer ise aslında adına izafeten Sirakoi halkının ikamet ettiği sahalardır (bk. Harita 2, 3). Ancak bu noktada şunu belirtmek gerekir ki, Strabon'da bahsi geçen Sirakos Ovaları, yine

²⁹⁶ Danubis (Tuna) Irmağı'nın denize (Karadeniz) döküldüğü yerdeki deltada yer alan büyük bir adadır (Strab. VII.3.15). Bu ada ilk kez Apollonios Rhodos'ta (*Argon.* IV.309) geçmiştir. Danubis Deltası'nın güneydeki ilk ağzı da Peuce olarak adlandırılmıştır (Plin. *nat.* IV.12.79; Amm. Marc. XII.8.45; Sol. *Coll. Mem.* 13.1; Strab. VII.3.15).

²⁹⁷ Ayrıca bk. Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016.

Strabon'un buradaki ifadesine göre bu halkın ikamet yeri olan yani Kaukasus'un kuzeye doğru olan dağ eteklerine sınır yerdedir. "Sirakene" ise aksine, Büyük Armenia ve Hyrkania bölgelerinde yer alan kırsal bir yer adıdır (bk. Ptol. *geog.* V.12.4; VI.9.5; Talbert, 2000: map 88, 97).²⁹⁸ Muhtemelen bu yer adı da, Sirakoi halkının ismine izafeten verilmiştir. Bu durum üzerine Kretschmer (1927: 284), Sirakoi halkının dağınık bir halde ve farklı farklı yerlerde ortaya çıktıklarına, zira Armenia ve Hyrkania'daki "Sirakene" yer isimlerinin bunu kanıtlar nitelikte olduğuna vurgu yapar. Hatta buradaki kalıntıların, onların MÖ 634 yılında gerçekleşen büyük Skyth akınlarına maruz kaldıklarının bir göstergesi olabileceğine işaret eder. Muhtemelen bu halk da, MÖ VIII. yy. ile MÖ VI. yy. arasında Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kimmerler'in, Skyth akınları sebebiyle güneye ve batıya çekildikleri gibi kendileri de Büyük Armenia ve Hyrkania bölgelerine doğru sürüklenmeye maruz kalmışlardır. Keza Strabon'un da yukarıda belirttiği üzere bu halklar için "konum itibarıyla daha yukarıdaki aynı isimli halklardan sürgün oldukları" ifadesi bununla alakalı bir durum olabilir.²⁹⁹ Antik kaynaklarda az da olsa bu halk üzerine olan bir takım bilgiye "Sirakenoi, Sirakoi, Siraces, Sirachi ya da Siraci" adı altında Strabon, Ptolemaios(*geog.* V.9.17), Plinius (*nat.* IV.12.83), Mela (*chorog.* I.114) ve Tacitus'ta (*Ann.* XII.15) ulaşılmaktadır.

Strabon'un bu kısımdaki ifadesine (5.8) göre kendi döneminde Sirakoi halkı, Maiotis Gölü'ne boşalan **Akhardeos**/Akhardaios Nehri (Manch)³⁰⁰ boyunca ikamet etmekteydi. Askerî yönden çok güçlü değildi, Zira Strabon'un buradaki ifadesine göre, Sirakoi halkının kralı olan Abeakos, Pharnakes'in Bosporos'u aldığı sıralarda ona 20.000 atlı gönderirken Aorsoi halkının kralı Spadines ise 200.000 atlı göndermiştir. Strabon bunun nedenini ise Aorsoi halkının Sirakoi halkına nazaran daha fazla toprağa hakim olmalarına bağlamıştır. Öyle ki onların Kaspia kıyısının çoğunu ellerinde tuttuklarını belirtmiştir. Hatta ticarete daha ileri düzeyde olduklarını, develerle Indikos ve Babylonios bölgelerine kadar ticaret yaptıklarını ifade etmiştir. Bundan ötürü olsa gerekir ki Strabon zenginliklerini, taktıkları altın takılarla gösterdiklerine de vurgu yapmıştır. Ptolemaios'ta (*geog.* V.9.17) bu halklar Sirakenoi olarak adlandırılmakta ve I(a)xamatai³⁰¹ halkının hemen aşağısında yer

²⁹⁸ Ayrıca bk. Kretschmer ve Henigmann, 1927: 282-283.

²⁹⁹ Yine bu duruma izafeten Durmuş (2015: 188) Sirak tabiriyle, bu halkın varlığını, adlarıyla ilgili yer isimleri gösterir şeklinde birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Ona göre, milattan sonraki dönemlerde, özellikle erken Orta Çağ kaynaklarında Sirakların yaşadıkları yerin çoğunun adı günümüz Azerbaycanında "Sirak/Şirak kenti ya da vilayeti, Şirakovan, Şirak Çölü olarak yer almaktadır. Bu yerlerden çoğu ise zamanının iktisadi ve medeni merkezleri olmuştur. Sirak halkı, atlı-bozkır topluluğu olmalarına rağmen, yaşantılarına uygun kültür coğrafyalarında yerleşik hayata da geçmişlerdir. Yine Durmuş'un buradaki ifadesine göre, bu halk, MS II. yy.'ın sonları ve de III. yy.'ın başlarında büyük ölçüde güç kaybederk özellikle Kaukasus'ta siyasi hâkimiyetliklerini kaybetmeye başlamışlardır. Kaspia Denizi'nin doğusundaki bozkırlarda da hayatlarını sürdürmüşlerdir. Zira adlarından daha sonraki dönemlerde de bahsedilmesi, onların varlıklarını sürdürdüklerine işaret sayılabilir.

³⁰⁰ Bk. Talbert, 2000: 1204; map 84. Verilen kaynaktaki haritaya bakıldığında bu nehrin Tanais'e (Don) dökülen buradan da Tanais ile Maiotis (Azak) Gölü'ne düşen bir akarsu kolu olduğu anlaşılmaktadır. Radt (2008: 265, 269)'da, bu nehrin günümüzde Manych ve Don Nehirleri üzerinden Azak Denizine dökülen muhtemelen Jegorlyk adlı bir başka akarsu kolu olduğu düşüncesindedir.

³⁰¹ Ammianus (XXII.8.31)'e göre, Ixomatae. Ammianus Maeotis bataklıkları civarında ve en uzak kısımlarında farklı dil ve adetleri olan birçok halkın yaşadığını, bunlardan birinin de Ixomatae halkı olduğunu söyler. Bu halka Ptolemaios (*geogr.* V.9.16-17) da değinerek onları Tanais (Don) ve Ra (Volga) nehirleri arasında yaşayan halklar olarak gösterirken, Pseudo

almaktadırlar. Onlardan sonra ise Maiotis Gölü ve Hippika Dağları³⁰² arasında Psessioi adlı başka bir halk ikamet eder. Yine Ptolemaios'a (*geog.* V.9.19) göre Sirakenoi halkı tam olarak Ra Nehri (Volga) ile aşağısında yer alan Hippika Dağları arasında bulunur. Zira buralar Mithridates Ülkesi olarak adlandırılır. Ptolemaios'un bu konumlandırması aslında Strabon ile örtüşmektedir. Ancak Plinius'un (*nat.* IV.12.83) ifadesine göre, bugünkü Kırım'ın antik dönemde batısında yer alan *Dromos Achilleos*'un (Akhilleus Pisti) bulunduğu bölgeyi "Sardi Scythae ve Siraci" halkları ellerinde tutmuştur. Bu durum diğer kaynaklardaki bilgiye nazaran Sirakoi halkını Pontos Eukseinos'un doğusunda değil de batısında göstermektedir ya da yukarıda da değinildiği üzere, Sirakoi halkının farklı bölgelerde farklı şekilde dağıldıklarının bir kanıtıdır. Pomponius Mela (*chorog.* I.114), Maiotai halkından bahsederken onların "Thatae, Sirachi, Phicores" halkları ve Tanais Nehri ağız yakınındaki "Ixamatai" halkı gibi Kimmeria Bosphorus'undan Tanais'e kadar kıvrılan kıyılarda ikamet ettiklerinden söz eder. Bu durum, Sirakoi halkının Kaukasus'un kuzey tepelerinde, kısmen Kaspia Denizi batı kesimlerinde, hatta Tanais'in doğusuna paralel bir yerde³⁰³ olduklarını kanıtlamaktadır. Tacitus ise (*Ann.* XII.15), Bosporos Kralı III. Mithridates'in (MS 38-46) bölgedeki Sarmat kabileleriyle (Dandaridae, Siraci, Aorsi/Adorsi) olan mücadelesinden bahsederken "Siraci Kralı Zorsines'in" ona karşı düşmanlık sürdürdüğünü belirtir. Tüm bu antik kaynaklardaki Sirakoi halkları üzerine olan bilgileri değerlendiren Durmuş (2015: 188) bu halkların günümüz Hazar Denizi'nin doğusunda, Kafkasya'da ve Kuban çevresinde yaşadıklarını, adlarına ise ilk kez Darius'un Türkistan Sakaları ile yaptığı savaşla ilgili haberlerde rastlanıldığını belirtmiştir. Ayrıca Durmuş, Saka-Pers mücadelesi sırasında Sirak adının başlarda bir şahıs gibi gösterilmesine rağmen sonradan kavim adı olduğunun belirlenmiş olmasına hatta Orhun Abideleri'ne kadar bu ismin kavim adı olarak ulaştığına vurgu yapar. Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated)'da (2016) da bu halkın Tacitus'ta (*Ann.* XII.15) geçen Soraci ya da Seraci adlı halktan farklı görünmediği hatta daha sonraları Turcae olarak adlandırılan Lyrcees halkı ile aynı olabileceği ifade edilir.

XI.12.1-5³⁰⁴ İç Tauros Asia ve Tauros

Strabon kitabının bu bölümünde, Tauros Dağı, kendi tabiriyle Asia'nın kuzey kısımları olan "Tauros İçi" ve onun buradaki kolları üzerine bir takım bilgiler vererek okuyucusuna kısa açıklamalarda bulunur. Tüm bunlardan sırasıyla söz eden Strabon, söz konusu Tauros içerisine,

Scymnus (*Frg. Per.* 146) ise onları Sauromat (Sarmat) halkı soyuna dayandırır. Mela (*chorog.* I.19.17) ise bu halkın, bir erkek gibi davranan kadınlarının özellikleriyle ayırt edildiğini söyler.

³⁰² Bk. Talbert, 2000: map 85.

³⁰³ Bu hususta ayrıca bk. Olbrycht, 2001: 447.

³⁰⁴ Çalışmanın başında da belirtildiği üzere, bu çalışmanın konusu coğrafi hinterland olarak Karadeniz ve ona komşu olan bölgeler ile sınırlandırıldığı için değerlendirmenin bu kısmında, Strabon'un 14 bölümden oluşan XI. kitabının VI. - VII.- VIII.- IX.- X. ve XI. bölümleri uzak coğrafyaları anlatması sebebiyle değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Keza bu bölümün ardından gelen XIII. bölüm (Media) de aynı sebepten ötürü değerlendirme dışında bırakılarak değerlendirmeye son bölüm olan XIV. bölüm (Armenia) ile devam edilecektir.

Kaspia Kapıları'nın da ait olduğu hem Media hem de Armenia bölgelerini de kısmen yerleştirdiğine vurgu yapar. Strabon'un bu bölümdeki anlatısı esas itibarıyla Tauros Dağı ve onun kolları üzerine olsa da anlatısın bir bölümünde bahsi geçen yerlere yakın olarak Euphrates (Fırat) ve Tigris (Dicle) nehirleri üzerine de detaylı bilgiler verir. Oysaki bu nehirlerle kitabının son bölümünde (XI.14.1-3) tekrar değinerek bu defa daha kapsamlı açıklamalarda bulunur. Ayrıca bu bölümdeki tasvirini yaparken batı kısımların tasvir hususunda daha zengin olduğu bundan ötürü Kaspia Kapıları'na dek uzanan kısımlara yani batıya doğru ilerlemede fayda olacağı yönünde de bilgi verir. Muhtemelen bunun nedeni, bir önceki bölüm olan ve çalışmamızın belirli bölgeleri gereği değerlendirmeye tabi olmayan Baktria Bölgesi'nden (XI.11.1-8) bahsetmiş olmasıdır. Zira Strabon eserindeki anlatısında Baktria'dan sonra tekrar batıya doğru bir yön çizerek bu defa 12. Bölüm olan Tauros'a değinmek istemiştir.

Strabon, bu bölümdeki (12.1-5) özellikle coğrafi yönlerini belirterek hakkında detaylı bilgiler verdiği İç Tauros Asia ve Tauros tasvirini, daha önce belirtildiği üzere, yer-yön ifadelerinde haritanın tersi yönünden yani bizim baktığımızın aksine, üstten aşağıya bakarcasına vermektedir. Bu durum okuyucunun zihninde bir karışıklığa sebebiyet verse de Strabon'un bu karışık yön sitilini sadece ara ara kullandığı görülmektedir. Muhtemelen bu durum, yeri geldiğinde başka yazarların alıntılarına yer vermesinden ötürüdür. Zira çoğu yazarın coğrafi tasvir sitili birbirinden oldukça farklıdır. Kimisinin anlatısı haritaya baktığımızda saat yönünde iken kimisinininki ise saat yönünün tam tersidir. Anlatılarda neyi kendilerine merkez aldığı ise tam olarak bilinmemektedir. Hal böyle olunca kuzey-güney, doğu-batı ya da sağ-sol gibi anlatım yönleri de yazarlara göre farklılık gösterir. Hatta buna, bizzat bu yerlere gitmeyip sadece okudukları bilgilerden yola çıkarak tasvirlerde bulunmuş olmaları da bir etkindir.

(12.1-2) Tauros³⁰⁵, belirtildiği üzere (bk. 1.2-4), günümüz “Toros Dağları” olarak bilinen Güney Anadolu kıyı dağlarıdır. Antik Çağ'dan bu yana Asia Minor (Küçük Asya) ve Syria (Suriye) arasında belirgin bir ayrımı oluşturmuş olan Tauros Dağı, bu özelliğiyle tarih boyunca tıpkı Apameia (Dinar) Antlaşması³⁰⁶ (MÖ 188) gibi daha bir çok önemli konularda rol oynamıştır (Olshausen, 2009a: 172). Dağın coğrafi tasviri antik kaynaklar içerisinde en detaylı şekliyle Strabon'da verilir. Zira Strabon kitabının bu bölümünün özellikle ilk cümlelerinde (bk. XI.12.1-2,4) dağın kısaca Karia

³⁰⁵ Bu sözcüğün Roma Cumhuriyet Dönemi'nde (MÖ V. yy – MS I. yy.) *cognomen* (lakap) olarak da kullanıldığı bilinir (Karl-Ludwig, 2009: 172). Hellen dilindeki *Ταυρόν* (Tauron) Ptolemaios'un astronomi ve matematik bilgilerine yer verdiği bir eseri olan *Alm.* IX.7'ye göre, Dionysios Takvimi'nin 23. yılındaki bir ay adıdır. Ptolemaios'un bu eserin değerlendirilmesinde ise Taurus ve Auriga bir çeşit güney takımyıldızı olarak gösterilir (ayrıca bk. Toomer, 1984: 451, dn.62). Etimolojik olarak ise *ταυρος* (tauros) kelimesi temel manada Helen ve Latin dilinde (taurus) “boğa” demektir (Kabaagaç ve Alova, 1995: 590; Liddell ve Scott, 1996: 794; Gemoll ve Vretska, 2006: 782).

³⁰⁶ Roma ile Seleukoslar arasında uzun süre büyük gerginliğe sebep olmuş olan mücadeleyi sona erdiren bu barış ile Roma'nın Seleukoslarla olan sınırı Toros Dağları oluşturmuştur. Roma Anadolu'dan bir karış bile toprak almaksızın büyük bir nüfuz elde ederek politik üstünlük ve Akdeniz'de de egemenlik elde etmiştir. Ayrıca bu barış sonrası Pergamon'a verdikleri statü sayesinde Romalılar, hiç sorumluluk almaksızın Anadolu'yu kendi çıkarları doğrultusunda uzun bir süre idare etmişlerdir (Kurt, 2010: 97, 103-104).

ve Lykia bölgelerinden itibaren başladığından, ardından Pamphylia Bölgesi'nden itibaren ilk yükseltisinin Kilikia Bölgesi'ne kadar devam ettiğinden³⁰⁷ söz eder. Daha sonrasında ise bu dağın sağlı sollu iki farklı dağlarca (Antitauros ve Amanos) bölünüp uzantısının birnevi devam ederek yine yer yer kollara ayrılrsa da ta ki Ariane Bölgesi'ne sınır olacak şekilde uzandığına değinir. Strabon bu kitabının ilk bölümünde (XI.1.2-4) bu dağın, Asia kıtasının ortasını kuşattığı için Hellenlerce bir kısmına “İç Tauros” diğer kısmına ise “Dış Tauros” dendiğinden, dağın 3.000 *stadia* genişliğinde ve 45.000 *stadia* kadar uzunlukta olduğundan bahsetmiştir. Daha öncesinde ise, kitabın 12. bölümü haricinde Tauros İçi'ne yani Asia kısmına (I.4.5; II.1.1,30-31,36; II.5.31-32), Tauros Dışı'na yani Asya dışına ise (II.5.32; XIV.1.1; 5.1) kısmen değinmiştir.

Strabon'nun, Tauros'un başlangıcının ya da ilk yükseltisinin Lykia Bölgesi kıyısında yer alan Khelidonia (Adaları)³⁰⁸ veya oradaki burundan itibaren olduğunu (bk. XI.12.2; XIV.2.1; 3.8) söylemesinin yanında diğer antik yazarlar arasından Mela (*chorog.* I. 80-82; II. 102) ve Plinius (*nat.* V.27.97-98;131) da benzer bilgileri aktarır. Mela'nın (*chorog.* I.81; III.61) ifadelerinden bu dağ zinciri uzantısının, Doğu Okyanusu ya da Doğu Denizi tabirleriyle bilinen bugünkü Çin'e kadar gittiği anlaşılmaktadır. Hatta Mela (*chorog.* I.81), Strabon'un aksine Tauros'un doğudan batıya doğru olan uzantısını tasvir etmiştir. Buna göre aslında Tauros, Doğu Okyanusu kıyılarından başlayarak çok büyük bir mesafe boyunca yükselir, sağ kanadı kuzeye, sol kanadı güneye dönerek dümdüz batıya doğru uzanır. Tauros doğuya baktığı yerde tümüyle aynı adla anılırken sonrasında Haemodes, Kaukasus ve Paropamisos, ardından ise Kaspia Kapıları, Niphates, Armenia Kapıları gibi farklı adları alır. Mela'nın başka bir ifadesine (*chorog.* II.102) göre, Tauros sıradağlarının çıkıntısının tam karşısında uzanan adalara Khelidonia denir. Eserinin başka bir kısmında (*chorog.* III.61) ise, Indikos'un (Hindistan) sadece Doğu Denizi'nde değil, Hint Okyanusu dediğimiz güneye bakan denizde de yer aldığını ve Indikos'un bu noktadan itibaren Tauros sıradağları ve batıda Indus Nehri tarafından sınırlandırıldığını belirtir. Tauros üzerine Plinius ise (*nat.* V.35.131), Lykia Denizi'nde bir takım adaların söz konusu olduğundan bu noktada Tauros Burnu'nun karşısında, sayıları çok olan ve denizciler için son derece tehlike arzeden Khelidonia'nın varlığından söz eder. Plinius ayrıca (*nat.* V.27.97), Tauros zincirinin Khelidonia Burnu'ndan sonraki ilk yükseltisinin ta ki Indikos (Hint) Denizi'nde olduğunu ve bu doğrultuda sağlı sollu, kuzey ve güneye doğru kollara ayrıldığını belirtir. Ayrıca bu dağın tüm seyri boyunca sürekli olarak yenileri tarafından belirlendiği için çok sayıda isim aldığına da değinir. Buna göre ilk bölümünde Imaus adını taşıdığından, daha sonra sırasıyla Emodus,

³⁰⁷ Bu uzantı günümüzde Batı Toroslar'da yer alan Bey Dağları ile başlayıp, Orta Toroslar'da Kalı Dağı ile devam eder, güney doğusunda Amanos Dağınca, kuzeyinde ise Antitauros Dağınca kollara ayrılır. Ana menzil ise kuzey doğu yönünde Ağrı yükseklerine dek uzanır (Olshausen, 2009a: 172). Buradaki söz konusu Tauros, Syria (Suriye) kapılarından kuzeye doğru uzanan Amanos Dağı'nın bir bölümü olan Tauros'dan da ayırt edilmelidir (Karl-Ludwig, 2009: 172).

³⁰⁸ Burası hemen hemen eşit büyüklükte ve yaklaşık olarak biri diğerinden beş *stadia*, kıyıda ise altı *stadia* uzaklıkta üç tane dağlık adası olan bir yerdir. İçlerinden ise sadece bir tanesinin gemiler için demirleme yeri vardır (Strb. XIV.3.8). Günümüzde ise Khelidonia Burnu olan Hiera Acta açıklarında beş adalar şeklindedir (Pothecar, 2024: 607; ayrıca bk. Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016). Strabon'un Coğrafyası 2 (2024: 339, dn. 567)'ye göre Yunanlılar hala onlara Khelidonia der, İtalyanlar Khelidoni, Türkler ise İtalyan ismini benimsemiş olsalar gerek Shelidan adını vermişlerdir.

Paropanisus, Kirkius, Kambades, Paryadres, Khoatras, Oreges, Oroandes, Niphates, Taurus ve hatta kendini bile geride bıraktığı yerde Kaukasus adlarıyla tanındığından bahseder. Bunların yanında kollara ayrıldığı yerlerde ise Sarpedon, Korakesius, Kragus ve sonra tekrar Taurus adlarını aldığını da belirtir. Yine Plinius (*nat.* V.20.84) bu sıradağın, Kappadokia’da doğu yönünde yatağını değiştiren Euphrates Nehri’ni bu noktadan itibaren güney yönünde bir rota çizmeye zorladığına da vurgu yapar.

Dionysios’sa (*Perieges.* 638, 640) tüm Asya’nın merkezinde bir dağ silsilesi uzandığını ve bunun Pamphylia topraklarından başlayarak Indikos halkına dek bazen açılı bazen de dolambaçlı ya da sıra halinde yer aldığını söyler. Bu dağ silsilesine, bir boğaya benzediğinden ve sivri boynuzları andıran zirvelerle dağlara bölünmüş olarak yol aldığından ötürü “Taurus” dendiğini de belirtir. Dionysios ayrıca (*Perieges.* 890) bu dağ üzerine; “İlk başta söylediğimi duyduğunuz üzere [bu dağ] tüm Asya’yı ta ki Indikos halkına dek ikiye böler” şeklinde tasvirde bulunur. Arrianus ise *Anabasis* adlı eserinde (V.6.1); “Asya’nın konumunu batı rüzgârından doğu rüzgârına doğru Tauros ve Kaukasus tarafından bölünecek şekilde kim düzenlerse, bu iki çok geniş bölünmenin Tauros’un bizzat kendisi tarafından yapıldığını görecektir” der.

Tauroslar batıda Pampyhlia kıyılarından başlayarak doğuya doğru Kilikia’nın geniş kanallarına uzanır. Ardından bu dağ silsilesinin bir kolu Amanos Dağı’na diğer bir kolu ise Antitauros³⁰⁹ Dağı’na doğru bölünür. **Amanos Dağı**, Strabon’un (XII.2.2) tasviriyle, Kataonia’dan batıya ve güneye, Kilikia’ya ve Syria Denizi’ne doğru uzanır. Bu arada kalan alanda da bütün Issos (İskenderun) Körfezi’ni ve Tauros’lara doğru uzanan Kilikia Ovası’nı çevirir. Ancak Antitauros(lar) kuzeye ve hafifçe doğuya doğru yönelir ve ülkenin ortalarında son bulurlar³¹⁰. Dolayısıyla Amanos Dağı’nın Kilikia ve Syria bölgeleri sınırı boyunca yer alan bir dağ silsilesi olup günümüzde ise Nur Dağları’na tekabül ettiği bilinir (bk. Talbert, 2000: 1029; map 67; Sinclair ve diğerleri, 2024a). Roller’de (2018: 670) bu dağların günümüzde güneye doğru Akdeniz’in doğu kıyısı Antakya yakınlarındaki Asi vadisine kadar uzandığını, Fırat Nehri’nin en batı noktasının bu dağların kuzey doğu kısmına denk geldiğini izah eder. Bu dağ adından antik kaynaklar arasında Strabon³¹¹ haricinde Diodorus Siculus (XIV.21.4) ve Plutarkhos’da (*Dem.* 48.4; 49.3; Pomp. 39.2) dağ ismi olarak, Polybios’ta ise (XII.17.1) Amanus Kapıları³¹² olarak bilinen geçit şeklinde bahsetmektedir. Bunların dışında bu dağ isminden Mela (*chorog.* I.69), Plinius (*Nat.* V.18.2, 22.1; VI.32.1, 39.4; XII.55, 56.1), Tacitus (*Ann.* II.83), Ptolemaios (*geogr.* V.6.1, 8.1³¹³, 7, 15.1) ve Ammianus Marcellinus’ta (XIV.8.4) söz etmektedir.

³⁰⁹ Bk. Yorum 12.4.

³¹⁰ Bu dağlar için bk. Talbert, 2000: map 64, 67; Radt, 2008: Karte 12, 13.

³¹¹ Amanos Dağı Strabon’un XI. kitabı haricinde XII.2.2; XIV.5.18,24; XVI.1.2; 2.2,8’de geçer.

³¹² Ἀμανικαὶ πύλαι (Amanikai Pylai / Ciliciae Portae), Kilikia’nın doğusu Antiokhia (Antakya) yakınlarında yer alan günümüz Karanlıkkapı adlı yer (Talbert, 1029, map. 67).

³¹³ Ptolemaios’da (*geogr.* V.8.1) Amanos Kapıları (Ἀμανικαὶ πύλαι) olarak geçer.

Kuzeye doğru Antitauros(lar)ın uzandığı Kappadokia Bölgesi (bk. Talbert, 2000: map 64; Harita 4, 5) ise Strabon'un da (XII.1.1, 3) bahsettiği üzere birçok değişikliğe maruz kalmış, [Media ve Armenia gibi] çeşitli kısımları olan, bir yarımadanın berzahını oluşturan ülke konumundadır. Makedonialılar vaktinde iki satraplığa ayrılmış olan Kappadokia'yı ele geçirdiklerinde burayı krallığa çevirmişlerdir. Krallıklardan birine "Asıl Kappadokia" ya da "Tauros yakınındaki Kappadokia" hatta "Büyük Kappadokia" diğerine de başkaları "Kappadokia Pontika" adını vermişlerse de Makedonialılar burayı "Pontos" olarak adlandırmışlardır (Strab. XII.1.4). Strabon'un bu bölümde (XI.12.2) ise "**Yukarı Kappadokia**" olarak bahsettiği ve burada **Komana** kentinin yer aldığını söylediği bölge, aslında bir sonraki kitapta (bk. XII.1.4) izahta bulunduğu "Kappadokia Pontika/Pontos" Krallığı'dır. Dolayısıyla ardından söz ettiği valilikler olan Kataonia ve Melitene ise Tauros yakınındaki Kappadokia yani asıl olan Büyük Kappadokia'da yer alır.

Komana³¹⁴ (bk. Talbert, 2000: map 64; Harita 1, 4), Antitauroslar'daki derin ve dar vadide yer alan önemli bir kenttir ve burada halkın "Ma" dediği Enyo³¹⁵ Tapınağı bulunur. Kent halkını çoğunlukla dindar kişiler ve tapınakta yaşayan hizmetkârlar oluşturur. Halkı Kataonialılar³¹⁶ olup, genellikle krala ama çoğunlukla da rahibe tabidirler (Strab. XII.2.3). Yine Strabon'un buradaki (XII.2.3) bilgisine göre kendisinin Komana'da bulunduğu vakitler rahip/rahibe sayısı toplamda altı bini aşıyordu. Tapınağa bitişik geniş bir arazi vardı ve bu arazinin geliri yine bu rahiplere aitti. Kısacası Kappadokia'da kraldan sonra ikinci sırada rahipler yer alır ve genel olarak onlar krallarla aynı aileden gelirdi. Burası Antik Çağ Kappadokia'sında Hierapolis/Khrysek olarak da bilinen antik bir yerleşim yeridir (Mitford ve diğerleri, 2019). Günümüzde ise bu yerin içinden Sarus Nehri'nin geçtiği modern Al Bostan Kasabası civarı olduğu düşünülür (Strabon'un Coğrafyası 2, 2024: 340, dn. 570; 366, dn. 602). Talbert (2000, map 64)'e göre ise bu yer modern Adana Tufanbeyli İlçesi Şar Mahallesi sınırlarını kapsar. Burada önemli bir ayırım; Kappadokia Komanası, günümüz Tokat Gümenek civarı olarak bilinen Pontus Komanası (bk. Talbert, 2000: map. 87; Sinclair ve diğerleri, 2024b) ile karıştırılmamalıdır. Söz konusu **Kataonia** (Talbert, 2000: map 64) ise yine Strabon'un (XII.1.2-3; 2.2, 8.9) ifadelerine göre Kappadokia'nın bölündüğü on valilikten biri olup Kappadokia'nın yalnızca onda biri kadardır³¹⁷. Burası yaprak dökmeyen ağaçlardan başka herşeyin yetiştiği geniş, çukur bir ova görünümündedir. Güney tarafında Amanos diğer taraftan Anti-Tauros dağlarınca çevrilidir. Strabon'a (XII.1.2) göre Kataonialılar vaktiyle ayrı bir kabile olarak görülüp Kapadokialıların kralı Ariarathes tarafından ilhak edilmişlerdir. **Melitene** ise, Kataonia'ya dâhil olup Kataonia ve Euphrates (Fırat) arasında yer alır. Burası Kommagene'ye sınırdır ve Kappadokia'nın

³¹⁴ Strabon'a (XII.2.3) göre, Orestes, kız kardeşi Iphigenia ile Taurika Skythia'dan (Kırım) buraya geldiğinde Diana Tauropolis onuruna yapılan kutsal törenleri buraya getirdiği ve kente Komana adının verilmesi için yas saçlarını (*Coman*) buraya bıraktığı düşünülür.

³¹⁵ Savaş Tanrıçası. Appianus (*Mith.* XVII) Pompeius'un Arkhelaus'u Komana'da tapınılan tanrıçanın rahipliğine atadığından bahsedilir.

³¹⁶ Bu halk da Kappadokialıların iki halkından biridir (Strab. XIV.5.24).

³¹⁷ Ptolemaios'un (*geogr.* V.7) Kataonia'sında ise, Armenia Minor'u da dâhil ettiği on bir yerin listesi vardır.

bölünmüş olduğu on valilikten biridir. Yine Strabon'un (XII.2.1) ifadesine göre Melitene her tarafının meyve ağaçlarıyla kaplı olmasından ötürü tıpkı Kommagene'ye benzer. Burası hem zeytin üretiminin yapıldığı hem de Hellen şarabıyla rekabet eden Monarite şarabı elde edilen bir yerdir. Plinius (*nat.* VI.3.8) Melitene'den, Asur'un efsanevi kraliçesi Semiramis tarafından inşa edilmiş bir kasaba olarak bahseder. Tacitus ise (*Ann.* XV.26), ünlü Roma generali Corbulos'un Euphrates'i geçmeye hazırlandığı Melitene'de yoğunlaşan vergi prenslerinin yardımcılarını seçtiğinden, Prokopius da (*Aed.* III.4.12) İmparator Traianus'un bu yeri büyük bir şehir mertebesine yükselttiğinden söz eder. Zira bu bölge adı aynı isimde ayrıca Doğu Kappadokia'da yer alan eski Malatya olarak bilinen Melitene kentidir (bk. Talbert, 2000: 989; map 64; Kessler, 2006b: 638-639). Kessler'in (Kessler, 2006b: 638) ifadesine göre bu antik kentin kalıntıları Eski Malatya'nın ören yerinde bulunurken, Kalkolitik Çağ'dan kalma Eski Doğu yerleşimi ise Arslantepe'de yer almaktadır.

Kommagene (Talbert, 2000: map 67; Radt, 2008: Karte 13), antik dönemde Syria'nın (Suriye) bir bölgesi (bk. Talbert, 2000: map 67) olup doğuda Euphrates'e, batıda Kilikia Bölgesi'ne sınırdır. Burası zenginliği ve bereketiyle bilinen bir eyalettir (Strab. XII.2.1; Tac. *Ann.* XV.12). Strabon'un (XVI.2.1) ifadelerine göre, oldukça küçük bir ülke olup başında tahkim edilmiş ve bir zamanlar kraliyet ikametgâhının olduğu Samosata adlı bir şehre sahiptir. Bu şehir Strabon döneminde bir [Roma] eyaletine dönüşmüştür. Küçük olsa da son derece verimli bir bölge ile çevrilidir. Euphrates köprüsü buradadır ve köprünün yakınında, Pompeius tarafından Kommagene sınırlarına dâhil edilen Mesopotamia'nın bir kalesi olan Seleukeia yer almaktadır. II. Tigranes (MÖ 95-55), Syria'dan sürüldüğü sırada bir süre hapsedildikten sonra Kleopatra soyadındaki Selenê'yi burada katletmiştir. Günümüzde ise bu yerin Adıyaman ve çevresine tekabül ettiği ve bölgede yapılan arkeolojik kazılarda Samsat (Samosata) yerleşiminin, Neolitik Çağ'dan Selçuklu Dönemi'ne kadar neredeyse kesintisiz bir yerleşim silsilesi gösterdiği bilinir (Kühne, 2003: 625).

(12.3) Strabon'un özelde Tauros'u anlattığı 12. Bölümün üçüncü kısmında kendisinin bir anda konu dışına çıkarak Armenia Bölgesi'ne değindiği görülür. Nitekim 12.3'de sözünü ettiği Euphrates (ayrıca bk. XI.14.2) ve Tigris (ayrıca bk. XI.14.8) nehirleri, bunlara bağlı olarak Büyük Armenia ve Küçük Armenia ayrımı, Akilisene ve Sophene bölgeleri 14. Bölüm olan Armenia kısmında ayrıntılı bir şekilde değerlendirilecektir. Bk. Yorum XI.14.2.

(12.4) Strabon bu kısımda Tauros'un kuzeye doğru olan kollarından bahsederek bunlardan birinin **Antitauros** olduğuna değinir. Yukarıda da (12.1-2) söz edildiği üzere bu dağ, Tauros'un kollarından biri olup Amanos (Nur) Dağı'nın aksine kuzeye ve hafifçe doğuya doğru yönelir. Yine Strabon'un buradaki ifadesine göre bu dağ bir kanal içinde yer alır ve Sophene'yi çevreler. Antitauros adı Strabon'un XI. kitabı (12.2,4; 14.2,5) haricinde XII. kitabında (bk. 2.2-3) da geçer. Strabon Antitauros'un bitişiğinde ayrıca birçok kollu uzanan başka dağların da yer aldığını söyler. Bunlardan

birinin Paryadres (Par(k)hal ya da Parkhar) bir diğeri ise Moskhika(os) (Kaşkar) dağları olduğuna vurgu yapar. Her iki dağa da kitabın İkinci Bölümü'nde (bk. 2.15) detaylı değinilmiştir.

Paryadres ve Moskhika dağlarından güney doğuya doğru gidildiğinde **Parakhoathras** Dağları ile karşılaşılır. Parkhoathras, esasen çeşitli adlar altında, Kaspia Denizi'nden Pers Eyaleti'ne uzanan Tauros'un büyük güneydoğu zinciridir (Ptol. *geogr.* VI.2.3, 4.1). Harita görünüründe ise bu dağlar kuzeyde Media Atropatene dağları ile güneyde Pers dağları arasında kalan orta kısmı oluşturur (bk. Harita 1, 4, 5). Parakhoathras'ın konumlandırılması tam olarak tespit edilemese de antik dönemde Padishkhwar(gar) / Peressouar / Harborz günümüzde ise Elbruz olarak bilinen dağların bir kuzey batı kolu olduğu düşünülür (bk. Talbert, 2000: 1297; map 90, 96; Radt, 2008: Karte 13; Harita 1, 4). Nitekim Strabon da (XI.8.1, 8; 12.4; 14.1) bu dağı Antitauros'un kuzey Media ve Hyrkania yönündeki bir uzantısı olarak görmektedir. Zira Strabon bu dağ silsilesini şöyle tasvir eder (XI.8.1):

Hyrkania Denizi'nden doğuya doğru ilerlendiğinde, sağda Indike Denizi'ne dek uzanan, Hellenlerin Tauros adını verdikleri dağlar vardır. [Bu dağ silsilesi] Pamphylia ve Kilikia'dan başlayarak batıdan kesintisiz bu noktaya kadar devam eder ve de farklı farklı isimlerle karşılaşır. Buranın kuzey sınırlarında daha önce de söylenildiği gibi ilkin Gelai, Kadusioi ve Amardoï halkları, Hyrkanioi halkından bazıları, ardından Parthlar'dan bir grup ve Margianoï ve de Arioi halkından da bir grup ikamet eder. Daha sonra bir çöl gelir. Bu çöl, doğuya ve Okhus Nehri'ne doğru giderken Sarnios Nehri'nce Hyrkania'dan ayrılır. İşte Armenia'dan bu noktaya kadar uzanan bu dağ silsilesi ya da onun küçük bir kısmı "Parakhoathras" olarak çağrılır...

Strabon ayrıca Eratosthenes'in bazı halkların konumu ile alakalı bir tasvirini anlattığı kitabının sekizinci bölümünde (XI.8.8) Kadusioi halkından söz ederken onların Parakhoathras'ın aşağısında Medoi ve Matianoï halklarıyla sınır olduğunu aktarır. (ayrıca bk. Radt, 2008: Karte 13). Böylelikle bu dağ silsilesinin lokasyonunu okuyucu gözünde kısmen resmeder. Bunun yanı sıra kitabının 14. Bölümü olan Armenia tasvirindeki ilk satırlarında da (XI.14.1) kuzeyde yani Kaspia Denizi yukarısında³¹⁸ Parakhoathras Dağları'nın yattığına değinir (bk. Harita 1, 4, 5).

Strabon'un herhangi bir referans vermeden "kimisine göre **Gordyaia Dağları**" olarak çağrılan yer ile kastettiği aslında kitabının XVI.1.24'de söz ettiği aynı isimdeki halkların ikamet ettiği muhtemelen bugünkü Diyarbakır ve Muş illeri arasında kalan dağlık alanlardır. Zira Strabon (XVI.1.24) Tigris Nehri (Dicle) yakınında, eskilerin Kard(o)ukhoi (ayrıca bk. Ksen. *Anab.* IV.1.7-8, 2.2; Plin. *Nat.* VI.17.44) diye adlandırdığı Gordyaioi (ayrıca bk. XI.14.8) isimli halka ait bir takım yerlerin olduğundan söz eder. Yine Strabon buralarda ikamet eden halkın şehir adlarının Sareisa,

³¹⁸ Haritaya bakıldığında güneyde kalan kısımdır, çünkü Strabon Armenia Bölgesi'ni anlattığı 14. bölümde diğer bazı bölümlerde olduğu üzere üstten aşağıya bakarcasına yani bizim haritaya baktığımızın tam tersi yönünde bir tasvirde bulunur. Kaldığı bir önceki kısımda (XI.8.1) da bu dağı tasvir ederken Hyrkania/Kaspia Denizi'nin yine kuzey kısımlarına yani bize göre güneye yerleştirmiştir.

Satalka ve çok güçlü bir kalesi olan Pinaka (ayrıca bk. Talbert, 2000: map 89) olduğuna, söz konusu bu bölgede bunların adeta üçlü bir şehir oluşturduklarına değinir. Strabon ayrıca bu yerlerin Armenialıların kralı tarafından tabi kılınmakla kalmayıp Romalılar tarafından da zorla alındıklarını belirtti. Strabon (XVI.1.24) ayrıca Gordyaoi halkının usta inşaatçılar ve kuşatma makineleri yapımında uzman olarak istisnai bir üne sahip olduklarını, bundan ötürü de Armenia Kralı Tigranes'in onları bu tarz işlerde kullandırıldığını ifade eder. Antik dönemde Gordyene/Korduena (Plut. *Luc.* 21, 26, 29; Plut. *Pomp.* 36; Ptol. *geogr.* V.12.9; Strab. XI.14.2, 15; XVI.1.8, 21; App. *Mith.* 105) olarak bilinen bu yer eski adıyla Bohtan (bugünkü Şırnak) bölgesidir (Talbert, 2000: 1274, map 89). Hewsens'e (1988-1989: 282) göre burası, Tigris Nehri'nin batısıyla sınırlı, Armenia ve Adiabene arasında kalan yer olup o dönemki tabiriyle Kurdistan'ın merkezini oluşturur. Yine Hewsens (*ibid.*, 283)'e göre Korduene/Corduena ise *toponym* olarak klasik kaynaklarda geçen Gordyene adlı krallığın aslında yer olarak klasik bir form adı olabilir. Aslında Strabon'dan çok daha önce, Ksenophon'un *Anabasis* adlı eseri, bizlere Gordyene'nin (Kardukhoi ülkesi olarak) kültürel manzarası hakkında fikir veren ilk antik metindir. Zira Ksenophon, ordusu ile Mesopotamia'dan Pontos Eukseinos'a doğru ilerlerken topraklarından geçtiği Kardukhoi halkı hakkında önemli gözlemlerde bulunmuştur (Marciak, 2017a: 204). Ksenophon'un aktarımına (*Anab.* III.5.16) göre bu halk dağlarda oturup (ayrıca bk. *Anab.* IV.1.7-8), çok savaşçıl olup aynı zamanda bir krala da asla tabi bulunmazlardı. Öyle ki eskiden Pers kralının gönderdiği yüz yirmi bin kişilik bir ordunun bu halkın ülkesine girdiği ve geriye tek bir kişinin bile dönmediği ifade edilir. Yine Ksenophon (*Anab.* IV.2.18), bir ateşkes yaparak ölümlerini toplamak üzere bu savaşçı halk ile ancak bir tercüman aracılığıyla yüzyüze görüşebildiklerini belirtir. Ayrıca Ksenophon bu halkın ülkesi ve dağlarının geçit vermez yerler olduğunu (*Anab.* IV.1.2; 3.2) belirtirken yüksek kesimdeki köylerde yaşayan halkın evlerinde bol şarabın ve zengin yiyeceklerin saklandığına da vurgu yapar³¹⁹. Gordyaoi halkı ülkesi, II. Tigranes döneminde (MÖ 97-56) Armenia Krallığı'na dâhil edilmiş, ancak Gordyaoi halkının son kralı olan Zarbienus, Lucullus ile yaptığı bir işbirliği nedeniyle ailecek idama gönderilmiştir (Plut. *Luc.* 29.6). Pompeius döneminde ise Roma Eyaletine ilhak edilse de Pompeius, Gordyaoi halkı ülkesi olan Gordyene'yi Tigranes'e tekrar geri vermiştir (Cass. Dio. XXXVII.5.3-4).

Strabon'nun Gordyaoi halkı ve ülkesinden sonra sözünü ettiği Masius ve Niphates dağları hinterlant olarak kısmen Armenia Bölgesi içinde yer almaktadır. Strabon 14. Bölümde bu dağlardan tekrar bahsedeceği için söz konusu bu dağlara sırası gelince değinilecektir. Bk. Yorum 14.2.

Strabon 12. Bölümde bahsettiği dağ silsilelerine biraz da Media Bölgesi'ne inerek (zira bir sonraki olan 13. Bölüm (XI.13.1-11) Media Bölgesi'dir) **Zagros Dağı** (ayrıca bk. Strb. XI.13.3,6,8; XVI.1.1,8,17,18) ile devam eder. Bu dağ günümüz güneybatı İran'ında, kuzeybatı - güneydoğu ekseninde uzanan, bugün de aynı isimle bilinen Alp dağları silsilesidir (Olshausen, 2010a: 865;

³¹⁹ Gordyene'nin tarihsel coğrafyası hakkında daha detaylı bilgiler için bk. Marciak, 2012b: 173-213.

Pothecary, 2024: 609). Bu dağ silsilesinin orta kısmı yukarıda batıya doğru olan bir eğimle hemen hemen kuzey ve güney yönünde uzanan Armenia ve Kaukasus dağlarını Susiana ve Pers dağlarıyla birleştirir. Hatta Plinius'un (*nat.* VI.31.131) tanımlamasına göre bu dağın kuzeybatı-güneydoğu uzantısı Armenia'dan Ctesiphonte'ye³²⁰ kadar uzanır. Antik kaynaklarda ilk kez Molon isyanıyla (Polyb. V.54.8) bağlantılı olarak adı geçen bu dağ, Ptolemaios (*geogr.* VI.2.4)'e göre, Media Bölgesi'nin en önemli dağlarından biridir. Strabon (XI.13.6) göre, Zagros, Media'ya aittir lakin bazıları onun Elymaia'ya dâhil olduğunu söyler. Polybios'un (V.44.7) ifadesine göre bu dağ, Media'yı Mesopotamia'dan ayırır. Media Bölgesi, 100 *stadia*'lık bir yükselişe sahip olan ve menziline birçok ayrı zirveyi içeren bu dağ sayesinde Persia Bölgesi'nden korunur durumdadır. Seleukos Kralı III. Antiokhos döneminde (MÖ 223-187) Media satraplığını elinde bulunduran Molon'un krala karşı olan bir isyanı neticesinde ailesinin öldürüldüğü kendisinin de Zagros Dağı üzerindeki bir geçidin yakınlarında öldürüldüğü bilinir (Polyb. V.54.8; 55.6). Bu dağ zincirinin hemen üzerinde Zagros Geçitleri (*αἱ τοῦ Ζάγρου πύλαι*) adında bir geçit olduğu (Ptol. *geog.* V.2.7), Strabon'un (XI.13.8) ise bu yerlerden Medike Kapısı (*ἡ Μηδικὴ πύλη*) olarak bahsettiği görülür. Bu geçit bugün ise Taq-i Girra Geçiti olarak adlandırılır (Talbert, 2000: 1320; map 92)

Strabon'a (XI.12.4) göre, Zagros'tan sonra Babylonia'nın üzerini sırasıyla **Elymaioi** ve **Paraitakenoi** halkı ülkesinin dağları takip eder. Elymaioi halkı ülkesi olarak bilinen **Elymais**, antik yazarlarca sınırları tam olarak tespit edilemese de bazısının ifadesine göre daha büyük olan Susiana Bölgesi'nin küçük bir parçası (Talbert, 2000: 1317; ayrıca bk. map 92) olarak kabul edilir. Burası yağmacı halkların yaşadığı engebeli bir eyalet konumundadır (App. Syr. 32; Strab. XVI.1.1,17). Hatta Strabon (XVI.1.17) bu yerin, Media ve Zagros Dağı bölgesince çevrelendiğine vurgu yapmıştır. Bu konumlandırmaya karşın bölge sakinleri olduğu, yay ve ok kullanabildiği düşünülen **Elymaioi** (Liv. *perioch.* XXXV.48.5; XXXVII.40.11) halkı Polybios (V.44.9) ve Ptolemaios'a (*geog.* VI.2.6) göre daha kuzeyde kalıp Kaspia Denizi'nin güneybatı köşesindeki Media Atropatene ya da Media Magna sakinleriyle komşudur. Bu defa akıllarda acaba iki ayrı konumda (güneyde ve kuzeyde) Elymais adlı yer mi var sorusu takılır. Strabon'un buradaki (XI.12.4) ifadesinden yola çıkarak halkın küçük bir kısmının dağ tepelerinde yaşadığı bilindiğinden, Susiana Bölgesi'ndeki bazı insanların bir dönem kuzeye göç etmiş olması ya da ona bağlı bu eyaletin (Elymais) daha büyük bir ülke olan Media'nın değişen sınırlarına dâhil edilmiş olması ihtimalleri göz önünde bulundurulabilir. Nitekim başlangıçta Susiana düzlüklerine karşın dağlık bir bölgeyi temsilen gösterilen Elymais için, giderek Parth Krallığı'nın genişleyen topraklarını içerdiği söylenir (Wiesehöfer, 2004: 931).

Paraitakene, antik Pers ülkesinde, günümüz ise batı İran'da yer alan dağlık bir bölge olup, buranın, İran'ın 31 eyaletinden biri olan modern Luristan eyaletine tekabül ettiği düşünülür (Wiesehöfer, 2007a: 512; Radt, 2008: 1319, ayrıca bk. Karte 92). Antik dönemde bölge sakinleri

³²⁰ Modern al-Ma'aridh (Talbert, 2000: 1303).

olarak bilinen **Paraitakenoi** halkı, Herodotos (I.101-102) tarafından bir çeşit Med halkı boyu olarak tanımlanır. Arrianus *Anabasis* adlı eserinde (III.19.2), İskender'in (Aleksandros) Media Bölgesi'ne doğru ilerleyip Paraitakene topraklarını işgal edişinden söz eder. Strabon ise (II.1.26), Paraitakene ve Media üzerinden Kaspia Kapıları'na değin yaklaşık 3000 *stadia* olduğunu söyler. Strabon ayrıca (XI.12.4; XV.3.12), her iki halkın engebeli ve dağlık tepelerde vahşi yaşam sürdürüklerinden ve yağmacı bir halk oluşundan söz eder. Bunun yanında Strabon (XV.3.12) Paraetakenoi halkının, Apolloniatai halkına daha yakın oluşuna ve bu nedenle onlara daha kötü davrandıklarına da vurgu yapar. Hatta Elymaioi halkının hem bu insanlara hem de Susa halkına karşın savaş yürütürken Uxii halkının da Elymaioi halkıyla daima savaş içinde olduklarını belirtir. Strabon'un bu sözlerinden anlaşılan o ki bölge halkı sadece yağmacı değil bir okadar da savaşçıl toplum özelliklerine sahiptirler.

Strabon'un buradaki bir başka ifadesine göre Media Bölgesi üzerini ise **Kossaioi** halkı ülkesinin dağları takip eder. Strabon kitabının başka bir bölümünde (XI.13.6), Büyük Media hinterlandı üzerine bilgi verirken bu yerin doğu tarafından Parthyaia (ülkesi) ve de Kossaioi halkının dağlarıyla sınırlı olduğundan söz eder. Bu halkın ise yağmacı, ok ve silahlarla donanmış savaşçıl insallar olduğuna, krallarını bile vergiye tabi tutup onlardan haraç alacak kadar yürekli olduklarına vurgu yapar. Hatta Akhaimenidler döneminde bağımsız olsalar da kısa bir süreliğine sadece Aleksandros Dönemi'nde (MÖ 324/3) boyunduruk altına girdikleri belirtilir (Arr. *Anab.* VII.15.1-3; Diod. XVII.111.4-6; Plut. *Alex.* LXXII, 4). MÖ 317'de I. Antigonos, vahşi mağara sakinleri olarak tanımlanan bu halkın topraklarından geçmiş ve çok sayıda kayıplar vermiştir (Diod. XIX.19.3). Antik yazarlar arasında bu halk adının imlasında bazı farklılıklar vardır. Örneğin, eserlerini Latince kaleme almış olan Plinius'da bu halk adı (*nat.* VI.31.134), Cossiaei olarak geçerken Curtius (IV.12.10) onları Cossaei olarak adlandırır. Halk adının yanısıra Diodorus Siculus (XVII.111.5), bir bölge adı olarak Kossai isminden söz eder. Herodotos (V.49, 52) ise bu bölge Kissia olarak adlandırır. Kissia'nın modern konumu tam olarak belirlenemese de bugün İran coğrafyasında yer alan Baksai olduğu düşünülür (Talbert, 2000: 1321). Kessler (2003: 873)'e göre söz konusu Kossaioi halkı, modern Luristan³²¹ bölgesinde vaktinde kabilelere bölünmüş, Zagros'un dağlık halkıdır. Muhtemelen MÖ VII. yy.'dan sonra klanları Mesopotamia'ya sızan Kassites (Kassu) halkıyla aynı kişilerdir.

Strabon yukarıdaki tasvirleriyle böylece, kendi tabiriyle Tauros içerisine Kaspia Kapıları'nın da ait olduğu hem Media hem de Armenia bölgelerini yerleştirmiş olur.

(12.5) Strabon bu kısımda Eratosthenes'in bir takım tasvirini eleştirmektedir. Bu duruma örnek olarak Radt (2008: 307), Eratosthenes'in gerçek Torosları (Tauros Dağları) daha kuzeyde olacak şekilde verdiğini ve güney dağlarını da ondan ayrılan kollar olarak kabul ettiğini düşünürken, Strabon için de tersine güney dağlarının gerçek Toroslar'ı oluşturduğunu söyler. Bu hususta ayrıca bk. Roller, 2018: 672.

³²¹ İran'ın güneybatısında yer alan bir eyalet. Detaylı bilgi için bk. Kurtuluş, 2003: 227.

Strabon'un burada Eratosthenes'in bir tabiri olduğunu söylediği “*Sphragides*” kelimesi, aslında mühür (taş), mühür yüzüğü, değerli veya dekoratif taş manalarına gelen *σφραγίς* (sphragis) kökünden gelmektedir (bk. Liddell ve Scott, 1996: 786). Eratosthenes gibi antik dönemin bazı coğrafyacıları genelde ülkeleri ve bölümleri iyi bilinen nesnelerle karşılaştırarak görselleştirmek için bu tarz kelimeleri tercih etmişlerdir. Örneğin, İspanya bir öküz derisine, Peloponnesus bir çınar yaprağına, Sardunya bir insan ayak izine benzetilmiştir (Jones, 1960: 332-333, dn. 1). Kaldı ki Strabon *Geographika* adlı kitabında (II.1.22) Eratosthenes için zaten şu açıklamada bulunur: “... *Eratosthenes Toroslar ve Akdeniz ile ilgili yukarıda bahsedilen tezini sütunlardan başlayarak sürdürürken, bu hat vasıtasıyla yerleşim dünyasını iki bölüme ayırarak sırasıyla Kuzey Bölümü ve Güney Bölümü olarak adlandırır ve ardından bu bölümlerin her birini tekrar mümkün olduğu kadar bölümlere ayırır ve bu bölümlere de “Sphragides” adını verir ...*” Kısacası verilen bu örneklemeler neticesinde “*Sphragides*” terimi, antik dönemin bazı yazar kaleminde dünya haritasında birnevi numaralandırılmış alana verilen addır şeklinde yorumlanabilir.

XI.14.1-16 Armenia

Strabon kitabının bu bölümünde okuyucusunun zihninde detaylı bir Armenia tasvirinde bulunmaktadır. Bu tasvirin içeriğisıraıyla daha önceki bölümlerde (XI.I.1-4,7; II.15; VIII.1; IX.7; XII.1-5) bahsettiği Tauros'a, ardından Armenia'nın önemli nehirlerine, dağlarına, şehirlerine, bölgede hüküm sürmüş krallarına, belli başlı göllere, madenlerine, halkına ve son olarak ise Armenia'nın kısa bir siyasi tarihi ile dini yapısına değinir. Belirtmek gerekir ki Strabon'un özellikle XI. kitabında (XI.1-5, 7, 8, 13-14) Armenia'nın Eski Çağ Tarihi coğrafyasına dair detaylı bilgiler verilirken, eserinin diğer kitaplarında (bk. II.5; VI.4; XII.1-3; XIV.5; XV.1; XVI.1) da bahsi geçen coğrafya ile ilgili kısmen kayıtlar bulunmaktadır. Ancak çalışmamız gereği Strabon'un söz konusu XI. kitap bu bölümünü (14. 1-16) değerlendirmeden önce onun daha ilk cümlesinde sözünü ettiği “Büyük Armenia (Armenia Maior) ve Küçük Armenia (Armenia Minor)” tabirleri ile bölgenin hangi kısım ya da sınırlarını kastetmiş olabilir sorusunu sormak ve buna bir açıklık getirmek gerekir.

Bilindiği üzere siyasi tarihi boyunca sınırları sürekli değişime maruz kalmış olan Armenia ülkesinin doğal sınırlarını günümüzde olduğu kadar antik dönemde de belirleyebilmek bir hayli güçtür. Ancak Armenia'nın genel bir tasvirle kuzeyde Iberia, Albania ve Kolkhis, doğuda Albania'nın güneyi ve Media, güneyde Mesopotamia, batıda Euphrates (Fırat Nehri) ile ayrılan Kapadokia ile çevrili bir bölge (Yavuz, 2014: 1) olduğu söylenebilir. Antik kaynaklar arasında Strabon (XI.12.3) Euphrates'i tasvir ederken ondan büyük bir nehir olup kavisli akıntılarıyla ülkeyi dolanarak batıya doğru yani çağrıldığı üzere “Büyük Armenia” aracılığıyla sağında bulunan “Küçük Armenia'ya” doğru aktığından, solunda Akilisene'nin yer aldığından, ardından güneye doğru bükülüp Kappadokia'nın sınırla birleşerek buradan uzaklaştığından bahseder. Akabinde bu nehrin sağında Kommagene bölgelerini, solunda ise Büyük Armenia'daki Akilisene ve Sophene'yi gördüğüne değinir. Dolayısıyla Strabon'un bu tasvirinden Euphrates'in Armenia olarak bilinen

bölgenin aslında bir merkez hattını oluşturduğu söylenebilir. Keza Herodotos da (V.52) Kilikia ve Armenia bölgeleri arasındaki sınırın, içinde gemilerin yüzebildiği bir ırmak olan Euphrates olduğunu belirtmiştir. MÖ V. yüzyılın sonunda bölgeden geçen Ksenophon (*Anab.* IV.3.1) ise, Kentrites'in (Botan Çayı) Armenia'nın güneydeki belirleyici sınırlarından biri olduğunu ifade etmiştir. Modern yazarlardan Armenia üzerine olan çalışmalarıyla bilinen Arytyunyan (2013: 13) Antik Armenia'nın sınırlarını belirlemede Strabon'un bilgilerinin çok önemli olduğuna ancak Strabon tarafından bahsi geçen üç Armenia'nın yani "Armenia, Büyük Armenia ve II. Tigranes dönemi Armenia Devleti'nin" sınır anlayışının kesinlikle aynı olmadığına vurgu yapar³²².

Strabon'a (XII.3.18) göre, Trapezous ve Pharnakia'nın üst tarafında Tibaranoi halkı ile eski zamanlarda Makronoi diye çağırılan Sanoi halkı ve bir de "Küçük Armenia" Bölgesi yer alır. Pompeius bir zamanlar burada Nikopolis adında bir kent kurmuştur (Strab. XII.3.28). Strabon'un bir başka (XII.3.29) ifadesine göre bu Küçük Armenia Bölgesi, Romalılar'ın nezdinde farklı zamanlarda farklı kişilerce hatta en son Arkhelaos (MÖ 36- MS 17) tarafından yönetilmiştir. Arkhelaos, vaktinde Pharnakia ve Trapezous başta olmak üzere Kolkhis'e kadar uzanan yerlerin yöneticiliğini yapmış Polemon'un eşi, akıllı ve devlet işlerinde ehil bir kişilik olan Pythodoris ile evlenmiştir. Bu kadın Arkhelaos'un ölümünden (MS 17) sonra daha bir çok yerin sahibesi olmuş, hatta onun Polemon'dan olan oğlu (Zenon), Büyük Armenia'nın kralı olarak atanmıştır. Armenia'nın doğu kısımları bu Büyük Armenia ve Atropatene'ye sınırdır. Kuzeyde Albania ve Iberes halkı hatta Armenioi halkını kuşatan Kaukasus vardır. Batıda ise Paryadres ve Skydises Dağları yer alır (Strab. XI.12.1). Plinius da (*nat.* VI.9.9) ana hatlarıyla hemen hemen Strabon'un verdiği bilgileri kısmen tekrarlar. Ona göre, Paryadres olarak bilinen dağlardan başlayan Büyük Armenia, Kapadokia'dan Euphrates Nehri ile, Mesopotamia'dan ise Tigris Nehri (Dicle) ile ayrılır. Bu nehirlerin her ikisi de aralarında uzanan Mesopotamia'nın başlangıcını oluşturan Armenia'da doğar. Böylece sınırını Adiabene'ye kadar uzatır, bu noktada çapraz yön alan bir dağ silsilesi tarafından kısa süreliğine durdurulur. Bunun üzerine genişlik olarak sola doğru, Arakses Nehri'ni (Aras) geçerek Kyros Nehri'ne (Kura) kadar uzanır. Uzunluk olarak ise, Eukseinos'a akan Absarus Nehri (Gonio)³²³ ve Absarus'un doğduğu Paryadres olarak bilinen dağlarla ayrıldığı Küçük Armenia'ya kadar gider. Yine Plinius'a (*nat.*

³²²Arytyunyan ise (bk. 2017: 186-199), yine Strabon'un *Geographikası*'na izafeten onun bu üç Armenia ayrımını aslında farketmeden bizlere aktardığını iddia eder. Arytyunyan'a (2017: 188) göre Strabon bizlere Armenia'nın kısaca siyasi tarihindeki üç büyük döneminden bahseder. Bunlardan ilki, Orontes Hanedanlığı dönemi Armenia Krallığı, ikincisi Artashes/Artaksias dönemi Büyük Armenia Krallığı, üçüncüsü ise Kral Büyük Tigranes'in (II. Tigranes) yönetimi altındaki Armenia dünyası. Yine Arytyunyan'ın buradaki çıkarımına (*ibid*, 198-199) göre Strabon bir ve ikinci dönem arasında pek ayrım görmezken, ikinci ve üçüncü dönem arasında yani Büyük Armenia Krallığı ve II. Tigranes döneminde kurulan Armenia arasında bilinçli bir ayrım yapar. Zira Kral Büyük Tigranes döneminde Armenia 1.000.000 kilometre kareden daha fazla bir alana ulaşmıştır. Dolayısıyla sınırlar da genişlemiştir. Ancak yine de Arytyunyan çalışmasında Strabon'un bu bilgilerinin ne kadar önemli olduğuna vurgu yapsa da diğer taraftan onun Armenia sınırları hakkında doğrusu tam bir bilgiye sahip olmadığını iddia eder. Çünkü tarihe bakıldığında Orontes Hanedanlığı döneminde (MS 331-330) Armenia, Büyük Armenia ve Küçük Armenia olarak ikiye bölünmüştür. Bu nedenle Strabon Armenia Krallığı'nın güneydoğu çevresinde hüküm süren tarihsel durumunu tam olarak doğru bir şekilde aktaramamıştır. Ona göre Strabon aslında konuya tersten yaklaşarak Asyria, Media ve antik dünyanın diğer güçlerinin bulunduğu Mesopotamia'nın en kuzey sınırlarını anlatmıştır. Buna karşın Armenia Devleti'nin güneydoğu dış sınırı onun tarafından kısmen sunulmuştur.

³²³ Çoruh Nehri'nin Gürcistan Gonio'da döküldüğü yer. Detaylı bilgi için bk. Yorum 2.17.

VI.10.26) göre bu Küçük Armenia’da ünlü kentler arasında ise “Caesarea, Aza ve Nicopolis” yer alır.

Yukarıdaki bir takım bilgilerden anlaşılacağı üzere Armenia diye tabir edilen geniş coğrafyanın doğal sınırları belirgin olmamakla birlikte antik dönemde Kappadokia’nın doğusunda Euphrates’e kadar olan küçük bir kısmı Küçük Armenia (Armenia Minor), Euphrates sonrası yine doğuya doğru uzanan geniş bir kısmı ise Büyük Armenia (Armenia Maior) olarak tanımlanabilir. Günümüzde de aynı şekilde bu bölgenin sınırlarını belirlemek bir hayli güç olsa da genel olarak antik çağ sınırlarının birnevi şimdiki Erzurum, Kars, Van ve Erivan merkezli olarak bilinen aslında çok geniş bir coğrafyaya tekabül ettiği, kuzey ve kuzey doğuda ise Kura Nehri ile sınırlı olduğu söylenebilir. Bu noktada günümüz modern çalışmalarında Armenia mı yoksa Ermenistan mı ifadeleri kullanılmalı sorunsalındaki kavram karmaşasına da bir açıklık getirmek gerekir. Bilindiği üzere Türkçe’de Ermenistan kelimesi, günümüzde bu isimde bir devletin varlığına işaret ediyor yani bir devlet adını temsil etmektedir. Ancak Strabon’da ya da Herodotos ve Ksenophon’da bahsi geçen Armenia “bir devlet olarak değil” “coğrafi bir bölge” olarak ele alınmıştır. Hatta Armenia, aynı Mesopotamia, Kappadokia gibi geniş coğrafi bir bölgeyi işaret etmiştir (bk. Öztürk, 2021: 133). Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere tarih boyunca bu coğrafyanın temsil ettiği sınırlar da daima değişmiştir. Dolayısıyla Antik Çağ Armenia’sı ile günümüz Ermenistan’ı özellikle coğrafi konumlandırma ve sınır bakımından bağdaştırılmamalıdır. Kaldı ki günümüz haritasında Ermenistan olarak gösterilen bu yerin, Antik Çağ Armenia Bölgesi’ne nazaran daha kuzeydoğuda kalıp çok daha dar bir alana tekabül ettiği de görülür.

(14.1) Strabon kitabının bu kısmında Armenia’dan bahsederken Tauros Dağı ve uzantısının Armenia’yı Mesopotamia ülkesinden ayırdığına değinir. Söz konusu **Mesopotamia** (bk. Polyb. V.44.6), adını (μεσο-ποτάμιος/meso-potamios)³²⁴ iki büyük nehir olan Euphrates (Fırat) ve Tigris (Dicle) arasındaki konumdan (Strab. XV.1.18) alan, Batı Asya’nın geniş bir bölgesidir. Günümüzde ise bu yer Irak coğrafyasına tekabül etmektedir (Nissen, 2016: 727)³²⁵. Mesopotamia ismi yerli halk tarafından bir bölgeye verilen ad olarak ilk kez Arrianus’un *Anabasis* adlı eserinde karşımıza çıkar. Arrianus burada (*Anab.* III.7; VII.7) Aleksandros’un bulunduğu konumun solunda Euphrates Nehri ve Armenia dağlarının yer aldığı Mesopotamia adlı topraklardan iç kesimlere doğru yol aldığından bahseder. Ayrıca bu yerin iki nehir arasında kaldığına ve yerlileri tarafından “Mesopotamia” olarak adlandırıldığına vurgu yapar. Strabon (XI.12.2), Armenia’yı Mesopotamia’dan ayıran yerin Tauros olduğunu belirtir. Plinius ise (*nat.* V.21.86) bölgedeki “Anthemusia ve Nicephorium” adlı kasabaları

³²⁴ “Nehirler arası” anlamına gelen μεσο-ποτάμιος/ mesopotamios sözcüğü ve ülke (χώρα/hora) anlamına gelen μεσοποταμία/ mesopotamia için bk. Liddell ve Scott, 1996: 500.

³²⁵ Genel olarak Mesopotamia ve Paleolitik Çağ’dan MÖ 1600’lere kadar olan Mesopotamia tarihi için bk. Nissen, 2006: 727-735; Orta Babylonia Dönemi’nden (MÖ 1570-1027) Sasani Dönemi’nin sonuna (MS 226-642) Mesopotamia Tarihi için bk. Oelsner, 2006: 735-746.

“*praefectura*³²⁶ *Mesopotamiae, ab Assyriis originem trahens...*” yani “esasen Assyrialı’lardan (Asurlular) gelen Mesopotamia eyaleti...” şeklinde vermesi ilginçtir. Hatta Plinius’un burada özellikle “Assyrialılar” ifadesiyle Mesopotamia adlı bölgenin daha önceki kullanımı olduğu düşünülen “Assyria” adını³²⁷ aslında bildiği ya da onu mu kastetmek istediği elbette ki tartışılır (Cameron, 2019: 102). Ancak Strabon (XVI.1.1) bu ismin Babylon’a ve çevresindeki geniş bir ülkeye verildiğine ayrıca bu yerin Persia ve Susiana’ya bitişik olduğuna değinir. Benzer şekilde Ptolemaios da (*geog.* VI.1.1) Assyria’nın, kuzeyde Niphates Dağı tarafından Büyük Armenia’nın bir kısmı ile, batıda Mesopotamia ile güneyde ise Susiane ile sınırlanmış yer olduğuna vurgu yapar. Aslında Babylon³²⁸ da dahil olmak üzere Tigris ile Euphrates nehirleri ve onların kollarıyla çevrili olan Antik Mesopotamia, tarihte birçok uygarlığın yükselişine tanık olmuş bir sahadır. Özellikle de kuzeyde Tigris Nehri havzası ve güneyde Mesopotamia ovasının kuzey kesimleri çok eski çağlardan beridir verimli bir bölge olmakla birlikte nüfus ve ticaretin büyümesini de teşvik etmiş yerlerdir (Yorulmaz, 2014: 11).

Strabon’a göre Armenia’nın doğu kısımları Büyük Armenia ve Atropatene’ye sınırdır. Günümüz Azerbaycan topraklarına tekabül eden (Talbert, 2000: 1292; Wiesehöfer, 2006b: 552) **Atropatene**³²⁹ (bk. Talbert, 2000: map 89; Radt, 2008: Karte 13), Strabon’un Media Bölgesi’ni anlattığı (XI.13.1-4) kısımda çok detaylı bir şekilde verilir. Buna göre Media Bölgesi (bk. Radt, 2008: Karte 13) “Büyük Media”³³⁰ ve “Atropatios Media”³³¹ olarak iki kısma ayrılır. Atropatios Media, adını aynı isimli bir komutandan³³² alır ve bu kısım Armenia ile Matiane’nin doğusunda, Büyük Media’nın batısında, her ikisinin de kuzeyinde konumlanır. Bu bölge bünyesinde 10.000 atlıyı ve 40.000’e yakın yaya askeri bulunduracak kadar çok da küçük olmayan bir ülkedir. Başkenti Gaza(ka)³³³ olan bu yer ile Armenia arasındaki sınırı belirleyen ise Arakses Nehri’dir. Ülkenin yazlık sarayı Gaza’da bulunurken kışlık yeri ise vaktinde Antonius’un Parthlara karşı olan seferi sırasında kuşatılmış Vera adındaki tahkim edilmiş bir kalede yer alır. Ülke genel itibarıyla dağlık, sarp ve

³²⁶ Latin dilinde, bir valiyle yönetilen mıntika, eyalet, kent anlamına gelen *praefectura* sözcüğü için bk. Kabağaç ve Alover, 1995: 463.

³²⁷ Ayrıca bk. Ammianus (XXIII.VI.15).

³²⁸ Günümüz Irak, Tell Amran.

³²⁹ Ptolemaios’a (*geog.* VI.25) göre Troparene; Ammianus (XXIII.6.27)’ye göre Agropatena.

³³⁰ Günümüz batı İran.

³³¹ Günümüz Azerbaycan’nın güneyi, kuzeybatı İran.

³³² Buna göre Atropatos adlı komutan, Büyük Media’nın bir kısmı olan Atropatene’yi Makedonlardan korumuş dahası kral olarak duyulduktan sonra burayı kendince ayrı bir devlet olarak organize etmiştir (Strab.XI.13.2). Ayrıca bk. Arrianus (*Anab.* III.8.11-12; VI.29.4; VII.4.1). Atropates bilinen bir Media yöneticisi ve Darius’un satrapıdır. Dareius’un ölümünden sonra Aleksandros’a katılarak tekrar satraplık elde etmiştir. MÖ 324’te mağlup olmuş bir Media talipisini krallık tahtına almıştır. Ödül olarak kızı, Susa düğünlerinde Perdikkas ile evlenmiştir. Perdikkas ise 323’te ona Batı Media’nın satraplığını vermiş ve buraya hükümdar olarak yerleşmiştir. Atropatene toprakları bugün ise Azerbaycan adı altında ebedileşmiştir (Badian, 2003a: 302; ayrıca bk. Potthecary, 2024: 609).

³³³ Plinius’a göre (*nat.* VI.16.42) göre Gazae; Ptolemaios (*geog.* VI.18.4) ve Ammianus (XXIII.6.39)’a göre Gazaka. Günümüz İran Leilan (Potthecary, 2024: 610).

soğuktur ancak ülkenin kuzeye doğru olan kısımları hariç tüm bölgeleri verimlidir. Ülkenin dağlık kısımlarının sakinleri Kadusioi, Amardioi, Tapyroi, Kyrtioi halkları ile göçebe ve yağmacı olan diğer halklardır. Bir de buranın Kapauta³³⁴ adlı, içinden tuz elde edilen bir gölü vardır. Tüm bu bilgilerin yanı sıra Plinius (*nat.* VI.16.42), Atropatene'nin Kaspia Denizi'ne uzandığını ve sakinlerinin ise Medes halkının bir parçası olduğunu doğrular. Bölgede yapılan modern dönem (1990 ve sonrası) yazılı ve arkeolojik çalışmalar ışığında ise özellikle Hellen ve Roma dönemlerinde bu bölgede sikke basımı yapılmadığından ötürü günümüzde çok az sayıda sikke varlığı tespit edilmiş olması şaşırtıcı olmasa da önem arz etmektedir (Talbert, 2000: 1292).

Strabon'un bu bölümdeki bir başka ifadesine göre Kaukasus (dağları), Tibaranoi halkına kadar Kolkhis ve Moskhikos dağları ile sınırdır. Kolkhis ve Moskhikos dağları kitabın ilk bölümlerinde (bk. XI.2.15, 17) değerlendirilmiştir. Söz konusu **Tibaranoi**³³⁵ halkına gelince, bu halkın Kotyora (Ordu) sahil kesiminin yanı sıra kentin hemen üzerinde yer alan Paryadres Dağları'nda yaşadıkları, denizcilik, tarım ve hayvancılıkla uğraştıkları bilinir (Apoll. Rhod. *argon.* II.377-378, Ksen. *Anab.* V.5.2,6; Strab. XII.3.18; Skylaks, *periplus*, 87-88; Mela, *chorog.* I.106). Genellikle savaşçı yönleriyle ön plana çıkan bu halkların başlıklarının ağaçtan, silahlarının ise tıpkı Moskhoi halkının silahları gibi kısa saplı, ucu sivri ve uzun olduğu söylenir. (Hdt. VII.78; Plin. *nat.* VI.4.11). Herodotos'a (III. 94) göre bu halk I. Dareios ve Kserkses komutasında 19. Satraplık'ın bir parçasıdır.

(14.2) Strabon'un Armenia'yı anlattığı bu bölümde (XI.14.1-16), kuşkusuz en önemli iki nehir Euphrates (Fırat) ve Tigris (Dicle)'dir. Armenia'dan doğan bu nehirler, Babylonia ve Mesopotamia'dan geçerek Persikos Körfezi'ne dökülmektedir. Bunlardan **Euphrates Nehri**, Orta Doğu'nun yaklaşık 2.760 km uzunluğundaki en uzun nehridir. MÖ III. binyıldan itibaren nehir, Sümerce *Buranuna*, Akadca'da *Purattu/Purantu*, İncil'de *Perat*, Arapça'da *al-Furat* (Fırat) olarak adlandırılmıştır. Esasen modern Erzurum yakınlarında nehrin aşağı kesimlerinde hala Euphrates olarak adlandırılan modern Kara-Su ve Murat-Su³³⁶ (Arsanias), gerçek Fırat'ı oluşturmak için modern Malatya'nın (Melitene) üzerinde birleşerek akmaktadır (Kessler, 2004: 185). Antik dönemde nehrin kaynağı ve döküldüğü yer hakkında ilk söz eden Herodotos'tur. Herodotos (I.180), bu nehrin kaynağını Armenia'dan aldığına (ayrıca bk. Ptol. *geogr.* V.12.3; Dion. *Perieges.* 978), nehrin büyük, derin ve hızlı olup Erythreia Denizi'ne (Kızıl Deniz) döküldüğüne (Str. XI.14.7; Mela, *chorog.* III.77; Arr. *Anab.* V.5.5; VI.7.5) işaret eder. Herodotos ayrıca (I.194) ırmağın akıntıdan ötürü ters yönde geçilebilir olmasının imkansız olduğuna, yine akıntıdan ötürü inilirken bile tahta değil de yalnızca deriden yapılmış yuvarlak kayıklar yardımıyla geçilebilir olduğuna vurgu yapar. Ayrıca Herodotos (V.52), bu nehrin Kilikia ve Armenia arasında sınır teşkil ettiğini de belirtir. Strabon eserinde

³³⁴ Matiane/Kapauta Gölü, bugünkü Urmia Gölü (Talbert, 2000: 1292, 1295; ayrıca bk. map 90). Detaylı bilgi için bk. Yorum 14.8.

³³⁵ Apollonius'a (*argon.* II.1010) göre bu halkın kadınları kocalarına çocuk doğurduklarında, kocaları yatakta yatıp kafalarını yorgan altına sokarak inler ve eşleri ise onları ancak yemekle yatıştırırlardı.

³³⁶ Bk. Sinclair, 1987: 284-285.

(XI.12.3) bu nehir hakkında kısa ve öz bir tasvirde bulunur. Ona göre Euphrates büyük bir nehir olup kavisli akıntılarıyla ülkeyi dolandır. Tauros'un kuzey bölgelerinde onun kaynakları vardır. Batıya doğru, Büyük Armenia aracılığıyla sağında yer alan Küçük Armenia'ya doğru akar. Solunda Akilisene olup buradan güneye doğru bükülür, kıvrımında ise Kappadokia'nın sınırıyla birleşir. Buradan itibaren sağında, Kommagene bölgeleri solunda ise Büyük Armenia'daki Akilisene ve Sophene yer alır. Ardından Syria'ya doğru ilerler. Babylonia ve Persikos Körfezi'ne doğru tekrar kıvrım yaparak Tigris ile yaklaşır ve onunla Mesopotamia'yı oluşturur. Buradan körfeze doğru dökülür. Euphrates ve Tigris'in kaynakları birbirlerinden yaklaşık 2500 *stadia* mesafededir. Plinius'a (nat. V.20.83-84) göre bu nehir, kaynağına en yakın olanların ifadesine göre, Büyük Armenia'nın bir eyaleti olan Karanitis'te doğar. Yine Plinius'un buradaki açıklamalarına göre Domitius Corbulo nehrin Aba Dağı'nda yükseldiğini söyler. Licinius Mucianus, Zimara'nın 12 *mil* yukarısında Capotes diye çağırdığı bir dağın eteğinde yükseldiğini ve kaynağının da Pyxurates adını taşıdığını söyler. Savaş sahnelerinde de adı geçen bu nehir hakkında Ksenophon (*Anab.*4.11) ırmağın dört *stadia* genişliğinde, sağında kalan bölgenin ise ova görünümünde olduğundan bahseder. Arrianus (*anab.* III.8.2-7) ise Aleksandros'un bu nehri Syria üzerinden Kyros'un ayak izlerini takip ederek geçtiğinden ayrıca Thapsakus'da (Dibsi) gemiler kullanmak zorunda kaldığından (*anab.* III.7.1) söz eder (ayrıca bk. Curt. IV.9.9-12, 24).

Latin dilindeki **Tigris Nehri**; Sümerce *Idigna*, Asurca *Idiqlat*, Hellence *Τίγρις/Tigres*, Arapça *Diğla* ve günümüz Türkçesi ile *Dicle* olarak bilinir. Tigris, yaklaşık 1850 km ile Yakın Doğu'nun en uzun nehridir. Euphrates olarak bilinen Fırat Nehri ile birlikte Mesopotamia adlı ülkeyi çevreler. Antik dönemde nehrin kaynaklarına dair net bir bilgi olmasa da Asur yazıtlarının kökenini Tigris'te gösterdiği söylenir (Kessler, 2009: 673). Bu nehir, Herodotos'a (I.189; 193; VI.20) göre, Opis³³⁷ kenti yanından geçip Erythreia Denizi'ne dökülür. Yanında Ninive³³⁸ kenti kurulmuş olup çevresi ise bilinen toprakların en verimli konumundadır. Nehrin ağzında ise Ampe adlı bir kent yer alır. Ksenophon'a (*Anab.*I.7.15; II.2.4) göre Tigris ancak gemilerle geçilebilir bir nehir olup bu bölgede Tigris'den akan, her biri geniş olan ve içlerinde tahıl taşıyan gemileri barındıran dört kanal vardır. Nehre 15 *stadia* uzaklıkta Sittake adlı bir şehir yer alır (Ksen. *Anab.* II.4.14). Strabon (XV.3.5,6) Polykleitos'un, Khoaspes (Karkheh/Karun), Eulaius ve Tigris nehirlerinin bir göle akarak oradan kendilerini denize boşalttıklarını, aynı şekilde Onesikrutos'un da Euphrates ve Tigris nehirlerinin tümünün kendilerini göle boşalttığını ve yine gölden çıkan Euphrates'in ayrı bir ağızdan denize boşaldığını ifade ettiklerini söyler. Strabon'un XI. Kitabındaki başka bir ifadesine (XI.13.1) göre de Tigris, Niphates boyunca uzanan dağlık bölgeden başladıktan sonra Thopitis/Arsene (Van) Gölü³³⁹ vasıtasıyla akar. Tigris hızlı oluşundan ötürü akıntısını koruyarak gölle karışmayan bir nehir türüdür.

³³⁷ Bk. Yorum 14.8.

³³⁸ Bk. Yorum 14.15.

³³⁹ Thopitis Gölü hakkında detaylı bilgi için bk. Yorum 14.8.

Adı ise Medlerce “ok” kelimesi anlamına gelen “tigris” sözcüğü³⁴⁰ ile aynıdır (ayrıca bk. Curt. IV.9.16; Diod. XVII.55.3). Ayrıca nehirde bir çok balık çeşidi vardır. Yine Strabon’a (XVI.1.9,13) göre bu nehir ağzından yukarıya doğru Opis’e ve Seleukeia’ya kadar gemiyle geçilebilir. Buradaki Polykleitos’un bir ifadesine göre Euphrates geniş ovalardan geçtiği için kıyılardan taşmazken Tigris ise suyunun büyük bir kısmını yüksek dağlardan aldığı için kıyılarından taşar. Ancak Strabon Polykleitos’un bu iddiasını saçma bulduğunu söyler. Zira Strabon’un buradaki kendi açıklamasına göre Tigris Nehri, Armenia’nın Babylon’a yakın olan en güney kesimlerinden çok da fazla olmayan erimiş karların suyunu aldığı için kuzeyli güneyli her iki taraftan hatta Armenia’nın bir çok dağlarından su alan Euphrates’ten daha az derecede taşmalıdır. Tüm bu bilgilere karşın antik kaynaklar arasında Tigris’i bizlere en detaylı tasvir eden Plinius’tur. Plinius’a (*nat.* VI.31.127-129) göre bu nehir Büyük Armenia Bölgesi’nde, ovada yer alan dikkate değer bir kaynaktan doğar. Bu yerin adı ise Elegosine’dır. Buradan yavaşça akan nehir Diglito adını alır ancak ne zaman ki hızlanmaya başlar o vakit süratından ötürü Med dilinde “ok” anlamına gelen Tigris adına dönüşür. Daha sonra tüm ağır maddeleri destekleyebilen ve azot buharları verebilen Arethusia Gölü’ne akar. Bu gölde sadece bir tür balık bulunur, bu balıklar da gölden geçerken asla nehrin akıntısına girmezler. Aynı şekilde Tigris balığı da akıntıdan yüzerek gölün sularına asla karışmaz. Hem hızı hem de sularının rengiyle gölden ayırt edilebilen bu nehrin gelgiti hızla akıp gider. Tauros Dağı’na vardktan sonra o dağın bir mağarasında gözden kaybolur ve altından geçerek karşı tarafından fışkırır. Bu yer ise “Zoroande” adını taşır. Daha sonra Thospites adlı başka bir gölden geçer ve bir kez daha kendini toprağa gömer. Yaklaşık 22 *passus*³⁴¹ yürüdükten sonra Nymphaeum civarında yeniden ortaya çıkar. Tigris Armenia’dan geçerek ünlü Parthenias ve Nicephorion nehirlerini de içine alır, sonra Arabia Orei’yi Adiabene’den ayırır. Böylece daha öncede belirtildiği üzere Mesopotamia ülkesini oluşturur. Buradan da bir çok kent ve dağı geçtikten sonra iki kanala bölünür. Suları tekrar birleşince nehir “Pasitigris” adını alır.

Strabon’nun bu bölümde (XI.14.2) Euphrates Nehri’nin oluşturduğu şekilde bahsettiği Melitene ve Kommagene bölgelerine daha önce değinilmiştir (bk. Yorum 12.2). Bu isimlerin aslında hem bölge, valilik hem de yerleşim yeri adı olarak karşımıza çıktıkları görülür. Strabon’un bu yerlerden sonra sözünü ettiği **Masius**, güneyinde Nisibis, kuzeyinde Tigranokerta kentlerinin olduğu, Mesopotamia’daki Mygdones halkının yukarısında yer alan hatta Mesopotamia’nın kuzey sınırını oluşturan ve neredeyse doğu-batı yönünde uzanan bir dağ silsilesidir (Strb.XI.12.4; 14.2; Ptol.*geog.*V.18.2). Bu dağın, Pers - Roma savaşlarının anlatıldığı Ammianus Marcellinus’da (XVIII.6.12; XIX.9.4) geçen Izala Dağı olduğu düşünülür (Roaf ve diğerleri, 2017a; ayrıca bk. Talbert, 200: 1276). Ayrıca dağın Modern Karja Bağhlar (bk. Vaux, 1854), Karacadağ (Pothecary, 2024: 614) ya da Mardin Sıradağları ve Tür Abdin’e tekabül ettiği söylenir (Kessler, 2006a: 1159;

³⁴⁰ Buna karşın Helence ve Latince’de ise *τίγρις/tigris* kelimesi “kaplan” manasına gelir (Liddell ve Scott, 1996: 805; Kabaagaç ve Alovera,1995: 599).

³⁴¹ Latince *passus*; bir adımlık mesafe anlamına gelir. *mille passus*, bir mil demektir (Kabaagaç ve Alovera, 1995: 368, 421).

Radt, 2008: 306). Günümüz Mardin'in Nusaybin ilçesine tekabül ettiği düşünülen (Talbert, 2000: 1277) **Nisibis**'in ise Makedonlar tarafından kurulduğu,³⁴² geç Klasik ve erken Orta Çağ'ın muhteşem şehirlerinden biri olup "Antiocheia Mygdonia" adıyla da çağrıldığı bilinir. Bu kentin ayrıca Seleukos Dönemi'nde (MÖ 312-MÖ 63) kısa bir süre kendi sikkelerini darp ettiği söylenir (Strb. XVI.123; Kessler, 2006c: 777; Yorulmaz, 2014: 19). Keza Plutarkhos'a (*Luc.* XXXII.3; XXXVI.6) göre barbarlar tarafından Nisibis diye çağrılan bu yer oldukça büyük ve kalabalık bir şehirdir. Vaktinde Lucullus, Armenia'da Parthia, Tigranocerta ve Nisibis sınırlarında duran ganimetleri ve bu şehirlerden elde ettikleri muazzam zenginlikleri Roma'ya taşımıştır. Bulunduğu konumu itibariyle imparatorluklar arası ticari bir avantajı olduğu düşünülen bu kentin söz konusu bu ticari avantajı da özellikle geç Roma Dönemi'nde kazandığı görülür. Zira Septimius Severus (MS 193-211), yeni Mesopotamia eyaletini oluşturduktan sonra Nisibis de dahil olmak üzere birçok şehre sömürge statüsü vermiştir (Yorulmaz, 2014: 20; ayrıca bk. Emir, 2014: 177). Nisibis kentinin adı antik kaynaklarda Strabon (XI.12.4; 14. 2; XVI.1.2), Tacitus (*Ann.* XV.5), Plinius (*nat.* VI.16.42), Plutarkhos (*Luc.* XXXII.3; XXXVI.6) ve Ammianus'ta (XVIII.7.9; XXV.7.9-11; XXV.9.1-13) detaylı geçer. Tacitus'a göre kent, Tigranocerta'dan 27 *passus* uzaklıkta, Plinius'a göre de Mygdonia kentlerinden biri olup Artaksata'dan 750 *passus* uzaklıktadır. Ammianus Marcellinus'a (XVIII.7.9) göre burası önemsiz bir mola yeri olup, kuru yakıt çeşitliliğinden ötürü yangınların yayıldığı, dağ eteklerinin çimenli vadilerle kaplı olduğu bir yerdir. Yine Ammianus'un (XXV.7.9-11; XXV.9.1-13) açıklamasına göre bu kent aslında Persler tarafından birkaç kez boş yere kuşatılmıştır. Ancak bununla ilişkili olarak MS 363 yılında yapılan bir barış antlaşmasıyla Nisibis'in yanı sıra Singara ve bölgedeki beş eyalet Iovianus Augustus tarafından elden çıkarılmıştır. Nisibis'in vatandaşları ise kendi istekleri dışında şehri terk etmeye ve Amida'ya (Diyarbakır) taşınmaya zorlanmıştır (Zos. *Hist. Nov.* III.33). Ammianus'un eserinde Nisibis'e detaylı yer vermesi MS 353-359'larda Ursicinus komutası altında buradaki orduya eşlik etmesinden ötürüdür.

Strabon'un bu kısımda (14.2) sözünü ettiği **Mygdones** halkı, kitabının daha sonraki bölümlerinde (XVI.1.1, 23) belirttiği üzere aslen Makedonlular olup (ayrıca bk. Plin. *nat.* VI.16.42), Zeugma'dan Thapsacus'a kadar uzanan bölgeyi işgal etmiş bir halktır. Bu bölgedeki Nisibis adlı yer Makedonlarca yukarıda da ifade edildiği üzere "Antiocheia Mygdonia" olarak çağrılmıştır. Bunun yanı sıra yine Strabon'da (VII.3.2; XII.4.4) Kyzikos dolaylarında Thrakia kökenli aynı isimle çağrılan başka bir halkın varlığı da söz konusudur (ayrıca bk. Von Bredow, 2006d: 404). Strabon'un bu kısımda (XI.14.2) Masius ve Antitauros dağları arasında kuzeye doğru olan kısımlarda yer aldığını söylediği bir de **Sophene** vardır. Sophene coğrafi olarak Armenia'nın bir bölgesi hatta *polisi* olarak düşünülür (Radt, 2008: 317). Konum itibariyle Euphrates'in doğusu, Melitene'nin karşısı ve Kommagene'nin kuzeyinde yer alır (Kessler, 2008: 635; ayrıca bk. Harita 5). Bu yer günümüzde ise Dersim (Tunceli) topraklarını kapsayan yere tekabül eder (Talbert, 2000: 1279). Strabon'a (XI.12.3-

³⁴² I. Seleukos Nikator (MÖ 312-281) tarafından kurulduğu söylenen Nisibis, Part öncesi dönemde bölgenin ilk gerçek şehri olarak kabul görülmüştür (Yorulmaz, 2014: 19-20).

4) göre Sophene, Büyük Armenia’da yer alır (ayrıca bk. Ptol. *geog.*V.13.13), Antitauros ise onu çevreler. Tauros’un kendisi Armenia’nın geri kalanı ile Sophene’yi Mesopotamia’dan ayırır. Strabon (XII.3.29), Küçük Armenia’dan bahsederken onu Sophene’ye benzeterek “*Sophene gibi, bazen diğer Armenialılara dost olan bazen de yalnız kendi sorunlarıyla uğraşan kralların egemenliğindeydi*” der. Plinius (*nat.* V.13.66) Syria Bölgesi’ni anlatırken Sophene’yi “Taurus Sophene” olarak ifade etmiş, ayrıca buranın Pers Krallığı döneminde Büyük Armenia ile birleştirildiğine (*nat.* V.16.41) değinmiştir. Sophene isminin geçtiği diğer antik kaynaklar ise şunlardır: Pomponius Mela (*chorog.*I.53), Ptolemaios (*geog.*V.12.6), Plutarkhos (*Luc.* 21-36; *Pomp.* 30-36), Appianus (*Mithr.* 105), Cassius Dio (XXXVI.53; LXII.19-23), Procopius (*Bell.* I.21.6; *Aed.* III.2.1-2; III.1.16-17). Bölgedeki modern araştırmacılar Marciak’a³⁴³ (2014b: 42) göre Antik Sophene, Batı ve Doğu arasında önemli bir kavşak noktasında yer alır. Bununla birlikte yerel nüfusuyla da Helenistik, Roma, Pers, Armenia ve Syria-Mesopotamia kültürleri dahil Yakın Doğu’daki tüm ortak kültürel etkilere büyük ölçüde maruz kalmış bir bölgedir. Ayrıca Marciak bir başka çalışmasında (2017b: 61) Sophene’nin coğrafi ve idari anlamda Büyük Armenia ve Mesopotamia arasında kalan bir ülke olduğuna vurgu yapar. Strabon bu kitap ve söz konusu bölümde (XI.14.2) Sophene’ye bağlı olarak buranın kraliyet merkezi yani baş kenti olduğunu söylediği **Karkathiokerta**’ya değinir. Strabon’un yanı sıra Plinius (*nat.* VI.10.26) bu yeri Tigris’e kadar olan bir yerleşim olarak gösterir (ayrıca bk. Ptol. *geog.*V.13.22). Talbert’e (2000: 1286)ve Potheary’e (2024: 614) göre bu yer günümüz Diyarbakır Eğil ilçesine lokalize edilse de bu konumlandırmanın hatalı olduğu düşünülür.³⁴⁴ Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), (2016)’ya ve Strabon’un Coğrafyası 2 (2024: 350, dn. 585)’ye göre burası günümüz Elazığ ilinin Harput ilçesine tekabül eder. Radt (2008: 318) ise kent adının tam olarak belli olmamakla birlikte yazılışı hususunda farklılıklar olduğunu söyler. Sophene’nin ilk başkenti olarak aslında Arsamosata bilinse de burası sınırlarını güney doğu Tauros üzerinden genişlettikten sonraki özellikle Roma ve Bizans dönemlerinde yeni başkent olarak Karkathiokerta ile anılmıştır (Marciak, 2014b: 16, 30). İlk kez 19. yy.’da başlatılan Sophene Bölgesi’ndeki arkeolojik çalışmalara Karkathiokerta başkenti ne yazık ki kale ve yakın civardaki mezarlıklar haricinde pek de konu olmamıştır. Hatta 19. yy.’daki kazılarda insan kalıntıları ile dolu olarak bulunan bu mezarların 20. yy. başlarında Avrupalı arkeologlar tarafından kaldırıldığı söylenir (Marciak, 2014b: 30-31).

Strabon, Sophene’yi anlattıktan sonra güneye doğru bükülen Euphrates ve Antitauros arasında yer aldığını söylediği **Akilisene**’ye değinir. Burası Sophene’nin kuzeyinde yer alan bir başka bölgedir (bk. Harita 5). Buranın Anahita kültüyle³⁴⁵ ünlü olduğu hatta “Anaitis’in ülkesi olan Akilisene” ve “Anaitica” olarak adlandırıldığı söylenir (Cass. Dio, XXXVI.48.1, XXXVI.53.5; Plin.

³⁴³ Diğer çalışmaları için bk. Marciak, 2011: 179-208; 2012a: 295-338; 2012b: 173-213; 2014a; 2014b: 13-56; 2017.

³⁴⁴ Çünkü Eğil’in antik dönemde yine Strabon’un sözünü ettiği (XI.14.6) Artagina Kalesi’nin bulunduğu yere tekabül ettiği düşünülür. Detaylı bilgi için bk. Yorum 14.6.

³⁴⁵ Detaylı bilgi için bk. Yorum 14.16.

nat. V.20.83; ayrıca bk. Hewsen, 2001: 50; Marciak, 2014b: 18-19; 2017b: 58, 95). Strabon da bu duruma (XI.14.16) çok daha detaylı değinmiş, Armenialıların Anaitis ayinlerine saygı duyduklarını, onun onuruna özellikle Akilisene’de tapınaklar inşa ettiklerini hatta ona erkek ve kadın köleler adadıklarını ifade etmiştir (benzer bilgiler için ayrıca bk. Plut. *Luc.* XXIV.4-8). Akilisene’nin konumu itibarıyla günümüzde Erzincan ile Kemah arasındaki topraklara tekabül ettiği söylenir (Talbert, 2000: 1269, map 89; Hewsen, 2001: 50; Roller, 2018: 678). Hatta Hewsen (*ibid.*, 50) bu yerin merkezinin antik dönem adıyla Eriza (Erzincan) olduğunu öne sürmüştür.

Strabon’un bir sonraki ifadesine (XI.14.2) göre, Masius Dağı’nın yukarısında, Gordyene (bk yorum 12.4; Harita 5) karşısında, doğuya doğru **Niphates Dağı**³⁴⁶ uzanır. Ardından **Abos Dağı**, daha sonra ise Media Bölgesi’ne değin uzanan **Nibaros Dağı** gelir. Söz konusu bu dağlardan **Niphates**’in günümüz Doğu Tauros masifine (Doğu Toros Dağları bölümüne) ait, Thospitis Limne (Van Gölü) üzerindeki sıradağlarına tekabül ettiği düşünülür. Bunun yanı sıra daha dar manada günümüz Van Gölü’nün güneyinde Mevzi Dağı (3446 m) ile İhtiyarşahap Dağları veya Van Gölü’nün kuzey doğusundaki Tendürek Dağı³⁴⁷ ile Ala Dağları³⁴⁸ olabileceği de söylenir (Talbert, 2000: 1277, ayrıca bk. map 89; Olshausen, 2006: 773; Pothecary, 2024: 615).

Abos/Abus Dağı, günümüz Bingöl Dağları olarak bilinir (Talbert, 2000: 1269, map 89; Radt, 2008: 318). Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated)’a (2016) ve Strabon’un Coğrafyası 2 adlı esere (2024: 350, dn. 586) göre bu dağın Ararat’ın (Ağrı Dağı) zirvesi olduğu düşünülür. Ptolemaios’da (*geog.* V.13.5) Abos Dağı, enlem ve boylam bilgileriyle birlikte Antitauros’un Euphrates tarafında kalan kısmı, hatta orta noktadaki dağı olarak geçer. Strabon (XI.14.2, 14) bu dağdan söz ederken onun Tauros’un bir kısmı olduğuna, Baris Tapınağı’na doğru Ekbatana içinden geçen yolun hemen yakınında (bk. Harita 5) yer aldığına değinir. Burada bahsi geçen Ekbatana ise yine Strabon’dan (XI.13.1) öğrendiğimiz üzere Media Bölgesi’nin başkentidir. Yani Ekbatana bugün İran’ın Hamadan şehrine tekabül eder (Talbert, 2000: 1317, map 92). Strabon’un Abus Dağı üzerine olan tasviri böyle olunca bu dağların çalışmamız kapsamındaki taslak haritadaki konumlandırması (bk. Harita 5) da Armenia’nın güneyi ya da Media bölgesine doğru uzanan Toros silsilesi içerisinde verilmiştir. Nitekim Strabon anlatısında Abus/Abos’un hemen yakınlarındaki söz konusu bir diğer dağ olan Nibaros Dağı’ndan da “Media Bölgesi’ne dek uzanan”

³⁴⁶ Bu dağ antik kaynaklarda ismi ve konum bilgisiyle Ptolemaios’da (*geog.* V.13.4, VI.1.1) önlemleri bir yer tutar. Kaspia Kapıları, Niphates, Armenia Kapıları şeklindeki sıralamasıyla Mela (*chorog.* I.81) onu Antitauros dağ silsilesi içinde gösterir. Benzer bir tanımlama Plinius’da da geçer. Plinius (*nat.* V.27.98) Niphates’i Tauros’un bir kolu olarak belirtir. Ammianus’da (XXIII.6.13) Armenia’dan sonra gelen bir dağ olarak görülür. Geç dönem Roma şairlerinden Lucanus (*Phar.* III.280) ise ondan sarp bir dağ olarak bahseder. Niphates’ten bahseden diğer şairler için bk. Virg. *Geog.* III.1.30; Horat. *Carm.* II.9. 20.

³⁴⁷ Sinclair’e (1987: 273) göre, bu dağ 3220 metre uzunlukta olup çıplak kaya yüzlerinden ve dev kaya alanlarından oluşur. İki volkanik zirveye sahip olan bu dağın, parçalanmış bazalt lav sırtları güneyde Çaldıran Ovası’na, batıda ise Ala Dağı’nın omuzlarına ve doğuda da yüksek otlaklara kadar inmektedir.

³⁴⁸ “Benekli Dağ” olarak da bilinir. Günümüz adı olan Ala Dağı, Tendürek Dağı’nın batısına ve Van Erciş ilçesinin kuzeydeki geniş yükseltilerine verilen addır. Daha detaylı bilgi için bk. Sinclair, 1987: 273.

şeklinde bahsetmesi taslak harita konumlandırmamızda Media/ Ekbatana bölgesinde bir lokasyonu doğurmuştur. Hâlbuki bu dağlardan Abus'un Thopitis Arsene'nin (Van Gölü) kuzey batısında Nibaros Dağı'nın ise onun kuzey doğusunda yer alması gerekir. Nitekim **Nibaros Dağı**, Strabon tasvirine göre Büyük Armenia'nın güney kısmında yer alıp Media Bölgesi'ne dek uzanan, günümüz Ağrı Dağı'nın bir kolu (Weidner, 1936: 167-168) ya da günümüzde muhtemelen Süphan Dağı³⁴⁹ (Talbert, 2000: 1284; Roaf ve diğerleri, 2021a) olarak düşünülür. Ancak bu dağın sadece Strabon'da geçiyor olması ve modern tahminlerin aksine Strabon'un onu tasvirinde daha güneyde göstermesi tıpkı Abus/Abos Dağı gibi konumlandırma sorunsalını doğurmaktadır (ayrıca bk. Radt, 2008: 318). Bu noktada her iki dağın (Abus ve Nibaros), Armenia dilinde Ararat olarak bilinen bugünkü Ağrı Dağı'nın zirveleri ya da bir kol uzantısı düşünülebilir.

(14.3) Strabon'un bu bölümde Arakses Nehri'nin batıya ve kuzeye doğru büküldüğü yerde Armenia şehirleri olan **Azara** ve **Artaksata**'dan, ardından ise **Araksene Ovası**'ndan³⁵⁰ söz ettiği görülür.³⁵¹ Bunlardan **Azara**, antik kaynaklar arasında sadece Strabon'un bu bölümünde ve Ptolemaios'da (*geog.* V.13.17) "Azora ya da Ozara" şeklinde geçmektedir (ayrıca bk. Latışev, 1947: 290; Roller, 2018: 678). Azara, Arakses Nehri üzerinde, Artaksata kentinin batısında kalan Büyük Armenia şehirlerinden biridir (Baumgartner, 1896a: 2641; Radt, 2008: 318). Kentin Antik Çağ'ına dair pek fazla bilgi yoktur. Günümüzde ise kesin olunmamakla birlikte Iğdır İline tekabül ettiği düşünülür (Talbert, 2000: 1282). Söz konusu **Artaksata** kenti ise, Strabon tarafından ilerleyen kısımda daha detaylı verildiği için sırası gelince yorumlanacaktır. Bk. Yorum 14.6.

(14.4) Strabon'un bir önceki cümlede (14.3) adından bahsettiği ve bu kısımda hakkında bilgi verdiği **Araksene Ovası** (bk. Harita 5), günümüz Aras Ovası ya da düzlükleri olarak bilinen yerdir (Sinclair, 1987: 405-406; Talbert, 2000: 1270). Artaksata şehrinin hemen altında Arakses Nehri tarafından oluşan bu düzlük (Baumgartner, 1895a: 402) yerin Sinclair'e (1987: 405) göre doğu kısmı hemen hemen kullanılmayan, verimsiz düzlüklerdir. Hatta bölgenin sazlık, bataklık ve ormanlık alanlar olması sebebiyle arkeolojik buluntuları bile yetersizdir. Buna izafeten Urartu Dönemi'nden (MÖ XIII. yy - MÖ VI. yy) sonra kalelerin ovadaki yerleşimler lehine terkedilmiş olduğu düşünülür. 1893-94 yıllarında bölgede yapılan ilk kazı çalışmaları en fazla Orta Çağ'a kadar tarihlenebilmiştir.

Strabon'a göre Araksene Ovası'nın ardından, Albania ve Kyros Nehri'ne sınırı olan **Sakasene**, onun da ardından çeşitli bitki ve meyve türleriyle dolu olduğunu belirttiği **Gogarene** ülkesi gelir.

³⁴⁹ Bu dağ, "Nekh Masis" daha sonraları "Sipan" ardından "Süphan" olarak adlandırılmış olup 4058 metre ve 13.000 fit uzunluktadır (Sinclair, 1987: 272).

³⁵⁰ Bk. Yorum 14.4.

³⁵¹ Pothecary (2024: 615, dn. 2)'ye göre Strabon'un Arakses Nehri tasvirinin ilk kısmı "doğuya doğru" bir yön, son kısmı ise "Kaspia'ya dökülen" bir yönle bir nevi nehirten aşağı inen bir seyyahın bakış açısından verilmiştir. Hâlbuki nehir tasvirinin orta kısmı "Atropatene'den kuzeye ve batıya" bükülerek, "Azara'yı ve sonra Artaksata'yı" geçtikten sonra "Araksene ovasından" akarak ifadesiyle nehrin yukarısına doğru giden bir gezginin bakış açısından verilmiştir. Dolayısıyla Azara muhtemelen Arksata için bir hata teşkil eder.

Strabon’a (XI.8.4) göre vaktinde Sakalar, kendilerinin ardından “Sakasene” adını bıraktıkları Armenia’nın en iyi yerini ele geçirmişlerdir. Sakasene adlı bu yer, Büyük Armenia’nın, Kyros ve Arakses nehirleri arasında kalan bir bölgesidir (bk. Harita 5). İklim, bitki örtüsü çeşitliliği ve bölgede yetişen üzüm, tahıl gibi ürünleri Strabon (II.1.14.; XI.7.2) tarafından anlatılırken özellikle bölgedeki orman balına da değinilir. Baumgartner’e (1920: 1807) göre burası, Ptolemaios’ta (*geog.*V.12.4) adı geçen “Sakapene” ile muhtemelen aynı yerdir. Ancak burada Baumgartner karıştırmış olsa gerekir ki Sakapene adı Ptolemaios’un *geog.*V.12.4 kısmında değil de bir sonraki kısımda (*ibid.* V.13.9) geçmektedir. Bunun yanında antik kaynaklardan Plinius (*nat.* VI.11.29) ise, Moschi (Moskhoi) halkı ülkesinin hemen aşağı kesimlerinde “Sacassani” adlı kimselerin yani isme izafeten bu bölge halkının ikamet ettiğine değinir. Günümüzde ise bu yerin Azerbaycan sınırları içerisindeki bir lokasyonda yer aldığı bilinir (Talbert, 2000: 1261, map 88; Braund ve diğerleri, 2022b).

Strabon’un Sakasane’den sonra sözünü ettiği **Gogarene**, Armenia’nın küçük bir eyaleti olarak bilinir. Kavtaradze’ye (2001: 39) göre Gogarene bugün, hemen hemen Ardahan’ın da içinde bulunduğu bölgeye tekabül eder. Zira “Şiraklı Ananias’ın Coğrafyası” adlı eserde de Armenia dilinde “Gugark” ya da daha eski haliyle “Gogark” olarak bilinen Gogarene Bölgesi, içerisinde Artahan/Ardahan’ın da olduğu dokuz ayrı kısımdan oluşmaktadır (Hewsen, 1992: 200). Bölgenin uzun bir süre Skyth (İskit) hakimiyetinde kaldıktan sonra I. Darius (MÖ 522-485) zamanı Skyth Seferi (MÖ 519) sırasında Pers İmparatorluğu’na katıldığı söylenir (Subaşı, 2013: 324). Milattan sonraki dönemlerde ise Armenia ve Iberia arasında daima bir sınır eyaleti olarak kabul görülen Gogarene’nin MS I. yy. sonlarına doğru Armenia’ya, MS 387’de ise tamamıyla Iberia’ya bağlandığı anlaşılır (Plontke-Lüning, 2004c: 911).

Strabon’a göre Gogarene’nin çevresinde Armenia’nın başka bir eyaleti olan Phauene, Komisene ve en çok da süvarisiyle bilinen Orkhistene yer alır. Bunlar arasından **Phauene**³⁵², Strabon’un buradaki net olmayan ifadesine göre Armenia’nın iç kısımlarında yer alan bir bölgedir. Ancak bu adın başka hiçbir yerde geçmiyor olması, bir sonraki maddede (bk. Strab.XI.14.5) geçen Medler ülkesinden Phaunitis ile muhtemelen aynı yer olabileceği düşünülmektedir (Radt, 2008: 318). Benzer özdeşleştirmelere karşın Sturm (1938a: 1901), Strabon’un bir sonraki maddesinde geçen Phaunitis’in Armenia’nın daha doğusunda yer alması sebebiyle (bk. Harita 5) Phauene ile aynı konum olabileceğini reddeder. Dolayısıyla Strabon’da geçen mevcut konumlandırmanın yanlış ya da şüpheli olduğu öne sürülür (bk. Talbert, 2000: 1286). Tüm yorumlara karşın mevcut bu yer ile Strabon’nun aslında Phauene olarak adlandırdığı yerin, sonraki dönem kaynaklarında Phasiane/Bassiane olarak bilinen bugünkü Pasinler ve Kars Ovası (bk. Talbert, 2000: 1277, map 89; Roaf ve diğerleri, 2022a) olduğu söylenir (Radt, 2008: 318) ki bu durum daha makul karşılanabilir.

³⁵² Stratanovskiy’e (1964: 824, dn.4) göre bu isim, “Phanena” isminin zamanla değişime uğramış hali olabilir.

Komisene, Strabon'un XI. Kitabında aslında tasviri gereği Hyrkania ile Parthia Bölgesi sınırlarında yer alan bir eyalettir (bk. XI.9.1; ayrıca bk. Harita 1). Ancak Armenia'da aynı isimli bir eyalet ya da herhangi yer-bölge ismine Strabon dışında mevcut antik kaynaklarda rastlanılmamıştır. Latışev (1947: 290) Komisene'nin Armenia'nın bir askeri eyaleti olduğundan, dolayısıyla Parthia Bölgesi'nde yer alan Komisene ile karıştırılmaması gerekliliğinden bahseder. Bunun yanı sıra Wiesehöfer (2003: 620) Komisene'nin, Kaspia Kapıları'nın doğusunda Parthia'nın karşısındaki Media'ya ait bir sınır bölgesi olduğuna, MÖ II. yy.'dan sonra Parthların eline geçtiğine dair bilgi verir. Hatta geç Sasani Döneminde "Komis" adı altında bir eyalet olarak karşımıza çıktığına vurgu yapar. Nitekim Komisene, Talbert'te de (2000: 1352, map 96), Hyrkania Bölgesi'nin Parthia sınırlarındaki topraklarında bugünkü İran'ın "Qumis" antik kenti ile özdeşleştirilir.³⁵³ Kısaca Strabon Armenia Bölgesi'ndeki eyaletlerden bahsederken bir lokasyon hatasında bulunarak belliki kendi döneminde Media'ya sınır olan bir başka eyaletten bahsetmiştir. Keza burada bahsi geçen bir diğer eyalet **Orkhistene** de sadece Strabon'da geçmekle birlikte aslında onun tasvirinde biraz da Armenia'nın dışı, Kaukasus'un güney sınırlarında anlatılmaktadır (ayrıca bk. Talbert, 2000: 1261, map 88; Harita 5). Strabon'un anlatısında yer yer böyle lokasyon sorunu yaşadığı göze çarpmaktadır. Strabon Orkhistene'nin özelliği olarak bölgede onu en çok süvarisi bulunan eyalet olarak tasvir etmektedir. Buranın ise günümüzde Azerbaycan'ın Karabağ dağlık bölgesine tekabül ettiği düşünülür (Radt, 2008: 319).

Strabon sözünü ettiği, yukarıda değindiğimiz yerlerin akabinde, bu defa en kuzeyde yer aldığını ve bulundukları yerlerin en çok da karla kaplı olup kışlarının çok çetin geçtiğini belirttiği Khorzene ile daha önce adından bahsettiği Kambyzene'ye (bk. Yorum XI.4.1) değinir. **Khorzene**, Ptolemaios'ta (*geog.* V.13.9) *Kotarzene* şeklinde geçer. Ptolemaios'a göre Armenia'nın Euphrates, Kyros ve Arakses nehri arasında kalan yerde birkaç bölge vardır. Bunlardan ilki, Moskhika Dağları'nın yanında, Bokhai diye adlandırılan yerin ötesinde yer alan Kotarzene'dir (ayrıca bk. Latışev, 1947: 291). Prokopius'ta (*Aed.* III.3.9-14) bu yer adı *Chorzianene* (ayrıca bk. Proc. *Bell.* II.24.10) şeklinde geçer. Prokopius'a göre, Armenia'nın bir başka eyaleti olan Kitharizon'dan³⁵⁴ Büyük Armenia'ya doğru yol alırken bu arada kalan topraklara "Chorzianene" adı verilir ve burası yaklaşık üç günlük bir mesafededir. Bu yer herhangi bir akıntı ya da dağlarla Pers topraklarından ayrılmamıştır dolayısıyla bu bölgenin belirsiz iki sınırı vardır.³⁵⁵ İster Romalı ister Pers tebaası olsun bu bölge sakinleri birbirlerinden asla korkmaz, karşıdan gelebilecek saldırılara fırsat vermez

³⁵³ Komisane ile ilgili bu lokasyonların dışında Strabon (XII.3.12), Pontos Kappadokiası ile Büyük Kappadokia arasında, içinde Haly (Kızılırmak) Irmağı'nın kaynaklarının da bulunduğu Kamisene adında bir başka yerleşimden de bahsetmektedir. Ayrıca bk. Arslan, 2007: 30-31, dn, 121

³⁵⁴ Armenia'nın bir kısmı olan Sophene Bölgesi'nde yer alan iki eyaletten (diğeri Martyropolis) biri (Proc. *Aed.* III.2.1).

³⁵⁵ Kaldı ki Strabon (XI.14.4) da bu yerlerin Kaukasus Dağları'na, Iberia'ya ve Kolhis'e sınır olduklarından ve de en çok karla kaplı, sakinlerinin buz kütleleri oyuklarda yaşam sürmeye çalıştıkları öyle ki insanların buz katmanlarını kırarak içme suyu elde ettikleri, sürekli kar fırtınalı yerler olduğundan söz eder. Bunun yanı sıra sanki bir teşbih sanatında bulunur gibi buz oyuklarındaki yaşamı Apollonides'in *skoleks* (ὁ σκώληξ: solucan, kurtçuk; bk. Liddell ve Scott, 1996: 736) Theophanes'in *thripes* (ὁ θρίπες: tahta kurdu, ahşap solucanı; bk. Liddell ve Scott, 1996: 369) tabirleriyle betimler. Ayrıca bk. Yorum 4.1.

özelliktir. Bölge halkı kendi aralarında evliliği tercih ederler. Ürünleri için ortak bir pazarları vardır.. Onların birbirine yakın, çok nüfuslu kasabaları da vardır. Ancak her iki sınırda da mevcut bir kaleleri yoktur. Bu nedenle İmparator Justianus'un (MS 482-527) yolu kapatıncaya dek Pers Kralı'nın Roma topraklarına geçerken kolay ve rahat bir şekilde bu rotayı izlemesi mümkündür. Bu bölgenin ortasında Artalesôn adında bir kasaba vardır ve imparator onu çok sağlam bir duvarla çevreleyerek tıpkı zaptedilemez bir kaleye dönüştürmüştür. Ardından İmparator oraya, kendi emriyle Romalıların Latince “*Dux*” dediği bir subay tarafından komuta edilen düzenli birlikler yerleştirmiştir. Böylece aldığı bu önlemlerle uzak sınırın tamamını güçlendirmiştir. Modern araştırmalara göre bu eyalet, günümüzde Bingöl'ün Bizans döneminde Koloberd adıyla bilinen Kiği ilçesine tekabül eder (Fahey, 1992: 54; Plontke-Lüning, 2003b: 250). Ancak aynı yeri Braund ve diğerleri (2022a), günümüz Ardahan yakınlarında bir konumlandırma ile gösterir. Tüm bu yorumlardan ve Strabon'un “en çok da karla kaplı yerler” olduğunu söylediği ifadesinden aslında günümüz Kars ili hatta Sarıkamış civarı olabileceği de söylenebilir. Nitekim Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), (2016) ve Strabon'un Coğrafyası 2 (2024: 351, dn. 588) bu eyaletin başkenti olarak günümüz Kars'ı gösterirler.

(14.5) Strabon bu kısım ve ardından gelen diğer kısımlarda, Armenia Bölgesi'nin yönetim tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahip olan bazı hanedanlıklarına değinerek, bu hanedanlıklardaki kralların ülkeyi nasıl genişlettiklerine, kurdukları önemli bir takım kentlerine ve bazen mitolojik anlatımla kısaca Armenia'nın kendi dönemine dek olan Eski Çağ siyasi tarihine değinmektedir.

Bir bölgenin Eski Çağ tarihi üzerine yapılan modern çalışmalarında, arkeolojik verilerin yetersiz olduğu noktada bölgenin tarihi üzerine olan çalışmalarının ana kaynağını tıpkı Strabon'da olduğu gibi antik dönem yazarlarının bu husustaki anlatılarının yer aldığı edebi kaynaklar oluşturur (bk. Deveci Bozkuş ve Küçük, 2011: 16). Dolayısıyla Strabon'un kitabının Armenia bölümünün (XI.14) söz konusu bu (14.5) ve diğer kısımlarında (14.5-15) verdiği bilgiler, Armenia'nın özellikle MÖ 401'de I. Orontes ile başlayan Orontes Hanedanlığı (MÖ 401- 200) ile MS 10 yılında son bulan Artaksias Hanedanlığı (MÖ 189- MS 10) dönemi arasında geçen kısa bir siyasi tarihini bizlere sunması açısından büyük önem arz eder. Ancak Strabon'un bu dönem aralığında yer alan önemli kişi, yer ve olaylara yüzeysel değindiğinin de altını çizmek gerekir.

Strabon eserinin bu kısmında, bir zamanlar Armenia'da Seleukos Kralı III. Antiokhos'un (MÖ 241-187) hakimiyeti ve yenilgisi ardından ileriki zamanda Armenia'yı kendi aralarında bölerek

kralmış gibi hüküm süren **Artaksias**³⁵⁶ (MÖ 189-160) ve **Zariadris**'in³⁵⁷ (MÖ 189- MÖ 93?) işbirliğinden bahseder. Armenia'nın tarihine baktığımızda MÖ IV. yüzyılın ortalarında Yervanduni diğer bir adıyla Orontes Hanedanlığı'nın³⁵⁸ Seleukoslara tepki olarak vergi vermeyip Armenia'yı tek bir eyalet olarak egemenlikleri altına aldıkları görülür. Ancak bu tepki onların sonunu getirmiş olsa gerekir ki, Seleukosların kralı III. Antiokhos döneminde (MÖ 223-187) Orontes Hanedanlığı'nın egemenliğine son vermek amacıyla Armenia'nın en soylu ve en büyük ailelerinden olan Artaksias ailesinin, ilk Armenia krallığını kurması yönünde birnevi çalışmalar yaptığı anlaşılır. Nitekim Orontes Hanedanlığı ile yaşananların ardından Seleukos kralı III. Antiokhos, Büyük Armenia'ya bir Armenia soylusu olan Artaksias'ı, Küçük Armenia'ya ise Zariadres'i yönetici olarak atar (Deveci Bozkuş ve Küçüker, 2011: 63, 66, 68; ayrıca bk. Hewsens, 2001: 32). Böylelikle Seleukos kralı komutanlarının Armenia'da yönetime getirilmesi ile Orontes Hanedanlığı'na mensup satrapların Armenia'daki saltanatları sonlanmış, bu süreç Armenia'da satraplıktan birnevi krallığa geçişi beraberinde getirmiştir (Doğan, 2019: 205). Bu noktada önemli bir gelişme ise son dönem araştırma ve bulgularının bu yöneticilerin aslında Orontes soyundan olduğunu ortaya koymasındır (Hewsens, 2001: 32. Buradan da aslında ilk dönem Armenia yöneticilerinin Pers soylu oldukları kanısına varılabilir.

Strabon'un bu kısımdaki (XI.14.5) ifadesine göre, bahsettiği yöneticilerden Artaksias Artaksata (bk. 14.6) civarındaki ülkenin kralı olarak, Zariadris ise Sophene, Akis(s)ene ve Odomantis hatta diğer bazı ülkelerin kralı olarak hüküm sürmüşlerdir. Burada **Akisene** diye verilen ülke adının Strabon elyazmalarında editörlerce Akilisene (bk. Jones, 1961: 324, dn. 1), Amphissene, Anthisene ya da Anzitene (Radat, 2008: 320-321) şeklinde olabileceği yönde iddialar söz konusu olsa da genel olarak Akilisene (bk. Yorum 14.2) olabileceği düşünülür. **Odomantis** (bk. Harita 5) ise, yine antik kaynaklar arasında sadece Strabon'da geçiyor olması nedeniyle tam olarak konumlandırılmamış bir bölge/ülke adı olup bu, Ptolemaios'ta (*geog.*V.7.1) geçen Küçük Armenia'nın beş bölgesinden biri olarak gösterilen Orbisene (bk. Hewsens, 2001: 37, 50) ile ilişkilendirilir (Radat, 2008: 321). Strabon'un buradaki ifadelerinden Odamantis'in Armenia'nın batı kısmında yer alan Sophene ve

³⁵⁶ Armenia kralı olup Artaksias Hanedanlığı'nın ilk kurucusudur. Denilir ki Armenia tarihinde hiçbir hükümdar halkı üzerinde Artaksias kadar etkili olmamıştır. Hükümdarlığı efsanelere konu olmuş, hayatı ve başarıları sonraki nesiller tarafından destansı şiirler ve şarkılarla kutlanmıştır. Seleukos Kralı Antiokhos'un MÖ 190 yılında Magnesia Savaşı'nda Romalılar tarafından yenilgiye uğratılması ardından MÖ 188'de imzalanan Apameia Antlaşması ile de kuvvetlerini güneye Syria'ya çekmesi sonrası Artaksias'ı Armenia'daki hamisi konumuna getirmiştir. Burada kendisini kralmış gibi gösterip icraatlarda bulunan Artaksias, topraklarını her yöne doğru genişleterek Armenia'yı egemenliği altına almıştır. Krallığı boyunca unutulmaz icraatlarından biri, o dönemde bir yenilik olarak, mülk sınırlarını belirleyen dikili taşlar dikmiş olmasıdır. Zira bu durum toprak sahiplerinin haklarını tesis etmek ve güvence altına almak için kraliyetin gücünün bir kanıtıdır (Adalian, 2010: 180).

³⁵⁷ Seleukos Kralı Antiokhos'un MÖ 189/190 yılında Romalılar tarafından yenilgiye uğratılmasının ardından Artaksias ile birlikte kraliyet ünvanı almış, özellikle Küçük Armenia Bölgesi'nin krallığını yapmış kişidir (Mehl, 2010: 876).

³⁵⁸ Orontes Hanedanlığı'nın kökeni tam olarak bilinmese de Pers kraliyet ailesiyle bağları oldukları düşünülür. Nitekim Yervand/Orontes adının Perslerle ilişkilendirilip Pers dilinde güçlü manasına gelen "*arvand*" kelimesinden geldiği söylenir. Hanedanlığın Armenia Bölgesi'nde MÖ 401-200 yılları arasında yedi kraldan (I. Orontes, II. Orontes, Mithranes, III. Orontes, Samus, Kserkses, IV. Orontes) oluşan bir hükümdarlık süreçlerinin olduğu bilinir (Deveci Bozkuş ve Küçüker, 2011: 50-51). Hanedanlığın merkezlerinin ise sırasıyla Armaouira/Armavir, Orontakerta/Eruandakert, Orontasata/Eruandasat olduğu söylenir (Hewsens, 2001: 32).

Akilisene'ye komşu bir yer olduğu düşünülür (ayrıca bk. Sturm, 1937: 1897; Latışev, 1947: 291). Marciak (2017: 23) benzer bir lokasyon vererek bu yerin günümüz Diyarbakır'ın batısında olduğunu ifade eder.

Strabon'un anlatısına devam ettiği bu bölümdeki Kaspiane'ye kitabın dördüncü bölümündeki ilgili yorumda (bk. Yorum 4.1, 5) değinilmiştir (ayrıca bk. Harita 3). Ancak Strabon'a (XI.4.5) göre (ayrıca bk Yorum 4.1) Albanoi halkı ülkesi ayrıca "**Kaspiane**" adlı yerdir, hatta bu isim Kaspia halkından sonra ayrıca denize de verilmiş bir addır. Dolayısıyla Strabon o bölümde Kaspiane'yi, Albania sınırlarında Albanoi halkı bölgesi olarak gösterirken bu bölümde (XI.14.5) ise Medoi halkı ülkesinden bir yermiş gibi verir (bk Harita 5). Aslında haritaya bakıldığında birbirine kuzey-güney doğrultusunda çok yakın bir coğrafyadan bahsetmektedir. Muhtemelen her iki kısımdaki ifadeyle aslında bir yerden ziyade aynı bölgeyi kastetmek istemiş olabilir. Nitekim Strabon bu kısımda (14.5) söz konusu Artaksias ve Zariadris adlı yöneticilerin bazı halk ve *teritorium*larını bölerek kendi krallıklarını genişlettiklerini ifade eder. Ancak Hewsens (2001: 60) bu yer adının Media Bölgesi'nden alındığını, Albania kontrolüne geçmesinin ise Tigranes'in Roma'ya yenilmesinden sonra gerçekleşmiş olabileceğini düşünür. Daha açık haliyle ona göre Kaspiane, Plinius zamanında (MS I. yy.) Armenia'da yer almazken, Armenia kaynaklarında MS IV. yy.'daki olaylara atıf edilir. Muhtemelen yer, Plinius'un ölümü (MS 79) ile Ptolemaios'un zamanı (MS 150) arasındaki bir dönemde de Albania'dan alınmış ve Armenia'ya bırakılmıştır.

Strabon Kaspiane dışında Medoi halkı ülkesinden bir başka yer ya da bölge olarak kendisi dışında mevcut hiçbir antik kaynakta geçmeyen **Phaunitis** ve **Basoropeda** adlı yerlerden de bahseder. Phaunitis'e bir önceki yorumda (bk Yorum 14.4) kısmen değinilmiş, bunun Phauene ile aynı yer olabileceği hususuna vurgu yapılmıştır. Buna izafeten Sturm (1938b: 1901), bu yerin bazı görüşe göre modern Van Gölü'nün kuzeyindeki Apahunik³⁵⁹ adlı bölge olduğunu ancak Armenia dilindeki *-apa* ekinin Helen dilindeki *-φα/pha* ekini karşılamadığını söyler. Aslında bu yer Strabon'un 14.4'teki tasvirine göre antik dönem Thopitis/Arsene'nin tam olarak kuzeyinde verdiği Phauene'yi (bk. Harita 5) karşılar gibi görünür. Hewsens (2001: 34) ise Strabon'da geçen Phaunitis'i, Phauene olarak düşünülürse lokasyonunun belirsizliğinden, aksi taktirde yazılış formunun (Pha/Sa) göreceli olup yazılışının Sauene/Saunitis (Siwnik/Siunik?)³⁶⁰ şeklinde olabileceğinden (ayrıca bk. *ibid.* 58, 59) bahseder. Kaldı ki böyle bir isimdeki (Siwnik) yerin Talbert'te (bk. 2000: map 90) Media Atropatene Bölgesi'nde yer alması Strabon'un verdiği lokasyonu aslında karşılamaktadır. Ancak yine de bu yaklaşım tartışılır çünkü Talbert (2000: 1286) bu yeri ayrıca yanlış *toponym* listesinde vermiştir. Kısacası Phaunitis için belirsiz bir bölge ya da yer adıdır denilebilir.

³⁵⁹ Uzun'a (2023: 98) göre; Sekizinci yüzyıl Armenia coğrafyasında, Apahuni Hanedanı'nın hâkimiyet sahası, Van Gölü'nün kuzeyindeki Apahunik Bölgesi'dir ki isimlendirme zaten bu aileden gelir. Manazav (Malazgirt) ise bu bölgenin merkezidir.

³⁶⁰ Siwnik, Orta Çağ döneminde Armenia'nın on iki bölgesinden biri olup tek bir prenslikten oluşan krallık yeri idi (Hewsens, 2001: 79, 101; ayrıca bk. *ibid.* 121-122). Siwnik üzerine daha detaylı bilgi için bk. Hewsens, 1992: 190.

Basoropeda'ya gelince, bu isim de mevcut kaynaklar arasında sadece Strabon'da geçmektedir. Baumgartner (1897a: 103) Strabon'un buradaki bilgilerine doğrudan yer vererek, Derzene'nin Armenia Minor topraklarına dek uzanırken bu yerin ise doğrudan Armenia Maior'da yer alması gerektiğine ve muhtemelen günümüz Van Gölü'nün kuzeydoğusuna tekabül ettiğine vurgu yapar. Latışev de benzer bir çıklama yaparak (1947: 292) bu yerin Van Gölü'nün kuzeydoğusunda olabileceğini ifade eder. Ancak Hewsen (2001: 58), , Basoropeda adlı bu yerin bugünkü Karadağ hatta Parskahayk'a karşılık geldiğini ileri sürer. Hatta Hewsen (1992: 180-181) buranın aynı zamanda, muhtemelen daha sonraları Ermeni kaynaklarında geçen "Amur Marac" ASxarh: Medlerin Kale Ülkesi"ne de tekabül edebileceğini ekler.

Strabon bu kısımdaki (XI.14.5) anlatısına Artaksias ve Zariadris'in bazı bölgeleri bölerek krallıklarını genişletmelerinden söz etmeye devam eder. Bu bölgeler arasında Khorzene ve Gogarene'ye bir önceki yorumda (bk. 14.4) detaylı değinilmiştir. Strabon'un buradaki tasviriyle Küçük Armenia'ya sınır ya da onun bir parçası olan Kserksene ve Karenitis'e bakıldığında **Kserksene** (Ξερξήνε), Strabon dışında bir de Plinius da geçmektedir. Plinius (*nat.* V.20.83) bu yerden "Derzene" ismiyle bahseder. Armenia dilinde buranın Derjan yani bugünkü Tercan Ovası olduğu düşünülür (Talbert, 2000: 1273; Radt, 2008: 321; Olshausen, 2010b: 836). Armenia dilinde Karin olarak bilinen **Karenitis**'in ise bugünkü Erzurum ve çevresi olduğu ifade edilir (Talbert, 2000: 1275; Radt, 2008: 321). Plinius (*nat.* V.20.83) Euphrates (Fırat) Nehri'nin kaynağına en yakın ulaşanlara göre nehrin Büyük Armenia'nın bir *praefecture*'u³⁶¹ olan Caranitis'den (Karanitis) doğduğunu söyler. Plinius'un buradaki *praefecture* ifadesiyle aslında bu yerin onun döneminde bir valilik ya da bir valiyle yönetilen kent, mıntıka veya eyalet konumunda olduğu anlaşılır. Antik dönemde Karenitis/Karanitis olan bu yer isminin çok daha önceleri Theodosiopolis olarak da çağrıldığı söylenir (Weissbach, 1919a: 1939).

Strabon bu kısımdaki (14.5) anlatısına Kral Artaksias ve Zariadris'in krallıklarını genişletmek için böldükleri topraklardan Kataonoi halkı ülkesinden Akilisene'yi, Syriai halkı ülkesinden de Taronitis'i böldüklerinden bahseder. Bunlardan Kataonoi halkı ve Kataonia Bölgesi'ne daha önce (bk. Yorum 12.1-2; 1.4) detaylı değinilmiştir. Keza Akilisene için de bk. Yorum 14.2. Bahsi geçen **Taronitis**'in³⁶² (ayrıca bk. Tac. *Ann.* XIV.24, Tauronite) ise günümüz Hazil Su Havzası'na tekabül ettiği (Talbert, 2000: 1279, map.89; Harita 5) hatta klasik dönemde Gordyene/Korduene olarak bilinen Korduk Bölgesi'ne yani günümüz Batı Hapur (Khabur) düzlüklerine denk geldiği belirtilir (Hewsen, 1992: 170-175; ayrıca bk. Roaf ve diğerleri, 2022b) belirtilir.

³⁶¹ Roma dışındaki bir valilik ya da bir valiyle yönetilen bir kent; mıntıka, eyalet (Kabaagaç ve Alova, 1995: 463).

³⁶² Bazı editörlerce Tamonitis ya da Tamoritis (bk. Jones, 1961: 324, dn. 6; Radt, 2008: 322).

(14.6) **Artaksata** (Talbert, 2000: 1271, map 89; Hewsen, 2001: 62), Armenia kralı ve Artashes Hanedanlığı'nın kurucusu olan I. Artashes ya da diğer adıyla I. Artaksias³⁶³ (MÖ 189-160) tarafından MÖ 176'da kurulmuş Armenia başkentidir (Adalian, 2010: 178)³⁶⁴. Antik kaynaklar arasında Ptolemaios'da (*geog.* V.13.12) kentin enlem ve boylam bilgilerine yer verilir. Strabon'un söz konusu bu eserdeki ifadesine (XI.14.6) göre, kent aslında Hannibal'in, Artaksias onuruna kurulmasında nezaret ettiği (ayrıca bk. Plut. *Luc.* XXXI.3) ayrıca "Artaksiasata" olarak da bilinen önemli bir yerleşim yeridir. Yine Strabon'un ifadelerine göre kent Araksene Ovası yakınlarında dirsek şeklindeki bir yarımada üzerinde olup ülkenin bir kraliyet yeri konumundadır (ayrıca bk. App. *Mithr.* XV.104). Kentin duvarları, hendek ve çitlerle kapanmış, etrafı ise Arakses Nehri ile korunmaktadır. Armenia kralları Tigranes ve Artavasdes'in hazineleri de bu kente çok yakın yerdedir. Kentin ayrıca Babyrsa ve Olane adlı güçlü kaleleri vardır (bk. Harita 5). Tacitus (*Ann.* II.56) kentin kurucusunun I. Artaksias olduğundan, eserinin başka bir kitabında ise (*ibid.* XIII.41; XIV.23) Corbulo'nun bu kenti kuşatma planlarından ve kenti ele alarak sıradaki Tigranakerta'yı nasıl ele geçirdiğinden bahseder. Hewsen (1992: 219) bu yerin Arakses (Aras) Nehri'nin çevrelediği Khor Virap tepelerinde yer aldığını söyler. Kentin günümüzde, Erivan'ın güneydoğusu Artashat/Artaşat antik kentine tekabül ettiği düşünülür (Brentjes ve Treidler, 2002: 56). Bölgede Sovyet dönemi yapılan ilk arkeolojik kazılarda çok sayıda Latince elyazmaları bulunmuş, bu belgelerden İmparator Traianus Dönemi'ne yapılan tarihleme ile Armenia Maior'un özellikle MS 114-117 yıllarında kesin bir Roma eyaleti olduğu hatta Artaksata'nın da başkent olma özelliğini devam ettirdiği anlaşılmıştır (Hewsen, 1992: 219-220). Modern dönemlerde ise kent ve çevresinde yapılan arkeolojik çalışmalar ve buluntular arasında özellikle 1035 farklı motifli kent mühürleri dikkat çekmiştir. Bu durum ise Artaksata'nın ekonomik ve politik bir merkez olarak rolü ve politik gücünün ne denli büyük olduğunu bizlere kanıtlar niteliktedir (Schreiber, 2011: 288). Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), (2016)'ya ve Strabon'un Coğrafyası 2 (2024: 350, dn. 587)'ye göre günümüz Aras Nehri yakınlarındaki "Tiridates'in Tahtı" adı verilen harabenin antik Artaksata'yı temsil ettiği düşünülür.

Strabon Artaksata kentinden bahsederken ayrıca kentin çevresinde yer aldığını söylediği Babyrsa ve Olane adlı iki kaleye değinir. Bunlardan **Babyrsa**, antik kaynaklar arasında yalnızca Strabon'da geçmektedir, dolayısıyla kalenin antik çağına ya da varlığına dair Strabon dışında herhangi bir bilgi yoktur (bk. Baumgartner, 1896b: 2718; Radt, 2008: 323; Roller, 2018: 679).

³⁶³ Armenia tarihinde hiçbir hükümdarın Artaksias kadar halkı üzerinde büyük iz bırakmadığı söylenir. Öyle ki saltanatı bir efsane haline gelmiş, hayatı ve başarıları sonraki nesiller tarafından epik şiir ve şarkılarla kutlanmıştır (Adalian, 2010: 180). Artaksias üzerine detaylı bilgi için bk. Yorum XI.14.5, 15.

³⁶⁴ Adalian'ın buradaki diğer açıklamalarına (*ibid.*, 178-179) göre kent, Armenia'da klasik Helenistik plan üzerine kurulmuş ilk şehirdir. Üç tarafı da sularla çevrili olduğu için savunulabilir bir yer olup etrafındaki kale sayesinde de karadan korunabilmektedir. Romalılar, bölgenin seçimini, MÖ 202'deki Kartaca yenilgisinden sonra doğuya sürgüne giden askeri düşmanları olan Hannibal'e bağlamışlardır. Armenia'nın yaklaşık iki yüzyıl boyunca Artashes Hanedanı tarafından etkin yönetimi ve ülkenin Helenistik dönemin dünya ticaret ağıyla bütünleşmesi sonucu bu kent, Ağrı Ovası'nda görülen en büyük kentsel dönüşüm olmuştur. Başlangıçtan itibaren bir kraliyet ikametgâhı olan kent, 300 yılı aşkın bir süredir Armenia'nın başkenti olarak hizmet etmiştir.

Olane³⁶⁵ Kalesi ise, Strabon'un tasviri ile Artaksata kenti yakınlarında gösterilir, Tacitus'ta (*Ann.* XIII.39.1) bu kale adı *Castellum Volandum* olarak verilir. Ancak Talbert (2000: 1284, map 89) onu belirsiz bir yer olarak gösterir. Hewsen ise (1992: 164) bu yeri, Antik Çağ Armenia'sında yer alan Ta(u)raunitium³⁶⁶ (günümüz Muş) düzlüklerinin doğu kesimindeki Olakan Kalesi şeklinde tasvir eder.

Strabon'un bu kısımda sözünü ettiği bir diğer Armenia şehri ise **Arksata**'dır. Bu kent adı sadece Strabon'da geçmekte ve Talbert (2000: 1263, map 88; ayrıca bk. Braund ve diğerleri 2020) burayı belirsiz bir yer olarak gösterilmektedir. Konumu gereği Media Atropatene'nin sınırı Arakses Nehri yakınlarında ve Artaksata kentinin aşağısında gösterilen Arksata'nın (bk. Baumgartner, 1896c: 1494; Talbert, 2000: 1271, map 89; Kroll ve diğerleri, 2012) günümüz Azerbaycan'ın Nahcivan Bölgesi Şahtaxı/Shahtakht (Pers dilinde kral tacı) kasabasına tekabül edebileceği düşünülür (Talbert, 2000:1271). Radt ise (2008: 322) bu yerin eski Armenia dilinde Artaz olarak da bilinen, bugünkü Azerbaycan'ın hem batı bölgesi hem de bir yerleşim yeri adı olan Maku'ye tekabül ettiği yönündeki atıfıyla aslında farklı isimler altında Talbert ile aynı yeri işaret etmiştir. Strabon bu kısımda (14.6) Euphrates Nehri civarında birtakım kalelerin varlığından da söz eder. Hatta bunlardan **Artageras**'a değinir. Bu kale adının antik kaynaklarda yazılışı hususunda farklılıklar vardır. Strabon'daki doğru yazılışının "Artageira" olması yönünde görüşler vardır (Jones, 1961: 326, dn. 2)³⁶⁷. Bu kale adı Ptolemaisos'ta (*geog.* V.12.10, 13.22) "Artagigarta", Ammianus Marcellinus'ta (XXVII.12.5) "Artogerassa" şeklinde verilir ve aslında bir şehir adını taşır. Modern yazarlar (Roaf ve diğerleri, 2017b; Talbert, 2000: 1270-1271, map 89) kalenin yer aldığı antik kentin günümüz Diyarbakır'ın (Amida) kuzeyinde yer alan Eğil ilçesine tekabül ettiği ve bu yerin de Strabon'un daha önce (bk. 14.2) adından bahsettiği (K)arkathiokerta ile aynı yer olduğu düşüncesindedirler. Baumgartner'e (1895b:1302) göre Kaiser'a karşı Ador /Adon/ Addo/ Adduus (bk. Jones, 1961: 326, dn.3; Radt, 2008: 323) adındaki bir komutanca savunulan bu şehir, bir zaman sonra kalesini Romalılara kaptırmıştır.

(14.7) Strabon bölümün bu kısmında ise ülkedeki nehirlerle değinir. Bunlardan Pontike Denizi'ne döküldüğünden söz ettiği Phasis'e (Rioni) daha önce değinilmiştir (bk. 2.17). Bir diğer nehir olan **Lykos**'un (Strab. XII.3.15) ise Pontos Bölgesin'de yer alan bugünkü Kelkit çayı olduğu bilinir (Talbert, 2000: 1233, map. 87; Sinclair ve diğerleri 2021; Roller, 2018: 680). Bu nehir kaynağını günümüz Giresun ve Otlukbeli Dağları'ndan alır, su seviyesi değişmekle birlikte Kuzey Anadolu Fayı boyunca dar bir alanda batıya Kab(e)ira'ya³⁶⁸ (Niksar) doğru akar. Akabinde geniş bir

³⁶⁵ Bu isim, bugün kuzey İtalya'nın Antik Çağ'da Padus diye bilinen Po Nehri doğal ağızlarından biri olan Volane (daha sonraları Olane) (Plin. *nat.* III.20.16) ile karıştırılmamalıdır.

³⁶⁶ Bk. Tacitus, *Ann.* XIV.24.

³⁶⁷ Yalnız Ptolemaisos'ta (IV.6.32) Kuzey Afrika içindeki bir nehir kenarında aynı isimde (Artageira) bir kent gösterilir.

³⁶⁸ Ayrıca Neokaisaria ve Diospolis olarak da bilinir (Talbert, 2000: 1233, map. 87).

vadide Eupatoria/Magnopolis (Tokat Erbaa ya da Kale bölgesi) yakınlarındaki Iris (Yeşil Irmak) Nehri'nin sağ ağzına bağlanarak Pontos'a dökülür (Olshausen, 2005: 940-941). Antik kaynaklarda adına pek fazla rastlanmaz. Plinius'a (*nat.* VI.3.1) göre bu nehir, Armenia Minor'u (Küçük Armenia) Neocaesarea/Neokaisaria'dan (Niksar) ayırır. Plutarkhos (*Luc.* XV.2) Lucullus'un bu nehri geçip önündeki düzlüklere doğru ilerleyerek Romalılara savaş teklif ettiğini, burada başlayan bir süvari savaşı sonrası Romalılar kaçarken önemli bir kişilik olan Pomponius ise yaralanıp esir düştüğüne değinmiştir. Strabon'un bu kısımda bahsettiği diğer nehirler olan Kyros (bk. Yorum 3.2), Arakses (bk. Yorum 1.5), Euphrates (bk. Yorum 12.3, 14.2) ve Tigris (bk. Yorum 14.2) daha önceki yorumlarda değerlendirilmiştir.

(14.8) Strabon bu kısımda Armenia Bölgesi'nde yer alan bir takım büyük göllerden ve bu göllerin özelliklerinden bahseder. Söz ettiği göllerden ilki olan **Mantiane**'nin³⁶⁹, Strabon'un buradaki ifadesine göre Maiotis'den (Azak) sonraki en büyük tuz gölü olduğu anlaşılır. Strabon burada gölün "Kuane³⁷⁰/mavi" olarak telafuz edildiğine de vurgu yapar. Strabon bu kitabının ayrıca Media bölümünde (13.2) bu gölün adını "Kapauta"³⁷¹ şeklinde vererek bu göldeki kristalleşerek katılaştıran tuzun kaşınıtı ve acı verici oluşuna, bu durumun tedavisinin de zeytinyağı ile mümkün olduğuna değinir. Hatta bu göle bilmeden giysilerini daldıranların kıyafetlerinin kaskatı olacağına ancak bunun çözümünün de tatlı suda yattığına vurgu yapar. Strabon'un (7.2; 13.2, 7) Matiane olarak yapmış olduğu diğer tasvirlerden de anlaşılan o ki bu isimde sadece göl değil aynı zamanda gölün yakınlarında bir bölgeden daha küçük yani bir eyalet de yer alır (bk. Harita 1, 5). Öyle ki bu yer için Strabon (14.13), "Matienoi halkı ülkesinden..." şeklinde Herodotos'a atıfta bulunur. Zira Herodotos da eserinin birkaç yerinde (bk. I.189, 202; V.52) "Matianoi halkı ülkesi, dağları" şeklinde ifadeler yer alır. Ptolemaios'ta (*geog.* VI.2.5) ise bu göl adı "Martiane" şeklinde verilir. Martiane Gölü bugünkü İran topraklarında bulunan ve bir tuz gölü olan Urmia/Urmiye Gölü'nün eski adıdır (Talbert, 2000: 1276, map 89). Bu gölün en geniş döneminde³⁷² ise Dünya'nın altıncı en büyük tuzlu su gölü olduğu bilinir. Öyle ki bir zamanlar yaklaşık 5.200 kilometrekarelik bir alanı kaplamakla beraber 140 x 55 km ölçülerinde olduğu kayda geçmiştir (Roaf ve diğerleri, 2021b).

Strabon'un bu kısımda bahsettiği diğer göl ise **Thopitis** olarak da adlandırılan **Arsene**³⁷³ Gölü'dür. Bu gölün, Asia Minor'un (Küçük Asya) tuzlu soda gölü özelliğine sahip en büyük gölü

³⁶⁹ Strabon'da (*ibid.*, 7.2; 13.2,7) Matiane şeklinde vermiştir. Stratanovskiy'e (1964: 824, dn. 5) göre doğrusu "Matiana", ayrıca bk. Jones, 1961: 326: dn. 4; Radt, 2008: 323.

³⁷⁰ Helen dilinde de *κνανοῦς*, *κνανῆ*, *κνανοῦν* (kuanus, kuane, kuanun) üç bitimli sıfat olup, "koyu mavi" anlamına gelmektedir (Liddell ve Scott, 1996: 454).

³⁷¹ Kapauta için ayrıca bk. Weissbach, 1919b: 1887-1888. Spauta olduğu da düşünülür (Jones, 1961: 302, dn.3). Her iki ismin de (Kapauta/Spauta) eski Armenia dilinde olup "mavi" anlamına geldiği söylenir (Radt, 2008: 323-324). Ayrıca bk. Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016; Strabon'un Coğrafyası 2 2024: 352, dn. 590.

³⁷² Zira süregelen kuraklık nedeniyle gün geçtikçe küçülmektedir (Roaf ve diğerleri, 2021b).

³⁷³ Bu göl, kendisinin hemen doğusunda yer alan ve çok daha küçük olan Arsene/Arsissa/Aretissa/Arsakis olarak da bilinen modern Erçek Gölü'ü (Talbert, 2000: 1271, map 89) ile karıştırılmamalıdır.

olan bugünkü Van Gölü olduğu bilinir (Roaf ve diğerleri, 2020). Zira Strabon da burada gölün *νιτρῖτις* yani *nitron*³⁷⁴ (soda) özelliğine değinerek bu maddenin kıyafetleri temizlediğine ancak içilemez olduğuna vurgu yapar. Gölün adı Ptolemaios'ta (*geog.* V.13.7, 18) Tho(s)pitis olarak geçer. Plinius (*nat.* VI.31.128) Tigris (Dicle) Nehri'ni tasvir ederken onun Thospites adı verilen başka bir gölden geçip bir kez daha toprağa gömülerek yirmi iki *millik* bir mesafe kat ettikten sonra yeniden ortaya çıkışından bahseder. Gölün doğu kıyısında Urartu'nun (MÖ I. bin yılın ilk yarısı) yerleşim yeri, gölün ismine izafeten olsa gerek Thospia/Bouana/Ospa kenti yani bugünkü Van/Tuspa yer alır (Talbert, 2000: 1280, map 89; Olshausen, 2009b: 600).

Strabon'un bu kısımda tekrardan sözünü ettiği Tigris Nehri'ne ise daha önceki yorumda (bk.14.2) detaylı değinilmiştir. Ancak burada şunu belirtmek gerekir ki, Strabon Tigris'in, "**Khalonitis**" yakınlarında tekrar yükseldiğini belirttiği yeri Plinius (*nat.* VI.31.128) "Nymphaeum" olarak gösterir. Plinius'un verdiği bu bilgi daha makul gibi görünür zira Armenia'da, göl yakınlarında yer aldığı ayrıca Tigris Nehri ile de bağlantılı olduğu görülen Nymphios/Parthenis (Baş Bulak) adlı bir nehrin aktığı ve bu isme izafeten Nymphaeum adlı yerin de bu nehrin kaynağının hemen yakınlarında yer aldığı belirtilir (bk. Talbert, 2000: 1277, map 89). Strabon'un bahsettiği **Khalonitis** ise Talbert'te (2000: 1286) Armenia Bölgesi için yanlış konumlandırılmış bir yer olarak verilirken Jones (1961: 328, dn.1)'de bu yerin Gordyene'den çok uzakta olmadığına ya da böyle bir isimde ikinci ayrı bir yerin olduğuna veya verilen yer isminin hatalı olabileceğine dair açıklama yapar. Oysaki Plinius anlatısının devamında (*ibid.* VI.31.128), bu bölgede Persis'ten 380 *mil* uzakta olduğunu söylediği "Chalonitis" adlı bir yere değinir. Aslında bu yer Strabon'un ifadesiyle tam lokalize edilemese de örtüşmektedir (bk. Harita 1, 5). Polybios ise (V.54) Tigris yakınlarındaki Zagros Dağı'nı aşınca yine "Kallonitis" adlı bir yerden söz eder. Benzer yer ismi Dionysios'ta da (*Perieg.* 1015) geçer. Muhtemelen Strabon'un da "Khalonitis" olarak bahsettiği yer yukarıda verilen antik yazarların sözünü ettikleri yer ile aslında aynıdır. Büyük bir ihtimal de bu yerin günümüz İran'ından geçtiği bilinen Hulwan Nehri'ne ve ona bağlı antik yerleşim bölgesine tekabül ettiği söylenebilir. Zira bu yerin Antik Çağ'da Khalonitis Bölgesi'nin Khala (Χάλα) olarak bilinen başkenti ve günümüzde buradan geçen Hulwan Nehri konumuna denk geldiği düşünülür (bk. Hausleiter ve diğerleri, 2024).

Strabon bu kısımda Tigris Nehri'nin güzergahını anlatmaya devam eder. Buna göre Khalonitis yakınlarında tekrar yükselen nehir Semiramis Duvarı ve Opis'e doğru akar. **Semiramis Duvarı** ya da Surları, kitabın ilerleyen kısmında bahsi geçecek olan Ninu(o)s adlı kent üzerine yapılacak değerlendirmedeki Ninus adlı kralın eşi olan Asur kraliçesi Semiramis ile ilişkilidir (bk. Yorum 14.15; ayrıca bk. dn. 337).

³⁷⁴ Helence νιτρῖτις (nitron) ya da λίτρον (litron) "soda karbonatı" manasına gelir (Liddell ve Scott, 1996: 533).

Opis, modern Bağdat'ın bulunduğu yere yakın Dicle (Tigris) Nehri üzerinde yer alan antik bir Babil (Babylon) kenti idi. Bu yer günümüzde Tell Mujeili' (Irak) olarak bilinir (Talbert, 2000: 1305, map 91; Roaf ve diğerleri, 2024). Antik kaynakların hemen hemen bir çoğunda geçer. Herodotos (I.189.1)'de Tigris'in Opis şehrini geçtikten sonra Erythra'ya (Kızıldeniz)döküldüğünü söyleyerek onu kıyı kentleri arasında gösterir. Strabon (II.1) ise özellikle Euphrates Nehri'nin, Tigris'e yaklaştığı noktada Opis kasabasından yaklaşık 200 *stadia* uzaklıktan aktığına değinir ve burayı bir kasaba olarak gösterir. Ksenophon (*Anab.* II.4.25) ise bu yerden geniş bir şehir olarak bahseder (ayrıca bk. Arr. *Anab.* VII.7.6; 8.1). Oelsner (2007: 161)'e göre burası antik dönem Tigris'in doğu kıyısında önemli bir konuma sahip kasaba niteliğinde olup günümüz arkeologlarınca tam manasıyla keşfedilememiş bir yerdir. Büyük İskender'in muhtemelen 331 yılında bu yer üzerinden Babylon'a gittiği ve 324 yılında ordusunun bir kısmının burada isyan ettiği bilinir. Oelsner, dahası bu yerin yakınlarındaki bir kraliyet kanalının Euphrates'in yönünü değiştirerek Tigris'e akmasını sağladığını ayrıca II. Nebukadnezar (MÖ 605-MÖ 562) tarafından inşa edilen Med Duvarı'nın da burada sona erdiğini söyler.

Bu kısımda adı geçen Gordya(o)ioi halkına daha önce değinilmiştir (Bk. Yorum 12.4).

(14.9) Kaballa, yalnızca Strabon'da geçmesin rağmen Talbert'te (2000: 1232, map 87) bu yer Armenia içinde değil Pontus Bölgesi sınırları içerisinde, Sinoria/Baberdon (Bayburt) ile Pharangion (Kaleifisrik) yerleşimlerinin arasında küçük bir kasaba olarak gösterilir. Ancak Braund'da (2012) de bu yeri haritada modern İspir yakınlarında konumlandırır. Burada belirtmek gerekir ki, Strabon'un bu bölgede bahsetmiş olduğu Kaballa ile Hewsen (2001: 40, 58, 60, 65, 96, 109, 110, 112)'de bahsi geçen antik dönem Albania'sının merkezi olan Kabala/Kabalaka ile karıştırılmamalıdır. Hewsen'de (*ibid.*, 63, harita 55, C2) kesin olmamakla birlikte Strabon'da geçen Kaballa'yı Armenia dilindeki "Sper" ya da onun yakınlarındaki "Pharangion" yerleşim yerlerinde³⁷⁵ gösterir. Strabon'un Kaballa yakınlarında yer aldığını ve buranın altın madenine sahip olduğunu söylediği **Syspirtis**³⁷⁶ ise, Talbert'e (2000: 1236, map 87) göre Yukarı Çoruh Vadisi'ne tekabül etmektedir. Doğancı (2020: 53) ile Sinclair'e (2022) göre de burası modern İspir'e denk gelir. Yine Doğancı'nın buradaki (*ibid.*, 53) ifadesine göre Syspirtis (İspir); Theodosiopolis'i (Erzurum) Rhizaion'a (Rize) bağlayan en kestirme yollardan³⁷⁷ biridir. Syspirtis, antik çağ sonrası Armenia dilinde "Sper" olarak çağrılmıştır (ayrıca bk. Hewsen, 2001: 50, 65, 86). Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen Kaballa ile Syspirtis aynı yer olabilecekleri gibi birbirine çok yakın iki ayrı yerleşim yerleri de olabilir. Ancak burada (14.9) Strabon'un Armenia'nın kuzey sınırlarında göstermiş olduğu Syspirtis'i, ilerleyen açıklamalarında (bk. 14.12) Armenia Dağları'nın dışında, daha güneyde bir yerde tasvir etmesi sanki güneyde de aynı

³⁷⁵ Sper ve Pharangion için aynı kısmın bir sonraki maddesi olan "Syspirtis" açıklamasına bakınız.

³⁷⁶ Bazı edisyonların Hyspiratis olduğu yönünde düşünceler vardır (Jones, 1961: 328, dn.1; Radt, 2008: 325).

³⁷⁷ Doğancı (*ibid.*) bu yolları ise Theodosiopolis, Pharangion (Kaleifisrik), Syspirtis, Kalapotamos/Kalos (İyidere Deresi, İkizdere Çayı), Rhizaion şeklinde sıralar.

isimde bir yer varmış gibi gösterir. Lakin o noktada Strabon'un kuzey-güney doğrultusunda (bk. Harita 5) bir ikamet yayılımını da kastetmiş olma ihtimali düşünülebilir. Bunun yanı sıra antik kaynaklarda (bk. Hdt. I.104.1; Apoll.Rhod. *Argon.* II.395; Ksen. *Anab.* VII.8,25; Amm. Marc. XXII.8.21) geçen ve bu bölge yakınlarında ikameti gösterilen Saspeires/Sapires adlı halkın söz konusu Sper kenti ile özdeşleştirildiği de bilinir (Plontke-Lüning, 2008d: 1; Radt, 2008: 325).

Strabon bu kısımda Syspirtis'de bulunan bazı madenlere de değinir. Bunlardan birinin altın olup Aleksandros'un vaktinde Menon'u muhtemelen altın keşfi için bu yere gönderdiğine ancak yerli halk tarafından Menon ve beraberindeki askerlerin engellendiğine vurgu yapar. Radt ise (2008: 325) böyle bir seferden sadece Strabon'un bahsettiğine dolayısıyla bahsi geçen Menon'un kimliğini kesin olarak tespit etmenin mümkün olmadığına değinir. Strabon'un Syspirtis'de bulunduğunu iddia ettiği bir diğer maden ise **σάνδυξ/Sandyks**'dür. Bu kelime aslında bir madenden ziyade bir ürüne kırmızı-mor³⁷⁸ rengini veren bir pigment olarak düşünülebilir. Bilindiği üzere Hellenler ve Romalılar gerek sanatta gerekse giyim kuşamda (özellikle toga/pelerin tarzı kıyafetlerde) renkli hayata sahip idiler. Antik kaynaklar arasında pigmentler, doğal renkler ya da onların oluşumu üzerine bilgileri bizler daha çok Theophrastus, Vitruvius ve Plinius'tan öğreniyoruz.

Theophrastus, taşlar ve mineraller üzerine olan “*De Lapidibus*” adlı eserinde en iyi bileme taşının Armenia'dan geldiğine (*Lapid.* XLIV), bazı demir madenlerinin kırmızı aşı boyası içerdiğine, bunun Sinope'de (Sinop) kendiliğinden çıktığına ve çok kırmızı-açık-orta renk olmak üzere üç çeşit olduğuna (*ibid.*, LII-LIII) vurgu yapar. Vitruvius ise mimarlık üzerine kaleme aldığı “*De Architectura*” adlı eserinin özellikle VII. kitabında renkler üzerine dururken (VII.5.8; 9.6)'de dünyada yaygın olarak “*malakit yeşili, mor ve Armenia mavisinin*” kullanımından söz eder. Yine eserinin başka bir bölümünde (VII.7.2) doğal renklerden bahsederken özellikle kırmızı toprakların birçok yerde bol miktarda bulunduğuna, ancak en iyilerinin sadece birkaç yerde olduğuna, bunlardan birinin de Pontus'daki Sinope oluşuna vurgu yapar. Ayrıca (VII.7.5)'de Hellence *arsanikon* olarak adlandırılan *orpiment* maddesinin de Pontus'da çıkarıldığına, *sandarakh*'ın (*Sandyks*) ise bir çok yerde olup en iyisinin Pontus'ta Hypanis Nehri (Ukrayna-Bug Irmağı) yakınlarında çıkarıldığını belirtir. Eserinin ayrıca (VII.13.1-2)'deki kısmında hem pahalılık hem de hoş etkisinden ötürü şimdiye kadar bahsedilen tüm renklerden daha üstün olduğunu belirttiği mor rengine değinir. Ona göre deniz kabuklarından elde edilen mor rengi³⁷⁹, bulunduğu her yerde aynı tonda olmayıp, güneşin seyrine göre renk alır. Misal Pontus kuzeye yakın olduğundan ötürü burada bulunanı siyahımsıdır. Kuzeyden batıya doğru gidildikçe mavimsi bir ton alır. Güney ülkelerinde elde edilenleri ise doğal olarak kırmızı niteliktedir ve bu nedenle Rhodos adasında ve güneşin akışına en yakın olan diğer ülkelerde kırmızı halde bulunur. *Sandyks* pigmenti (Plin. *nat.* XXXV.12, 23)'de “pigment ve sanatsal

³⁷⁸ Aslında bu rengin kırmızı mı, mavi mi, mor mu olduğu şüphelidir (Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016; Strabon'un Coğrafyası 2, 2024: 353, dn. 594).

³⁷⁹ Mor renkler ayrıca tebeşirin kök boya ve *hysginum* ile boyanmasıyla da üretilmektedir (Virt. VII.14.1).

renkler” arasında gösterilir. Plinius özellikle (*ibid.* XXXV.23)’de resim boyama işlemlerinde hangi maddelerin karışımıyla *sandyks* rengi elde edildiğinden söz eder.

Strabon eserinin bu kısmında (14.9) ismini vermediği ayrıca bir çok madenin daha bu bölgede bulunduğuna vurgu yaptıktan sonra Armenia Bölgesi’nin en az Media kadar (bk. XI.13.8) at yetiştiriciliğinde de iyi olduğuna değinir. Keza buna Albanoi halkı ülkesini de ekler. Pers krallarının kullandığı meşhur Nesaioi atlarının³⁸⁰ burada yetiştirildiğini dolayısıyla bu halkların genellikle donanımlı atlar kullandıklarının da altını çizer. Antik Çağ’da Pontos dahil komşu bölgeler içerisinde en meşhur atların Armenia ve Parth bölgeleri sınırları içerisinde yetiştirildiği zira bu bölgelerin coğrafi olarak at otlatıcılığına müsait alanlara sahip olduğu bilinir. Strabon’un da burada (XI.14.9) belirttiği üzere Armenia Satrabı her yıl Mithrakina (Μιθρακίνα) / Mithrakana (Μιθράκανα) / Mithrakino (Μιθρακίνο)³⁸¹ dönemlerinde Pers Kralı’na 20.000 tay göndermiştir. Aynı zamanda Armenia Kralı Artavasdes de (muhtemelen II. Artavasdes, MÖ 55-34) Media Bölgesi istilasında Antonius’a 6.000 at sunmuştur (ayrıca bk. Plut. *Ant.* 37). Bu bölgelerin yanı sıra Iberia ve Albania Bölgesi’deki atlar da en az Armenia ve Parth atları kadar meşhurdur (Strab. XI. 4.5; 13. 7; 14. 9). Öyle ki Pompeius Kaukasus Bölgesi’nde Iberia Krallığı ile karşı karşıya geldiğinde Albanoi halkının Iberioi halkından daha büyük bir ordu donatarak 60.000 piyade ve 22.000 atlısıyla Iberioi halkı ile savaştıkları görülmüştür (Strab. XI.4.5; ayrıca bk. Yorum 4.5).

(14. 10-11) Strabon bu kısımda genel olarak Armenia’nın maddi yönden zenginliğine ve genişlik-uzunluk bakımından büyüklüğüne vurgu yapar. Bunu söylerken Theophanes’in ülkenin büyüklüğü hakkındaki yorumunu da abartılı bulur. Strabon bu kısımda Theophanes’in Armenia’nın büyüklüğü hususunda bir mesafe bilgisi verirken 40 *stadia*’da 1 *skhoinos* koyarak genişliğinin 100 *skhoinoi* olduğunu yani bu durumda 4000 *stadia*’ya tekabül ettiğini söyler. Roller (2018: 681) bunun günümüzde yaklaşık 800 km denk geldiğini, bunun o dönemki Armenia için kesinlikle mümkün olan maksimum bir boyut olduğunu ancak Theophanes’in bu bilgileri kaleme aldığı dönemlerde Armenia Krallığı’nın bunun aksine aslında küçülmekte olduğunu ifade eder. Dolayısıyla Strabon’un burada Theophanes’i abartılı bulmasında bir haklılık payı vardır.

³⁸⁰ Armenia, Iberia ve Albania’da yetişen ve birnevi kutsal kabul edilen Nesaia atları için ayrıca bk. Hdt. III.106.2; VII.40.2-4; Arr. Anab. VII.13.1; Amm. Marc. XXIII.6.30.

³⁸¹ Mithra Festivali olarak tabir edilen bu durum muhtemelen sonbaharda gerçekleştiği düşünülen, hediyelerin getirildiği, içki içilip dans edildiği ismine izafeten Mithra için kutlanılan bir Pers festivali türüdür (bk. Radt, 2008: 325; Roller, 2018: 681). Roller’ in buradaki açıklamasına (*ibid.*, 681) göre Strabon ise bu festivalden ismen bahseden tek klasik yazardır. Mithra’ya (Armenia dilinde Mihr) ait bu festivalin Armenia’da da kutlandığı hatta Armenia takviminde yedinci ayın *Mehekan* ismini taşıdığı bilinir (Gray, 1907: 338). Çünkü günümüze kadar uygulamalarının devam ettiği bilinen bu festivalin İran takviminde yedinci ayın 16. gününde yıllık olarak kutlandığı bilinen bir Zerdüşti İran festivali olduğu söylenir (Boyce, 1975: 106 118; Ries, 1990: 2764-2765).

(14.12) Armenialılar'a (Armenioi) gelince bu halkın kendilerini, bugün Ermeni milletinin efsanevi kurucusu olarak bilinen Hayk'a atfettikleri bilinir.³⁸² **Armenialılar** terimi ilk kez Akhaimenid hükümdarı I. Dareios'un (MÖ 521-486) Kirmanşah yakınlarındaki bir kaya üzerinde "Bisütun" (Behistun) olarak tanımlanan kitabesinde (MÖ 520) Eski Persçe ve Elamca versiyonlarında geçmiş (Russel 1997: 19) olmakla beraber Hellenler de ise bu kelime özellikle Herodotos (V.52; VII.73) ve Ksenophon (*Anab.* IV.3.1) tarafından da kullanılmıştır. Bahsi geçen Behistun kitabesinde Urartu toprakları (Doğu Anadolu) "dağlık veya yukarı" anlamında *Armina* ya da *Armeniya* (Har-mi-nu-ya) şeklinde verilmektedir (Tezcan 2014: 152. ayrıca bk. Dedeyan 2015: 85). Dolayısıyla Armenioi veya bugünkü Ermeni/ler adı³⁸³, bulundukları coğrafyanın dağlık ya da yukarı olmasından dolayı bölgede yaşayan insanlara komşuları tarafından verilen bir adlandırmadır denilebilir.

Antik yazarlardan Herodotos'a (VII. 73) göre Armenioi halkı Phrygia kolonistleri olup tıpkı Phrygialılar gibi giyinirler ve onlar gibi Dareios'un kızlarından biriyle evli olan Artokhmes'in buyruğu altındadırlar. Daha geç dönem kaynağı olarak bilinen Stephan Byzantinos da, Knidoslu Eudoksos'tan (MÖ 395/390-342-337) bir alıntı yaparak Armenioi halkının Phryg kökenli olduğunu hatta dillerinde çok fazla *Phrygleşmiş* unsurun yer aldığını belirtir (Dönmez 2016: 13). Strabon ise söz konusu bu bölümde (XI.14.12; ayrıca bk. XI.4.8) Armenia'nın halkları üzerine şöyle bir hikâye anlatır:

Boebe Gölü üzerinde Pherae ve Larisa kentleri arasında yer alan Thessalia kenti Armenium'dan³⁸⁴ [olan] Armenos, daha önce söylenildiği gibi Armenia üzerine [olan bir seferde] Iason'a eşlik etmiştir. Aleksandros'a eşlik etmiş kişiler Pharsialı Kyrilos ve Larisalı Medius, Armenia'nın adını ondan (Armenos) aldığını söylerler. Yine derler ki, Armenos'un beraberinde olanların bazıları önceleri Sophene'ye bağlı olan Akilisene'de ikamet ederken diğerleri ise Armenia Dağlarının dışında Kalakhene ve Adiabene kadar uzakta olan Syspirtis'de ikamet etmişlerdir. Ayrıca derler ki, Armenia kıyafetleri Thessalia tarzındadır: örneğin uzun *khiton*'lar (tunikler), bunlar tragedialarda "Thessalikos" olarak çağrılır ve göğüs çevresine sarılır. Ayrıca tıpkı tragediacıların Thessalialıları taklit ettikleri tarzda "*ephaptis*" leri (tokalarla tutturulmuş pelerinler) vardır. Bu tragediacılar bu tarz takma süsleri kullanırlar...

Marciak'a (2017b: 56-57) göre, Strabon'un buradaki hikayesi aslında Argonotlar seferiyle ilgili bir gelenekle bağlantılıdır. Zira Strabon buna eserinin birçok yerinde (bk. XI.4.8; XI.14.12; XVI.1.4, 24-25; XVI.2.5) yer vermiştir. Bilindiği üzere bu hikaye kısaca Altın Post'u geri almak üzere

³⁸² Cinemre'ye (2014: 60) göre, çağdaş kaynakların yetersizliğinden ötürü söz konusu bugünkü Ermenilerin aslında kimler olduklarını ya da kökenlerinin hangi uygarlığa kadar uzandığını tespit etmek bir hayli güçtür. Kaldı ki Eski Çağ Armenioi halkının tarihsel arka planları, başlangıcı net olarak ifade edilemeyen hatta varsayımlar temelinde kurgulanan sonuçsuz bir tartışmayı da beraberinde getirir.

³⁸³ Cinemre'ye (2022: 80) göre Ermeni adlandırması, Ermeni tarih yazıcılığının başladığı V. yüzyıl ortalarında ve sonrasında özellikle de Hristiyanlıkla eş zamanlı olarak gelişmiş ve 555 yılından sonra artık tam manasıyla kapsayıcı olmuş bir kavramdır. Yani bölgede Hristiyanlığa kadar yalnızca toponim bağlamda *Armenialı* tabiri söz konusu iken, Hristiyanlık sonrası özellikle de Armenia entelektüellerinin biraz da "Ermeni kimliği" yaratma gayesiyle artık *Ermeni* adlandırmasının görüldüğü bir gerçektir.

³⁸⁴ Söz konusu bu yerler Thessalia Bölgesi'nde (Antik Yunanistan'ın bir bölgesi) yer alır. Armenium ya da Armenion (Strab. XI.4.8; 14.12) günümüz Yunanistan'ın Petra yakınlarında antik bir yer adıdır. Bk. Fossey ve diğerleri, 2024.

Kolkhis'e giden Iason ve Argonotlar olarak bilinen arkadaşların kahramanca maceralarını içerir. Ancak Iason'un bir çok arkadaşı bu macerada Hellas'a dönmemiş bunun yerine yabancı topraklara yerleşmişlerdir. Bu tarz anlatılar aslında tipik bir etnik kökeni ünlü bir ata ile bağlantılı olarak açıklamaya çalışan antik bir *mithos* örneğidir. Nitekim Strabon'daki (XI.14.12) odak nokta da Armenia olup, bu bölgedeki bir takım eyaletlerin (Akilisene, Syspiritis, Kalakhene ve Adiabene gibi) kökeni, Armenia ırkının eski bir hikayesi başlığı altında ele alınmıştır. Yine Marciak'ın (2017b: 56-57) buradaki bir diğer ifadesine göre bu ülkelerin *mithos* adlarının sadece "Armenos'un yoldaşları" olarak sunulması ya da sınıflandırılması bu geleneğin Armenia perspektifinden yazıldığının da bir göstergesidir.

Antik kaynaklar arasında Appianus ise Üçüncü Mithridates Savaşları'na (MÖ 74-63) yer verdiği bir anlatısında (bk. *Mith.* XV.105), Armenia'ya değinerek Armenia halkının korktukları için Pompeius'a giden Tigranes'i yarı yolda bırakıp kaçtıklarından bahseder. Tacitus (*Ann.* XII.46)'da Iberia ve Armenia halkı arasındaki bir çekişmenin anlatısında Iberia halkının barışa karşı olmazken Armenia halkının hainliğinin kötü şöhretinden bahsedilir. Sallistius (*Bell. Jug.* XVIII) ise Media ve Armenia halklarının kendilerini Libya halkıyla ilişkilendirdikleri söylenir.

(14.13) Strabon'un bu kısımda Arakses Nehri üzerine söylenilen bir takım adlandırma hikayelere değinir. Buna göre Thesselia Bölgesi'nin ana nehri olan Peneius Irmağı sırf doğal yarığından ötürü alternatif olarak Arakses diye çağrılır. Hellen dilinde ilk kez Strabon'da geçen bir kelime olarak bu yarık ifadesi *ἀπαράσαι/ aparaksai*³⁸⁵ olarak verilir. Dolayısıyla Strabon burada bizlere Armenos ve beraberindekilerin "ap-araks-ai" sözcüğüne izafeten nehrin Arakses olarak çağrıldığı düşüncesine sahip olduklarını aktarır. Hatta onların düşüncesine göre benzer durumun Armenia Bölgesi'ndeki Arakses Nehri için de geçerli olduğu zira Armenia'daki Arakses Nehri suyunun Strabon'un kendi döneminde Kaspia Denizi içlerine doğru çökmesi yoluyla bir yarık oluşturduğu bilgisini verir. Strabon da bu bilginin Herodotos ve Kallisthenes'in³⁸⁶ Arakses Nehri üzerine anlattıklarının³⁸⁷ yanında daha akla yatkın olduğu düşüncesindedir. Ancak modern yazarlardan Roller (2018: 682), her ne olursa olsun böyle bir yakıştırmayı söz konusu bu anlatıdaki

³⁸⁵ Hellence ἀπαράσσω (aparasso): kıvrılmak (nehir), kesip ayırmak, süpürüp atmak fiilinden türemiştir. Muhtemelen buradaki hali fiilin *verb, aorist infinitive, active* halidir.

³⁸⁶ Olynthuslu Kallisthenes, Aristoteles'in kuzeninin oğludur. Aristoteles'in tavsiyesi üzerine Aleksandros tarafından onun Asia'da yaptıklarını kaleme alacak bir tarihçi olarak ona eşlik etmesi için çağırılmıştır. Eserleri arasında *Alexandrou praxeis* (Aleksandros'un İcraatları) bilinen bir eseri iken Asia Minor üzerine ise muhtemelen Pontos Eukseinos'da seyrüsefer (*periplus*) tarzı yazılar kaleme aldığı düşünülür. Bir rapora göre de mahkûm olarak vefat ettiği söylenir (Badian, 2003b: 987-988).

³⁸⁷ Strabon'un buradaki ifadesine göre Herodotos; "Arakses Nehri Matienoi halkı ülkesinden aktıktan sonra 40 nehre ayrılır ve Skythes halkını Baktriano halkından ayırır". Yine Strabon'un buradaki ifadesine göre Kallisthenes (Strab. XI.11.4) de Herodotos ile aynı düşünceye sahiptir. Strabon burada muhtemelen Herodotos'un (I.202, 205) Arakses Nehri üzerine olan açıklamalarını bizlere aktarmak istemiştir. Herodotos özellikle (I.205) açıklamalarıyla aslında Massagetler ülkesinde bir Arakses Nehri'nden söz etmektedir. Muhtemelen de bu nehri Kaspia Denizi'nin daha doğusunda kalan Oksus (Ceyhan) ya da Iaksartes (Seyhan) nehirleriyle karıştırmıştır. Herodotos'un tartışmalı olan bu ifadeleri için ayrıca bk. Radt, 2008: 328; Roller, 2018: 683.

kişiler tarafından Thessalia ve Armenia tarihini bir araya getirmeye yönelik bir girişim olduğu yönünde yorumlar. Radt (2008: 327) ise böyle bir kelimenin Strabon haricinde sadece Stephanus Byzantium'da geçtiğini belirtir. Ancak küçük bir farklılıkla, Stephanus Byzantium *Ethnica* (Εθνικά) adlı eserinde (A109.18) bu kelimeyi “Ἀρᾶζαι” olarak verir. Muhtemelen Stephanus da böyle bir bilgiyi Strabon'dan edinerek aktarmak istemiştir.

(14.14) Strabon'un bu kısımda sözünü ettiği **Ainiano** halkı (ayrıca bk. Liv. *perioch.* 40.4), bir önceki Thessalia anlatımlarına izafeten hikayenin devamı niteliğinde olsa gerek, zira kendisi başka bir kitabında (IX.5.22) bu halkın ikamet yerini Thessalia'nın ortalarında, tepelerle çevrili, Ossa Dağı ve Boebe Gölü yakınlarındaki Dotia düzlüklerinde gösterir. Bu halkın rivayetine göre Armenos ve beraberindekilerden bazıları Vitia'da, bazıları da Abus ve Nibaros dağlarının ötesinde Armenioi halkı üzerinde ikamet ederler. Yani burada yine Thessalia Bölgesi'nden kimselerin zamanla Armenia Bölgesi ve ötesi topraklara yerleştiklerine dair bir izlenim verilmektedir. Zira Strabon Hyrkania Bölgesi'nden bahsettiği başka bir bölümünde (XI.7.1) Ainianes adında kimsenin Vitia topraklarında “Ainiana” adlı bir şehir duvarı inşa ettiğinden de bahseder. Yine Strabon (XI.8.8), Eratosthenes aktarımıyla Hyrkania halkından sonra Kaspia Denizi çevresindeki bir turda (muhtemelen doğudan batıya doğru bir tur) sırasıyla Amardoi, Anariakai, Kadusioi, Albanoi, Kaspioi ve Vitioi halklarıyla (bu halklar için bk. Talbert, 2000, map 90) karşılaşıldığından bahseder. Tüm bunlardan anlaşıldığı üzere **Vitia** muhtemelen Kaspia Denizi'nin haritaya bakıldığında güney batı ve kısmen doğu kıyıları arasındaki topraklarda yer almakla birlikte halkı da bu uzantı doğrultusunda ikamet etmektedir (bk. Harita 5).

Strabon'un bu kısımda sözünü ettiği Abus ve Nibaros dağlarına daha önceki yorumlarda (bk. 14.2) detaylı değinilmiştir. Yine burada adı geçen **Baris Tapınağı** ise, tapınak ismi olarak sadece Strabon'da yer almaktadır. Ancak Armenia Bölgesi'nde Baris adlı bir dağın varlığından söz edilir, öyle ki vaktinde bu dağın zirvesine bir tufan gemisinin indiğine dair rivayetler vardır (Baumgartner, 1897b: 17; Tümpel, 1897: 18). Hewsens (2001: 61; 63, harita 55, E2;) Baris adlı bu dağı eski Armenia dilinde Masis, bugünkü Ağrı Dağı ile ilişkilendirir (ayrıca bk. Treidler ve Brentjes, 2003: 510; Radt, 2008: 328). Şayet Baris adlı tapınak Strabon'un bu kısımdaki (XI.14.14) “*Abus Dağı, Baris Tapınağı'na doğru Ekbatana içinden geçen yolun hemen yakınlarındadır*” ifadesine göre değerlendirilirse Ekbatana'nın (bk. Harita 5) kuzey doğrultusunda hemen hemen aynı paralelde modern Ağrı Dağı'na (Baris?) denk düştüğü ve böyle bir isimdeki dağ ya da yakınlarında antik dönem Armenialıların tapındığı Baris adında bir tanrı ya da tanrıçaya izafeten muhtemel bir tapınağın varlığının söz konusu olabileceği düşünülebilir.³⁸⁸

Strabon'un bu kısımda Media Bölgesi'nde Medoi halkı yakınlarında, Armenia'nın ise yukarısında ikamet ettiğini söylediği ve bir nevi Thrak kökenli olduklarına değindiği bir tür halktan

³⁸⁸ Benzer yaklaşım için bk. Radt, 2008: 328.

bahseder. Bunların **Saraparai** adlı kimseler olduğuna değinir. Plinius ise (*nat.* VI.18.1) böyle bir isimdeki halkı Oksus (Ceyhan) Nehri civarı, Baktria halkı yakınlarında yani Hyrkania Bölgesi'nin doğusunda gösterir. Yine Strabon'un buradaki (14.14) ifadesine göre oldukça vahşi ve dağlı olan bu halk tüm kötü karaktere sahip özelliktedir. Weissbach (1920: 2393), Strabon'un bu halkı kafa derisi yüzücü ve kelleci olarak tasvir etmesinden yola çıkarak Saraparai isminin etimolojik olarak *sar* "kafa" *parah* "parça" manasına gelebileceği yorumunu yapar. Roller'e (2018: 683) göre bu bölgeye olan Thrak göçünün anlatımı, önceki hikâyelerde olduğu üzere muhtemelen Kyrsilos ve Medios'un anakara Thessalia ve Armenia arasında yine bir bağlantı olduğunu kanıtlama girişiminin bir parçasıdır. Strabon bu halkın hemen yakınlarında ise **Guranioi** adlı kimselerin varlığından söz etse de böyle bir halk ismi mevcut antik kaynaklar arasında Strabon haricinde diğer kaynaklarda tespit edilememiştir. Yine burada bahsi geçen Media Bölgesi ve Medoi halkına ise Strabon eserinin 13. bölümünde (bk. XI.13.1-11) detaylı değinmiştir.

Strabon bu kısımda (14.14) veridiği mitolojik bilgilerin sonunda bir çıkarımda bulunarak hem Medler hem de Armenialılar'ın Thessalialılar'a, Iason'un soyundan gelenlere ve Medeia'ya bir nevi akraba olduklarına dair bir bağlantı kurmaya çalışmıştır. Bir sonraki kısımda (14.15) ise aslında bunun çok eski bir rivayet (παλαιός λόγος) olduğunu daha yakın dönemki anlatıların Pers dönemiyle başlayıp ta ki kendi zamanına dek sırasıyla uzandığına vurgu yapar.

(14.15) Strabon bu kısımda Armenia'nın çok erken dönemleri hakkındaki yukarıda bahsi geçen sözde bu mitolojik bilgilerin ardından Pers Döneminden ta ki kendi dönemine dek olan bölgenin kısa bir tarihini özetler. Strabon bu tarihi anlatısına Pers Dönemi Armenia'sındaki Orontes Hanedanlığı'nın (MÖ 585 – MÖ 200) son yöneticisi olan IV. Orontes (MÖ 212 – 200) ile başlar. Ardından Hellenistik Dönem Armenia'sındaki Armenia Krallığı'nın doğuşu, sırasıyla bazı önemli krallar ve onların kurdukları kentler hakkında bilgi verdikten sonra nitekim MÖ 31'de patlak veren Aktiakos (Aktium) Savaşı³⁸⁹ ile artık yavaş yavaş Roma hakimiyetine giren Armenia'nın³⁹⁰ krallık siyasi tarihini sonlandırır. Strabon daha önce de benzer konulara kısmen değinmiştir (bk. Yorum 14.5).

Strabon bu kısımda (14.15) Armenia Kralı Tigranes'in gücünün yükseldiği dönemlerde daha önce kaybettiği yerleri geri kazandığından bahsederek ele geçirdiği bazı yerleşimlere değinir. Buna izafeten Strabon'un sözünü ettiği **Ninus/Ninos** (Nineveh); bu kitabı haricinde ayrıca Strabonun diğer kitaplarında da (II.1.32; XV.3.23; XVI.1) geçmektedir. Strabon (II.1.32; XVI.1.2) Syria

³⁸⁹ Bk. Pausanias (VIII.9), Appianus (Bell. Civ. I.0.5, iv.6.38), Strabon (XII.3.6, XVII.1.11), Livius (*perioch.* I.19.3).

³⁹⁰ Zira II. Artavasdes'in (MÖ 55-35) oğlu II. Artaksias'ı (MÖ 33-20) MÖ 33'de deviren Marcus Antonius kendisini Armenia kralı ilan etmiş, onun doğudaki bu imparatorluk kurma ve kendini kral ilan etme çabaları batıda Roma ile arasının açılmasına neden olmuştur. Nitekim bundan rahatsızlık duyan Octavianus komutasındaki Roma güçleri Antonius'u savaşa sürükleyerek onu Aktium önlerindeki bir deniz muharabesinde yenilgiye uğratmıştır. O dakikadan sonra defalarca galibiyet kazanan Octavianus MÖ 27 yılından itibaren, Augustus vasfıyla artık ilk Roma İmparatoru olarak sayılmasına izin veren bir konuma gelmiştir. Bk. Plutarkhos (*Ant.* LXII vdd.), Cassius Dio (L.13.1; LI.16.1), Appianus (Bell. Civ. I.0.5-6).

monarşistleri olarak Semiramis ve Ninus adlı çiftin krallıklarından bahseder. Ninus'un Syria³⁹¹ başkenti olarak Nineveh adında bir kent kurduğunu onun başarısından etkilenen eşi Semiramis'in ise Babylon adlı bir kenti inşa ettiğini ifade eder. Nineveh kentinin Babylon kentinde daha büyük olup Arbela yakınlarındaki Aturia düzlüklerinde konumlandığına vurgu yapar. Yine Strabon başka bir anlatısında (XV.3.23) bu bölgedeki Babylon, Ninus ve Ekbatana gibi kentlerin zenginliğini de dile getirir. Herodotos da kitabının bazı bölümlerinde (I.178,185,193; II.150) Ninus kentinden bahseder. Herodotos anlatısında Assyria'da Ninus kentinin yıkılmasının hemen ardından en güçlü ve en ünlü kentlerden Babylon'un kurulmuş olmasından, Ninus üzerinden Tigris Nehri'nin geçiyor olması sebebiyle bu toprakların tahıl bakımından en verimli yerler olduğundan ve son olarak Ninus'un kralı Sardanapallus'un (Kral Ninus'un oğlu) zenginliğinden söz eder. Ninus kenti ayrıca Ptolemaios'da (*geog.* VI.1.4) Tigris boyunca Assyria'nın kent ve köyleri sıralamasında boylam ve enlem ölçüleriyle birlikte verilir. Ammianus Marcellinus ise (XXIII.6.22), Adiabena (Kuzey Assyria) eyaletinde bir zamanlar Pers egemenliğine sahip, zamanın güçlü krallarından ve Semiramis'in eşi olan Ninus'un adını taşıdığı bir şehrin varlığından bahseder.

Modern yazarlardan Hewsens'in (1992: 224) ifadesine göre, "Nineveh" olarak da çağrılan bu yer modern Musul şehrinin karşısında Dicle (Tigris) Nehri düzlüklerinde yer alır. Mesopotamia'dan ziyade Assyria (Asur) şehri olarak görülür, öyle ki MÖ III. bin yıldan itibaren Assyria'nın kalbi olan bölgedeki Tanrıça İstar'ın en önemli dini merkezi olarak kabul edilir. Hatta MÖ 612 yılına dek Assyria'nın başkenti olarak kalmıştır (Roaf ve diğerleri, 2023). Kentin modern Irak'ın Kuyunjik şehri kale höyüğüne tekabül ettiği düşünülür (Talbert, 2000: 1277, map 89; ayrıca bk. Roaf ve diğerleri, 2023).

Bu kısımda bahsi geçen bir diğer yer **Arbela** (Ptol. *geog.* VI.1.2; Plin. *nat.* VI.41) ise günümüz Irak'ın Erbil şehrine tekabül etmektedir (Talbert, 2000: 1270, map 89; Roaf ve diğerleri, 2024). Kentin MÖ III. binyılın sonundan itibaren yerleşim yeri olduğu ayrıca Assyria ve Istar kültürünün ana merkezi konumunda yer aldığı bilinir. Akamenidler, Seleukoslar ve Partlar döneminde yerel yönetim merkezi olan Arbela, Partlar zamanında ise Adiabene'nin başkenti konumuna gelmiştir (Kessler, 2002: 962).

Strabon'un bu kısımdaki anlatısı içinde geçen Tigranokerta'ya yakın bir yer olarak bahsettiği **Iberia**'ya bir açıklama getirmek gerekirse söz konusu bu bölgede Iberia adlı bir ülke, bölge ya da şehir ismine rastlanmaz (Jones, 1961: 338, dn. 1; Stratanovskiy, 1964: 824, dn. 17; ayrıca bk. Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), 2016; Strabon'un Coğrafyası 2, 2024: 356, dn. 595.). Muhtemelen Strabon burada bir yer ismi karışıklığı yaşamıştır. Strabon'un burada adından bahsettiği **Tigranokerta** ise, MÖ 80 yılı sonrası Armenia kralı Büyük Tigranes (II.) tarafından

³⁹¹ Muhtemelen burada Strabon kendi dönemine izafeten Mesopotamia ve Assyria (Asur) dâhil tüm bölgeyi Syria olarak tasvir etmektedir.

Armenia'nın yeni başkenti olarak Tur Abdin ile Tauros Dağları arasındaki Tigris Havzası'na kurulmuştur. Bugün ise modern Diyarbakır-Silvan ya da Arzane³⁹² ile bağlantısından ötürü Arzan olduğu düşünülen antik bir yerleşim yeridir (Sinclair, 1996: 51-118; Talbert, 2000: 1280, map 89; Plontke-Lüning, 2009: 672; Roaf ve diğerleri, 2024). Kentin adı antik kaynaklar arasında Strabon (XI.12.4, XII.2.10, XVI.1.23), Appianus (*Mith.* X.67, XII.84-86), Tacitus (*Ann.* XII.50, XIV.23-24, XV.4-6, 8), Plinius (*nat.* VI.9.26), Plutarkhos (Luc. XXV-XVII, XXIX, XXXVI)'da geçer. Kentin geç dönem adı (Maipa/Martyropolis/Ioustinianopolis) ve konumu (Tigris Havzası ya da Arzane Bölgesi) hususunda ise farklı görüşler söz konusudur (bk. Yorulmaz, 2014: 15).

(14.16)

Strabon bu kısımda Armenioi halkının Tanrıça **Anaitis**'e (ayrıca bk. XII.3.37) olan tapınımı, ayinleri ve gelenekleri üzerine kısa bilgiler aktarır. Strabon'a (XI.14.16; XII.3.37) göre, Armenioi halkı diğerlerinde farklı olarak özellikle Tanrıça Anaitis'e saygı duymuşlar ve onun onuruna farklı yerlerde özellikle de Akilisene'de tapınaklar inşa etmişlerdir. Burada ona erkek ve kadın köleler adanmışlardır.³⁹³

Hellenlerde *Anaitis*, Armenia dilinde *Anāhītā*, Farsça'da *Nāhīd* suların koruyucusu olduğuna inanılan tanrıçadır. Yeryüzünün bütün sularının, duru ırmakların kaynağı ve saflığın, temizliğin simgesi olduğu düşünülür. Su tanrıçası olduğundan ötürü de tapınakları genellikle su kenarlarına inşa edilen Anaitis'in Armenia'da olduğu üzere daha birçok yerde tapınağı vardır (Yıldırım, 2008: 539-541). Öyle ki güçlü bir soyun devamı için tüm erkeklerin tohumlarını ve tüm kadınların rahimlerini arındırdığı kabul edilen bu tanrıça kültü Babylon'da bile doğanın ana (dişil ruh) tarafını temsil eden bir konuma kadar gelmiştir (Hdt. I.199; ayrıca bk. Taraporewala, 2011: 187-188). Hellenistik Dönem'de birçok tanrıda görülen kendi karakterine benzer Hellen tanrılarla özdeşleştirilmenin bir örneği olsa gerek ki Hellenler onu Aphrodite'ye³⁹⁴, Persler ise Diana'ya benzetmişlerdir. Bunun yanı sıra gökyüzünün en parlak yıldızı Venüs ile özdeşleştirilmiştir (Varenne, 2018: 56). Armenia'da Hristiyanlık öncesi oldukça güçlü Zerdüş etkisi görülmüş ve Armenioi halkı *Zerdüştilik* etkisiyle Anaitis gibi Pers tanrılarına ciddi ölçüde saygı duymuşlardır (daha fazla bilgi için bk. Seyfeli, 2011: 139-183). Zira Strabon'un bu kısımdaki Armenioi halkının Anaitis'e olan inançları, tapınımı ve ayinlerine dair verdiği çarpıcı bilgileri aslında Armenia Bölgesi'nde Pers inançlarının ne denli etkili olduğunun ve benimsendiğinin bir kanıtı niteliğindedir. Ancak geç Roma döneminde Armenia'daki

³⁹² Arzanene, Tigris Nehri'nin sol kıyısında yer alan güney Armenia'nın bir eyaletiydi. Bölge doğuya doğru bugünkü Bitlis vadisine kadar uzanıyordu, güney ve batıdan Mesopotamia ile sınırlıydı (Roaf ve diğerleri, 2022c).

³⁹³ Strabon'un buradaki (XI.14.16) anlatısına göre bu adanmışlık şaşırılacak bir durum değildir. Çünkü bu halkın en ünlüleri kızlarını henüz genç kız (*parthenos*) iken Tanrıça'ya adanlardı. Tanrıça'nın huzurunda uzun bir zaman fahişelik yapmak (tapınak fahişeliği) ve bunun ardından evliliğe gidilmesi onlar için bir gelenektir ve yine onlar nezdinde böyle bir kadınla izdivacı hiç kimse reddetmezdi. Bu hususta ayrıca bk. Herodotos (I.93).

³⁹⁴ Plutarkhos (*Artax.*, XXVII.3)'e göre Artemis'e benzetirler.

Artaksata'da ve bugünkü Erzincan ile Muş topraklarında bulunan Anaitis tapınakları muhtemelen Armenioi halkının Hristiyanlığa geçmesi sonucu ortadan kalkmıştır (Cook, 1983: 253).

SONUÇ ve ÖNERİLER

MÖ 62- MS 25 yılları arasında yaşadığı düşünülen Strabon'un hayatı, Roma Cumhuriyeti'nin son, İmparatorluğun ise ilk dönemlerine denk düşmektedir. Strabon bir dönem Mithradates Krallığı'nın başkenti olan Amaseia'da (Amasya) dünyaya gelmiş ve uzun bir süre orada yaşamıştır. Ayrıca Strabon'un aile büyükleri bu krallığın yönetimi altında önemli görevler ve birçok onurlu payeler almıştır. Strabon'un hayatına dair tüm bu etkenler aslında onun bu ilim alanında kendini yetiştirmesinde ve bu eseri ortaya koymasında önemli bir zemin hazırlamıştır. Zira Strabon eserinde yaşamış olduğu Anadolu coğrafyasından bahsederken bölge tarihine ve coğrafyasına oldukça hâkim olduğu görülmüş, imparatorluğun doğudaki en uzak coğrafi sınırlarının bulunduğu Maiotis, Kolkhis, Kaukasus, Iberia ve Albania gibi topraklar hakkında da oldukça bilgi sahibi olduğu anlaşılmıştır. Şüphesiz bundaki en büyük etken üzerinde doğup büyüdüğü şehrin bir dönem Mithradates Krallığı'nın başkenti olması, krallığın uzun bir dönem yukarıda adı geçen bu topraklara hâkim olması ve atalarının da bu imparatorluğun yönetiminde önemli görevlerde bulunmasıydı. Bundan dolayı da kendisi aslen bir bilim insanı olmasa da İmparatorluğun doğu sınırındaki komşu bölgeler hakkında en teferruatlı bilgiler veren bir Roma tarihçisi ve coğrafyacısı olarak ön plana çıkmıştır.

Strabon eserinde genel olarak coğrafi özelliklere ya da o bölgenin önemli kent, halk, madenlerine, *stadia* gibi mesafe ölçülerine dair detaylı bilgilere yer verse de zaman zaman konu dışına çıkarak kendisi ya da ailesi hakkında akrabalık bilgisine de yer verdiği görülmüştür. Bunların yanı sıra tasvirleri arasında tanımlamalarda ya da çıkarımlarda bulunduğu da gözlemlenmiştir. Strabon *Geographika* adlı bu eserinde yazarlarının Aleksandros'u daima yüceltmeleri nedeniyle onları eleştirdiği görünse de yeri geldiğinde kendisinin de bu duruma benzer şekilde yer verdiği tespit edilmiştir. Özellikle doğu coğrafyası anlatılırken diğer yazarlardan etkilenmiş olsa gerekir ki Aleksandros'un doğuya olan hâkimiyetini defalarca tekrarlamıştır. Strabon anlatısında dünya genelinde önemli bir ticaret güzergâhı olan yerler hakkında önemli bilgiler verirken bu bilgilerin doğruluk payını kanıtlamak adına daima kendinden önceki ya da çağdaşı olan yazarlara bir nevi atıf yaptığı görülmüştür. Ancak bunu yaparken de zaman zaman kendi eserlerine de atıf yaptığı da tespit edilmiştir. Strabon'un eserindeki bir diğer önemli detay, onun uzak bölgeler üzerine bilgi veren yazarların, olayları daha yakından inceledikleri için kendilerinden önceki yazarlardan daha güvenilir konuştukları kanısına varmasıdır. Ayrıca Strabon çok fazla bilgi sahibi olduğu uzak bölgelerdeki halklardan bahsederken mitolojilerden de faydalandığı ancak özellikle etnik bilgileri verirken birçok yerde kendisiyle çeliştiği görülmüştür. Strabon'un eserinde kendinde önce ve kendi dönemindeki birçok tarihçi ve coğrafyacının eserlerinden yine faydalanırken bazen onların vermiş olduğu bilgileri

desteklemiş bazen de eleştirmiştir. Çalışmasında onlarca eserden faydalandığı görülen Strabon'un en çok etkilendiği yazarların başında ise Eratosthenes, Herodotos, Polybios ve Poseidonios gelmiştir.

Strabon XI. kitabında, hakkında bilgi verdiği yerlere bizzat gidip buralarda gözlemlerde bulunduğuna dair bir açıklamada bulunmamaktadır. Ancak genel olarak tasvirlerinde bir yazara atıf yapmanın yanı sıra “düşünülür”, “söyleyen(ler)”, “söylenir”, gibi ifadelerde bulunması bu yerler hakkında okuduklarından yola çıkarak bilgi verdiğini gösterir. Buna karşın “biliriz”, “burası iyi bir liman yeridir”, gibi kesin ifadeler kullanması da o yerleri bizzat gözlemlediği gerçeğinin bir kanıtı olabilir. Zira XI. kitabı içerisinde örneğin Kolkhis, Kaukasus ve Amazonların Ülkesi olarak çok detaylı ya da diğerlerine nazaran daha fazla bilgiye yer verirken Kolkhis'e komşu Iberia ya da Albania veya Baktria, Hyrkania gibi daha uzak bölgeler üzerine ise çok daha az bilgi vermiştir. Bu durum Strabon'un döneminde muhtemelen Iberia ya da Albania gibi coğrafyaların diğerlerine nazaran daha az bilinen yerler ya da İmparatorluğa daha uzak kalan bölgeler olmasından kaynaklıdır. Ayrıca Strabon'un anlatılarında dikkat çeken bir unsur da, isim vermese bile “Biz Nil Nehri'ne açılırken...” şeklindeki bazı ifadelerinden hocaları ya da beraberindeki ilgili kişiler ile bir nevi seyr-ü seferlerde bulunduğu tespitidir.

Strabon XI. kitabının ilk bölümlerinde kuzeyde Maeotis Gölü'nden güneyde Kolkhis'e kadar Pontos Euxeinos kıyıları hakkında önemli açıklamalarda bulunmuştur. Coğrafi tasvirini genelde kuzeyden güneye doğru saat yönünde anlatmayı tercih ettiği görülmüştür. Maiotis'den Kolkhis'e kadar ki olan kısmında Strabon oldukça detaylı bilgi verdiği ve çok fazla kaynak kullanmadığı anlaşılmıştır. Bu da bize Strabon'un bu bölge hakkında olan bilgilerinin XI. kitabında yer alan diğer bölgelere göre daha fazla olduğunu göstermiştir. Strabon XI. kitabında Kolkhis'ten sonra Asia Iberia'sı ve Asia Albania'sı bölgelerine değinmiştir. Ancak Strabon'un bu bölgelerin tasvirini Kolkhis'e nazaran daha kısa tuttuğu ve neredeyse hiç kaynak kullanmadığı görülmüştür. Adı geçen bölgelerin Roma etki alanında uzak olması bu bilgi eksikliğinin nedeni olarak düşünülebilir. Bu coğrafi durumdan ötürü de Strabon'un kendi zamanında ve kendinden önce yaşamış yazarların bölge hakkında fazla bilgi sahibi olmadığı ifade edilebilir. Zira adı geçen bu bölgeler üzerine, Strabon'un yaşadığı dönemde bu yerlerin henüz tam olarak Roma'nın çok etki alanına girmediği bundan ötürü de onlara dair kaynaklarda yeterince bilgi olmadığı bilinmektedir. Tüm bunların aynı zamanda Strabon'un bu coğrafyaya gitmediğinin bir göstergesi olduğu, sunduğu bilgileri ise sadece görüp duyduklarından ya da sınırlı sayıdaki kaynaklardan yola çıkarak kalem aldığı söylenebilir.

Strabon XI. kitabın beşinci bölümünde ise Kaukasus ve Amazonların Ülkesi'nden bahsetmiştir. Strabon'un özellikle günümüz Orta Karadeniz Bölgesi'nde yaşadığı düşünülen antik dönem Amazon halkları üzerine çok daha ayrıntılı bilgi verdiği görülmüştür. Bunun iki nedeni vardı. Birincisi bu halkların hem Hellen hem de Roma kaynaklarında çok sık geçiyor olmasıdır ki bundan dolayı Strabon bu bölümünde birçok kaynağa referans vermiştir. İkinci nedeni ise bu halkların ana yurdu olduğu düşünülen Themiskyra'nın (Terme) Strabon'un yaşadığı bölgeye çok yakın olmasıdır.

Strabon XI. kitabında beşinci bölümden sonra yine saat yönünde kuzey-güney doğrultusunda bir coğrafi tasvir yapmış ve ardından doğuya doğru yönelerek sırasıyla Hyrkania, Parthia ve Baktria'dan bahsetmiştir. Ancak Baktria'dan sonra bir anda bu düzeni değiştirerek yeniden batıya yani Anadolu'ya dönmüş ve İç Tauros Asia ve Tauros hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Bu durum aslında her ne kadar Strabon eserinde coğrafyaları tanıtırken saat yönünde bir tasvir çizse de bazen buna uymadığını göstermektedir.

Strabon XI. kitabının son bölümlerinde ise önce Media ardından da Armenia bölgeleri hakkında bilgiler vermiştir. Ancak onun Armenia'dan bahsederken diğer bölümlerden farklı olarak coğrafyası yanında onun siyasi yapısına da çok fazla vurgu yaptığı görülmüştür. Bunun nedeni muhtemelen Armenia'nın Roma'nın doğu sınırında oynadığı stratejik rol ve İmparatorluğun Armenia üzerindeki siyasi baskısıdır. Zira Armenia Krallığı toprakları Roma'nın doğudaki en büyük düşmanı olan Parthlar'a karşı bir tampon bölge, aynı zamanda ileri bir karakol görevi olan yeri idi. Bundan dolayı da Strabon bu bölgenin siyasi durumuna ve bölgede yaşanan siyasi gelişmelerine oldukça hâkimdi.

Sonuç itibarıyla Strabon bu çalışmasında sanki bir "Tasvir Sanatı Dersi" almışçasına akıcı, yalın, anlaşılır, resmedilebilir bir tasvir stilini okuyucusuna sunmuştur. Strabon'un bu tasviri yaparken bazen körfez ya da göllere deniz diye hitap ettiği, yeryüzünü tasvir ederken doğu bölümlere doğru görüntünün sivrilmesini tıpkı bir aşçı bıçağına benzeterek Teşbih (benzetme) sanatlarına da yer verdiği görülmüştür. Zaman zaman verdiği yer adlarının kendisinden başka mevcut hiçbir kaynaktan geçmiyor olması da söz konusudur. Ayrıca tasvirlerinde genel olarak üstten aşağıya ya da saat yönünde bir *periplus* stili benimsediği, yer yer bizlerin haritaya düz bakış açısının tam tersi ya da aynısı olan yer yön ifadelerinde bulunduğu da bir gerçektir.

Strabon'un anlatılarının çoğu kendi gözlemleri doğrultusunda olsa da bilhassa Roma etkisi altındaki coğrafyalar üzerine döneminin çok sayıdaki yazılı kaynağından yararlandığı için daha detaylı ve daha bilgili tasvirlerde bulunurken Roma sınırları dışında kalan dolayısıyla bizzat gitmediği düşünülen uzak coğrafyalar üzerine ise yüzeysel tasvirlerde ve kısıtlı açıklamalarda bulunduğu görülmüştür. Tüm bu durumlar bizlere bazı bölgeleri bizzat görmediği ya da başka yazarlardan edindiği kısıtlı bilgiler, raporlar doğrultusunda olduğunu düşündürmüştür. Örneğin Baktria ya da Indike gibi uzak yerler hakkında daha çok anlatılardan ya da tüccarlardan elde ettiği bilgileri aktardığı bir gerçektir.

Strabon esasen bizlere dünyanın iki bin yıl önce nasıl algılandığına dair bir bakış açısı sunmuş ve coğrafi algıların zaman içinde nasıl değiştiğini görmemizi sağlamıştır. Bunun yanı sıra *Geographika* adlı bu yapıtı aslında coğrafya eseri olmakla kalmamış, dönemin tarihi, etnik ve sosyolojik yapısı ile ilgili de bilgiler vermiştir. Strabon'un verdiği çoğu bilgilerin kendisinden önceki ya da sonraki dönem kaynaklarıyla büyük oranda örtüşüyor olması da anlatılarının doğruluk payını

arttırmıştır. Zira eserinde bir konu üzerine bilgi verirken anlattıklarının doğruluk payı ya da bir kanıtı olması çabası içinde olsa gerek kendinden önceki yazarların isimlerine veya söylediklerine kısmen de eser adlarına fazlasıyla yer vermiştir. Bu da eserin, günümüz bakış açısıyla bir nevi atıf ve referanslara sahip akademik eser hüviyetinde olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda Strabon eserinde olayları mekânsal bağlamda betimlerken böylelikle coğrafyanın temel ilkelerini de ilk kez kullanmıştır. Bu nedenden ötürü de eser ilk bilimsel coğrafi çalışma olarak da kabul edilebilir.

KAYNAKÇA

- Abramov, A. Petrovitch ve Zavoykin, A. Andreyevitch (2003), “Patraeus-Cimmeris-Achilleion”, by Grammenos, D. V. ve Petropoulos, E. K. (Eds.), **Ancient Greek Colonies in the Black Sea**, Volume 2, *içinde* (1103-1154), Thessaloniki: The Archaeological Institute of Northern Greece & The Archaeological Receipts Fund.
- Adalian, Rouben Paul (2010), **Historical Dictionary of Armenia**, Scarecrow Press. *ProQuest Ebook Central*, <http://ebookcentral.proquest.com/lib/rize-ebooks/detail.action?docID=616308>. (30.09.2021).
- Akdoğan, H. Tuğba (2014), **Ammianus’un Karadeniz Tasviri: Ammiani Descripto Ponti Euxini (Ammianus Marcellinus Rerum Gestarum Kitap XXII, Bölüm 8)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Albayrak, Haşim (2010), **Tarih Boyunca Doğu Karadeniz’de Etnik Yapılanmalar ve Pontus**, İstanbul: Babıali Kitaplığı.
- Alekseyev, A. Yu (2005), “Scythian Kings and Royal’ Burial-Mounds of the fifth and fourth century BC), by David Braund (Ed.), **Scythians and Greeks: Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (Sixth century BC – First century AD)**, *içinde* (39-55) UK: University of Exeter Press.
- Alekseeva, Y. Mikhaylovna (2003), “Gorgippia”, by Grammenos, D. V. ve Petropoulos, E. K. (Eds.), **Ancient Greek Colonies in the Black Sea**, Volume 2, *içinde* (957-1006), Thessaloniki: The Archaeological Institute of Northern Greece & The Archaeological Receipts Fund.
- Alexander, Podossinov (2007), “Phanagoria (Antiquity)”, *Encyclopaedia of the Hellenic World: Black Sea*, <http://www.ehw.gr/l.aspx?id=10738>, (22.08.2019).
- Aly, W. (1931), “Strabon”, **RE**, Band VII, IV. A1, cols. 76-155.
- Arsenyeva, T. Mikhaylovna (2003), “Tanais”, by Grammenos, D. V. ve Petropoulos, E. K. (Eds.), **Ancient Greek Colonies in the Black Sea**, Volume 2, *içinde* (1047-1102), Thessaloniki: The Archaeological Institute of Northern Greece & The Archaeological Receipts Fund.
- Arslan, Murat (2000), “Kolkhis Bölgesi’nin Tarihi Coğrafyasına İlişkin Bazı Notlar”, **Ark. San.**, 97, 26-40.
- _____ (2005), **Arrianus’un Karadeniz Seyahati**, İstanbul: Odin Yayıncılık.
- _____ (2007), **Romanın Büyük Düşmanı Mithridates VI Eupator**, İstanbul: Odin Yayıncılık.

- Arutyunyan, A. J. (2012), “Voznikovenie instituta guberniy na teritorii drevnearmyanskago gosudarstva (soglasna antičnim istočnikam)”, **Materiali po Arheologii i İstorii Antičnogo i Srednevekovogo Pričernomorja**, 4, 47-54.
- Арутюнян, А. Ж. (2012), “Возникновение института губерний на территории древнеармянского государства (согласно античным источникам)”, **Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья**, 4, 47-54.
- Arutyunyan, A. J. (2013), “Armeniya i Velikaya Armeniya v İstoriko-Geografičeskoj Kontseptsii Strabona”, **Materiali po Arheologii i İstorii Antičnogo i Srednevekovogo Pričernomorja**, 5, 5-13.
- Арутюнян, А. Ж. (2013), “Армения и Великая Армения в историко-географической концепции Страбона”, **Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья**, 5, 5-13.
- Arutyunyan, A. J. (2017), “Vopros Treh Armeniy v İstoriko-Geografičeskoj Kontseptsii Strabona”, **Problemi İstorii, Filologii, Kulturi**, 3/57, 186-199.
- Арутюнян, А. Ж. (2017), “Вопрос трех Армений в историко-географической концепции Страбона”, **Проблемы истории, филологии, культуры**, 3/57, 186-199.
- Badian, Ernst (2003a), “Atropates”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 2, içinde** (302), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2003b), “Callisthenes”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 2, içinde** (987-988), Leiden-Boston: Brill.
- Barthold, W. (2001), “Sir Derya”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt 10, *inde* (566-568), Eskişehir: MEY.
- Baumbach, Manuel (2010), “Tyrannion (No 1)”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 15, içinde** (62-63), Leiden-Boston: Brill.
- Baumgartner, Adolf (1895a), “Araksenon Pedion”, **RE**, Band III, II.1, col. 402.
- _____ (1895b), “Artagira”, **RE**, Band III, II.2, col. 1302.
- _____ (1896a), “Azara”, **RE**, Band IV, II.2, col. 2641.
- _____ (1896b), “Babysa”, **RE**, Band IV, II.2, col. 2718.
- _____ (1896c), “Arxata”, “, **RE**, Band II. 2, col. 1494.
- _____ (1897a), “Basoropaida”, **RE**, Band V, III.1, col. 103.
- _____ (1897b), “Baris”, (Nr. 3), **RE**, Band V, III.1, col. 17.
- _____ (1920), “Sakasene”, **RE**, Band II, I.A.2, col. 1807.

- Beister, Hartmut (2002a), “Strabon”, Rüdiger vom Bruch and Rainer A. Müller (Eds.), **Historiker Lexikon**, içinde (319-320), München: Verlag C. H. Beck.
- _____ (2002b), “Aristobul(os)”, R. Vom Bruch ve R. A. Müller (Eds.), **Historiker Lexikon: von der Antike bis zur Gegenwart**, içinde (11), München: Verlag C. H. Beck.
- _____ (2002c), “Kleitarkhos”, R. Vom Bruch ve R. A. Müller (Eds.), **Historiker Lexikon: von der Antike bis zur Gegenwart**, içinde (180), München: Verlag C. H. Beck.
- Bekker-Nielsen, Tonnes (Ed.) (2006), **Rome and The Black Sea Region: Domination, Romanisation, Resistance**, England: Aarhus University Press.
- Berje, Adolf (1999), **Kafkasyalı Dağlı Kavimlerin Kısa Tasviri**, Murat Papsu (Çev.), Ankara: Kafkas Derneği Yayınları 11.
- Berve, Helmut (1934), “Thalestris”, **RE**, 2 R. Band IX, V. A1, cols. 1212-1213.
- Bilge, Sadık Müfit (2005), **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- _____ (2012), **Osmanlı Çağı’nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)**, İstanbul: Kitabevi.
- Bossert, H. Th. (1946), **Asia**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Boyce, Mary (1975), ““Mihragan among the Irani Zoroastrians”, John Russell Hinnells (Ed.), **Mithraic Studies – Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies**, Vol. I, içinde (106-118), Manchester University Press, Manchester.
- Böttger, Burkhard (1999), “Joint Excavation in Tanais”, Gocha R. Tsetskhladze (Ed.), **Colloquia Pontica I: New Studies on the Black Sea Littoral**, içinde (41-50), Oxford: Oxbow Books.
- Braund, David (1994), **Georgia in Antiquity (A History of Colchis and Transcaucasian Iberia 550BC- AD562)**, London: Clarendon Press.
- Braund, David ve Kryzhitskiy, S. D. (Eds.) (2007), **Classical Olbia & the Scythian World (from the sixty century BC to the second century AD)**, OUP/British Academy: Oxford Universty Press.
- Braund, David ve diğerleri (2012), “Kaballa: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/857176>, (13.07.2024).
- _____ (2014), “Meschistha: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/863840>, (23.08.2024).
- _____ (2020), “Arxata: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/865995>, (03.08.2024).
- _____ (2021), “Surami Pass: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/864481>, (24.08.2024).

- _____ (2022a), “Chorzene: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/863769>, (13.07.2024).
- _____ (2022b), “Sakasene: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/863879>, (22.07.2024).
- _____ (2022c), “Alazonios (river): a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/863730>, (27.07.2024).
- _____ (2022d), “Pantikapaion/Bosp(h)orus: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/854719>, (27.07.2024).
- _____ (2022e), “Harmozike: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/863799>, (23.08.2024).
- Bremmer, Jan N. (2005), “Leucothea”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 7**, içinde (451), Leiden-Boston: Brill.
- Brentjes, Burchard ve Treidler, Hans (2002), “Araxes”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 1**, içinde (961), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2003), “Artaxa”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 2**, içinde (56), Leiden-Boston: Brill.
- Brodersen, Kai (2002), “Apollonides”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 1**, içinde (867), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2003), “Artemidorus”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 2**, içinde (59), Leiden-Boston: Brill.
- Can, Alper (2011), **Eskiçağ Rehberi**, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Cameron, Hamish (2019), **Making Mesopotamia: Geography and Empire in a Romano-Iranian Borderland**, Leiden, Boston: Brill.
- Cinemre, İlhami (2014), “Moses Khorenats’i ve Ermenilerin Milletleşme Sürecinde Mitolojik Derinlik”, Hasan Celal Yücel (Ed.), **Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı 1 (60)**, içinde (212-222), Ankara: Semih Ofset.
- _____ (2018), **Geç Antik Çağda Romalılar ve Sasaniler Arasında Armenia (224-451)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Eski Çağ Bilim Dalı.
- _____ (2022), “Geç Antik Çağ Armenia’sında Kimlik Paradigması: Armenialılar Ermeni Midir?”, **Belleten**, 86/305, 61-88.
- Chesney, Francis Rawdon (1850), **The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris**: Carried on by Order of the British Government in the Years 1835, 1836, and 1837;

Preceded by Geographical and Historical Notices of the Regions Situated Between the Rivers Nile and Indus, Volume II, London: Longman, Brown, Green, and Longmans.

Crompton, Samuel Willard (2003), **Ancient World Leaders: Alexander The Great**, USA: Chelsea House Publishing.

Christol, M. Paris ve diğerleri (2003), “Asia”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 2, içinde** (109-155), Leiden-Boston: Brill.

Cook, John Manuel (1983), **The Persian Empire**, 1st published, J. M. Dent & Sons Ltd., London.

Çurkin, S. A. (2016), **Spetsslujbi Mira za 500 Let**, Moskva: Ripol-Klassik.

Curtis, William Eleroy (1911), **Around The Black Sea: Asia Minor, Armenia, Caucasus, Circassia, Daghestan, The Crimea Roumania**, New York: George H. Doran Company.

Dan, Anca (2016), “The Rivers Called Phasis”, **AWE**, 15, 245-277.

_____ (2017), “Sarmatians: Some Thoughts on the Historiographical Invention of a West Iranian Migration”, Felix Wiedemann, Kerstin P. Hofmann and Hans-Joachim Gehrke (Eds.), **Vom Wandern der Völker. Migrationserzählungen in den Altertumswissenschaften, içinde** (97-134), Berlin: Edition Topoi.

Danoff, Chr. M. (1962), “Pontos Euxseinos”, **RE**, Suppl. IX, cols. 865-1175.

Davy, H. (1815), “Experiments and Observations on the Colours Used in Painting by the Ancients” *Philosophical Transactions of the Royal Society of London* 105, 97-124.

Dedeyan, Gerard (2015), **Ermeni Halklarının Tarihi**, Ş. Çiltaş (Çev.), İstanbul: Aras Yayınları.

Delphi Complete Works of Strabo - Geography (Illustrated), (2016), United Kingdom: Delphi Classics, <https://books.google.com.tr/books?id=DFqQCwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=tr#v=onepage&q&f=false>, (15.05.2023).

Demir, Muzaffer (2012), “The Images and Origins of Amazons in Ancient Greek Texts”, M. Ali Kaya ve A. Sina (Eds.), **Ömer Çapar’a Armağan, içinde** (75-93), Ankara: Hel Yayıncılık.

Demiralp, Nurcan (2009), “Haritalarla Öğrenme”, **Türk Eğitim Bilimleri Dergisi**, Güz, 7 (4), *in içinde* (955-973), Gazi Üniversitesi: Ankara.

Den Boeft, J. ve diğerleri (1995), **Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXII**, The Netherlands: Egbert Forsten Groningen.

Deveci Bozkuş, Yıldız ve Küçüker, Sultan Deniz (2011), **Armenia: Ermeniler ve Armenia Bölgesi’nin Eskiçağ Tarihi**, Genesis Kitap: Ankara.

Diehl, Erich (1949), “Partenion”, **RE**, Band XVIII, cols. 1890-1891.

- Doğan, Alican (2019), **Antik Belgeler Işığında Orontid ve Artaksiad Egemenliği Döneminde Armenia'nın Siyasi Durumu (MÖ VI. - MS I. Yüzyıl)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.
- Doğancı, Kamil (2020), "Eski Çağ'da Rize ve Çevresinde Ulaşım: Limanlar ve Kara Yolları", B.G. Erol, A. Güveloğlu, E. Kul (Editörler), **Başlangıçtan 19. Yüzyılda Rize Tarihi**, içinde (43-63), Ankara: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları.
- Dowden, Ken (1997), "The Amazons: Development and Functions" **Rheinisches Museum**, (140), 97-128.
- Dönmez, Şevket (2002), "Ön Asya'da İskitler", H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca (Editörler), **Türkler**, C. 4, içinde (33-44), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- _____ (2016), **Anadolu ve Ermeniler: Kızılırmak Havzası Demir Çağı Toplumunun Doğu Anadolu Yaylası'na Büyük Göçü**, İstanbul: Anadolu Ön Tarih Yayınları.
- Dueck, Daniela (1999), "The Date and Method of Composition of Strabo's Geography", **Hermes**, 127/4, 467-478.
- Durmuş, İlhami (1993), **İskitler (Sakalar)**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 141, Seri III-Sayı: B-8.
- _____ (2015), "Siraklar", *Yeni Türkiye, Kafkaslar Özel Sayısı II*, C.21, S. 72, 181-189.
- _____ (2012), **Sarmatlar**, 3. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Drinkwater, J. (2008), "Maximinus to Diocletian and the 'Crisis'", second Edition, A. K. Bowman ve diğerleri (Eds.), **The Crisis of Empire, CHA**, XII, içinde (28-66), Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, Sao Paulo: Cambridge Ancient History/Cambridge Ancient History Online.
- Eastaugh ve diğerleri (2004), N. Eastaugh – V. Walsh – T. Chaplin – R. Siddall, **Pigment Compendium: A Dictionary of Historical Pigments**, Amsterdam; Boston (2004).
- Ehrhardt, Norbert (1983), **Milet und seine Kolonien**, Frankfurt-Bern-New York: Peter Lang.
- Elvers, Karl-Ludwig (2008), "Strabo", **Brill's New Pauly Encyclopedia of the Ancient World**, Vol. 13, 865-869.
- Erhat, Azra (2006), **Mitoloji Sözlüğü**, 14. Basım, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Emir, Osman (2014), **Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde Pontos (MÖ IV. yy. – MS III. yy.)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fahey, William Edmund (1992), **Local Defence of Rome's North-East Frontier: Third to Seventh Centuries A.D.**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, the University of St. Andrews.

- Finogenova, S. Ilyinitchna (2003), “Hermonassa”, by Grammenos, D. V. ve Petropoulos, E. K. (Eds.), **Ancient Greek Colonies in the Black Sea**, Volume 2, *içinde* (1007-1046), Thessaloniki: The Archaeological Institute of Northern Greece & The Archaeological Receipts Fund.
- Fornaro, S. Sasari (2007), “Poseidonius”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 11**, *içinde* (682-687), Leiden-Boston: Brill.
- Forsyth, James (2019), **Kafkasya**, Timuçin Binder (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Foss, C. ve diğerleri (2023), “Nysa/Athymbra: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/599832>, (29.08.2024).
- _____ (2024a), “Sardis/Hyde?: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/550867>, (15.06.2024).
- _____ (2024b), “Cyzicus: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/511218>, (29.08.2024).
- Fossey, J. ve diğerleri (2024), “Armenion: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/540662>, (15.08.2024).
- Gabelia, A. Nikolayevitch (2003), “Dioscurias”, D. V. ve Petropoulos, E. K. (Eds.), **Ancient Greek Colonies in the Black Sea**, Volume 2, *içinde* (1215-1266), Thessaloniki: The Archaeological Institute of Northern Greece & The Archaeological Receipts Fund.
- Gamkrelidze, Gela (2012), **Researches in Iberia-Colchology (History and archaeology of ancient Georgia)**, David Braund (Ed.), Georgia-Tbilisi: Published for Center of Archaeology of Georgian National Museum.
- Gemoll, Wilhelm ve Vretska, Karl (2006), **Gemoll - Griechisch-Deutsches Schul - und Handwörterbuch**, München: Oldenburg Verlag.
- Georgescu, Stefan ve diğerleri (2014), **The Wider Black Sea Region, Regional Security Issues**, Germany: Lambert Academic Publishing.
- Geus, Klaus ve King, Colin Guthrie (2018), “Paradoxographical Authors and their Sources”, by Paul T. Keyser and John Scarborough (Eds.), **The Oxford Handbook of Science and Medicine in the Classical World**, *içinde* (431-444), USA: Printed by Sheridan Books
- Golenko, V. Konstantinovitch (2007), “Kimmerikon” by Grammenos, D. V. ve Petropoulos, E. K. (Eds.), **Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2**, Volume 2, *içinde* (1057-1082), England: CMP.
- Gray, H. Louis (1907), “On Certain Persian and Armenian Month-Names as Influenced by the Avesta Calendar”, **JAOS**, XXVIII, 331-344.

- Gülensoy, Tuncer (2014), “Antik Çağ Anadolu Yazarlarından ‘Strabon’ ve ‘Geographika’ (=Coğrafya) Adlı Eseri Üzerine, **Kültür Evreni**, 6/19, 7-16.
- Hammond, Martin (2013), **Alexander The Great: The Anabasis and Indica**, Translation, Notes on the Greek Text, Index, UK: Oxford University Press.
- Haupt, F. Lehmann (1929), “Stadion”, **RE**, Band III, A/2, cols. 1930-1963.
- Hausleiter, A. ve diğerleri (2024), “[Hulwan]/Valashfarr/Beth Lashpar/Chala/Albania: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/903043>, (07.08.2024).
- Heck, Johann Georg (1851), **Iconographic Encyclopaedia of Science, Literature and Art: Illustrated by Five Hundred Steel Plates, In Four Volumes. Vol. III: Geography and Planography, History and Ethnoogy, Military Sciences, Naval Sciences**, Translated from German, with Additions and Edited by Spencer Fullerton, New York: Rudolph Garrigue Publisher.
- Hewsen, Robert H. (1988-1989), “Introduction to Armenian Historical Geography IV: The Vitaxates of Arsacid Armenia”, **REArm** 21: 271-319.
- _____ (1992), **The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac’oyc’)**, The Long and the Short Recensions: Introduction, Translation and Commentary by R. H. Hewsen, Dr. Ludwig Reichert Verlag: Wiesbaden.
- _____ (2001), **Armenia: A Historical Atlas**, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Howannisian, Richard G. (Ed.), (2009), **Armenian Pontus: The Trebizond- Black Sea Communities**, California, U.S.S: Mazda Publishers.
- Howatson, M. C. (Ed.), (2013), **Oxford Antikçağ Sözlüğü**, Faruk Ersöz (Çev.), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Işık, Adem (2001), **Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi**, Ankara: TTK Basımevi.
- Ivanchik, A. I. (2005), “Who were the Scythian Archers on Archaic Attic Vases?”, by David Braund (Ed.), **Scythians and Greeks: Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (Sixth century BC – First century AD)**, içinde (100-113) UK: Universty of Exeter Press.
- İplikçioğlu, Bülent (1997), **Eskibati Tarihi I**, Ankara: TTK.
- Jones, Horace Leonard (Trans.) (1960), **The Geography of Strabo I**, Books I-II, (Eds.) T.E Page, E. Capps, W.H.D. Rouse, L.A. Post, E. H. Warmington, London and New York: Harvard University Press (Loeb).

- _____ (1961), **The Geography of Strabo V**, Books X-XI-XII, (Eds.) T.E Page, E. Capps, W.H.D. Rouse, L.A. Post, E. H. Warmington, London and New York: Harvard University Press (Loeb).
- Kabağaç, Sinan ve Alova, Erdal (1995), **Latince Türkçe Sözlük**, İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Kacharava, D. D. ve Kvirkvelia, Goroda (1991), **poseleniya Prichernomar'ya antichnoi epokhi: malyi enpiklopedicheskry spravochnik**, Tbilisi.
- Kacharava, D. (1990-1991), "Archaeology in Georgia 1980-1990 (Post-Prehistoric to Pre-Mediaeval)" **Archaeological Reports**, No 37, 79-86.
- Karakaş Özü, Nazan (2015), "Strabon'un Coğrafyası", Prof., Barbaros Gönençgil (Ed.) **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi**, S. 30, *içinde* (79-90), İstanbul: İstanbul University Press.
- Karatay, Osman (2021), "Kafkas Kelimesinin Köken ve Anlamı Hakkında", Y. Güner, E. Vatansever, H. Şallı (Yay. Haz.), **Prof. Dr. İlker Alp'e Armağan Kitabı**, *içinde* (171-178), İstanbul: Paradigma Akademi Yayınları.
- Karl-Ludwig, Elvers (2009), "Taurus", by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill's New Pauly Volume 14**, *içinde* (172), Leiden-Boston: Brill.
- Karttunen, Klaus H. (2004), "Emodus", by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill's New Pauly Volume 4**, *içinde* (943), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2005), "Imaos", by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill's New Pauly Volume 6**, *içinde* (743), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2007), "Paropamisos", by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill's New Pauly Volume 10**, *içinde* (553-554), Leiden-Boston: Brill.
- Kaya, Mehmet Ali (2017), **Türkiye'nin Eskiçağ Tarihi I- Tarih Öncesi Çağlardan Demir Devri'ne Kadar**, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayın.
- Kaymakçı, Selahattin (2015), "Tarih Öğretiminde Harita Becerilerinin Gerekliliği Üzerine Bir Çalışma", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 19 (3), *içinde* (127-154), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Kavtaradze, Giorgi Leon (2001), "Two Transcaucasian Ethnonyms of Anatolian Origin", **Caucasian and Near - Eastern Studies X**, Georgian Academy of Sciences I. Javakhishvili Institute of History and Ethnology, dedicated to Professor N. Khazaradze on Her Seventieth Birthday, 53/ 2001, *içinde* (39-58), Tbilisi: Mematiane.
- Kessler, Karlheinz (2022), "Arbela", by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill's New Pauly Volume 1**, *içinde* (962), Leiden-Boston: Brill.

- _____ (2003), “Cossaei”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 3**, içinde (873), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2004), “Euphrates”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 5**, içinde (185-188), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2006a), “Izala”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 6**, içinde (1158-1159), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2006b), “Melitene”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 8**, içinde (638-639), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2006c), “Nisibis”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 9**, içinde (777-779), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2008), “Sophene”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 13**, içinde (635), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2009), “Tigris”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 14**, içinde (673), Leiden-Boston: Brill.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin (1992), **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları’nda KIPÇAKLAR: İlk Kıpçaklar (MÖ VIII. - MS. VI. Yy.) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks- Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578) (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi’nden)**, Ankara: TTK.
- Kızgut, Rahim (2019), **Eskiçağ Tarihinde Kolkhis Bölgesi**, Konya: Eğitim Yayınevi.
- Kiessling, Max (1946a), “Rombites megas und elasson” **RE**, Band I, A/1, cols. 1067-1069.
- _____ (1946b), “Gargareis”, **RE**, Band VII, 1, cols. 758.
- Kiel, Josef (2005), “Hyrcania”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 6**, içinde (653-654), Leiden-Boston: Brill.
- Kileci, Şenkal (2017), : “Strabon, Geographika: XVII. Kitap”, Ş. Kileci (Çev.), **Libri III**, 232-342.
- Kimerling, A. Jon; Buckley, Aileen R.; Muehrcke, Phillip; Muehrcke, Juliana O. (2009), **Map Use**, Esri Press: California: USA.
- King, Charles (2008), **The Ghost of Freedom: A History of The Caucasus**, New York: Oxford University Press.
- Koshelenko, G. A. ve Kuznetsou, V. D. (1996), “Colchis and Bosphorus: Two Models of Colonisation”, Gocha R. Tsetschladze (Ed.), *Colloquia Pontica I: New Studies on the Black Sea Littoral*, içinde (17-30), Oxford: Oxbow Books.
- Kretschmer, K. ve Henigmann, E. (1927), “Sirakene”, **RE**, Band V, 2, cols. 282-283.
- Kretschmer, K. (1927), “Sirakes”, **RE**, Band V, 2, cols. 283-285.

- Kroll, S. E. ve diğerleri (2012), “Arxata: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/874364>, (03.08.2024).
- Kryzhitskiy, S. D. (2005), “Olbia and the Scythians in the Fifth Century BC: The Scythian Protectorate”, by David Braund (Ed.), **Scythians and Greeks: Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (Sixth century BC – First century AD)**, içinde (123-130) UK: University of Exeter Press.
- Kulijanişvili, Akaki (2001), **კულტუროლოგია (Kulturologia)**, Tbilisi: Universal.
- Kurt, Mehmet (2010), “Roma Cumhuriyeti’nin Anadolu Politikası ve Pergamon (Bergama) Krallığı’nın Rolü”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Y. 2010, S. 23, 97–111.
- Kurtuluş, Rıza (2003), “Luristan” **TDV İslam Ansiklopedisi**, C. 27, içinde (227), Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kuznetsov, V. Dimitrievitch (2003), “Kepoi-Phanagoria-Taganrog”, by Grammenos, D. V. ve Petropoulos, E. K. (Eds.), **Ancient Greek Colonies in the Black Sea**, Volume 2, içinde (895-923), Thessaloniki: The Archaeological Institute of Northern Greece & The Archaeological Receipts Fund.
- Kühne, Hartmut (2003), “Commagene”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 3**, içinde (625-626), Leiden-Boston: Brill.
- Latışev, V.V. (1947), “Известиya Drevnih Pisateley Greçeskih i Latinskih o Skifii i Kavkaze”, **Vestnik Drevney İstorii (VDI)**, No 4, 248-347.
- Латышев, В.В. (1947) , “Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе”, **Вестник древней истории**, No 4, 248-347.
- Liddell, H. G. ve Scott, R. (Der.) (1996), **An Intermediate Greek-English Lexicon**, with a revised Supplement, revised and Augmented throughout by H. S. Jones and R. McKenzie, Oxford: Clarendon Press.
- Lisetskii, Fedor N. (2012), “Soil Reproduction in Steppe Ecosystems of Different Ages”, Evgeny V. Banaec (Ed.), **Contemporary Problems of Ecology**, 2012, Vol. 5, No. 6, içinde (580-588), Russia: Pleiades Publishing.
- Lloyd, Alan B. (1993), **Herodotus Book II Commentary 99-182**, Leiden-New York-Köln: Brill.
- Lordkipanidze, Othar D. (1996), **Das Alte Georgian (Kolchis und Iberien) in Strabons Geographie**, (Almanca Haz.) Wolfgang Schuller, Schwarzenmeer-Studien Band 1, Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert.
- _____ (2000), **Phasis: The River and City in Colchis**, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

- _____ (2001), “The Golden Fleece: Myth, Euphemeristic Expanation and Archaeology”, **Oxford Journal of Archaeology**, 20, 1-38.
- Louis, Robert (1995), “Epigrafi ve Yunan - Latin Epigrafisi”, (Çev. Nuran Şahin), **Arkeoloji Dergisi**, 3, 7-33.
- Makris, Georgios (2003), “Caucasus”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 3, içinde** (37), Leiden-Boston: Brill.
- Marciak, Michal (2011), “Seleucid-Parthian Adiabene in the Light Of Ancient Geographical and Ethnographical Texts”, **Anabasis. Studia Classica et Orientalia 2**, 179-208.
- _____ (2012a), “The Historical Geography of Sophene” **Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae**, 52, 295-338.
- _____ (2012b), “ The Historical Geography of Gordyene. Part 1: Classical Sources”, **Anabasis. Studia Classica et Orientalia 3**, 173-213.
- _____ (2014a), **Izates, Helena, and Monobazos of Adiabene: A Study on Literary Traditions and History**, by Joachim Hengstl ve diğerleri (Eds.), Pjilippika 66, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- _____ (2014b), “The Cultural Landscape of Sophene from Hellenistic to Early Byzantine Times”, **Göttinger Forum für Altertumswissenschaft (GFA)**, Bd. 17 (2014), 13-56.
- _____ (2017), **Sophene, Gordyene and Adiabene: Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West**, Olivier Hekster (Ed.), Impact of Empire 26, Leiden-Boston: Brill Publishers.
- _____ (2017a), “Cultural Landscape of Gordyene”, Olivier Hekster (Ed.) **Sophene, Gordyene, and Adiabene Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West**, Volume 26, *in*de (204-240), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2017b), “Cultural Landscape of Sophene”, Olivier Hekster (Ed.) **Sophene, Gordyene, and Adiabene Three Regna Minora of Northern Mesopotamia Between East and West**, Volume 26, *in*de (56-112), Leiden-Boston: Brill.
- Martin, Thomas R. ve Blackwell, Christopher W. (2012), **Alexander The Great**, New York: Cambridge University Press.
- Maslennikov, A. Alexandrovitch (2007), “Small and poorly studied towns of the ancient Kimmerian Bosphoros”, by Grammenos, D. V. ve Petropoulos, E. K. (Eds.), **Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2**, Volume 2, *in*de (855-898), England: CMP.

- Mckee, Gabriel ve diğerkleri (2020), “Iberia (modern region/peninsula): a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/540456066>, (20.08.2024).
- Mehl, Andreas (2010), “Zariadris”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 15**, içinde (876), Leiden-Boston: Brill.
- Melyukova, A. I. (2003), “İskitler ve Sarmatlar”, (Çev. İsenbike Togan), **Erken İç Asya Tarihi**, D. Sinor (Der.), içinde (141-166), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meier, Mischa (2003), “Canidus”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 3**, içinde (1048), Leiden-Boston: Brill.
- Meister, Klaus (2005), “Hypsicrates”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 6**, içinde (650), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2009), “Theophanes”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 14**, içinde (502-503), Leiden-Boston: Brill.
- Memiş, Ekrem (1987), **İskitlerin Tarihi**, Konya: Selçuk Üniversitesi Basım evi.
- Minns, Elis H. (1913), **Scythians and Greeks (A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus)**, London: Cambridge University Press.
- Mittelhaus, W. Kroll (1946), “Kepoi” **RE**, Band XXI, 1, cols. 251-252.
- Mitford, T. B. ve diğerkleri (2019), “Comana/Hierapolis/Chryse: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/628959>, (24.08.2024).
- Montanari, Franco (2002), “Aristodemus, No 5” by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 1**, içinde (1114-1115), Leiden-Boston: Brill.
- Muhammedcanov, Abdullah (2009), “Siri Derya” **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 37, içinde (272), İstanbul: TDVY.
- Murzin, V. Yu. (2005), “Key Points in Scythian History”, by David Braund (Ed.), **Scythians and Greeks: Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (Sixth century BC – First century AD)**, içinde (33-38) UK: University of Exeter Press.
- Nissen, Hans Jörg (2006), “Mesopotamia” by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 8**, içinde (727-735), Leiden-Boston: Brill.
- Oelsner, Joachim (2006), “From the Middle Babylonian Period to the end of the Sasanid Period” by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 8**, içinde (735-746), Leiden-Boston: Brill.

- _____ (2007), “Opis, Upis, (Nr. 3)”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 10**, içinde (161), Leiden-Boston: Brill.
- Okhotnikov, Sergey B. ve Ostroverkhov, Anatoliy S. (2007), “Achilles on the Island of Leuce”, by Grammenos, D. V. ve Petropoulos, E. K. (Eds.), **Ancient Greek Colonies in the Black Sea 2**, Volume 1, içinde (537-562), England: CMP.
- Olbrycht, M. J. (2001), “Die Aorser, die Oberen Aorser und die Siraker bei Strabon. Zur Geschichte und Eigenart der Völker im nordost pontischen und nordkaukasischen Raum im 2.–1. Jh.v. Chr.”, **Klio**, 83, 425–450.
- Olshausen, Eckart (2005), “Lycus (Nr.19)”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 7**, içinde (940-942), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2006), “Niphates”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 9**, içinde (773), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2007), “Paryadres”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 10**, içinde (582), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2009a), “Taurus”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 14**, içinde (172), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2009b), “Thospitis Limne”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 14**, içinde (600), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2010a), “Zagros”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 15**, içinde (865-866), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2010b), “Xerxene”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 15**, içinde (836), Leiden-Boston: Brill.
- Öztürk, Özhan (2012), **Antikçağ’dan Günümüze Karadeniz’in Etnik ve Siyasi Tarihi: Pontus**, 2. Baskı, Ankara: Genesis Kitap.
- Öztürk, Erdi (2021), “Strabon’un Geographika’sında Armenia Olarak Anılan Coğrafya”, **Türk-Ermeni İlişkileri Üzerine Ömer Engin Lütem Konferansları**, 2021, 125-139.
- Pekman, Adnan (Çev.) (2005), **Strabon Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası (Kitap XII – XIII – XIV)**, Nezir Başgelen (Yay. ve Yöneten), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Plontke-Lüning, Annegret (2002a), “Aragus”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 1**, içinde (949), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2002b), “Alazonius”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 1**, içinde (426), Leiden-Boston: Brill.

- _____ (2003a), “Caucasus”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 3, içinde** (37), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2003b), “Chorzene”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 3, içinde** (250), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2004a), “Gorgippia”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 5, içinde** (936-937), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2004b), “Harmozice”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 5, içinde** (1146), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2004c), “Gogarene”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 5, içinde** (911), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2005), “Iberia”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 6, içinde** (694-695), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2008a), “Sarapanis”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 12, içinde** (967), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2008b), “Soanes”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 13, içinde** (559), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2008c), “Seusamora”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 13, içinde** (347-348), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2008d), “Saspeires”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 13, içinde** (1-2), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2009), “Tigranocerta”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 14, içinde** (672), Leiden-Boston: Brill.
- Pothecary, Sarah (1997), “The Expression “Our Times” in Strabo's Geography”, **Classical Philology**, 92/3, 235-246.
- _____ (1999), “His Name and It’s meaning” **Mnemosyne**, Vol. 52/6, 691-704.
- _____ (2016), “A Road Trip with Strabo: Memory and Composition in the Geography”, **Mnemosyne**, Vol. 69, 202 – 225.
- _____ (2024), **Strabo’s Geography: A Translation for the Modern World**, Translated & Introduced by S. Pothecary, Foreword by P. Frankopan, Oxford: Princeton University Press.
- Putkaradze, Tariel (2005), **The Georgians-The Kartvels**, Part I, İrine Kutsia (Çev.), Kutaisi State University: Kutaisi- Georgian.
- Kartveller: Gürcüler**, Kısım 1, A. Zorlu ve G. Kamuşadze (Çevirenler), Kutaisi Devlet Üniversitesi: Kutaisi-Gürcistan. (pdf olarak).

- Radt, Stefan (2008), **Strabon Geographika Band 7 Buch IX-XIII: Kommentar**, Herausgegeben von Stefan Radt, Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht GmbH&Co.KG.
- Rapp, Stephen H. (2003), **Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium Editum Consilio**, Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts, Vol. 601, Subsidia Tomus 113, Leuven-France: Editions Peeters, Bondgenotenlaan.
- Ries, Julien (1990), “Le Culte de Mithra en Iran”, Wolfgang Haase ve Hildegard Temporini (Eds.), **ANRW**, II.18.4, içinde (2728-2775), Walter De Gruyter, Berlin ve New York.
- Roaf, Michael ve diğerleri (2017a), “Izala/Masius M.: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/874530>, (15.05.2022).
- _____ (2017b), “Arkathiokerta/Artagigarta/Baras/Basileon Phourion/Ingila: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/874348>, (04.08.2024).
- _____ (2020), “Thospitis Limne: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/874772>, (06.08.2024).
- _____ (2021a), “Nibaros (mountain): a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/876664>, (12.07.2024).
- _____ (2021b), “Matiane/Kapauta Limne: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/874593>, (05.08.2024).
- _____ (2022a), “Phasiane/Bassiane: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/874643>, (22.07.2024).
- _____ (2022b), “Taronitis: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/874717>, (01.08.2024).
- _____ (2022c), “Arzanene: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/874367>, (19.08.2024).
- _____ (2023), “Nineveh/Ninos: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/874621>, (14.07.2024).
- _____ (2024), “Opis: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/894056>, (08.08.2024).
- Robert, Louise (Çev. Nuran ŞAHİN) (1995) “Epigrafi ve Yunan-Latin Epigrafisi”, **Arkeoloji Dergisi III**, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, ISSN 1300-5685, s.7-33. http://www.dlir.org/archive/archive/files/arkeoloji_dergisi_v-3_p7-33_7dc56d33df.pdf. (08.02.2022).
- Roller, Duane W. (2018), **A Historical and Topographical Guide to the Geography of Strabo**, Newyork: Cambridge University Press.

- _____ (2010), **Erathosthenes' Geography. Fragments Collected and Translated with Commentary and Additional Material**, Princeton: Princeton University Press.
- Romm, James (1997), "Strabo", Ward W. Briggs (Ed.) **Dictionary of Literary Biography: Ancient Greek Authors** içinde (359-363), Detroit, Washington, D.C., London: A Bruccoli Clark Laymen Book.
- Rostovtzeff, M. (1936), "The Sarmatae and Parthians", S. A. Cook ve diğerleri (Eds.), **The Imperial Peace, CAH, XI, içinde** (91-130), Cambridge: Cambridge University Press.
- _____ (1941), **The Social and Economic History of the Hellenistic World I-II**, Oxford: At the Clarendon Press.
- Russel, James (1997), "The Formation of the Armenian National", **The Armenian People from Ancient to Modern Times**, R. G. Hovannissian (Ed.), içinde (19-36), New York: St. Martin's Press.
- Saprykin, S. Ju [Saprikin, S. Yu] (1998), "The Foundation of Tauric Chersonesus", G. R. Tsetskhladze (Ed.), **The Colonisation of the Black Sea: Historical Interpretation of Archaeology, içinde** (227-248), Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Sawidis, Kyriakos (2003), "Colchis", by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill's New Pauly Volume 3, içinde** (528), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2005), "Iberians", by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill's New Pauly Volume 6, içinde** (695-696), Leiden-Boston: Brill.
- Seyfeli, Canan (2011), "Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 30, 139-183.
- Schreiber, Torben (2021), "The Archives of Artaxata; Archival Practice in the Capital of Ancient Armenia", **ELECTRUM**, 28, 277-310.
- Sinclair, T. A. (1987), **Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey**, Vol. I, London: The Pindar Press.
- _____ (1996), "The site of Tigranocerta, I" **REArm** 26, 51-118.
- Sinclair, T. A. ve diğerleri (2021), "Lykos (river): a Pleiades place resource", *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/857217>, (04.08.2024).
- _____ (2022), "Syspirtis: a Pleiades place resource", *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/857341>, (13.07.2024).
- (2024a), "Amaseia: a Pleiades place resource: a Pleiades place resource", *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/857018>, (15.06.2024).

- _____ (2024b), “Amanus (mountain range): a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/658376>, (30.07.2024).
- _____ (2024c), “Comana Pontica/Hierocaesarea: a Pleiades place resource”, *Pleiades: A Gazetteer of Past Places*, <https://pleiades.stoa.org/places/857095>, (24.08.2024).
- Sobol, Donald J (1999), **Yunan Mitolojisinde Amazonlar**, Burcu Yumrukçağlar (Çev.), Ankara: Öteki Yayınevi.
- Stratanovskiy, G.A. (Perevod, statiya i kommentari) (1964), **Strabon. Geografiya v 17 Knigah**, Moskva: Nauka.
- Стратановский, Г.А. (Перевод, статья и комментарии) (1964), **Страбон. География в 17 книгах**, Москва: Наука
- Strabon’un Coğrafyası 2: Strabon – Geographika** (2024), Ekber Ataman (Çev.), 17 Kitabın Tamamı, Üç Cilt Halinde, Ankara: Dorlion Yayınları.
- Strabon’un Coğrafyası 3: Strabon – Geographika** (2024), Ekber Ataman (Çev.), 17 Kitabın Tamamı, Üç Cilt Halinde, Ankara: Dorlion Yayınları.
- Sturm, Josef (1937), “Odomantis”, **RE**, Band XVII, 2, col. 1897.
- _____ (1938a), “Φαυηνή /Phauene”, **RE**, Band XIX, 2, col. 1901.
- _____ (1938b), “Φαυνίτις/Phaunitis”, **RE**, Band XIX, 2, col. 1901.
- Subaşı, Ömer (2013), “Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Y. 2013, S. 49, 323-342.
- Suny, Ronald Grigor (1994), **The Making of The Georgian Nation**, USA: Indiana University Press.
- Talbert, J. A. Richard (Ed.) (2000), **Map-By-Map Directory to Accompany, Barrington Atlas the Greek and Roman World**, New Jersey: Princeton University Press.
- Taraporewala, Irach Jehangir Sorabji (2011), **Zerdüş Dini Zerdüş’ün Gathaları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm**, (Çev. Nice Damar), 3. Baskı, Avesta Basın Yayın, İstanbul.
- Tellioğlu, İbrahim (2007), **Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler**, 2. Basım, Trabzon: Serander Yayınları.
- Tekkök, Billur (2013), “Antik Çağ’da Boya Kullanımı”, Görken Kökdemir (Ed.), **Orhan Bingöl’e 67. Yaş Armağanı, içinde** (631-640), Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayıncılık.
- Temür, Akın (2012), “Antik Çağdan Günümüze Amazonlar” **Samsun Sempozyumu (13-16 Ekim 2011)**, C.1, içinde 69-81, Samsun: Samsun Valiliği.

- Tezcan, Mehmet (2014), “İran Armeniası (Pers Armenia)” Mehmet Emin Hülagu ve diğerleri (Eds.), **Tarihte Türkler ve Ermeniler: İlk ve Ortaçağ**, Cilt 1, *içinde* (149-182), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tokhtas’ev, Sergej R. (2002a), “Alopecia”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 1**, *içinde* (526), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2002b), “Akhilleion kome”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 1**, *içinde* (88), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2002c), “Apatouros”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 1**, *içinde* (819), Leiden-Boston: Brill.
- Tolstikov, V. Petrovitch (2003), “Panticapaum”, by Grammenos, D. V. ve Petropoulos, E. K. (Eds.), **Ancient Greek Colonies in the Black Sea**, Volume 2, *içinde* (707-758), Thessaloniki: The Archaeological Institute of Northern Greece & The Archaeological Receipts Fund.
- Tomaschek, Wilhelm (1897), “Bata”, **RE**, Band III, 1, col. 114.
- Toomer, G. J. (1984), **Ptolemy’s ALMAGEST**, translated to English and annotated by Toomer, London: Gerald Duckworth & Co. Ltd. The Old Piano Factory.
- Tosi, Renzo (2004), “Eratosthenes”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 5**, *içinde* (18-19), Leiden-Boston: Brill.
- Tsetschladze, Gocha R. (1997), “A Survey of the Major Urban Settlements in the KimmerianBosporos (with a Discussion of their Status as Poleis), Thomas Heine Nielsen (Ed.), **Yet More Studies in the Ancient Greek Polis**, *içinde* (39-82), Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Treidler, Hans ve Brentjes, Burchard (2003), “Baris Oros”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 5**, *içinde* (510), Leiden-Boston: Brill.
- Tümpel, Karl (1897), “Baris”, (Nr. 8), **RE**, Band V, III.1, col. 18.
- Tuna, Fikret (2015), **Kartografya Haritacılık Bilimine Giriş**, Ankara: Pegem Akademi.
- Tyagi, Vidya Prakash (2009), **Martial Races of Undivided India**, Delhi, India: Kalpaz Publications.
- Umar, Bilge (1993), **Türkiye’deki Tarihsel Adlar**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Uzun, Kazım (2023), “İslam Coğrafyacılarına Göre Malazgirt ve Çevresi”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD)**, T.C.’nin 100. Yılı Özel Sayısı, Ekim 2023, 95-104. Elektronik (e-dergi) Tarih Dergisi. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gttad>
- Vaux, W.S.W., (1854), “Masius”, *Dictionary of Greek and Roman Geography*, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0064%3Aalpbabetic+letter%3DM%3Aentry+group%3D6%3Aentry%3Dmasius-geo> (15.05.2022).

- Varenne, Jean (2018), “Anahita (ya da Anahid)”, (Çev. Kemal Özmen), Yves Bonnefoy (Ed.), **Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü**, 1 içinde (55-56), Alfa Basım Yayım, İstanbul.
- Vinogradov, Y. Alexeyevitch – Butyagin, A. Mikhaylovitch, – Vakhtina, M. Yuryevna, (2003), “Myrmekion-Portmeus”, by Grammenos, D. V. ve Petropoulos, E. K. (Eds.), **Ancient Greek Colonies in the Black Sea**, Volume 2, içinde (803-840), Thessaloniki: The Archaeological Institute of Northern Greece & The Archaeological Receipts Fund.
- Von Bredow, Iris (2003), “Colhis”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 3**, içinde (527-528), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2004), “Dioscurias”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 4**, içinde (521-522), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2005a), “Heracleum”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 6**, içinde (163-164), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2005b), “Hermonassa”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 6**, içinde (238), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2006a), “Maiotae”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 8**, içinde (190), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2006b), “Myrmecion”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 9**, içinde (415-416), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2006c), “Moschi”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 9**, içinde (226), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2006d), “Mygdonos”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 9**, içinde (404), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2007a), “Phanagoria”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 10**, içinde (913-914), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2007b), “Panticapaeum”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 10**, içinde (471), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2007c), “Phasis”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 10**, içinde (941), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2007c¹), “Phasis, city”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 10**, içinde (941), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2008a), “Rhombites”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 12**, içinde (578), Leiden-Boston: Brill.

- _____ (2008b), “Skythae”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 13**, *içinde* (149-160), Leiden-Bostan: Brill.
- _____ (2008c), “Sindike”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 13**, *içinde* (495), Leiden-Bostan: Brill.
- _____ (2008d), “Sarmatae”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 12**, *içinde* (998-1000), Leiden-Bostan: Brill
- _____ (2008e), “Satyros I” by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 13**, *içinde* (37), Leiden-Bostan: Brill.
- _____ (2008f), “Sindi” by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 13**, *içinde* (494), Leiden-Bostan: Brill.
- _____ (2008g), “Sindice”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 13**, *içinde* (495), Leiden-Bostan: Brill.
- _____ (2009), “Tanais”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 14**, *içinde* (130-131), Leiden-Bostan: Brill.
- _____ (2010), “Zygi”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.) **Brill’s New Pauly Volume 15**, *içinde* (976), Leiden-Bostan: Brill.
- Wahl, O. W. (1875), **The Land of the Czar**, London: Chapman and Hall, 193, Piccadilly.
- Weidner, Ernst Friedrich (1936), “Nibaros”, **RE**, Band XXXIII, 17.1, cols. 167-168.
- Weissbach, F. Heinrich (1919a), “Karenitis”, **RE**, Band XX, 10. 2, cols. 1939-1940.
- _____ (1919b), “Kapauta”, **RE**, Band XX, 10. 2, cols. 1887-1888.
- _____ (1920), “Saraparae”, **RE**, Band II, I.A.2, cols. 2392-2393.
- Wiesehöfer, Josef (2003), “Comisene”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 3**, *içinde* (620), Leiden-Bostan: Brill.
- _____ (2004), “Elymais”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 4**, *içinde* (931), Leiden-Bostan: Brill.
- _____ (2006a), “Medoi”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 8**, *içinde* (550), Leiden-Bostan: Brill.
- _____ (2006b), “Media”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 8**, *içinde* (551-552), Leiden-Bostan: Brill.
- _____ (2007a), “Paraitacene”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 10**, *içinde* (512), Leiden-Bostan: Brill.

- _____ (2007b), “Parthia”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 14**, içinde (572-576), Leiden-Boston: Brill.
- _____ (2007c), “Parthians”, by H. Cancik and H. Schneider (Eds.), **Brill’s New Pauly Volume 14**, içinde (576-579), Leiden-Boston: Brill.
- Wittenberg, H. Werner (1968) (Ed.), **Meyers Handbuch der Geschichte Band 1: Lexikon der historischen Persönlichkeiten**, Mannheim: Allgemeiner Verlag.
- Worrall, Victoria Eileen (2019), **Representations of Semiramis from Antiquity to the Medieval Period**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Australia: The University of Queensland, School of Historical & Philosophical Inquiry.
- Yavuz, Mehmet Fatih (2014), “Antikçağda Armenia: Kısa Bir Tarih”, *Yeni Türkiye*, C. 60/2014, 1-12.
- Yıldırım, Nimet (2008), **Fars Mitolojisi Sözlüğü**, 1. Baskı, Kabalcı Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, Ercüment (2013), “Carrhae Yenilgisi ve Roma’nın Doğu Politikasına Etkileri”, Sefer Solmaz (Ed.), **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 29, içinde (262-272), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yorulmaz, Leyla (2014), **A Forgotten Borderland: The Upper Tigris Between Septimus Severus and Anastasius I**, Unpublished Master Thesis, Ankara: The Graduate School of Economics and Social Sciences of İhsan Doğramacı Bilkent University.

EKLER

Ek 1: Sözlük

<i>agora</i>	Antik Hellen kentlerinde, şehirle ilgili politik, dini, ticari her türlü faaliyetlerin gerçekleştiği, tüm kamu binalarının ise etrafında sıralandığı halka ait geniş açık alandır. Agora, Hellenistik Dönemde şekillenip Roma İmparatorluğu'nda ortaya çıkan forumların öncüsüdür. Kelime olarak dar manada çarşı-pazar yeri anlamına gelir.
<i>aparaksai</i>	Hellen dilinde ilk kez Strabon'da geçen bir kelime olup, Hellence <i>ἀπαράσσω</i> (aparasso): kıvrılmak (nehir), kesip ayırmak fiilinden türemiş “yarık” manasına gelir. Arakses Nehri'nin oluşturduğu doğal yarıktan ötürü bu ismi aldığı düşünülür.
<i>basileus</i>	Hellen dilinde krallara verilen addır.
<i>cubit</i>	Antik Çağ, Orta Çağ ve Erken Modern Çağ'da dahi kullanılan yaklaşık yarım metrelik bir uzunluk ölçüsüdür.
<i>dioiketes</i>	Özellikle Hellenistik Dönemde bir bölgenin mali idaresinden sorumlu, ana görevi vergi toplamak olan yüksek rütbeli yönetici memurlara verilen addır.
<i>drakhmi</i>	6 <i>obol</i> değerindeki Hellen gümüş sikkeye ve birimine verilen addır. Hellence avuç dolusu anlamına gelen “ <i>draks</i> ” kelimesinden türemiştir.
<i>emporium</i>	Ticari amaçlı deniz kıyılarında kurulan Pazar yerlerine verilen addır. Dar manada ticaret merkezi anlamına gelir.
<i>entaphias</i>	Baktria Bölgesi ulusal dillerinde “cenaze kaldırıncıları”, “cenazeci” manasında, kurban edilen insanları parçalayan köpeklere verilen addır.
<i>epitheton</i>	Hellen dilinde “takma ad” anlamına gelir.
<i>ephaptis</i>	Antik Çağ'da üste giyilen bir tür giysi, tokalarla tutturulmuş pelerin.
<i>hegemon</i>	Hellen dilinde liderlik eden kişilere verilen addır.
<i>heniokhoi</i>	Hellen dilinde “arabacılar” anlamına gelir. Antik Çağ'da <i>καμάρα</i> (kamara) denilen küçük tekneleriyle deniz kontrolünü elinde tuttıkları yerlere istedikleri zaman yelken açtıkları bilinen Kolchhis Bölgesi otokton halkı Heniokhoi halkının muhtemelen buna izafeten bu isimle adlandırıldığı düşünülür.
<i>hippobotos</i>	Hellen dilinde “atların otlatıldığı” yer anlamına gelir.
<i>hyparkhos</i>	Hellenler'de kara ordusu komutanına verilen addır.
<i>hypnos</i>	Hellen dilinde “uyku hali, uyuma” anlamına gelir.
<i>isthmos</i>	Hellen dilinde “dar boğaz-geçit” anlamına gelir.
<i>kalkhe</i>	Hellen dilinde “mor rengi” anlamına gelir.
<i>kamara</i>	Hellenlere göre <i>καμάρα</i> (kamara), Romalılara göre <i>camarae</i> üstü kapalı küçük tekne türüdür.

Ek 1: Devamı

<i>Kitaris</i>	Antik Çağ'da takılan bir tür başlık.
<i>Khithon(es)</i>	Hellen tiyatrolarında, oyuncuların giydikleri uzun ve kıvrım kıvrım dökülen, ayaklara kadar inen elbiseler. Bir çeşit tunik. Bu tunikler sadece tragedyada kullanılmışlardır, komedyada kullanılmazlar.
<i>khlamys</i>	Antik Çağ'da Hellen erkeklerinin giydiği kısa pelerin türü.
<i>medike</i>	Antik Çağ Media Bölgesi'nde besin yaptığı düşünülen bir çeşit ot adı.
<i>medimnos</i>	Hellenler'de bir ölçü birimi olup genellikle kuru gıda tahılını ölçmede kullanılırdı. 1 <i>medimnos</i> = yak. 5, 54 litreye eşittir.
<i>metretes</i>	Hellenler'de sıvı ölçüm biri olup, 1 <i>metretes</i> = yak. 39.3 litreye eşittir.
<i>metropolis</i>	Hellen dilinde "büyük şehir" anlamına gelir.
<i>mythos</i>	Hellen dilinde anlatıla anlatıla bugünlere gelen "söz, hikâye, efsane" anlamına gelir.
<i>nitron</i>	Hellen dilinde <i>νίτρον</i> (nitron) ya da <i>λίτρον</i> (litron) "soda karbonatı" manasına gelir.
<i>okeanos</i>	Antik Çağ'da özellikle yazarlarca deniz dışında kalan büyük su kütlesi ya da kara parçası olan yerlere verilen addır.
<i>parasang</i>	Pers ölçü birimi olup üç buçuk <i>mil</i> 'e eş değerdir. 30 <i>stadia</i> içerir.
<i>parthenos</i>	Hellen dilinde "bakir, evlenmemiş kız" anlamlarına gelir.
<i>passus</i>	Latin dilinde bir adımlık mesafe anlamına gelir. Örneğin <i>mille passus</i> , bir mil demektir.
<i>periplus</i>	Hellen dilinde "yelkenle dolaşmak" anlamına gelen bir sözcük olup ayrıca bu ifade limanları ve demir atma noktalarını mesafeleriyle denizcilere bildirmek amacıyla hazırlanan tüm yazıtlara verilen bir addır.
<i>Pilos</i>	Antik Çağ Helen ve Roma dünyasında giyilen kenarlıksız, keçeden yapılma bir çeşit külah şapka.
<i>sandyks</i>	Hellen ve Romalıların gerek sanatta gerekse giyim kuşamda bir ürüne mor-kırmızı rengini vermek için kullandıkları bir çeşit pigment.
<i>silphion</i>	Antik Çağ'da bir çeşit reçine.
<i>skeptukhoi</i>	Hellen dilinde "değnek ya da asa taşıyanlar" anlamına gelir.
<i>skoleks</i>	Hellen dilinde "solucan, kurtçuk" anlamlarına gelir.
<i>skhoinos</i>	Hellenler'de bir mesafe ölçü birimidir. 1 <i>skhoinos</i> = yak. 40 <i>stadia</i> 'ya eş değerdir.
<i>sphragides</i>	Bu terim Antik Çağ'ın bazı yazarlarınca dünya haritasında bir nevi numaralandırılmış alan ya da bölüme verilen addır.

Ek 1: Devamı

<i>Stadia</i>	Hellenler’de bir ölçü birimidir. Yaklaşık 600 ayak uzunluğundadır. Ancak Antik Çağ’da bu mesafenin ölçümü belirli bir standarda bağlanmadığından, 1 <i>stadia</i> ’nın uzunluğu yak. 177.6-192.28 metre arasında değişmektedir.
<i>Stola</i>	Antik Roma’da kadınların giydiği, ancak biçimsel olarak erkeklerin giydiği <i>togay</i> ı anımsatan bir çeşit geleneksel giysi.
<i>talant</i>	Antik Çağ’da <i>talent</i> ya da <i>talenton</i> olarak da bilinen bir ağırlık birimidir.
<i>territorium</i>	Bir yerleşkenin çevresi, sınırlarla belirlenmiş alan, bölge anlamlarına gelir.
<i>Tiara</i>	Antik Çağ’da geleneksel olarak kadınlar tarafından takılan mücevherli süslü bir taç türü.
<i>tigris</i>	Med dilinde “ok” anlamına gelir. Helence ve Latince’de ise “kaplan” manasına gelir.
<i>thripes</i>	Hellen dilinde “tahta kurdu, ahşap solucanı” anlamlarına gelir.
<i>tribus</i>	Roma’da çeşitli askeri ve sivil görevlilere verilen ortak bir addır.
<i>Tyran / tiran</i>	Oligarşi ile yönetilen kent devletlerinde, yönetimi zorla, yasal olmayan bir şekilde ele geçiren kişi.

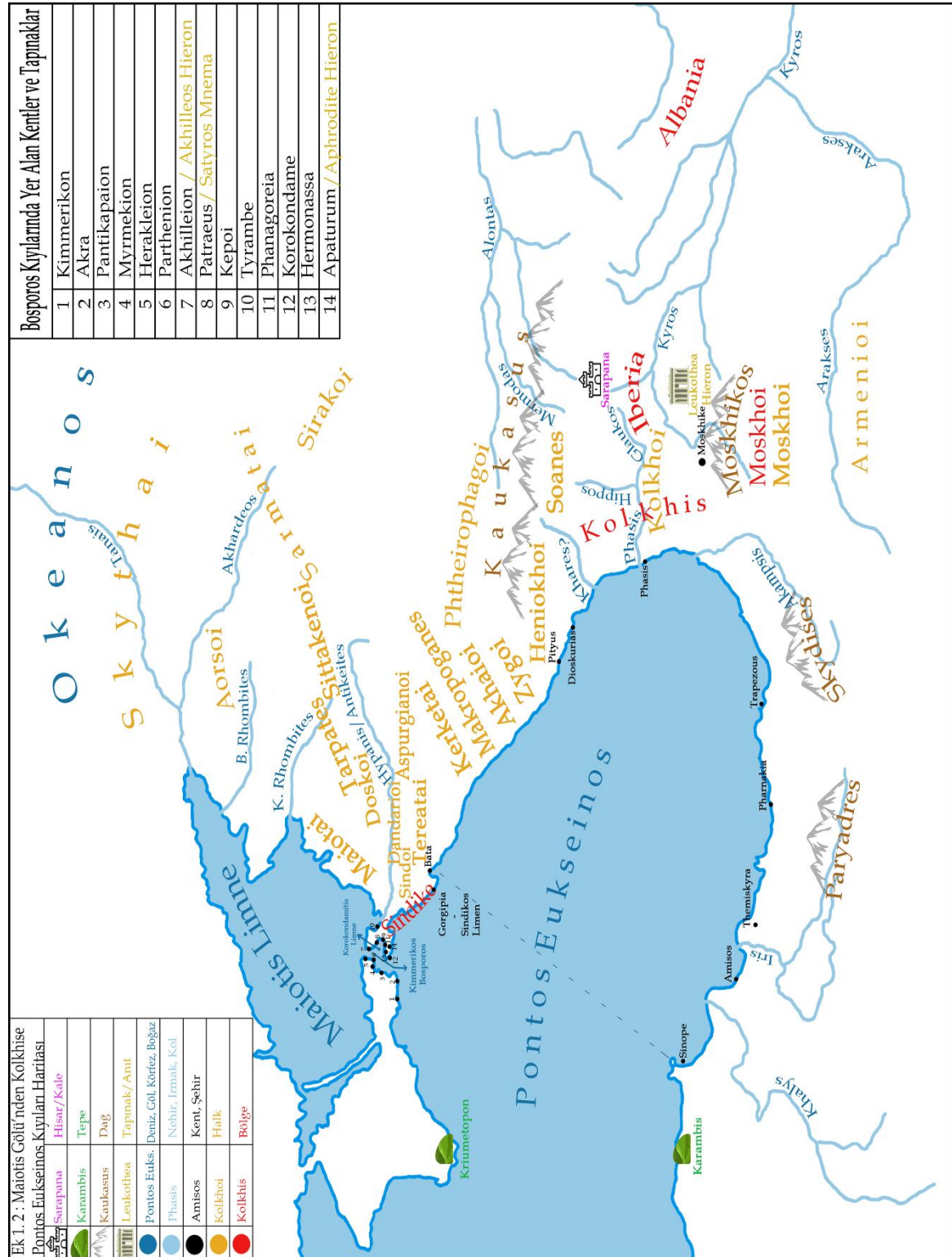
Ek 2: Haritaların Listesi

Ek 2.1. Genel olarak (Tanaïs'ten Doğuya) Asia Haritası (Talbert, 2000: map 64, 66, 84, 87, 88, 89, 90, 96, 97, 99; Radt, 2008: Karte 13)

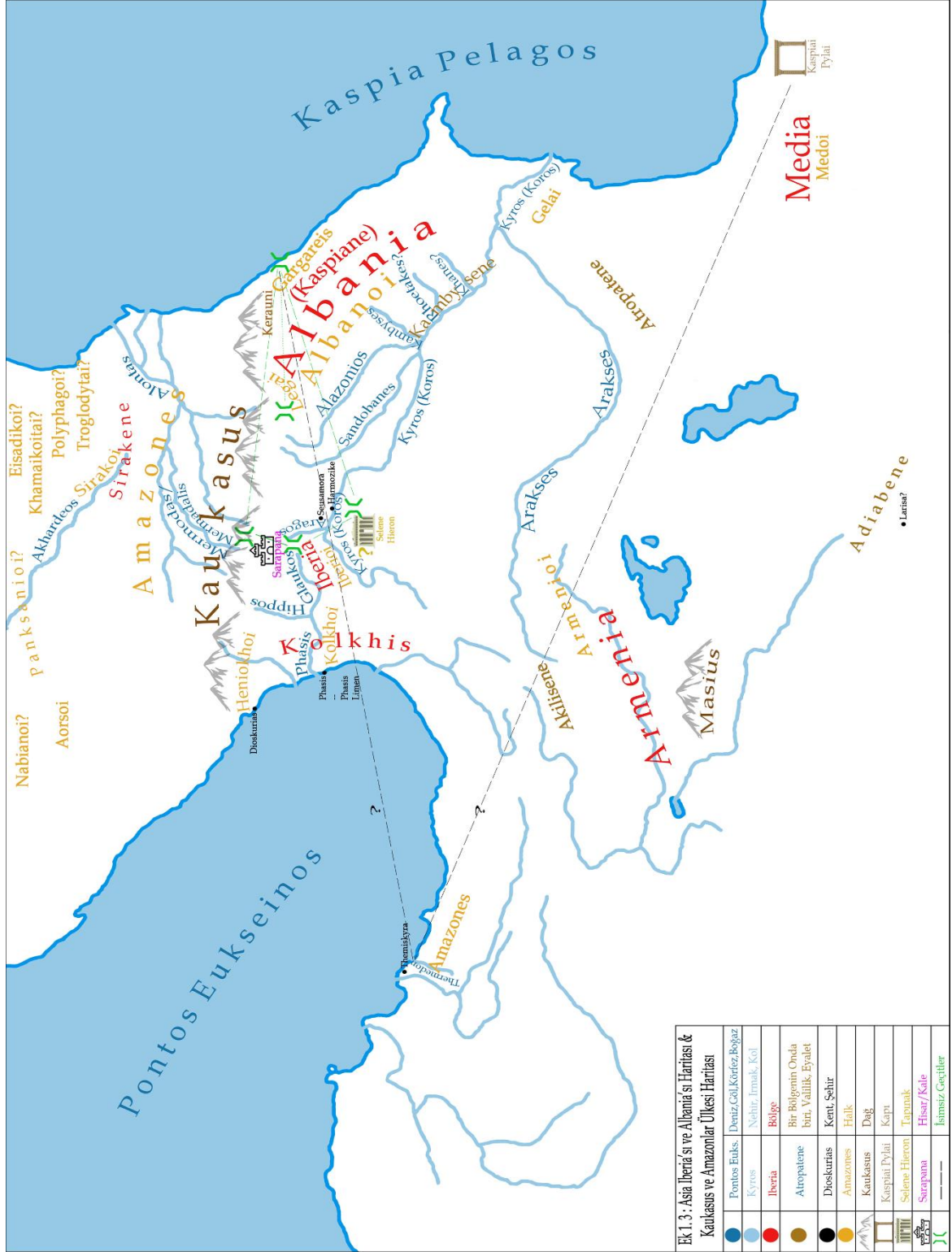
Ek 2: (Devamı)

Ek 2.2. Maiotis Gölü'nden Kolkhis'e Pontos Eukseinos Kıyıları Haritası (Talbert, 2000: map 84, 87; Radt, 2008: Karte 13)

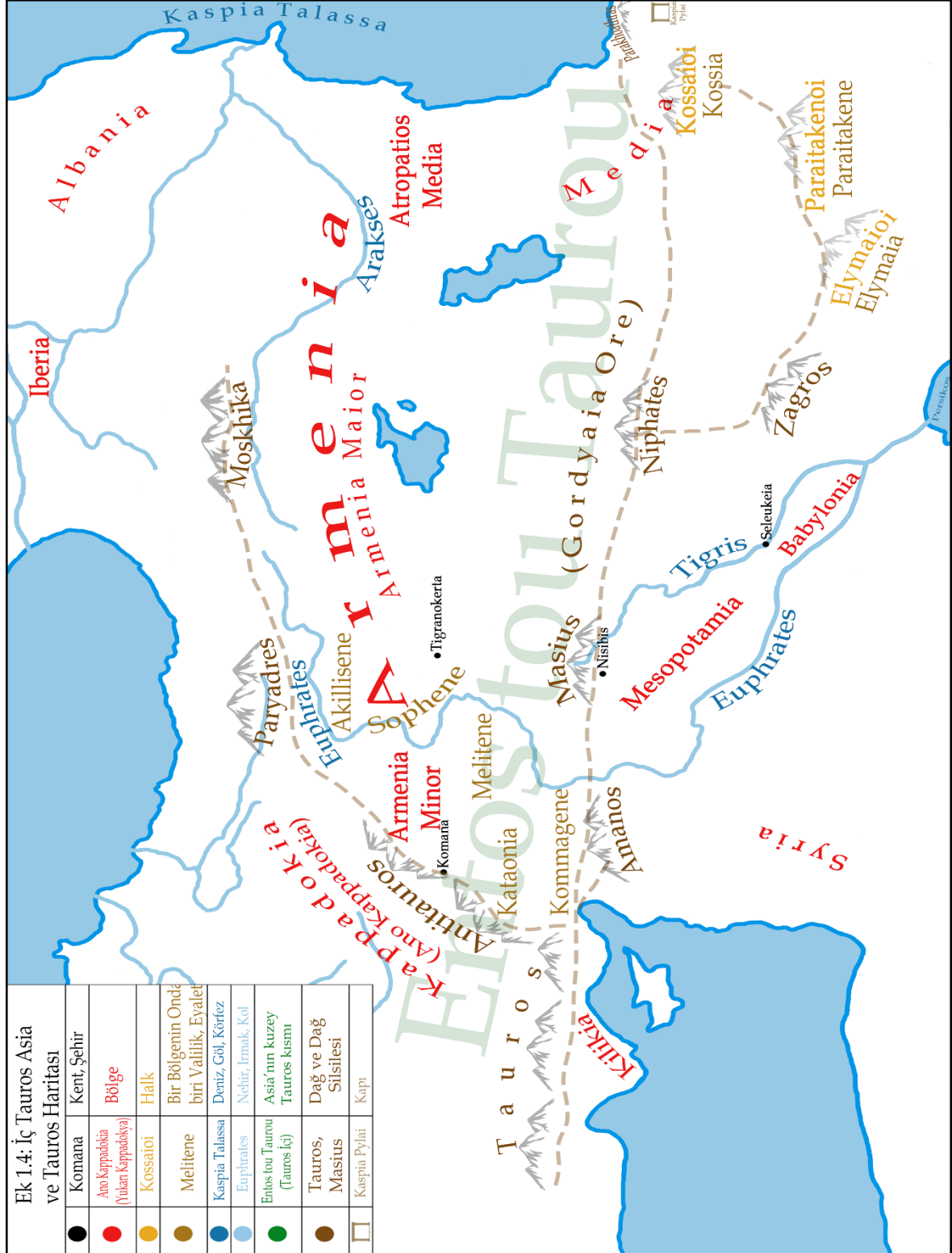
Ek 2: (Devamı)

Ek 2.3. Asia Iberia'sı ve Albania'sı ile Kaukasus ve Amazonların Ülkesi Haritası (Talbert, 2000: map 87, 88; Radt, 2008: Karte 13)

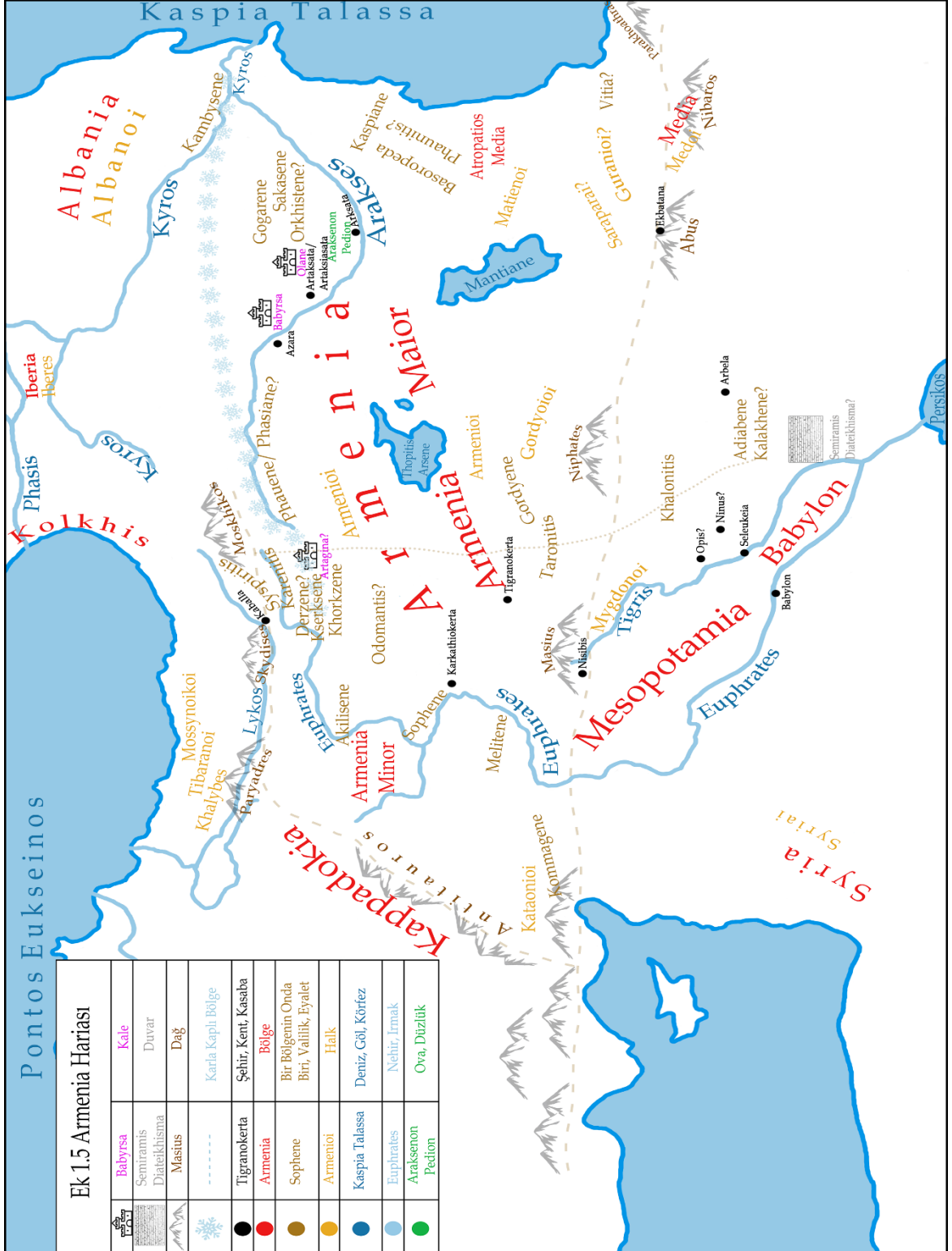
Ek 2: (Devamı)

Ek 2.4. İç Tauros Asia ve Tauros Haritası (Talbert, 2000: map 64, 65, 66, 88, 89, 90; Radt, 2008: Karte 13, 14)

Ek 2: (Devamı)

Ek 2.5. Armenia Bölgesi Haritası (Talbert, 2000: map 64, 88, 89; Radt, 2008: Karte 13, 14)

ÖZGEÇMİŞ

İlk, Orta ve Lise (YDA Lisesi, Yabancı Dil Bölümü) öğrenimini Rize’de tamamlamasının ardından 2006 senesinde Akdeniz Üniversitesi - Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Bölümü, Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı’nda (Bir yıllık Almanca Hazırlık Programı sonrası) lisans eğitimine başladı. 2011-2012 eğitim öğretim yılı Ağustos ayında ise Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans yapmaya hak kazandı ayrıca aynı yıl buranın Bilimsel Hazırlık Programı’ndan mezun oldu. Bilimsel Hazırlık’ın ardından bir yıl Yüksek Lisans eğitimi aldıktan sonra 2013-2014 eğitim öğretim yılında, tez çalışması kapsamında Erasmus Programı ile Almanya Potsdam Üniversitesi’ne gitmeyi hak kazandı. Almanya’daki altı aylık çalışmalarının ardından eğitimini sürdürdüğü Karadeniz Teknik Üniversitesi’ne geri dönerek 2014 yılı Aralık ayında buradan mezun oldu. 2014-2015 eğitim öğretim yılının Bahar döneminde ise yine Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı’nda Doktora yapmaya hak kazandı. 2016 yılı Ocak ayında ise Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi - Fen Edebiyat Fakùltesi, Tarih Bölümü’nde Akademik Uzman olarak göreve başladı. Akdoğan Akbulut, hâlâ Karadeniz Teknik Üniversitesi’nde Doktora eğitimi ve Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi’nde akademik görevini Öğretim Görevlisi unvanıyla sürdürmektedir.

AKDOĞAR AKBULUT, evli iki çocuk annesi olup, modern dillerden İngilizce ve kısmen Almanca; antik dillerden Hellence ve Latince bilmektedir.